

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการประมวลวิเคราะห์และสังเคราะห์ความรู้เพื่อเขียนตำรา

เรื่อง

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย

โดย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ยงยุทธ ชูแว่น

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มีนาคม 2549

คำนำ

เอกสารชิ้นนี้นับเป็นรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ครั้งแรกที่ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ อย่างครบถ้วนตามจุดประสงค์ที่วางไว้ แต่เนื่องจากเป็นงานที่มีขอบเขตกว้างขวางขยายไปสู่รายละเอียดในทุกเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย ด้วยเหตุดังนั้น จึงทำให้รายงานการวิจัยฉบับนี้ขาดความสมบูรณ์ครบถ้วนอย่างแท้จริง กล่าวคือ ยังจะต้องอธิบายเพิ่มเติมในอีกบางประเด็น ตลอดจนการวิเคราะห์สังเคราะห์ที่เป็นระบบชัดเจนมากขึ้นกว่านี้

กล่าวในส่วนของภาคแรกที่เป็นประวัติความเป็นมาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น เป็นงานที่พัฒนาต่อเนื่องมาจาก “โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย” ที่ได้ดำเนินการในช่วงปี พ.ศ. 2540 – 2541 ประสานงานโดยศาสตราจารย์ ดร.แถมสุข นุ่มนนท์ (ภายใต้การสนับสนุนเงินทุนของ สกว.) โดยผู้วิจัยรับผิดชอบในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นผลงานที่ผ่านมาก่อหนึ่งทศวรรษแล้ว จึงทำให้ผู้วิจัยต้องปรับปรุงและเพิ่มเติมข้อมูลต่างๆ ให้ทันสมัยขึ้นซึ่งต้องใช้เวลาไปพอสมควร เป็นเหตุให้มีผลกระทบไปถึงคุณภาพของงานวิจัยในภาคที่สองที่เกี่ยวกับแนวคิดและวิธีการศึกษาดังกล่าว ฉะนั้น โดยภาพรวมแล้วรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ชิ้นนี้สมควรที่จะต้องปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมอีกกระยะหนึ่งต่อไป

ขอขอบคุณ ดร.ชยันต์ วรรณะภุติ ผู้ช่วยศาสตราจารย์พรณงาม เก้าธรรมสาร ที่คอยถามข่าวคราวและแนะนำแลกเปลี่ยนความรู้ด้วยความเมตตา โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีคำถามหลายอย่างซึ่งผู้วิจัยยังไม่สามารถอธิบายขยายประเด็นให้แจ่มชัดเป็นที่น่าพอใจในขณะนี้ได้ รองศาสตราจารย์ ดร. อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวิศิลป์ สืบวัณณะ อาจารย์ชูพินิจ เกษมณี ซึ่งเป็นผู้ประสานงานชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (ภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคกลาง ตามลำดับ) ได้กรุณาให้กำลังใจ แลกเปลี่ยนความรู้ ตลอดจนถามข่าวคราวเรื่องสุขภาพด้วยความห่วงใยตลอดมา ผู้วิจัยจึงใคร่ขอขอบคุณในมิตรจิตของอาจารย์ทั้ง 3 ท่าน ไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณ ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ผู้อำนวยการฝ่าย 4 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้โอกาสแก่ผู้วิจัยได้ทำงานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนเข้าใจในปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่ผู้วิจัยเจ็บป่วยจนไม่อาจทำงาน

(2)

ได้อย่างเต็มที่นัก ผู้วิจัยตระหนักดีในความสำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ จึงได้พยายามทุ่มเทเวลาที่เหลือจากภาระงานประจำทั้งหมด เพื่อให้ได้ผลงานที่ดีที่สุดตามความสามารถและสติปัญญาที่มีอยู่ จึงอาจหวังได้ว่างานชิ้นนี้จะมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นในอนาคตอันไม่ไกลนัก ตลอดจนมีโอกาสได้เผยแพร่เพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้สนใจ และเป็นพื้นฐานให้แก่ความพยายามครั้งใหม่ที่ท้าทายอยู่อย่างไม่มีวันสิ้นสุด

ยงยุทธ ชูเว่น

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

มีนาคม 2549

บทคัดย่อ

รายงานการวิจัยฉบับนี้ได้นำเสนอผลการประมวลวิเคราะห์และสังเคราะห์ความรู้ในลักษณะของตำราเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” สำหรับเป็นคู่มือเบื้องต้นแก่ผู้สนใจศึกษา โดยใน ส่วนแรก ผู้วิจัยได้ประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในช่วงประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2500 – ปัจจุบัน) เพื่อทราบถึงความเป็นมา ทิศทางและแนวโน้มของการศึกษาทั้งในด้านเนื้อหา วิธีการ ตลอดจนการรวบรวมและวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ว่าได้ดำเนินไปอย่างไร มีแนวคิดและแนวทางสำคัญ ๆ อะไรบ้าง ทั้งนี้เป็นการนำเสนอในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยการเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคมด้านต่าง ๆ ควบคู่กันไป ในตอนท้ายของส่วนนี้ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาของการศึกษาที่ผ่านมาว่า มีทางด้านใดบ้าง และในปัจจุบันปัญหาดังกล่าวได้คลี่คลายไปอย่างไร หรือไม่ นับเป็นการศึกษาในมิติที่จะทำให้สามารถเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยได้อย่างชัดเจนขึ้น ส่วนที่สอง ผู้วิจัยได้นำเสนอแนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ว่าควรมีลักษณะและขั้นตอนอย่างไร ที่สำคัญเพื่อแสดงให้เห็นว่าสาขาวิชานี้มีความเป็นตัวของตัวเองหรือไม่ ตลอดจนสัมพันธ์แตกต่างกับสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์เพียงใด โดยเริ่มจากการให้นิยามความหมายและขอบเขต วางแนวความคิดพื้นฐานในการศึกษา แสดงหลักฐานและหาความหมาย ตลอดจนเสนอแนวทางในการวิเคราะห์ โดยจะให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น” เป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะเป็นกระแสการศึกษาที่กำลังได้รับความนิยมอยู่ในปัจจุบัน สำหรับในประเด็นสุดท้ายของส่วนนี้ ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ว่ามีทางด้านใดบ้าง อย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการช่วยสร้างความเข้มแข็งของชุมชนที่กำลังประสบกับภาวะวิกฤตอยู่ในปัจจุบัน สำหรับใน ส่วนที่สาม ของรายงานการวิจัย จะเป็นการรวบรวมรายชื่อหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งครอบคลุมผลงานในหลายสาขาวิชา โดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คือ วิทยานิพนธ์ งานวิจัยและหนังสือ บทความ และเอกสารภาษาอังกฤษ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการค้นคว้าแก่ผู้สนใจต่อไป

Abstract

This is an analytical study of the historiography of the local history of Thailand. It has been presented as a critical introduction for those interested in the various aspects of the subject. It is divided into three sections. The first section gives an account of the status of research relating to the study on the local history of Thailand during the past five decades covering the period from the end of the 1950's. It traces the origin of local historical writing in Thailand in its earlier phases and describes the factors that have come to influence its development over the years, especially in matters of purposes and methodology. The writer, in the second section of this monograph, discusses the nature of local history and the specific methods deemed peculiar for study of local history. Also raised for discussion is the question whether local history is autonomous, and in what way it is related to the social sciences. The discussion focuses particularly on the research methodology for community history, and on its practical value and role in building community spirit and preserving local identity in the the age of globalization. The third section provides a comprehensive bibliographical study of works on the local history of Thailand which are arranged in four categories: theses, books and research papers, articles, and works in English.

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	(1)
บทคัดย่อ	(3)
Abstract	(4)
บทนำ	
- เบื้องหลังและปัญหา	1
- วัตถุประสงค์ของการศึกษา	1
- ขอบเขตของงานวิจัยและการนำเสนอรายงาน	4
ภาคหนึ่ง : สถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 – ปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540)	
บทที่ 1 ความเป็นมาและภูมิหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	8
- ความเป็นมาและสาเหตุของการศึกษา	8
- ภูมิหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย	14
บทที่ 2 พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 ถึง พ.ศ. 2520	22
- การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและปฏิกิริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ	25
- การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย	34
- การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์	41
บทที่ 3 พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 ถึงปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540)	50
- การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ	53
- การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ	65
- การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์	77
- การเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษ 2540	99

บทที่ 4	ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไทย	107
	- ปัญหาในเชิงวิชาการ	107
	- ปัญหาอื่น ๆ	114
ภาคสอง : แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น		
	ความนำ	132
บทที่ 5	ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	134
	- ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	134
	- ข้อสังเกตและการวิจารณ์	141
	- ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ข้อเสนอในปัจจุบัน	146
บทที่ 6	แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	154
	- การสำนึกถึงการมีอยู่ตลอดเวลาของ “ท้องถิ่น” ในอดีต	154
	- ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางและกับท้องถิ่นอื่น	160
	- ความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน	167
บทที่ 7	หลักฐานและความหมายของหลักฐาน	170
	- ประเภทของหลักฐาน	171
	- ความหมายของหลักฐาน	185
บทที่ 8	แนวทางการศึกษา : กรณีประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น	200
	- การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์	200
	- การหาแนวทางในการวิเคราะห์	204
บทส่งท้าย	ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน	218
	- การสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนในท้องถิ่นให้ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองและชุมชน	219
	- เป็นความรู้ที่มีประโยชน์สำหรับการกำหนดนโยบายการพัฒนาให้สอดคล้องและเหมาะสมกับศักยภาพและข้อจำกัดของแต่ละท้องถิ่น	223
	- เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ช่วยให้มีความสมดุลย์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป	230

การอ้างอิง	237
ภาคสาม : บรรณานุกรมที่เกี่ยวข้อง	
- วิทยานิพนธ์	255
- หนังสือและงานวิจัย	293
- บทความและเอกสารการสัมมนา	362
- เอกสารภาษาอังกฤษ	391

บทนำ

เบื้องหลังและปัญหา

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้มีอยู่ในองค์ความรู้เรื่อง “ไทยศึกษา” ตลอดมาอย่างแยกกันไม่ออก สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความสำคัญและมีบทบาทอยู่ในสังคมควบคู่กับพัฒนาการของรัฐไทยในอดีต ครั้นภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ได้เฟื่องฟูขึ้นเป็นอย่างมาก กระแสความสนใจของสังคมในเรื่องดังกล่าวนี้มีมาอย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่ให้ความสำคัญกับความรู้ในเรื่องท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ตลอดกว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมาจึงได้เกิดเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ซับซ้อนหลากหลายทั้งในด้านเนื้อหาตลอดจนแนวคิดและวิธีการต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงที่ก้าวหน้าไปอย่างมากก็คือ การมุ่งลงไปศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านเกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้คนธรรมดา แทนการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง จังหวัด และเรื่องราวของตัวผู้นำดังที่นิยมกระทำกันมาในอดีต ที่สำคัญก็คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้ได้เน้นการมีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษาของประชาชนเองในฐานะเจ้าของประวัติศาสตร์ อันจะทำให้เกิดจิตสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่ ตลอดจนได้ข้อมูลและองค์ความรู้ในวิถีชาวบ้านเพื่อเป็นประโยชน์สำหรับการพัฒนาบนฐานวัฒนธรรมที่พวกเขามีอยู่อย่างแท้จริง การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการสร้างประวัติศาสตร์ของตนเองนี้ เชื่อกันว่าจะจะเป็นพื้นฐานสำคัญยิ่งในกระบวนการสร้างความเข้มแข็งของ ชุมชนท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกปัจจุบัน

กระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้ได้รับการส่งเสริมอย่างมากในทศวรรษปัจจุบัน (2540) ดังจะเห็นได้จากมีโครงการวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง และโครงการทางด้านสังคมศาสตร์อื่น ๆ ที่ให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างเห็นได้ชัด กล่าวเฉพาะโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรงนั้น ปรากฏว่าได้มีชุดโครงการเกิดขึ้นพร้อม ๆ กันใน 4 ภาค ภายใต้การสนับสนุนเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งได้ดำเนินการสิ้นสุดไปแล้วในปี พ.ศ. 2546 นั้น¹ นับว่าเป็นชุดโครงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขนาดใหญ่ที่สุดที่

¹ ได้แก่ ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน. ประสานงานโดย รองศาสตราจารย์ ดร.อรุณจักร์ สัตยานุรักษ์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี. ประสานงานโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (มหาวิทยาลัยมหาสารคาม) ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคกลาง. ประสานงานโดย อาจารย์ชูพินิจ เกษมณี (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ) และชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ประสานงานโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ยงยุทธ ชูแว่น (มหาวิทยาลัยศิลปากร)

เคยทำกันมาและได้ส่งผลกระทบต่อสังคมอย่างสูงในแง่ความเคลื่อนไหวของนักวิชาการหลายสาขาที่มีโอกาสได้มาทำงานร่วมกัน ตลอดจนถึงให้มีการประชุมสัมมนาในหลายระดับเพื่อวิพากษ์วิจารณ์จากทั้งผู้รู้ในท้องถิ่นและนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิ ในส่วนของชุมชนนั้น ปรากฏว่ามีความตื่นตัวรับรู้และให้ความร่วมมืออย่างกระตือรือร้นและกว้างขวางยิ่ง ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดสำนักประวัติศาสตร์ใหม่ได้ในระดับหนึ่งแล้ว องค์ความรู้และข้อมูลต่าง ๆ ก็ยังจะเกิดประโยชน์สำหรับครู-อาจารย์ที่จะนำไปใช้ในการเรียนการสอน ตลอดจนถึงทำหลักสูตรท้องถิ่นให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นต่อไป

ฉะนั้น กระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษนี้ จึงเป็นเรื่องที่น่ายินดีและสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของสังคมในยุคการปฏิรูปตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ที่มุ่งการกระจายอำนาจตลอดจนให้สิทธิต่าง ๆ แก่ชุมชนท้องถิ่นในการดูแลตัวเองมากขึ้น แม้ว่าการศึกษาในแนวทางเก่า ๆ จะยังทรงอิทธิพลอยู่อย่างมาก แต่ก็เชื่อว่าคงจะค่อย ๆ ถอยห่างไปยืนอยู่ในพื้นที่ของตัวเองตามความจริงต่อไป ขณะเดียวกันประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ก็ได้เดินทางมาถึงในช่วงเวลาอันเหมาะสมและได้รับความสนใจอย่างรวดเร็ว จึงหวังได้ว่าในทศวรรษนี้และทศวรรษต่อไปประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จะมีพลังเพิ่มขึ้น สอดคล้องกับบริบทของโลกยุคปัจจุบัน เพราะเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตและจินตนาการที่จะผลิดอกออกผล ตลอดจนถึงพลังเข้าไปเบ่งบานอยู่ในจิตใจของผู้คน เป็นความรู้จากอดีตที่จะเอื้อประโยชน์ต่อประชาชนส่วนใหญ่อย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ต้องยอมรับความจริงกันด้วยว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เราได้วาดหวังกันไว้นี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น จึงยังขาดแนวคิด ทิศทางและวิธีการที่ชัดเจนและเหมาะสม ทั้งนี้ก็เพราะเป็นกระแสใหม่ที่มีได้มีฐานคิดและประสบการณ์อยู่ในสังคมไทยอย่างเพียงพอ แม้ว่าจะมีข้อเสนอในเรื่องดังกล่าวและได้ศึกษากันมานานกว่า 2 ทศวรรษแล้ว แต่ปรากฏว่าได้เกิดข้อถกเถียงต่าง ๆ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวควบคู่ตลอดมาเช่นกัน ยิ่งในทศวรรษปัจจุบันได้มีนักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ตลอดจนถึงผู้ที่สนใจเรื่องท้องถิ่นทั่วไปเข้ามาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกันอย่างคึกคัก ขณะเดียวกันก็ได้นำเอาแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษาในสาขาของตนเข้ามาใช้อย่างชัดเจน สภาพการณ์ดังกล่าวแม้ว่าจะช่วยพัฒนาให้วิชาการทางด้านนี้มีบรรยากาศที่ดีและน่าสนใจมากขึ้น เพราะมีแง่มุมใหม่ ๆ ที่ชวนให้ตื่นตื่น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ได้สร้างปัญหาและความสับสนทั้งแก่นักเรียนประวัติศาสตร์และผู้สนใจอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน เพราะดูเหมือนว่าใคร ๆ ก็สามารถเข้าถึงและศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้โดยง่ายและโดยแนวทางของตัวเองแต่ก็ไม่ค่อยมั่นใจนัก ด้วยเหตุดังนั้น จึงไม่แปลกอันใดที่เราจะได้ยินคำถามอยู่เสมอในปัจจุบันว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคืออะไร มีลักษณะเป็นของตัวเองหรือไม่อย่างไร มีหลักเกณฑ์หรือแนวคิดแนวทางในการศึกษาอย่างไร ต้องศึกษาในขอบเขตพื้นที่ขนาดไหน จะใช้หลักฐานข้อมูลประเภทใด การสัมภาษณ์ชาวบ้านจะเชื่อถือได้หรือไม่ เหล่านี้เป็นต้น

ปัญหาดังกล่าวยังไม่มีการตอบที่กระจ่างชัดเป็นระบบ ไม่มีแนวทางหรือเกณฑ์มาตรฐานอย่างหนึ่งอย่างใดที่พอจะทำความเข้าใจร่วมกันได้ จึงทำให้ส่งผลกระทบต่อทิศทางและคุณภาพของงานวิจัยอยู่ตลอดมา แม้นักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิที่เกี่ยวข้องหลายท่านเช่น รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ศาสตราจารย์ ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์ ฯลฯ จะได้พยายามเสนอแนะให้ข้อคิด ตลอดจนมองหาแนวทางต่าง ๆ ที่เหมาะสมสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่ตลอดมา แต่แนวคิดและแนวทางต่าง ๆ ดังกล่าวก็ยังกระจุกกระจาย มีความหมายในหลายระดับ และในบางครั้งก็อาจซับซ้อนเกินไป เพราะนักวิชาการเหล่านี้ส่วนใหญ่มักมองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากมุมมองตามพื้นฐานที่ตนเองสนใจเป็นหลัก ด้วยเหตุดังนั้น จึงได้เกิดแนวคิดแนวทางที่หลากหลายทำให้นักเรียนประวัติศาสตร์และผู้สนใจทั่วไปเกิดความสับสนไม่แน่ใจในบางเรื่องดังได้กล่าวมา

จากปัญหาข้างต้นนี้ ตลอดจนเพื่อเป็นการทบทวนความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในช่วงเวลาประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา จึงเห็นว่ามีความจำเป็นและถึงเวลาอันเหมาะสมที่จะต้องทำการประมวลวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ จากเอกสาร ประสพการณ์วิจัยในภาคสนาม ตลอดจนจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับนักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาเขียนเป็นเอกสารตำราเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” ที่ประกอบด้วยทั้งทางด้านสถานภาพของความรู้และปัญหาของการศึกษา แนวคิดและวิธีการศึกษาอย่างเป็นระบบ สำหรับเป็นแนวทางแก่ผู้สนใจในการศึกษาวิจัยระดับต่าง ๆ ที่สำคัญจะเป็นการเสนอแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นเป็นกรณีพิเศษ เพื่อชี้ให้เห็นว่าเป็นแนวทางที่สำคัญในปัจจุบันและหวังได้ว่าจะมีอิทธิพลมากขึ้นในอนาคตอันไม่ไกลนัก เพราะเป็นประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของประชาชนในบริบทที่เป็นจริงมากที่สุดดังกล่าวแล้ว

ในการเรียบเรียงตำราดังกล่าวนี้ยังหวังด้วยว่าจะเป็นการสร้างบรรยากาศเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้คึกคักมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับครู-อาจารย์ผู้สอนและจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นที่ยังขาดแคลนเอกสารคู่มืออยู่มาก และเหนือสิ่งอื่นใดก็หวังให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์และถกเถียงตามมา อันจะช่วยให้เกิดการพัฒนาไปสู่แนวคิดและแนวทางในการศึกษาที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพมากขึ้นในอนาคต

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อประมวลวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร จากการสัมภาษณ์และจากประสพการณ์ในภาคสนาม นำมาเขียนเป็นตำราเรื่อง “การศึกษาประวัติท้องถิ่นไทย” ที่ประกอบด้วยสถานภาพของการศึกษา แนวคิดและวิธีการศึกษา

2. เพื่อรวบรวมรายชื่อบรรณานุกรมผลงานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและในสาขาอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง นำมาจัดระบบเพื่อเป็นฐานข้อมูลสำหรับการศึกษาค้นคว้าต่อไป

ขอบเขตของการวิจัยและการนำเสนอรายงาน

1. ทางด้านเนื้อหา แบ่งออกเป็น 2 ภาค ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เรียงเป็นลำดับดังต่อไปนี้

- บทนำ
 - ภาคหนึ่ง สถานภาพของการศึกษา
- บทที่ 1 ความเป็นมาและภูมิหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
- บทที่ 2 การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500-2520
- บทที่ 3 การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520-ปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540)
- บทที่ 4 ปัญหาของการศึกษา
 - ภาคสอง แนวคิดและวิธีการศึกษา
- บทที่ 5 ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย
- บทที่ 6 แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
- บทที่ 7 หลักฐานและความหมายของหลักฐาน
- บทที่ 8 แนวทางการศึกษา : กรณีประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น
- บทส่งท้าย : ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน

2. การรวบรวมรายชื่อบรรณานุกรม (ภาคที่ 3) จะเป็นการรวบรวมรายชื่อเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างกว้างขวางมากที่สุด ด้วยเหตุนี้ในการสำรวจข้อมูลต่าง ๆ จึงต้องคาบเกี่ยวกับผลงานในสาขาวิชาอื่น ๆ ด้วย เช่น โบราณคดี มานุษยวิทยา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ คติชนวิทยา วรรณกรรมท้องถิ่น ฯลฯ อย่างไรก็ตาม เกณฑ์ในการเลือกก็จะพิจารณาเฉพาะผลงานการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของสังคมหรืออย่างมีมิติประวัติศาสตร์เท่านั้น ยกเว้นผลงานการปริวรรตข้อมูลเอกสารต่าง ๆ ที่เป็น “หลักฐาน” ประวัติศาสตร์ ซึ่งเห็นว่าจำเป็นที่จะต้องรวมไว้ในขอบเขตการศึกษานี้ด้วย เพราะมีความเกี่ยวพันอยู่กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง ผลงานต่าง ๆ ที่กล่าวมาได้แก่ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย หนังสือและบทความทั้งในภาษาไทยและภาษาอังกฤษที่ตีพิมพ์เผยแพร่ในช่วงระยะเวลาประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา

ภาคหนึ่ง

สถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย
ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 – ปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540)

ความนำ

การสำรวจสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในช่วงเวลาประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา นอกจากจะพิจารณาผลงานทางประวัติศาสตร์โดยตรงแล้วก็ยังสำรวจครอบคลุมการศึกษาในสาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น โบราณคดี มานุษยวิทยา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ คติชนวิทยา และวรรณกรรมท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะว่ามีผลงานจำนวนมากในสาขาวิชาดังกล่าวได้ศึกษาสังคม “ท้องถิ่น” ในแง่มุมต่าง ๆ ที่ช่วยให้เข้าใจ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้อย่างชัดเจนขึ้น อย่างไรก็ตามในการสำรวจผลงานสาขาที่เกี่ยวข้องดังกล่าวก็จะพิจารณาขึ้นศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะพัฒนาการของสังคมด้านหนึ่งด้านใด หรือเป็นการศึกษาที่มีมิติประวัติศาสตร์เท่านั้น ทั้งนี้ยกเว้นงานที่เป็นการรวบรวม ปรวรรดและวิเคราะห์เอกสารประเภทตำนาน กฎหมาย วรรณกรรมและข้อมูลทางคติชนต่าง ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวพันอยู่กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง จึงมีความจำเป็นที่จะต้องจัดรวมไว้ในกรอบการสำรวจนี้ด้วย

เมื่อยึดถือตามขอบเขตดังกล่าวนี้จึงทำให้การสำรวจสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกี่ยวข้องครอบคลุมเนื้อหาในหลายประเด็น นับจากเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไปจนถึง ชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ รวมทั้งที่เป็นการรวบรวมวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ก็เพื่อทราบถึงพัฒนาการของการศึกษามีทิศทางหรือแนวโน้มไปในทางใด มีปัจจัยหรือบริบททางสังคมเกี่ยวข้องอย่างไร ตลอดจนพิจารณาปัญหาของการศึกษามีทางด้านใดบ้าง อย่างไร การศึกษาเพื่อให้เห็นถึงภาพรวมอย่างกว้าง ๆ เช่นนี้จึงย่อมไม่สามารถที่จะวิเคราะห์พัฒนาการของงานในแต่ละด้านได้อย่างลึกซึ้งมากนัก เช่นเดียวกับการแบ่งยุคการศึกษาของเนื้อหาที่ไม่อาจทำได้อย่างละเอียด เพราะไม่ใช่เป็นการสำรวจสถานภาพด้านหนึ่งด้านใดเป็นการเฉพาะ หากมุ่งเสนอภาพรวมดังกล่าวแล้ว เหตุฉะนั้นการแบ่งยุคในการสำรวจครั้งนี้จึงจะแบ่งออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ โดยยึดเอาช่วงประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นจุดเปลี่ยนแปลงสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นต้นมานั้น สามารถมองเห็นความก้าวหน้าของการศึกษาในแต่ละด้านได้อย่างชัดเจน เป็นกระแสที่สังคมหันมาให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่รู้สึกได้โดยทั่วไป ซึ่งย่อมเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองและสังคมในช่วงปี พ.ศ. 2516–2519 เป็นปัจจัยเกื้อหนุนสำคัญ การแบ่งยุคของการศึกษาออกเป็น 2 ช่วงกว้าง ๆ นี้จะสามารถมองเห็นภาพรวมพัฒนาการการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบริบทของการเมืองและสังคมได้ดีขึ้น ขณะเดียวกันก็มีได้หมายความว่าในการสำรวจครั้งนี้จะละเลยพลวัตของเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแต่ละด้านในกรอบเวลากว้าง ๆ ดังกล่าวไป

อนึ่ง ควรกล่าวถึงไว้ ณ ที่นี้ว่า ในช่วงเวลาประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมาได้มี นักวิชาการสำรวจและประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาแล้วอย่างน้อย 4 ครั้ง คือ เมื่อต้นปี พ.ศ. 2529 ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้จัดให้มีการเสวนาเรื่อง “สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีนักวิชาการให้ความสนใจเข้าร่วมเสวนาในครั้งนั้นหลายคน เช่น อาจารย์ฉลอง สุนทราวณิชย์ อาจารย์กนกศักดิ์ แก้วเทพ อาจารย์กาญจนา แก้วเทพ อาจารย์สุราชัย ยัมประเสริฐ ฯลฯ ครั้นต่อมาเมื่อปลายปี พ.ศ. 2536 ได้มีรายงานการวิจัยเรื่อง “สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2535” โดยศาสตราจารย์แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ (ได้รับทุนอุดหนุนประเภทกำหนดเรื่องจาก สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ และต่อมาในปี 2544 ก็ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในชื่อเรื่อง เดียวกัน โดยสำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์) ก็ได้มีการประเมินสถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์ของ ภูมิภาคและท้องถิ่นด้วย ต่อมาในช่วงต้นปี พ.ศ. 2538 อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ จากคณะ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้เสนอบทความเรื่อง “แนวความคิดและวิธีการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” ในการประชุมสัมมนาวิชาการประจำปีของสมาคม ประวัติศาสตร์ ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งในบทความดังกล่าวก็ได้อุทิศเนื้อหาส่วนแรกประเมิน สถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้เป็นพื้นฐานด้วย และครั้งที่สี่เมื่อ พ.ศ. 2539 อาจารย์ธงชัย วินิจจะกุล จากมหาวิทยาลัยวิสคอนซิน ประเทศสหรัฐอเมริกาได้เสนอผลงานการ วิจัยออกมาในรูปของบทความเรื่อง “The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973” ตีพิมพ์ใน *Journal of Southeast Asian Studies* ฉบับเดือนมีนาคม ก็มีการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้ส่วนหนึ่งเช่นกัน

อย่างไรก็ตามการเสวนาและการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้ง 4 ครั้งดังกล่าวมานี้ก็ยังไม่ละเอียดและครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ควร ที่สำคัญก็คือ เกือบ ทั้งหมดไม่ได้ให้ความสนใจถึงสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2516 นัก ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะมีคลื่นไหวที่ที่น่าสนใจอยู่ไม่น้อยก็ได้ เช่นเดียวกับ ในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ก็มักจะสรุปว่าเป็นการศึกษาที่ยังย่ำอยู่กับที่หรือมีความก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ น้อยมาก การประเมินสถานภาพดังกล่าวส่วนใหญ่จึงเป็นการสรุป ความเห็นและตั้งข้อสังเกตอย่างกว้าง ๆ ขาดข้อมูลรายละเอียดสนับสนุนอย่างเพียงพอ ซึ่งแม้ว่า ข้อสรุปดังกล่าวจะเป็นที่ยอมรับกัน โดยทั่วไป แต่ก็ยังขาดความเคลื่อนไหวอย่างซึ่งซ่อนตัวอยู่ใน ภาพที่ดูเหมือนนิ่งนั้น การศึกษาดังต่อไปนี้จึงเป็นความพยายามที่จะขยายรายละเอียดในมิติต่าง ๆ บน พื้นฐานของผลงานเหล่านั้น ตลอดจนเพิ่มเติมการวิเคราะห์ สังเคราะห์ให้กว้างขวางขึ้น และที่สำคัญ อีกประการหนึ่งก็คือมีจุดมุ่งหมายที่จะรวบรวมบรรณานุกรมซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ด้วยกันเพื่อเป็นฐานข้อมูลสำหรับการศึกษาต่อไปในอนาคต

บทที่ 1

ความเป็นมาและภูมิหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ก่อนที่จะพิจารณาในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องทราบถึงที่มาที่ไปของวิชานี้เสียก่อนเป็นอันดับแรก เพราะความรู้ในเรื่องดังกล่าวจะทำให้เราได้เข้าใจสถานภาพตลอดจนปัญหาและมิติอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้อย่างชัดเจนขึ้นเป็นลำดับไป ในบทนี้จึงจะได้ทำความเข้าใจในเรื่องความเป็นมาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั่ว ๆ ไปพอสังเขป โดยจะกล่าวในเชิงเปรียบเทียบระหว่างปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกตะวันตกและสังคมไทยอย่างกว้าง ๆ ว่ามีพื้นฐานและปัจจัยต่าง ๆ เกื้อหนุนหรือกำหนดทิศทางมาอย่างไร เพราะการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ก้าวหน้าไปมากในโลกตะวันตก และได้ส่งอิทธิพลไปทั่วโลกอย่างไม่อาจปฏิเสธ อย่างไรก็ตามการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทยในอีกด้านหนึ่งก็มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวและดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นมาจนถึงปัจจุบัน เหตุฉะนั้น นอกจากจะกล่าวถึงความเป็นมาและสาเหตุของการศึกษาเป็นประเด็นแรกแล้ว การสำรวจถึงภูมิหลังของการศึกษาที่ย้อนไปไกลพอสมควรในประเด็นที่สองของบทนี้ จึงน่าจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยได้ลึกซึ้งขึ้นดังกล่าว

ความเป็นมาและสาเหตุของการศึกษา

แม้ว่าสังคมไทยจะคุ้นเคยกับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” มานานแล้ว แต่การศึกษาที่มีลักษณะสืบค้นแบบวิชาการอย่างจริงจังนั้นเพิ่งเริ่มต้นขึ้นภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว นับจนถึงปัจจุบันก็เป็นระยะเวลาประมาณ 3 ทศวรรษเท่านั้น จึงนับว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยยังอยู่ในระยะเริ่มต้นเมื่อเทียบกับการศึกษาในโลกตะวันตกที่ได้ดำเนินมานานนับเป็นศตวรรษ อย่างไรก็ตามเมื่อมองย้อนกลับไปก็จะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยได้เติบโตมาอย่างต่อเนื่องพอสมควร ทำให้เกิดองค์ความรู้ด้านต่าง ๆ ที่ชัดเจนมากขึ้นตามลำดับ และในปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540) การศึกษาเรื่องดังกล่าวก็ได้ก้าวหน้าไปอีกในระดับหนึ่ง ทั้งในด้านของเนื้อหา แนวคิด ตลอดจนถึงวิธีการและเป้าหมายของการศึกษา จนอาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันนี้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญในการพัฒนาสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวทางใหม่ที่มุ่งไปสู่ชุมชนท้องถิ่นเพื่อค้นหาความรู้ต่าง ๆ อย่างละเอียดและรอบด้าน เพื่อนำข้อมูลเหล่านี้ไปใช้เป็นฐานสำหรับการวางนโยบายพัฒนาท้องถิ่นที่ยึดเอาประชาชนเป็นศูนย์กลางอย่างแท้จริง นอกจากนี้องค์ความรู้และกระบวนการวิจัยที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมก็จะเป็นประโยชน์โดยตรงกับพวกเขาในการเรียนรู้เรื่องราวของตัวเองและจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นเพื่อให้คนรุ่นหลังได้สืบทอดและตระหนักใน

ประวัติศาสตร์แบบใหม่ที่เห็นความสำคัญและคุณค่าของประชาชนมากขึ้น สำนักดังกล่าวยอมนำไปสู่แสงสว่างแห่งปัญญาที่จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งอย่างแท้จริง ซึ่งหมายถึงมีความมั่นใจในการดำเนินชีวิต มีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ มีทางเลือกในการปรับตัวและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสมกับ “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่มีอยู่ในชุมชน จนสามารถเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมโลกปัจจุบัน ได้อย่างมั่นคง

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบที่เราเข้าใจกันในปัจจุบันมีมาในโลกตะวันตกเป็นเวลากว่าศตวรรษดังที่ได้กล่าวแล้ว แต่กระแสความสนใจได้พุ่งสูงขึ้นมากตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ดังจะเห็นว่าในประเทศอังกฤษได้มีการร่วมมือก่อตั้งเป็นสมาคม จัดประชุมสัมมนาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นอย่างถาวรใน ค.ศ. 1948 ต่อมาในปี ค.ศ. 1952 คณะกรรมการจัดประชุมดังกล่าว ก็สามารถออกวารสารที่ชื่อว่า **Amateur historian** เป็นราย 3 เดือน เพื่อรองรับกิจกรรมนี้ วารสารดังกล่าวได้สืบเนื่องมาในชื่อ **Local Historian** ที่อยู่ภายใต้การดูแลของสมาคมประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (**British Association for Local History**) แม้จะมีปัญหาและอุปสรรคอยู่บ้างแต่การดำเนินงานของสมาคมฯก็ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในฐานะสื่อกลางที่ก่อให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างกว้างขวางไปทั่วประเทศ มีหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชนเพิ่มขึ้นมาเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับตำราประเภทคู่มือแนะนำวิธีการศึกษาก็เกิดขึ้นหลายเล่ม และในปี ค.ศ. 1984 วารสารเล่มใหม่ภายใต้ชื่อ **Local History** ก็ตีพิมพ์เผยแพร่ ยิ่งสร้างบรรยากาศการศึกษาในหมู่นักประวัติศาสตร์สมัครเล่นให้ได้มีพื้นที่ของตัวเองมากขึ้น โดยเฉพาะสามารถขอคำปรึกษาต่าง ๆ จากนักวิชาการที่เกี่ยวข้องได้อย่างสะดวกขึ้น วารสารฉบับดังกล่าวนี้ยังคงตีพิมพ์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

พร้อม ๆ กับกระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของสังคมดังกล่าวนี้ก็ได้มีการก่อตั้งภาควิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอังกฤษขึ้นที่มหาวิทยาลัยเลสเตอร์ (Leicester) โดยศาสตราจารย์ W.G. Hoskins ในปี ค.ศ. 1948 นับเป็นภาควิชาแรกที่เคยมีมาในมหาวิทยาลัยสำหรับเปิดสอนวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยเฉพาะ ซึ่งมีผลให้การศึกษาวิจัยดำเนินไปอย่างกว้างขวาง สัมพันธ์สอดคล้องกับโลกทางวิชาการที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ค่อย ๆ ลงไปสู่ชุมชนระดับรากหญ้ามากขึ้นตามลำดับ (ดู Bott, 1987 : 7-26 สำหรับความเคลื่อนไหวของการศึกษาในประเทศอังกฤษโดยตรง ดู Hey, 1996 : 280-284)

ในสหรัฐอเมริกา ความตื่นตัวในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้มีมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นอย่างช้า ดังจะเห็นได้ว่ากระแสความสนใจครั้งใหญ่เกิดขึ้นครั้งแรกตั้งแต่ช่วงฉลองวันชาติครบรอบ 100 ปี ค.ศ. 1876 เรื่อยมา ครั้นในระหว่างทศวรรษ 1960 ความตื่นตัวดังกล่าวได้นำไปสู่การเก็บรวบรวมหลักฐานต่าง ๆ ไว้ในห้องสมุดทั่วไป ซึ่งในที่สุดก็ทำให้รายวิชา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้รับการบรรจุลงในหลักสูตรของวิทยาลัย ทั้งนี้ก็เพราะนักประวัติศาสตร์จำนวนมากได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของรายวิชานี้ว่าจะทำให้สามารถเข้าใจประวัติศาสตร์ของชาติในแง่มุมที่กว้างขึ้น งานฉลองวันชาติครบรอบ 200 ปี ของสหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. 1976 ได้มีผลกระทบต่อความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างลึกซึ้ง ที่ได้นำไปสู่การศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น นักประวัติศาสตร์ในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ สนใจที่จะลงไปศึกษาในหน่วยย่อย ๆ ระดับชุมชนเดี่ยว ๆ และครูสอนวิชาประวัติศาสตร์ในทุกระดับต่างก็ได้บรรจุเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเข้าไปในชั้นเรียนสร้างบรรยากาศการทำวิจัยในระดับต่าง ๆ ให้ลึกคักมากยิ่งขึ้น

ในปัจจุบัน นักประวัติศาสตร์ทั้งระดับอาชีพและมือสมัครเล่นในอเมริกาได้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ของชนกลุ่มน้อยและกลุ่มชาติพันธุ์ตามท้องถิ่นย่อย ๆ ทั้งในชนบทและชุมชนเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมของชุมชนเหล่านั้น ซึ่งเนื้อหาของประวัติศาสตร์สังคมก็จะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมปกติประจำวันของผู้คน สถาบันทางสังคม และเกี่ยวกับวิถีความคิดของพวกเขา การศึกษาประวัติศาสตร์ของประชาชนธรรมดาทำให้สามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงในอดีตได้ชัดเจนเท่า ๆ กับที่ศึกษามาจากตัวผู้นำ ประวัติศาสตร์สังคมแนวใหม่ดังกล่าวได้กำหนดให้ผู้ศึกษาเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นมาจากหน่วยย่อย ๆ มากยิ่งขึ้น นักประวัติศาสตร์กลุ่มนี้หวังว่าจะสร้างประวัติศาสตร์แบบองค์รวม (holistic history) ซึ่งครอบคลุมในมิติต่าง ๆ ของสังคมทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นทางด้านอาหาร การเมือง ครอบครัว ฯลฯ โดยจะไม่ละทิ้งกิจกรรมใด ๆ ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ทั้งสิ้น การเขียนประวัติศาสตร์ในลักษณะดังกล่าวนี้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในการศึกษาระดับท้องถิ่น แต่สำหรับในระดับภูมิภาคและระดับชาตินั้นยังมองไม่เห็นผลงานที่ชัดเจน (ดู Phillips, 1995 : 2)

คำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” (Local history) เป็นคำใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ราวต้นทศวรรษ 2510 มานี้เอง เพราะจะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาก่อนหน้านั้น ผู้บุกเบิกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแบบวิชาการกลุ่มแรก ๆ ในทศวรรษ 2500 ไม่ว่าจะเป็น สงวน โชติสุขรัตน์ ประมูล อุทัยพันธุ์ หวน พิณรุฬพันธุ์ ฯลฯ ล้วนใช้คำ “ประวัติท้องถิ่น” “ตำนานท้องถิ่น” หรือ “ประวัติบ้านเมือง” ในความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เข้าใจกันในปัจจุบัน อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจจะเป็นนักประวัติศาสตร์คนแรก ๆ ที่ใช้คำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในความหมายประวัติของบ้านเมืองตาม “ท้องถิ่น” ต่างๆ ดังที่ท่านได้เขียนไว้ในคำนำหนังสือ **ประวัติศาสตร์อีสาน** ของ เดิม วิชาญพจนกิจ ฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2513 หลังจากนั้นดูเหมือนว่าเราจะคุ้นเคยกับคำ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” มากขึ้น ซึ่งก็เป็นช่วงเวลาที่สังคมไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงอย่างเข้มข้นอันเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางขึ้นและเป็นกระแสที่ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ในโลกตะวันตก การเติบโตของกระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกิดขึ้นจากปฏิกริยาที่ต่อต้านความไม่มั่นคงของชีวิตในโลกสมัยใหม่ กล่าวคือ ความเจริญทางด้านวัตถุที่มนุษย์ครอบครองนั้นใหญ่โตมากขึ้น บางครั้งเป็นสิ่งที่ยากต่อการเข้าใจและไม่สามารถควบคุมได้ ด้วยเหตุคั้งนั้นผู้คนจึงมุ่งที่จะศึกษาบางสิ่งบางอย่างซึ่งพวกเขาสามารถที่จะกำหนดพื้นที่และค้นพบความหมายชีวิตส่วนตัวอย่างปัจเจกได้ ผู้คนที่ต่อต้านชีวิตสมัยใหม่บางด้านนี้ส่วนหนึ่งจึงมุ่งให้ความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่ขณะเดียวกันก็ได้นำเอาความเจริญของเทคโนโลยีสมัยใหม่มาเอื้อประโยชน์ให้กับกิจกรรมของตนไปด้วย กล่าวคือ เมื่อรถยนต์ส่วนตัวได้แพร่หลายมากขึ้นก็ทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสามารถเดินทางไปหาข้อมูลและเยี่ยมชมตามแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ได้สะดวกกว่าแต่ก่อน ครอบครัวในเมืองสามารถเดินทางไปเยี่ยมและพักผ่อนยังชนบทบ้านเกิดที่ซึ่งบรรพบุรุษของพวกเขาเคยอาศัยอยู่ ในโอกาสเช่นนี้จึงทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัวมีความเป็นไปได้มากขึ้น การเดินทางโดยเครื่องบินที่ค่าโดยสารยังถูกลงได้เปิดโอกาสให้คนธรรมดาจำนวนเรือนล้านสามารถเดินทางไปท่องเที่ยวยังต่างประเทศ พวกเขามีความอยากรู้อยากเห็นในวิถีชีวิตของผู้คนประเทศอื่นเท่าๆ กับที่อยากรู้ชีวิตในอดีตของพวกเขาเอง ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นคอมพิวเตอร์ กล้องถ่ายภาพ หรือเครื่องบันทึกเสียง เหล่านี้นับเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้การศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เพิ่มขึ้นดังกล่าวนี้ไม่ได้เกิดมาจากสาเหตุดังที่กล่าวมาเพียงอย่างเดียว หากยังอธิบายด้วยเหตุผลอื่น ๆ ได้อีก กล่าวคือ หากจะดูในเนื้อหาของวิชาแล้ว ก็เห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นวิชาที่มีเสน่ห์ดึงดูดความสนใจให้น่าค้นหา และประกอบกับว่ามีปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว เอื้อให้ผู้คนธรรมดาสามารถเข้าถึงวิชานี้ได้มากยิ่งขึ้น (ซึ่งไม่เหมือนกับช่วงเวลาก่อนหน้านั้นที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้รับความนิยมในหมู่นักวิชาการหรือคนชั้นสูงเท่านั้น) ในทศวรรษ 1970 มีนักเรียนชั้นมัธยมจำนวนมากที่ได้เรียนวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาแล้วได้เข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยโดยเลือกวิชานี้หรือสาขาที่เกี่ยวข้องเป็นวิชาเอก หรือไม่ก็ยังคงสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในฐานะเป็นงานอดิเรกสืบต่อมา ในช่วงเวลานี้การทำงานในพิพิธภัณฑ์และการเป็นนักโบราณคดีกลายเป็นอาชีพที่ได้รับความนิยม และยังมีงานอื่น ๆ อีกมากที่รองรับแก่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นผู้ช่วยนักวิจัยหรืองานในการขุดค้นทางโบราณคดี ซึ่งสามารถใช้เวลาในช่วงสุดสัปดาห์หรือวันหยุดอื่น ๆ มาทำได้ ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้วที่ผู้คนมีวันหยุดมากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าได้มีการลดชั่วโมงการทำงานลง การมีเวลาเพิ่มขึ้นดังกล่าวนี้อาจทำให้ผู้คนสามารถกระทำกิจกรรมในสิ่งที่ตัวเองสนใจ โดยการทำงานวิจัยและการออกสำรวจภาคสนาม ครอบครัวจึงต่างนิยมนำรถยนต์ออกท่องไปตามสถานที่สำคัญในประวัติศาสตร์หรือเที่ยวชมธรรมชาติในชนบท ดังกล่าวแล้ว และสมาคมท้องถิ่นจำนวนมากก็นิยมจัดทัวร์ท่องเที่ยวในฤดูร้อนไปตามแหล่งประวัติศาสตร์ของเมืองและแหล่งอื่น ๆ อย่างคึกคัก (Bott, 1987 : 22-24)

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีส่วนผลักดันให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในโลกตะวันตกมีความสืบเนื่องและมีชีวิตชีวาจนถึงปัจจุบัน ได้ก็คือความก้าวหน้าของการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวมนั่นเอง กล่าวคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ตั้งแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา ได้พัฒนาไปสู่การค้นหาในมิติเศรษฐกิจและสังคมมากยิ่งขึ้น การศึกษาในมิติดังกล่าวนี้มีความซับซ้อนเกี่ยวข้องกับเรื่องราวต่าง ๆ มากมายและสัมพันธ์กับศาสตร์หลายสาขาที่จะช่วยให้เข้าใจประสบการณ์หรือกิจกรรมของมนุษย์ได้มากที่สุด การศึกษาในแนวทางใหม่นี้ได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาในสำนัก Annales ของฝรั่งเศสที่ก่อตั้งขึ้นมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1950 และมีผู้สืบทอดมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพยายามที่จะสร้างประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ต่อจาก Fernand Braudel ผู้บุกเบิกศึกษาในแนวนี้คนแรก ๆ อย่างไรก็ตามงานของ Braudel ก็มีปัญหาในเรื่องการเลือกพื้นที่ซึ่งมีความกว้างใหญ่เกินไป จนไม่อาจบรรลุจุดมุ่งหมายที่ต้องการได้อย่างสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้เองการเลือก “หน่วย” การศึกษาที่เล็กลงมาในระดับ ภูมิภาค หรือ ท้องถิ่น จึงเป็นทางเดียวเท่านั้นที่จะทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) มีความเป็นไปได้สูงและผลงานในลักษณะดังกล่าวก็ได้เกิดขึ้นแล้วในโลกตะวันตก การศึกษาในแนวทางนี้จึงช่วยกระตุ้นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรงอีกทางหนึ่ง

ในสังคมไทย กระแสความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกิดมาจากเหตุผลหลากหลายที่คล้ายคลึงและแตกต่างไปจากในโลกตะวันตกดังที่ได้กล่าวมา ทั้งนี้ก็เพราะว่าสังคมไทยมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เป็นของตัวเองมายาวนาน เงื่อนไขภายในนี้จึงมีส่วนกำหนดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างมากเป็นธรรมดา ในช่วงประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาสามารถสรุปสาเหตุที่ทำให้วิชานี้ได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่องได้อย่างน้อย 3 ประการ คือ

ประการแรก เกิดจากการส่งเสริมของรัฐ นับเป็นสาเหตุสำคัญที่สุดและมีความสืบเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2500 (ดู ภูมิหลังการศึกษาข้างหน้า) การที่รัฐได้เข้ามาส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้ก็เพื่อทำให้ประวัติศาสตร์ของชาติมีความเป็นเอกภาพเข้มแข็ง โดยมีเรื่องราวความเป็นมาของท้องถิ่นต่าง ๆ ร่องรอยอย่างสมเหตุสมผล การส่งเสริมจากรัฐดังกล่าวนี้ยังกระทำโดยการสนับสนุนงบประมาณจำนวนมากโดยผ่านทางคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ เพื่อการจัดสัมมนาขึ้นในจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา นอกจากนี้ยังมีนโยบายให้ตีพิมพ์ผลงานดังกล่าวออกมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรูปแบบประวัติศาสตร์ของจังหวัดต่าง ๆ ในโอกาสหรือวาระวันสำคัญ ๆ ของชาติ ลักษณะการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแบบดังกล่าวนี้ นับเป็นกระแสที่ครอบงำการศึกษามาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะมีอิทธิพลต่อแนววิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในส่วนราชการอย่างเหนียวแน่นมั่นคงสืบมา

ประการที่สอง เกิดจากเหตุผลในเชิงอุดมการณ์ นับเป็นเหตุผลทางสำนึกโดยธรรมชาติที่ควรจะเป็นที่มาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง กล่าวคือ สังคมหรือชุมชนต่าง ๆ ย่อมมีสำนึกในอดีต สำนึกว่าตัวเองและชุมชนมีความเป็นมาและมีความสำคัญอยู่ในตัวเอง มีศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ที่ควรจะทำเทียมในการอยู่ร่วมกัน ด้วยสำนึกดังกล่าวนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเกิดขึ้นมาเพื่อยืนยัน ตอกย้ำสิ่งที่เป็นตัวตนของตนเอง หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นการต่อสู้ทางวาทกรรมในการช่วงชิงพื้นที่ความทรงจำร่วมของชุมชนมาจากประวัติศาสตร์ของรัฐ หรือประวัติศาสตร์ของชาติที่ถูกนำเข้ามาเบียดบังหรือกดทับประวัติศาสตร์ของผู้คนในสังคมทั้งหมด นับเป็นการ “ปลดปล่อย” ให้เห็นถึงความมีอยู่จริงในอดีตของแต่ละชุมชนหรือท้องถิ่น ฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแง่นี้จึงเป็นกระแสที่ต่อต้านประวัติศาสตร์ที่เน้นศูนย์กลางหรือประวัติศาสตร์ชาติดังที่กล่าวมา

ในสังคมไทย สำนึกในเชิงอุดมการณ์เช่นนี้ถูกกระทำให้ลดถอยลงไปเป็นอันมากจึงมีผลให้เกิดงานศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวน้อย อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ.2516 มาแล้ว และประกอบกับการที่สังคมในชนบทของไทยได้รับผลกระทบจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกิดความเหลื่อมล้ำทางด้านสังคมและการทำลายทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็น “สมบัติ” ของชุมชน ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งมุ่งลงไปศึกษาวิจัยในท้องถิ่นเพื่อทำความเข้าใจปัญหาสังคมไทยในภาพรวม รวมทั้งรู้จักในวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นสำหรับเป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่พวกเขากำลังประสบอยู่ ความมุ่งมั่นของนักวิชาการเหล่านี้ (ซึ่งต่อมาก็มักมีปัญญาชนในท้องถิ่นเข้าร่วมด้วย) มีผลให้เกิดกระแสการศึกษาที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น” ขึ้นอย่างน่าสนใจ ตลอดจนมีแหล่งเงินทุนสนับสนุนทั้งจากภาครัฐและเอกชนจำนวนหนึ่ง ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้มองเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา แม้ว่าแนวโน้มในระยะแรก ๆ จะยังคงได้รับอิทธิพลมาจากประวัติศาสตร์แห่งชาติ แต่ต่อมากายหลังก็มองเห็นได้ชัดเจนว่าผู้ศึกษามีความมุ่งมั่นที่จะทำให้การค้นคว้าของพวกเขาสามารถนำไปปรับใช้หรือยื่นอยู่ข้างปัญหาของประชาชนได้ โดยเนื้อหาประวัติศาสตร์ดังกล่าวจะมุ่งไปที่วัฒนธรรมเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในทรัพยากรของชุมชนเป็นสำคัญ การศึกษาในแนวทางนี้จึงเป็นการค่อย ๆ ปลดปล่อย “ท้องถิ่น” ออกจากการครอบงำของประวัติศาสตร์แห่งชาติดังกล่าวแล้ว

ประการที่สาม เกิดจากเหตุผลในแง่วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์โดยตรง นับเป็นสาเหตุหลังสุดและสัมพันธ์สืบเนื่องกับสาเหตุประการที่สอง กล่าวคือ เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับสากลมุ่งศึกษาในมิติเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ดังกล่าวข้างต้น การศึกษาในแนวทางนี้จึงสอดคล้องกับ หน่วย ในระดับ ท้องถิ่น ที่เชื่อว่าจะ

สามารถจัดการกับหลักฐานและเนื้อหาต่าง ๆ ได้ไม่ยากตามจุดมุ่งหมาย วิธีการศึกษาที่ก้าวหน้าขึ้นมา
นี้ปฏิเสธไม่ได้ว่าไม่ได้รับอิทธิพลมาจากโลกตะวันตก แม้ผลงาน “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในแนวทาง
นี้จะยังไม่ปรากฏชัดเจนในสังคมไทย แต่จากความมุ่งมั่นของนักวิชาการรุ่นใหม่จำนวนหนึ่งก็ทำให้
เชื่อและหวังได้ว่าเราคงจะได้เห็นผลงานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวในอนาคต
อันไม่ไกลนัก ซึ่งก็หมายถึงความก้าวหน้าในแง่วิธีการศึกษาของวิชาการประวัติศาสตร์ที่ได้มีส่วนช่วย
ผลักดันให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัฒนาต่อไปอย่างไม่หยุดยั้งเช่นกัน

จากสาเหตุอย่างน้อยสามประการดังกล่าวมานี้ได้ช่วยผลักดันให้การศึกษาประวัติศาสตร์
ท้องถิ่นไทยโดยรวมดำเนินมาอย่างสืบเนื่อง ซึ่งอาจมีจังหวะเร็วช้าบ้างตามความเคลื่อนไหวของบริบททาง
สังคม บทบาทและแรงผลักดันจากรัฐนับว่ามีพลังและทรงอิทธิพลอย่างลึกซึ้งที่ทำให้การศึกษา
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยส่วนใหญ่ยังคงตกอยู่ภายใต้การครอบงำของประวัติศาสตร์แห่งชาติวบจน
ปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้เราจึงควรจะได้สำรวจถึงภูมิหลังของการศึกษาเป็นประเด็นต่อไป เพื่อจะได้เป็น
ฐานเข้าใจกับสถานการณ์ของการศึกษาในช่วงประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาได้อย่างลึกซึ้งขึ้นในบท
ต่อไป

ภูมิหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย

อาจกล่าวได้ว่าอย่างน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่ความรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น”
ต่าง ๆ เริ่มได้รับความสนใจจากรัฐไทย ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯ ได้มีบทบาท
และขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่เลยเขตที่ราบลุ่มภาคกลางออกไปมากยิ่งขึ้น
ซึ่งได้แก่ดินแดนล้านนา บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เขมร ที่ราบสูงโคราชและบริเวณหัวเมืองมลายู ดินแดน
เหล่านี้นับเป็นเขตผลประโยชน์สำคัญที่ทางกรุงเทพฯ จะต้องเข้าไปดูแลและรักษาไว้ เหตุฉะนั้นความรู้
เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” ดังกล่าวจึงมีความจำเป็นสำหรับรัฐไทย ไม่ว่าจะ เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการ
จัดการปกครองหรือสร้างความชอบธรรมทางการเมือง และเพื่อผลประโยชน์ของด้านเศรษฐกิจ
หลักฐานและเอกสารต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าทางศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ได้ให้ความสนใจกับท้องถิ่น
ในช่วงก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ได้ปรากฏอยู่ในรูปของจดหมายเหตุ เอกสารคำให้การของเขลยศึก
บันทึกการเดินทาง เป็นต้น ความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของท้องถิ่นดังกล่าวมีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน
เป็นอย่างดีกับหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ใหม่ของชนชั้นนำไทยว่าได้มองโลกที่เป็นจริง
และกว้างขวางมากยิ่งขึ้น รวมทั้งต้องการที่จะเรียนรู้โลกดังกล่าวด้วย ดังที่จะเห็นได้จากการแปลหรือ
แปลวรรณกรรมของสังคมอื่นมาเป็นภาษาไทย เช่น สามก๊ก ราชาริราช อิเหนา ฯลฯ (ดู ฉลอง สุ
นทราวาณิชย์, 2536 : 122 – 123) ส่วนจารีตในการเขียนหรือชำระพระราชพงศาวดารก็ปรากฏว่ามี
เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้นด้วยเช่นกัน

เมื่อรัฐไทยได้รับอิทธิพลของชาติตะวันตกมากขึ้นนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ภาวะคือหรือรู้ในเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” ยิ่งมีมากเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหัวเมืองและชุมชนต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพราะเรื่องราวดังกล่าวนับว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญยิ่งในการเจรจาโต้แย้งกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศส เพื่อยืนยันในสิทธิการครอบครองดินแดนของหัวเมืองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนานเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูปการปกครองมาแล้วก็ได้โปรดฯให้ขุนนางในท้องถิ่นหลายแห่งได้รวบรวมประวัติของเมือง ชุมชน และบันทึกไว้เป็นเอกสารของหลวงสำหรับการเจรจากับชาติตะวันตกดังกล่าวและยังได้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการปฏิรูปการปกครองต่อมา ในระยะแรกเอกสารดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์ในวารสารของรัฐ เช่น **วชิรญาณ วชิรญาณวิเศษ ราชกิจจานุเบกษา** ซึ่งมีทั้งเอกสารบันทึกของขุนนาง ตำนาน และพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน ลาว ล้านนา และคาบสมุทรมลายู ซึ่งต่อมาภายหลังต้นฉบับของงานเขียนเหล่านี้ก็ได้มารวมพิมพ์อยู่ในชุด **ประชุมพงศาวดารภาคต่าง ๆ** เช่นเดียวกับการรวบรวมเรื่องราวของลัทธิประเพณีของภูมิภาคต่าง ๆ และเรื่องราวของภาษาและกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยนั้นส่วนใหญ่ก็ได้เคยตีพิมพ์ลงในหนังสือ **วชิรญาณวิเศษ** และต่อมาก็ได้รวบรวมพิมพ์อยู่ในหนังสือชุด **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ** ภายหลัง พ.ศ. 2500

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 แล้ว การรวบรวมและการเขียนประวัติของเมืองและชุมชนต่าง ๆ ก็ยังได้รับการส่งเสริมมาอย่างสืบเนื่อง โดยมีข้าราชการจากส่วนกลางที่ถูกส่งไปเป็นข้าหลวงตามมณฑลหรือท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ ในช่วงเวลาดังนี้เป็นต้นไป การรวบรวมประวัติของหัวเมือง ชุมชน เอกสารโบราณ รวมทั้งการเขียนประวัติตระกูลบุคคลสำคัญที่มีบทบาทในการปกครองก็ได้ดำเนินไปอย่างคึกคัก เรื่องราวเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้ตีพิมพ์ในหนังสือ **วชิรญาณวิเศษ เทศาภิบาล วารสารของสยามสมาคม** ตัวอย่างผลงานการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ของข้าราชการที่ถูกส่งไปจากส่วนกลางในระยะดังกล่าว ได้แก่ **“พงศาวดารลาวเฉียง”** ของพระยาประจักษ์จรรจักร (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งเขียนเป็นตอน ๆ ลงในวารสาร **วชิรญาณ** และต่อมาในปี พ.ศ. 2449 ท่านก็ได้ปรับปรุงงานชิ้นนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และรวมพิมพ์ออกมาในรูปของหนังสือที่รู้จักกันดี คือ **พงศาวดารโยนก** สำหรับในภาคอีสานมีงานเขียนและรวบรวมที่สำคัญในระยะนี้คือ **พงศาวดารมณฑลอีสาน** ของ หม่อม อมรวงษ์วิจิตร เช่นเดียวกับการศึกษาของพันเอก เจริญ (G.E. Gerini) ชาวอิตาลีคนที่ได้เข้ามารับราชการสมัยช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ก็ได้ใช้เอกสารต่างประเทศมาสืบค้นประวัติความเป็นมาของเกาะภูเก็ตอย่างละเอียดรอบด้าน ภายใต้ชื่อ **“Historical Retrospect of Junkceylon Island”** และได้ตีพิมพ์ครั้งแรกลงในวารสารของสยามสมาคมในปี พ.ศ. 2448

จะเห็นได้ว่าการศึกษาที่เกี่ยวกับท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องราวของประวัติศาสตร์นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เมื่อมองย้อนกลับไปนอกจากมีเหตุผลเพื่อประโยชน์ใช้สอยโดยตรงโดยนำเอาเรื่องราวดังกล่าวมาแสดงเป็นหลักฐานในการต่อรองกับชาติมหาอำนาจหรืออ้างสิทธิ์ในการครอบครอง “ท้องถิ่น” แล้ว ในอีกด้านหนึ่งการคุกคามจากวัฒนธรรมของชาติตะวันตกที่มีเพิ่มมากขึ้นและเกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรงนั้น ได้ส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤตขึ้นในเอกลักษณ์ไทยแบบเก่าที่ถูกปฏิเสธจากชาวตะวันตกมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นสูงของไทยต้องปรับตัวเองในเรื่องเอกลักษณ์กันครั้งใหญ่ นั่นคือการค้นหาตัวเองใหม่ในสิ่งที่มีลักษณะเป็นสากลแต่ยังคงวางอยู่บนรากฐานของความเป็นไทย ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นทางออกที่มีไม่มากนักทางหนึ่งที่เหลืออยู่ (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529 ; 9-26)

การเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาดังกล่าวมานี้จึงนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานด้านไทยศึกษาที่สำคัญโดยชนชั้นผู้นำ และการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นก็เป็นส่วนหนึ่งของไทยศึกษามาตั้งแต่เริ่มแรกแล้วเช่นกัน แม้ว่าจะมีสัดส่วนที่ไม่มากนักก็ตาม

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในกรอบของไทยศึกษาภายใต้การนำหรือผลักดันโดยชนชั้นนำได้ซบเซาลงเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 5 ได้ไม่นาน ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าวิกฤตในเอกลักษณ์ของชนชั้นนำไทยได้ผ่านพ้นไปแล้ว การสร้างชาติแบบใหม่ตามอุดมคติที่เน้นศูนย์กลางและมีวัฒนธรรมราชสำนักตั้งอยู่สูงสุดนั้นจึงทำให้เรื่องราวของท้องถิ่นถูกละเลยไปไม่น้อย แม้ว่าสมเด็จพระยาปิยะมหาราชาภาพผู้มืบทบาทสำคัญในการสร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจะทรงพระนิพนธ์งานต่อมาแต่บทบาทของท่านที่เกี่ยวกับการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นได้ลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน หนังสือเรื่อง นิทานโบราณคดี ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ นั้นได้ทรงนิพนธ์ขึ้นจากความทรงจำในภายหลัง เมื่อใกล้จะสิ้นพระชนม์แล้ว

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ดูเหมือนว่าบรรยากาศการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นจะคึกคักขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะจุดมุ่งหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ก็คือการให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีบทบาทมากขึ้นในการปกครองประเทศ ด้วยเหตุนี้เรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่รัฐควรรับรู้และทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น การที่รัฐบาลได้เชิญสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรุ่นแรกให้มาปาฐกถาเรื่อง สภาพจังหวัดของตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติความเป็นมา สภาพภูมิศาสตร์ และความเป็นอยู่ทั่วไปของราษฎรทั่ว ๆ ไป ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจต่อท้องถิ่นของรัฐได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับเนื้อหาบางส่วนของปาฐกถาเหล่านั้นที่แสดงให้เห็นถึงความสำนึกที่ผู้แทนแต่ละคนมีต่อท้องถิ่นของตน ตลอดจนความมุ่งหวังในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ ปาฐกถาดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์พร้อมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ.

2478 ภายใต้ชื่อว่า ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ และได้รับการพิมพ์ซ้ำอีก

ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2539 อย่างไรก็ตามจากการที่มีความผันผวนทางด้านการเมืองภายหลังการปฏิรูปการปกครองได้ไม่นาน ความสนใจต่อท้องถิ่นของหน่วยราชการหรือผู้นำได้จางหายไปอย่างรวดเร็ว โดยมีแนวคิดเรื่องชาตินิยมเข้ามาแทนที่ คือการสร้างศูนย์กลางของ “ชาติ” ให้มีความเข้มแข็ง ซึ่งนอกจากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้พระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีวัฒนธรรมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกด้วย ผู้นำในสมัยนี้ได้เลือกที่จะใช้วัฒนธรรมของราชสำนักและกรุงเทพฯ เป็นวัฒนธรรมของชาติ ด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่พยายามที่จะมองหาความหลากหลายของท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงดังกล่าวจึงมุ่งแสดงให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์และยิ่งใหญ่ของชาติไทย โดยการเสริมต่อจากงานของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่า หรือไม่ก็เป็นการลอกเลียนคัดแปลง แล้วแทรกการปลุกใจให้รักชาติ หรือชื่นชมวีรบุรุษ ดังเช่นงานของหลวงวิจิตรวาทการเป็นตัวแทนสำคัญของงานเขียนในยุคนี้ (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้แม้ว่าความสนใจของรัฐต่อเรื่องราวของท้องถิ่นจะลดลง แต่ความตื่นตัวสนใจในเรื่องราวตัวเองของคนท้องถิ่นกลับปรากฏให้เห็นมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็ควรจะมีเหตุผลมาจากกระแสความเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาในช่วงทศวรรษ 2470 ซึ่งได้บรรลุจุดหมายสูงสุดโดยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 กระแสการตอบรับต่อรัฐธรรมนูญในระบบการปกครองแบบใหม่ที่ลึกลับในจังหวัดต่าง ๆ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความตื่นตัวทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น สิ่งดังกล่าวสัมพันธ์กับผลผลิตของระบบการศึกษาแบบใหม่ที่ทำให้คนในท้องถิ่นมีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ด้านต่าง ๆ ที่แปลกใหม่และกว้างขวางกว่าเดิม เหล่านี้จึงช่วยกระตุ้นให้เกิดความสำนึกในเรื่องท้องถิ่นตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของอดีตหรือ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่มีรากฐานการศึกษาและสืบทอดกันมาในสังคมไทยเป็นเวลานานแล้ว

อันที่จริง ความสนใจใคร่รู้หรือการศึกษาเรื่องราวของตัวเองของคนในท้องถิ่นนั้นก็สืบเนื่องขึ้นไปได้อย่างน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้วเช่นกัน การคัดลอกตำนาน วรรณกรรม รวมทั้งการแต่งขึ้นมาใหม่เป็นจาริตที่มองเห็นได้โดยทั่วไป เนื้อหาในงานเหล่านี้ได้บอกประวัติความเป็นมาและความเป็นไปของท้องถิ่นรวมทั้งสอดแทรกทัศนคติความเห็นที่ผู้แต่งมีต่อท้องถิ่นของตัวเอง ในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 อันเป็นระยะที่ชนชั้นผู้นำไทยได้สถาปนาไทยศึกษาขึ้นมา โดยที่เรื่องราวของท้องถิ่นรวมอยู่ด้วยส่วนหนึ่งดังกล่าวแล้วนั้น ในด้านของผู้รู้หรือปราชญ์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ต่างก็ได้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองสืบมาเช่นเดียวกัน หากแต่ต่างทำงานในแนวจาริต คือเขียนออกมาในลักษณะของ ตำนาน หรือ “พื้น” โดยไม่ได้รับอิทธิพลลักษณะการเขียนแบบตะวันตกที่แพร่เข้ามาแล้วแต่อย่างใด งานเขียนของปราชญ์หรือผู้รู้ดังกล่าวคือผลงานที่เขียนขึ้นมาจากความสำนึกของการเป็น “ท้องถิ่น” หรือเป็นส่วนหนึ่งของรัฐแล้วขณะนั้น แต่ก็เอาจาริตการเขียนแบบตำนานหรือ “พื้น”

ในยุคเก่ามาใช้ ด้วยเหตุนี้เองตำนานหรือ “พื้น” ในยุคนี้จึงมีความแตกต่างออกไปโดยการเสนอเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ ในลักษณะที่ไม่ใช่การกล่าวถึงบรรพบุรุษ กษัตริย์ ราชวงศ์ และการสืบสันตวงศ์ที่ย้อนไปไกลในอดีตตามจารีตของเนื้อหาในตำนานฝ่ายอาณาจักรของยุคเก่า หากแต่เนื้อหาในตำนานหรือ “พื้น” สมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นฉบับที่แต่งขึ้นใหม่หรือคัดแปลงเพิ่มเติมจากของเก่าก็ตาม ก็จะเป็นเรื่องราวของเหตุการณ์ที่ใกล้ตัวมากขึ้นและเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงสามารถพิสูจน์ได้ นี่คือนิยามของเนื้อหาใหม่ของการศึกษาในแนวจารีตที่ได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความใคร่รู้และความเข้าใจในเรื่องราวความเป็นมาของตัวองจากผู้รู้หรือปราชญ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ก้าวหน้าขึ้นด้วยเช่นกัน

ในทศวรรษ 2470 โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วจึงไม่แปลกอันใดที่พบว่าผู้รู้ในท้องถิ่นทั้งที่เป็นพระภิกษุหรือผู้ที่เคยบวชเรียน รวมทั้งผู้ที่ได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ ต่างกระตือรือร้นที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองมากขึ้นดังกล่าวแล้ว ในระยะนี้ได้เริ่มมีการรวบรวมโบราณวัตถุต่าง ๆ มาเก็บรักษาไว้ตามวัด ซึ่งก็ทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการศึกษาความเป็นมาของท้องถิ่นที่โยงเข้ากับหลักฐานทางโบราณคดีเหล่านั้นพร้อมทั้งได้ตีพิมพ์เผยแพร่ออกมาในวาระที่สำคัญต่าง ๆ ทั้งในรูปของหนังสือและบทความดังเช่น นครน่าน (2478) เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยบทความทั้งที่เป็นประวัติศาสตร์ โบราณคดี และภูมิศาสตร์ ฯลฯ เช่นเดียวกับ หนังสือรวบรวมภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์จังหวัดพิษณุโลก (2477) ส่วนเล่มอื่น ๆ ต่อมาได้แก่ พัทลุงวิทยา (2479) หนังสือที่ระลึกในงานปีใหม่ของจังหวัดพัทลุง (5-8 เมษายน 2479) และ ตรังสาร (2482) ก็เป็นตัวอย่างของการศึกษาที่ใ้บรรยากาศความตื่นตัวของคนท้องถิ่นในช่วงเวลาดังกล่าวได้ดี โดยเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาที่มักเป็นเรื่องราวทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และคติชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลงานของคนในท้องถิ่นที่เมื่ออ่านแล้วก็จะเห็นถึงความภูมิใจในการนำเสนอเรื่องราวของท้องถิ่นหรือจังหวัดของตัวเองให้สังคมภายนอกรับรู้ เช่นเดียวกับความรู้สึผูกพันกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนานที่ “คนอีสาน” ได้เกี่ยวข้องกับลาวก็ได้รับการถ่ายทอดออกมาเป็นหนังสือ เพ็ชรพื้นเมืองเวียงจันทน์ (2479) และ อุบัติบรมจักรลาว (2479) ของ ทองพูล ศรีจักร ซึ่งแม้ว่าจะนำเสนอในรูปแบบของวรรณกรรมจารีต แต่เนื้อหาก็คือประวัติศาสตร์ที่มีการค้นคว้าเรียบเรียงจากเอกสารเก่าและคำบอกเล่าของบรรพบุรุษสืบทอดมา

ในทศวรรษ 2480 เป็นช่วงที่การเก็บรักษาโบราณวัตถุของปราชญ์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้ปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น รวมทั้งเป็นช่วงที่มีการจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในจังหวัดสำคัญๆ โดยความร่วมมือของผู้รู้หรือปราชญ์ท้องถิ่นดังกล่าว ปราชญ์เหล่านี้คือผู้ที่ทำงานบุกเบิกอย่างกระตือรือร้น แต่ไม่เป็นที่รู้จักในวงกว้างขณะนั้น ซึ่งส่วนหนึ่งก็คือพระภิกษุผู้คงแก่เรียนทั้งหลาย

ตัวอย่างในภาคใต้ เช่น พระราชคิลสังวรรณ (ช่วง อัครเวที) ผู้ซึ่งเก็บรวบรวมโบราณวัตถุที่พบในเขต อำเภอสทิงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และบริเวณใกล้เคียงมารวมไว้ในพิพิธภัณฑวัตถุวัฒนธรรม ภาวาส จังหวัดสงขลา ท่านพุทธทาสภิกขุ ที่ได้ช่วยจัดพิพิธภัณฑที่ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ท่านยังเป็นผู้ที่สนใจการค้นคว้าโบราณคดีและประวัติศาสตร์รอบอ่าวบ้านดอน ซึ่งได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือ เผยแพร่ในทศวรรษต่อมา ในส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็มี พระครูศรีมหาโพธิ์คณาจารย์ ที่วัดใหม่ กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งได้รวบรวมโบราณวัตถุเอาไว้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับ พระโสภณธรรมมุนี เจ้าคณะจังหวัดพะเยา ซึ่งได้รวบรวมพระพุทธรูปหินทรายและอื่นๆ ไว้ในเขตวัด รวมทั้งทำการค้นคว้าบันทึกแหล่งโบราณคดีและวัดเก่า ๆ ไว้เป็นต้น (ดู สารานุกรม วัฒนธรรมภาคใต้, 2529 : 54 – 59 และศรีศักร วัลลิโภดม ม.ป.ป. : 54 – 59)

การพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพของคนในตระกูลผู้ที่ได้รับการศึกษา และมีฐานะดีในจังหวัดต่าง ๆ ก็เป็นสิ่งที่บอกให้ทราบถึงความเคลื่อนไหวในความสนใจเรื่องราวของ ท้องถิ่นตัวเองในระยะนี้เช่นเดียวกัน โดยเนื้อหาส่วนใหญ่แม้ว่าจะคัดออกมาจากตำนาน พงศาวดาร หรือ เอกสารของทางราชการ แต่เนื้อหาเหล่านั้นก็เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และความรู้ทั่วไปของท้องถิ่นตัวเองทั้งสิ้น สิ่งนี้จึงสะท้อนถึงความสนใจใคร่รู้ถึงที่มาที่ไปของตัวเอง และ/หรือ “ท้องถิ่น” ของตัวเองซึ่งขณะนี้ได้เป็นส่วนหนึ่งของชาติและเริ่มเป็นที่รู้จักจากสังคมภายนอก บ้างแล้ว การพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพและในโอกาสอื่น ๆ โดยที่เนื้อหาเป็น เรื่องราวของท้องถิ่นมีแนวโน้มที่เพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจนภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ปรัชญาการณดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังขยายตัว ออกสู่จังหวัดต่าง ๆ เช่นเดียวกับการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เริ่มได้รับความสนใจจากรัฐบาลและคนในท้องถิ่นมากขึ้นเป็น ลำดับ ดังจะได้กล่าวรายละเอียดในบทต่อไป

จากการสำรวจภูมิหลังของการศึกษาแล้วจะเห็นได้ว่า เนื้อหาเกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์ ท้องถิ่น” ได้มีอยู่ในความรู้ด้านไทยศึกษามาตั้งแต่ในระยะเริ่มแรกที่ได้รับอิทธิพลของตะวันตกแล้ว อย่างไรก็ตามชนชั้นผู้นำไทยขณะนั้นซึ่งเป็นผู้ที่ได้เริ่มต้นการศึกษาเรื่องดังกล่าวก็ได้วางโครงสร้าง ความรู้ด้านไทยคดีศึกษาไปตามกรอบอุดมคติของการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่ คือ การยึดเอาวัฒนธรรม ของราชสำนักเป็นศูนย์กลางหรือสูงสุดและมีวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบ โดยมีความสัมพันธ์ในเชิงลดหลั่นกันลงมา “ท้องถิ่น” จึงเป็นรายละเอียดของวัฒนธรรมไทย การศึกษา เรื่องราวของท้องถิ่นจึงช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรม “ไทย” ได้ดีขึ้น โครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาดังกล่าวนี้นี้จึงมีปัญหาหลายประการ กล่าวคือ ในเมื่อเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” เป็นแต่เพียง ส่วนประกอบที่ช่วยให้เข้าใจในวัฒนธรรม “ไทย” มากขึ้น การศึกษาเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” จึงไม่ได้

มุ่งทำความรู้จักกับ “ท้องถิ่น” ในฐานะที่มีพลังวัฒนธรรมของตัวเอง รวมทั้งยังมีความหลากหลายแตกต่างไปในแต่ละ “ท้องถิ่น” สิ่งเหล่านี้ได้ถูกบิดเบือนลบเลือนออกไปหมด ความแตกต่างได้กลายเป็นเรื่องนอกกรอบนอกทางในสายตาของผู้ปกครองไทย เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ไทย” ก็ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่อยู่ในระนาบเดียวกัน ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” จึงอยู่ในสถานะที่ถูกกำหนดเอาไว้แล้วในลักษณะดังกล่าว ด้วยเหตุนี้จึงไม่แปลกอันใดที่ปราชญ์หรือผู้รู้ใน “ท้องถิ่น” ที่ไม่ได้เชี่ยวชาญเรื่อง “ไทย” ในความหมายที่ชนชั้นนำกำหนดไว้ไม่ได้เข้าไปมีบทบาทใน “ไทยศึกษา” และไม่เป็นที่รู้จักนอก “ท้องถิ่น” ของตัวเองจนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้วเท่านั้น (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 1-3) องค์ความรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” ไม่ว่าจะในด้าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์หรือวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ได้ดำรงอยู่ในสถานะดังกล่าวตลอดมา

อย่างไรก็ตามข้อสรุปนี้ย่อมตั้งอยู่บนพื้นฐานของ “ข้อมูล” ที่พิมพ์เผยแพร่แล้วหรือเป็นการมองด้านเดียวเกินไป ทั้งนี้เพราะหากสำรวจถึงความเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาในด้านดังกล่าวให้กว้างขวางก็จะพบว่า ยังมีงานการศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยคนท้องถิ่นที่ไม่ได้อยู่ในโครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาที่ชนชั้นผู้นำได้วางเอาไว้เสมอไป กล่าวคือ เป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาของ “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นตัวของตัวเอง รวมทั้งในบางครั้งก็เป็นการต่อต้านวัฒนธรรมของศูนย์กลางอีกด้วย ความเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาที่มีลักษณะเชิงต่อต้านดังกล่าวนี้มักปรากฏอยู่ตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่เคยเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐสำคัญมาก่อน โดยมีวัฒนธรรมเป็นของตัวเองอย่างเข้มข้น หรือเป็น “ท้องถิ่น” ที่เคยสัมพันธ์ใกล้ชิดกับศูนย์กลางอำนาจอื่น ๆ ที่ไม่ใช่รัฐในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ตัวอย่างงานประเภทนี้ เช่น **วรรณกรรมพื้นเวียง** ซึ่งเป็นงานเขียนเล่าเหตุการณ์กรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้งเข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 และกรณีกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์ในสมัยต้นรัชกาลที่ 3 รวมถึงกรณีสงครามระหว่างไทย-ญวน โดยบันทึกขึ้นตามสายตาของปัญญาชนท้องถิ่นอีสานผู้หนึ่งนั้น นับเป็นการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นยุคแรก ๆ ที่สะท้อนถึงความคิดของคนท้องถิ่นที่มีลักษณะต่อต้านรัฐไทยอย่างชัดเจน ทั้งยังเป็นงานที่ได้รับการเผยแพร่และรับรู้กันอย่างกว้างขวางในสังคมอีสานสมัยนั้น (คู ธวัช ปุณ โฉนทก, 2526 : 1-3) ครั้นเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็จะได้เห็นได้ว่ามี “กบฏ” เกิดขึ้นทั่วไป ทั้งในภาคเหนือ อีสาน และภาคใต้ แม้ว่าจะยังไม่มีการศึกษาที่ศึกษากันอย่างกว้างขวางว่ามีงานเขียนประวัติศาสตร์ของคนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับ “กบฏ” ดังกล่าวบ้างหรือไม่อย่างไร แต่สำนึกในรากลึกแห่งความเป็นตัวของตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นได้สืบทอดกันต่อมาดังที่ได้ปรากฏอยู่ในงานของ ทองพูล ศรีจักร ในกรณีของอีสานดังกล่าวแล้วย่อมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ไม่ยาก ทั้งยังเป็นการสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าก่อน พ.ศ. 2500 นั้นรัฐไทยยังมีปัญหาในการสร้างจิตสำนึกของความเป็น “ชาติไทย” โดยรวม สำหรับในกรณีของภาคเหนือ

ก็ปรากฏว่ามีงานเขียนหลายชิ้นแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาของล้านนาที่มีความรุ่งเรือง โดยอดีตอันยาวนานนั้นไม่ได้มีสัมพันธภาพกับรัฐไทยตั้งแต่ต้นแต่อย่างใด ส่วนกรณีของภาคใต้ งานเขียนของอิบรอฮิม ซุกรี (Ibrahim Syukri) เรื่อง **ตำนานเมืองปัตตานี** (Sejarah Kerajaan Melayu Pattani) ซึ่งเขียนเป็นอักษรยาวี (Jawi) ตีพิมพ์ในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซียในราวช่วงทศวรรษ 2490 ก็นับว่าเป็นตัวแทนที่แสดงถึงความสำคัญของคนในท้องถิ่นที่ไม่ได้อยู่ในอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใดเช่นกัน (ต่อมาภายหลังศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ก็ส่งเสริมให้มีการแปลบางส่วนเป็นภาษาไทยและพิมพ์รวมเล่มภายใต้ชื่อ **ตำนานเมืองปัตตานี** (2525) และต่อมาต้นฉบับภาษามลายูเดิมก็ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย Conner Bailey และ John N. Miksic และจัดพิมพ์โดยศูนย์ศึกษานานาชาติของมหาวิทยาลัย โอไอโอ ภายใต้ชื่อ *History of the Malay Kingdom of Patani*. ในปี ค.ศ. 1985)

การศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไทยคดีศึกษาทั้งในส่วนของรัฐและปวงชนในท้องถิ่นดังกล่าวมานี้ นับได้ว่าเป็นพื้นฐานและ “หลักฐาน” ที่สำคัญยิ่งของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เติบโตขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา และเมื่อรวมกับหลักฐานที่สำคัญอื่น ๆ เช่น บันทึกของชาวต่างชาติซึ่งได้เดินทางไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยมากยิ่งขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นต้นมา นอกจากนี้ก็ยังมีเอกสารราชการประเภทต่าง ๆ จำนวนหนึ่งที่เก็บไว้ในหอสมุดแห่งชาติ รวมทั้งบันทึกส่วนตัวของข้าราชการและเอกชน ทั้งหมดนี้เมื่อรวมกันแล้วก็นับว่ามีปริมาณมหาศาล เอื้อต่อการศึกษาเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ท้องถิ่นศึกษาตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นได้ค่อย ๆ พัฒนาและเติบโตสืบเนื่องไปน่าสนใจอย่างยิ่งตลอดช่วงเวลาประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาจึงมีงานเขียนจำนวนมาก ทั้งยังได้พัฒนาก้าวหน้าในทางด้านเนื้อหา วิธีการศึกษาและมุมมองต่าง ๆ รวมทั้งมีนักวิชาการในหลายสาขาเข้ามาร่วมศึกษาอีกด้วย ยิ่งตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมานักวิชาการและคนในท้องถิ่นทั้งในส่วนกลางและภูมิภาคต่างให้ความสนใจในเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากในช่วงเวลาดังกล่าวท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยได้รับผลกระทบอย่างมากจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางด้านเศรษฐกิจและสังคม สภาพการณ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ที่หลากหลายและสลับซับซ้อนตามมาดังเป็นที่เข้าใจและรับรู้กันอยู่แล้วในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้หลายฝ่ายจึงตระหนักถึงความสำคัญของความรู้ดังกล่าวต่อการเข้ามาจับบทบาทในการพัฒนาประเทศเพื่อร่วมกันหาหนทางแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ในระยะนี้เองที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของไทยได้ก้าวหน้าไปเป็นอันมากและสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ดังเราจะได้สำรวจกันเป็นลำดับไป

บทที่ 2

พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 ถึง พ.ศ. 2520

ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 – 2520 นับเป็นระยะสำคัญที่มีการตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เพิ่มปริมาณขึ้นอย่างชัดเจน แม้ว่าแนวคิดในการศึกษาส่วนใหญ่จะยังคงสืบเนื่องมาจากยุคก่อนหน้านี้อีกตาม ในยุคสมัยแห่งการเริ่มต้นนี้ นับเป็นช่วงเวลาอันสอดคล้องกับการที่คนในท้องถิ่นได้มีการศึกษาเพิ่มขึ้นรวมทั้งสถาบันการศึกษาระดับสูงก็ได้เริ่มขยายตัวออกสู่ต่างจังหวัด และที่สำคัญก็คือรัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติอย่างต่อเนื่อง ซึ่งได้ส่งผลต่อการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นให้หันมาสนใจศึกษาถึงความเป็นมาของจังหวัดหรือชุมชนของตนเองด้วย นอกจากนั้นในช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษดังกล่าวชาวต่างชาติก็ได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นไทยอย่างจริงจังมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในสาขาโบราณคดีและมานุษยวิทยาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องด้วย การตื่นตัวทางภูมิปัญญาทั่วไป และกระแสของการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงนี้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน สาเหตุที่อยู่เบื้องหลังการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวนี้เป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลที่มาจากสหรัฐอเมริกาที่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้ง

นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้วที่รัฐบาลไทยภายใต้การนำของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เข้าไปมีความสัมพันธ์กับอเมริกามากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลความมั่นคงทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งนอกจากจะได้รับการคุกคามอธิปไตยจากชาติมหาอำนาจอื่น ๆ แล้ว ภัยจากคอมมิวนิสต์นั้นนับว่าเป็นศัตรูสำคัญที่ผู้นำไทยในขณะนั้นวิตกเป็นอันมาก เช่นเดียวกับที่รัฐบาลอเมริกาผู้นำโลกเสรีให้ความสำคัญกับความมั่นคงของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพิ่มขึ้น หลังสงครามเกาหลีในปี พ.ศ. 2493 ไทยจึงได้ทำสนธิสัญญากับอเมริกา 3 ฉบับ ซึ่งว่าด้วยความตกลงทางการศึกษาและวัฒนธรรม ความร่วมมือทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยี และความตกลงช่วยเหลือทางการทหาร นับตั้งแต่นั้นมาไทยจึงได้รับความช่วยเหลือจากอเมริกาในทุก ๆ ด้าน ซึ่งนอกจากทางการทหารที่ต้องการสกัดกั้นการขยายตัวของคอมมิวนิสต์แล้ว ในทางด้านเศรษฐกิจและสังคมนั้น ทุกกระทรวงต่างได้รับ “คณะกรรมการพิเศษเกี่ยวกับเศรษฐกิจและวิชาการ” ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นยูซอม ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจและสังคมจากอเมริกาทำให้โครงการต่าง ๆ ได้รับการปรับปรุงและดำเนินไปอย่างคึกคัก เช่น การกสิกรรม การคมนาคม การพลังงาน การชลประทาน การประมง การศึกษา อุตสาหกรรมขนาดเบา ฯลฯ โครงการต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ได้กระจายออกไปยังต่างจังหวัด

ซึ่งสัมพันธ์กับการสร้างทางหลวงสายสำคัญๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคอีสานและภาคเหนือที่ยังคงรุกรกันดารเป็นอันมาก ในกรณีทางการศึกษานั้นปรากฏว่ามีทั้งการส่งเสริมภายในประเทศและส่งนักศึกษาไปเรียนต่อยังมหาวิทยาลัยต่างๆ ในอเมริกา การส่งเสริมการศึกษาภายในประเทศที่สำคัญคือโครงการร่วมมือกันส่งเสริมการศึกษาระหว่างวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒในปัจจุบัน) กับมหาวิทยาลัยอินเดียนาในปี พ.ศ. 2497 ซึ่งปรากฏว่าหลังจากนั้นเพียง 6 ปี นักศึกษาวิชาครูของสถาบันนี้ได้เพิ่มขึ้นจากเดิมถึงประมาณ 10 เท่าตัว

เมื่อมาถึงสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลอเมริกาก็ยังชื่นชมรัฐบาลไทยและให้การรับรองช่วยเหลือเช่นเดียวกับสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทั้งนี้เพราะอเมริกายังต้องการให้ไทยคงสถานะทางการเมืองที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์ซึ่งกำลังปรากฏชัดขึ้นทุกที เช่นเดียวกับที่ผู้นำไทยมีความกลัวภัยดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ในปี พ.ศ. 2505 จึงได้มีการออกแถลงการณ์ร่วมถนัด-รัสต์ โดยมีสาระสำคัญว่าอเมริกาจะช่วยเหลือเกื้อกูลไทยในการต่อต้านการรุกรานจากคอมมิวนิสต์ทุกรูปแบบและจะรักษาเอกราชและบูรณภาพของราชอาณาจักรไทยเป็นสิ่งสำคัญสูงสุด นอกจากความร่วมมือทางการทหารแล้ว อเมริกาก็ยังช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจและสังคมต่อไทยเพื่อควมมีเสถียรภาพของประเทศไทยสืบไป ซึ่งได้นำความพอใจมาสู่จอมพลสฤษดิ์เป็นอย่างมาก

ความช่วยเหลือของอเมริกาต่อมาส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นโครงการที่สืบเนื่องมาจากรัฐบาลก่อน คือเป็นการปรับปรุงกิจการโครงสร้างพื้นฐานทั้งหลาย สำหรับทางด้านการศึกษาที่เห็นที่สำคัญก็คือข้อตกลงเรื่องก่อตั้งหน่วยสันติภาพอเมริกันใน พ.ศ. 2504 ซึ่งได้ทำให้ชาวอเมริกันจำนวนมากได้เข้ามาเผยแพร่ แลกเปลี่ยนความรู้ทางด้านภาษา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีในเมืองไทย ปรากฏว่าเพียง 5 ปีหลังจากเริ่มโครงการก็ได้มีหน่วยสันติภาพจำนวนถึง 495 คน กระจายออกไปอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เช่นเดียวกันกับที่ได้มีทหารอเมริกันบางส่วนร่วมมือกับทหารไทยจัดตั้งมูลนิธิมิตรภาพ หาทุนก่อสร้างอาคารเรียนให้แก่โรงเรียนในชนบทที่ห่างไกลได้นับเป็นร้อย ๆ หลัง และในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่นักวิชาการสาขาต่าง ๆ ของอเมริกันได้เข้ามาทำการวิจัยในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น

สำหรับในด้านการค้าและการลงทุนของชาวอเมริกันนั้นก็ได้เขยิบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้เอง คือหลังจากที่รัฐบาลจัดตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2502 แล้ว (ต่อมาก็คือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ) รัฐบาลก็มีนโยบายสนับสนุนการลงทุนอย่างเต็มที่ ทำให้อัทธิพลทางด้านเศรษฐกิจของอเมริกันมีอย่างกว้างขวางมากขึ้น โดยเฉพาะสินค้าเข้าที่เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ผลិតภัณฑ์ด้านเกษตรและเครื่องจักรต่าง ๆ การค้าและการลงทุนดังกล่าวได้เติบโตอย่างต่อเนื่องมาจนถึงรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร ดังที่ปรากฏ

ความไหลลงใจให้เห็นว่าในปี พ.ศ. 2513 นั้น มีบริษัทตัวแทนของอเมริกาในประเทศไทยมากกว่า 200 บริษัท ซึ่ง

ในขณะที่สงครามเวียดนามกำลังดำเนินอยู่อย่างเข้มข้นนั้น บรรดาบริษัทดังกล่าวก็ได้ดำเนินธุรกิจของ ตัวอย่างอย่างตึกคัก เช่น อุตสาหกรรมเครื่องอุปโภคบริโภค อุตสาหกรรมโรงแรม การธนาคาร การค้าน้ำมัน อุตสาหกรรมบริการ บริษัทผลิตรายรถยนต์ ฯลฯ

ในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร นั้น อเมริกาได้ให้ความสำคัญกับความมั่นคง โดยตรง โดยจัดลำดับการแทรกซึมบ่อนทำลายของคอมมิวนิสต์เป็นปัญหาสำคัญอันดับแรก ด้วยเหตุนี้จึงมีการเน้นเรื่องการพัฒนาชนบทเป็นอันมาก นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2508 เป็นต้นมา อเมริกาได้ให้ความช่วยเหลือทางการพัฒนาและความร่วมมือทางวิชาการเพิ่มมากขึ้น โดยนอกจากจะสานต่อโครงการที่ต่อเนื่องมาจากสมัยจอมพลสฤษดิ์ รัชต์แล้วก็ยังมีโครงการใหม่ ๆ อีกด้วย ในเรื่องการพัฒนาชนบทนั้นได้เริ่มจากแผนเร่งรัดพัฒนาขั้นพื้นฐาน ได้แก่ การสร้างถนนหนทาง พัฒนาแหล่งน้ำ งานพัฒนาหมู่บ้านด้านต่าง ๆ โดยอเมริกาได้ให้ความช่วยเหลือด้านเครื่องจักร วัสดุ ผู้ชำนาญงานและทุนการศึกษาจำนวนมาก จากความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมากเป็นพิเศษนี้เองจึงทำให้รัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร นำประเทศเข้าไปเกี่ยวข้องกับสงครามเวียดนาม ทั้งที่เกี่ยวข้องกับข้อตกลงและสัญญาทางการทหาร การตั้งฐานทัพในไทย ตลอดจนถึงการส่งทหาร ไปรบในเวียดนาม ลาว และ กัมพูชา (ดูรายละเอียดได้ใน แกรมสุข นุ่มนนท์, 2528 : 123 – 155)

จากการที่ไทยได้เข้าไปสัมพันธ์กับอเมริกาในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ผนวกกับนโยบายพัฒนาประเทศของไทยเอง จึงทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างใหญ่หลวงภายในเวลาอันรวดเร็ว นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ประเทศมีเงินไหลเข้ามาอย่างมหาศาล กล่าวในส่วนของอเมริกาเองนั้นได้ใช้เงินถึงประมาณ 20,000 ล้านบาทในช่วง พ.ศ. 2507 – 2512 เงินดังกล่าวได้แพร่ไปยังต่างจังหวัดตามนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวที่มีทหารอเมริกันเป็นลูกค้าสำคัญอยู่ด้วย การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้ประเทศเจริญทางด้านวัตถุเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว สินค้าอุปโภคบริโภคจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามา ประชาชนบางกลุ่มมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหารายได้จากการขายบริการแก่บรรดาทหารอเมริกัน สังคมไทยจึงได้รับประสบการณ์ใหม่ๆ โดยเฉพาะอิทธิพลจากอารยธรรมตะวันตกที่เข้ามาเผชิญหน้าไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ ดนตรี แฟชั่นต่าง ๆ ซึ่งไม่เพียงเฉพาะแต่ชนชั้นนำหรือผู้ปกครองเท่านั้น หากยังรู้สึกได้ในประชาชนทั่วไปที่ได้รับการศึกษา อารยธรรมตะวันตกดังกล่าวขัดแย้งกับประเพณีหรือระบบคุณค่าเดิมของไทย ด้วยเหตุดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วที่ผู้นำและปัญญาชนไทยต้องมาคิดคำนึงถึงตัวเองอีกครั้ง ปัญหาเรื่อง “เอกลักษณ์ไทย” เป็นสิ่งที่พวกเขาให้ความสนใจเป็นอันมาก (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 26 - 41 และ ดูบรรยากาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทย ในช่วงดังกล่าวเพิ่มเติมได้จาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2533 : 7 – 14)

ภาวะวิกฤตในปัญหา “เอกลักษณ์ไทย” ที่เกิดขึ้นในครั้งนี้อย่างต่างกับในช่วงรัฐกาลที่ 4 และ 5 ในแง่ของจำนวนของผู้ที่ได้รับผลกระทบ กล่าวคือ “...การขยายการศึกษาอย่างรวดเร็วในช่วงนี้ผลักดันคนจากท้องนาและก้นตรอกให้มาเผชิญความรู้สึกต่ำต้อยต่อหน้าฝรั่งกันมากยิ่งขึ้น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 27) การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติจึงตื่นตัวขึ้นมาเป็นอย่างมากในระยะนี้ ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าเรื่องราวของท้องถิ่นก็ได้รับความสนใจจากคนท้องถิ่นเองเพิ่มขึ้น ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการส่งเสริมจากรัฐบาลในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติด้วยเหตุผลทางการเมืองที่ต้องการสร้างอำนาจของศูนย์กลางให้เข้มแข็งนั้น มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม นอกจากนี้ความสนใจของชาวต่างชาติต่อชนบทไทยก็ทำให้เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ขึ้นจำนวนหนึ่งด้วย

ในบทนี้จะได้เริ่มสำรวจถึงพัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเด็นตามลักษณะของเนื้อหา คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและปฏิกิริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย และปฏิกิริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เน้นความเป็นเอกภาพภายใต้ศูนย์กลางที่กษัตริย์และเมืองหลวงนับเป็นกระแสที่ได้สืบต่อเนื่องกันมา และได้รับการเสริมต่อมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นไป กล่าวคือ จากเดิมที่อธิบายว่าชาติไทยเป็นรัฐชาติที่เป็นเอกภาพ มีศูนย์กลางที่กษัตริย์และเมืองหลวง มาสู่การเพิ่มเติมข้อมูลบางอย่างที่ทำให้ชาติไทยขยายใหญ่ขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้เน้นความต่อเนื่องเป็นแนวตั้งที่ยาวนานและรุ่งเรืองสืบต่อกันมา ตลอดจนถึงเป็นเจ้าของดินแดนต่าง ๆ ในบริเวณใกล้เคียงอีกด้วย การอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทยในลักษณะดังกล่าวนี้เกิดจากความรู้สึกชาตินิยมภายหลังที่ภัยคุกคามจากตะวันตกได้หมดไปแล้ว ครั้นมาถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2481 เป็นต้นมา ประวัติศาสตร์ชาตินิยมก็มีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้น งานเขียนของหลวงวิจิตรวาทการ ถือเป็นตัวแทนอันสมบูรณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมดังกล่าว และนับจากทศวรรษ 2490จนมาถึงสมัยจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขึ้นมามีอำนาจหลัง พ.ศ. 2500 แล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและชาตินิยมก็ยังดำเนินไปอย่างสืบเนื่อง โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลเรื่อยมา ดังจะเห็นได้จากการที่จอมพล ป. ได้ตั้งกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยขึ้นในปี พ.ศ. 2495 และหน่วยงานนี้ก็สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน สาเหตุของการส่งเสริมและสนับสนุนให้มี

การศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติมากขึ้นอีกในขณะนี้ เป็นต้นไป แรงผลักดันส่วนหนึ่งก็น่าจะเกิดจากการที่ผู้นำและปัญญาชนต้องประสบกับปัญหา “เอกลักษณ์ไทย” เมื่อต้องเผชิญกับอารยธรรมตะวันตกที่ล้นไหลเข้ามามากยิ่งขึ้นดังกล่าวแล้ว กล่าวโดยสรุป ประวัติศาสตร์ชาตินิยมนั้นมีเนื้อหาอธิบายประวัติศาสตร์ของชาติที่ยาวนาน แสดงถึงความรุ่งเรืองและยิ่งใหญ่ในอดีตและมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ผู้นำที่เข้มแข็ง สำหรับวิธีการศึกษาก็ยังคงอ้างอิงผลงานของคนรุ่นก่อนและเอกสารการค้นคว้าของชาวต่างชาติมาสนับสนุน ไม่มีการวิเคราะห์ วิจักษ์ ตรวจสอบหลักฐานแต่อย่างใด ผลสรุปจึงออกมาใกล้เคียงกัน (ดู ยูพา ชุมจันทร์, 2530 : 83 – 99)

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่ช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมก็ได้มีความก้าวหน้าขึ้น โดยมีนักวิชาการบางคนได้ขยายเนื้อหาออกไปนอกศูนย์กลาง และปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างที่เคยเชื่อกันมา รวมทั้งมีการตรวจสอบและใช้หลักฐานที่หลากหลายขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานจากภายใน วิธีการเช่นนี้ได้นำไปสู่การออกสำรวจ สืบค้น และอธิบายเรื่องราวของท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์อยู่กับประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างไร นับว่าเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่นอย่างน้อยที่สุดก็คือ การมีตัวตนของสังคมอื่นร่วมสมัยกับศูนย์กลางของ “ชาติไทย” ด้วย และในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้เองที่ได้เกิดการศึกษาศาสตร์ในแนวมาร์กซิสต์ขึ้นในสังคมไทยซึ่งมีแนววิเคราะห์ที่แตกต่างจากแนวประวัติศาสตร์ชาตินิยมอย่างสิ้นเชิง การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแนวมาร์กซิสต์นี้นับเป็นปฏิกิริยาตอบโต้การศึกษาในแนวทางแรกโดยตรง จากแนวทางวิเคราะห์ที่แตกต่างโดยให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นและเรื่องราวของผู้คนธรรมดา จึงทำให้การศึกษาศาสตร์ในแนวทางใหม่นี้ต้องใช้หลักฐานที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น รวมทั้งขยายพื้นที่การศึกษาออกไปสู่ท้องถิ่นเช่นเดียวกัน ในที่นี้จึงจะได้กล่าวถึงผลงานการศึกษาของนักวิชาการผู้บุกเบิกไปสู่เรื่องราวของท้องถิ่น 2 ท่าน คือ มานิต วัลลิโกดม และจิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งได้ศึกษาศาสตร์ในแนวทางที่แตกต่างกันดังกล่าว แต่ทั้งสองท่านก็มีคุณูปการต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของเมืองและชุมชนในยุคโบราณ และที่สำคัญก็คือผลงานของนักวิชาการทั้งสองได้มีอิทธิพลต่อการศึกษาในยุคหลังเป็นอย่างมาก

อาจารย์มานิต วัลลิโกดม โดยพื้นฐานเป็นนักโบราณคดีที่ได้รับการฝึกฝนมาโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การเติบโตทางความคิดของท่านอยู่ในบรรยากาศของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยมดังกล่าวมา ด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่ท่านก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้ให้ความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยในลักษณะดังกล่าว อย่างไรก็ตามภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ท่านก็ได้เดินทางออกสำรวจทางด้านโบราณคดี นับตั้งแต่สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์โบราณสถาน ศิลปวัตถุ ดำเนิน รวมไปถึงการขุดค้น ทำให้อาจารย์มานิต วัลลิโกดม หันมาให้

ความสนใจที่จะศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยจากหลักฐานภายในประเทศ กล่าวคือได้หันกลับมาเน้นพัฒนาการของ “ชาติไทย” ในบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน โดยการสำรวจ พิจารณาจากหลักฐานดังกล่าวด้วยตัวเอง แทนที่จะอ้างอิงจากการศึกษาของนักวิชาการชาติตะวันตกเป็นส่วนใหญ่เหมือนกับนักวิชาการไทยรุ่นเดียวกัน

อาจารย์มานิต วัลลิโภคม แม้ว่าจะได้สำรวจทางโบราณคดีและสนใจตำนานมานานแล้ว แต่งานเขียนของท่านก็ออกมาในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วทั้งสิ้น ด้วยแนวความคิดและวิธีการศึกษาจากแง่มุมโบราณคดีและ “หลักฐาน” ดังกล่าวนี้เอง ข้อเสนอเรื่อง “ชาติไทย” ของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม ในบางครั้งจึงมีความแตกต่างออกไปจากกระแสที่อธิบายกัน ตัวอย่างเช่น เรื่องพัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติไทยในอีกทางหนึ่งมีความเป็นไปได้ว่าเริ่มต้นที่บริเวณภาคใต้ของไทยแถบ ชวกะ ซึ่งมีนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง กลุ่มคนไทยเหล่านี้ได้เดินทางมาจากจีนเพื่อการค้าขาย เมื่อสามารถตั้งอาณาจักรได้แล้วก็ค่อย ๆ ขยายขึ้นมายังภาคกลางเข้าร่วมกับคนไทยกลุ่มอื่นๆ ก่อตั้งอาณาจักรสามรัฐขึ้นมา (มานิต วัลลิโภคม, 2521 : 77, 119 – 122) ส่วนการถกเถียงเรื่องอาณาจักรของคนไทยท่านยังได้ปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างของนักวิชาการทั้งรุ่นก่อนและรุ่นร่วมสมัยทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติอีกหลายประเด็น ที่สำคัญได้แก่การพิสูจน์ให้เห็นว่าพระเจ้าอู่ทองไม่ได้เสด็จหนีโรคห่ามาจากเมืองอู่ทอง ทั้งนี้เพราะพบหลักฐานว่าเมืองอู่ทองนั้นเก่าแก่กว่าอยุธยา และเมืองอู่ทองก็ถูกทิ้งให้ร้างก่อนการสร้างอยุธยาถึง 200 ปี (ดู มานิต วัลลิโภคม, 2509 : 71 – 101) และในประเด็นเรื่องอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรทวารวดีนั้นท่านก็มีความเห็นไม่ได้มีจริงอย่างกว้างขวางเหมือนกับอิทธิพลทางด้านศิลปะ นอกจากนั้นยังพิสูจน์ให้เห็นว่ากัมพูชารัฐนั้นไม่ใช่เขมรหรือกัมพูชา แต่เป็นแคว้นละโว้ที่ก่อตัวมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 เช่นเดียวกันกับที่ยังมีแคว้นคนไทยอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่งที่มีอยู่ก่อนสมัยสุโขทัย เช่น แคว้นสุวรรณภูมิ สุวรรณโคมคำ อโยชยา โยนก เป็นต้น “ในเรื่อง สกุลช่างพระพุทธรูปอันเป็นประวัติศาสตร์ศิลปะของประเทศไทยก็ดี อาจารย์มานิต พยายามที่จะชี้แจงแสดงเหตุผลทางด้านวิชาการมาตลอดว่าสกุลช่างอู่ทอง สกุลช่างลพบุรี ฯลฯ จะต้องมีการชำระสะสางให้เรียบร้อยเสียใหม่ เพราะมีฉะนั้นแล้วจะสับสนปนเป และดูเหมือนท่านจะเป็นคนแรกที่พยายามคัดค้านการเอาศิลปะไปปะปนกับชาติพันธุ์ของมนุษย์ แม้ว่าท่านเองในบางครั้งก็พยายามที่จะเรียกร้องความเป็น “ชาตินิยม” จนเกินไป...” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2521 : 23 – 24)

ข้อเสนอของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม หลาย ๆ ประเด็นดังกล่าวจึงให้ภาพการเคลื่อนไหวในการก่อตั้งบ้านเมืองและอาณาจักรของคนไทยในบริเวณดินแดนประเทศไทยที่มีความหลากหลายและมีได้เป็นหนึ่งเดียวตามแนวคิดของประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบเดิม ซึ่งล้วนได้จุด

ประกายให้นักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ได้ศึกษาถกเถียงเรื่องถิ่นกำเนิดของคนไทยและประเด็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกันต่อมา

จากการที่อาจารย์มานิต วัลลิโภดม สนใจศึกษาเรื่องของชาติไทยในดินแดนประเทศไทย และมีข้อเสนอบางประการที่แตกต่างออกไปจากนักวิชาการร่วมสมัยส่วนใหญ่ นั่น นอกจากเกิดขึ้น เพราะท่านเป็นนักโบราณคดีที่ออกสำรวจขุดค้นมาเป็นเวลาอันยาวนานแล้ว การที่ท่านให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทพงศาวดารและตำนานของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ นับว่าช่วยให้ท่านมีความมั่นใจในข้อสรุปของความรู้ที่ได้ค้นพบมากยิ่งขึ้น อาจารย์มานิต วัลลิโภดม เป็นคนแรก ๆ ที่ใช้หลักฐานประเภทตำนานในการสืบหาข้อเท็จจริงบางประการได้อย่างมีเหตุผลและน่าเชื่อถือ แม้ว่าจะไม่มิตินที่ หลากหลายเหมือนกับการวิเคราะห์ของนักวิชาการที่ได้รับเอาแนวคิดมาจากต่างประเทศในสมัยต่อมาก็ ตาม ท่านได้พิจารณาข้อความจากตำนานเพื่อตรวจสอบค้นหาซากของบ้านเมืองหรืออาณาจักรสมัย โบราณ เช่นเดียวกับให้ความสำคัญกับสภาพภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในตำนานนำมาเปรียบเทียบกับ ปัจจุบันที่ได้สำรวจศึกษา และหลายครั้งที่ปัญหาหรือข้อโต้แย้งต่าง ๆ ก็สามารถหาข้อสรุปได้จาก ข้อความในตำนาน อย่างเช่นเรื่องพระเจ้าอู่ทองทรงอยู่ที่ไหนมาก่อน ดังกล่าวแล้ว ท่านได้ศึกษา ตำนานมายาวนานและจริงจัง ดังปรากฏผลงานที่ดีพิมพ์มาตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เช่น “ตำนานเมืองเชียง แสน” “ตำนานหริภุญไชย” ในหนังสือ พุทธานุสรณ์ (2500) ท่านเป็นผู้ “ค้นพบ” ตำนานอื่น ๆ ใน หอวชิรญาณ เช่น “ตำนานนางเลื้อยขาว” ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ที่ได้รับ ความสนใจจากนักวิชาการทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้นำมาวิเคราะห์ศึกษาในเวลาต่อมา (เช่น ดู สุธิวงษ์ พงศ์ไพบูลย์, 2523, ชัยวุฒิ พิชะกุล, 2538 Lorraine Gesick, 1995) นอกจากนี้ท่านก็ยังนำเอา ตำนานที่พิมพ์อยู่ในหนังสือชุดประชุมพงศาวดารมาศึกษาตรวจสอบอย่างเป็นระบบ เช่น ตำนานสิง หนวัตติกรมลฉบับสอบค้น ซึ่งเดิมได้เขียนเป็นตอน ๆ ลงพิมพ์ใน นิตยสารศิลปากร ระหว่าง พ.ศ. 2505 – 2508 และต่อมาคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรีก็ได้จัดพิมพ์ รวมเล่มขึ้นในปี พ.ศ. 2516

อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ศึกษาตำนานควบคู่ไปกับการออกไปสำรวจและยังได้พูดคุยกับ ชาวบ้าน ทำให้ทราบถึงความคิดหรือการรับรู้อดีตของชาวบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้รู้จักสนิทชิดเชื้อกับนักวิชาการในท้องถิ่นต่าง ๆ ทำให้การสำรวจศึกษาในภายหลัง มีความสะดวกกว่าเดิม การศึกษาตำนานในท้องถิ่นต่าง ๆ ของท่านยังได้ปรากฏอยู่ในงานเขียนประเภท ท่องเที่ยว เช่น นำเที่ยวพินายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา (2502) ซึ่งท่านก็ได้เอาทั้ง ตำนาน นิทาน และความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาลงไว้ ทำให้เห็นลักษณะพิเศษของ ท้องถิ่นในมิติของคน สังคม และวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าในอีกด้านหนึ่งอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ก็คือคนอีกรุ่นหนึ่งที่ได้ทำหน้าที่สานต่อหรือปรุงแต่งให้เรื่องราวในตำนาน นิทานหรือ

ความเชื่อของท้องถิ่นให้มีความสืบเนื่องเหมือนกับบรรดาผู้รู้ในสมัยก่อน ๆ ประจักษ์กันมาจนแล้วรู้จนเล่า (ศรีศักร วัลลิโภคม, ม.ป.ป., 116)

เมื่อได้สำรวจถึงงานเขียนของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม โดยรวมแล้วก็สามารถสรุปได้ว่า แม้ท่านจะสนใจค้นคว้าเรื่องราวของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ให้ความสำคัญกับหลักฐานภายในไม่ว่าจะเป็นโบราณสถาน ศิลปวัตถุ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพงศาวดารและตำนานก็ตาม แต่อาจกล่าวได้ว่า เนื้อหาที่ท่านได้เสนอก็เป็นเรื่องราวทางด้านการเมืองเป็นสำคัญ โดยไม่มีเนื้อที่สำหรับลักษณะทางด้านอื่น ๆ ของสังคม เช่น ด้านเศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรมในมิติที่กว้างออกไป สาเหตุที่เป็นดังนี้ก็เนื่องมาจากการที่ถูกครอบงำจากแนวความคิดที่มองประวัติศาสตร์จากศูนย์กลางดังกล่าวมาแล้ว การมองทุกอย่างโดยผ่านศูนย์กลางเช่นนี้จึงเป็นเสมือนม่านที่บังตาไม่ให้เห็นพัฒนาการของสังคมหรือบ้านเมืองในระดับท้องถิ่นอย่างมีพัฒนาการหรือมีลักษณะที่เป็นตัวของตัวเองเพราะทุกหนทุกแห่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจของศูนย์กลางทั้งสิ้น เช่น โบราณสถาน หรือศิลปวัตถุตามท้องถิ่นต่าง ๆ ก็ต้องกำหนดตามรูปแบบตามที่นักวิชาการที่มีอิทธิพลกำหนดเอาไว้เท่านั้นเป็นต้น อย่างไรก็ตาม จากการที่ท่านได้โต้แย้งแนวความคิดดังกล่าวในบางครั้งรวมทั้งการศึกษาที่ใช้หลักฐานประเภทเอกสาร โดยเฉพาะเน้นตำนานเป็นพิเศษ ก็ทำให้ผลงานของท่านสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะบางอย่างของบ้านเมืองบริเวณประเทศไทยในปัจจุบันก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า สมัยดังกล่าวไม่มีรัฐใดที่มีอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาด หากมีรัฐสำคัญ ๆ อยู่ตามภูมิภาคต่างๆ เช่น สุโขทัย อโยธยา สุพรรณภูมิ เพชรบูรณ์ นครศรีธรรมราช และเชียงใหม่ เป็นต้น และบรรดารัฐดังกล่าวนี้ก็มักมีความสัมพันธ์กันระหว่างกษัตริย์และพระราชวงศ์ที่ปกครอง มีการเกี่ยวดองเป็นญาติกัน รวมทั้งในบางครั้งก็มีความขัดแย้งยกกองทัพเข้ารุกรานและยึดครอง สำหรับโบราณสถานและศิลปวัตถุทั้งหลายที่กระจายอยู่ในบริเวณรัฐเหล่านั้นก็สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางวัฒนธรรมมากกว่าแสดงถึงอำนาจทางการเมืองดังกล่าว

งานของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม ที่สะท้อนออกมาในแง่นี้จึงมีความทันสมัยและเป็นประเด็นที่นักวิชาการรุ่นหลังให้ความสนใจถกเถียงกันต่อกันมา และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เนื่องจากท่านเป็นนักโบราณคดีที่ออกสำรวจภาคสนามมาอย่างต่อเนื่อง งานการศึกษาของท่านในอีกด้านหนึ่งก็คือเป็นบันทึกเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของหลักฐานทางโบราณคดีอย่างละเอียด จึงนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ตีความหลักฐานในเบื้องต้นของคนรุ่นหลัง อาจารย์มานิต วัลลิโภคม แม้ว่าโดยแท้จริงแล้วเป็นผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่ก็ได้วางรากฐานและจุดประกายให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเวลาต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ส่งอิทธิพลให้แก่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ผู้เป็นบุตรชายได้สานต่อการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณอย่างกว้าง เกิดเป็นองค์ความรู้จำนวนมาก จนกลายเป็นแนวการศึกษาที่สำคัญแนวหนึ่งในปัจจุบัน เช่นเดียวกับงาน

การศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ นักวิชาการร่วมสมัยกับอาจารย์มานิต ที่การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยในแนวมาร์กซิสต์ของท่านได้เปิดเผยเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติที่กว้างขึ้น ซึ่งมีส่วนสำคัญในการบุกเบิกการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ให้มีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น แนววิเคราะห์และเนื้อหาที่น่าเสนอนั้น ได้สร้างแรงบันดาลใจและมีอิทธิพลต่อนักวิชาการจำนวนหนึ่งต่อมาจวบจนปัจจุบัน

จิตร ภูมิศักดิ์ เติบโตทางความคิดท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมภายใต้อิทธิพลของสหรัฐอเมริกาดังกล่าวมาข้างต้น ท่านเรียนจบอักษรศาสตรบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีพ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นระยะที่ทุนนิยมได้ขยายตัวมากขึ้น ขณะเดียวกันการเมืองภายในประเทศก็อยู่ในยุคเผด็จการทหารที่เอื้อประโยชน์ให้แก่นายทุนขุนนางและชาติมหาอำนาจ จิตร ภูมิศักดิ์ มีความคิดต่อต้านลัทธิทุนนิยมและเผด็จการศักดินาโดยตรง ดังที่ท่านได้ประกาศไว้ในหน้าแรก ๆ ของหนังสือเรื่อง **โฉมหน้าศักดินาไทย** อันเป็นผลงานทางประวัติศาสตร์ที่ได้ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ **นิติศาสตร์ 2500** หนังสือดังกล่าวรับเอาแนวคิดของลัทธิมาร์กซิสต์มาอธิบายวิวัฒนาการของสังคมไทยไปตามทฤษฎีสังคมของมาร์ก 5 ขั้นตอน โดยเริ่มจากสังคมชุมชนกสิกรรมสมัยปลายบุพกาล มาสู่ยุกระบบทาสในสมัยสิบสองเจ้าไทย เข้าสู่สมัย “รัฐศักดินา ศรีสัตนาคนหุต” ส่วนสังคมสุขุขทัยนั้นเป็นศักดินายุคเริ่มต้นที่ยังมีทาสหลงเหลืออยู่และต่อมาก็คืออยุธยาซึ่งเป็นสังคมยุคศักดินาอย่างแท้จริง โดยที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ความสำคัญอธิบายประวัติศาสตร์ในยุคนี้อย่างละเอียดให้เห็นถึงการถือครองที่ดิน การชูดรีดภาษีและช่วยอากรรวมทั้งชูดรีดแรงงานจากไพร่และทาส งานเขียนชิ้นนี้ยังไม่จบโดยยังขาด “...ลักษณะทางเศรษฐกิจของศักดินาที่ยังค้างอยู่ คือระบบงานเกณฑ์ ระบบการค้าผูกขาด ฯลฯ ต่อไปก็เป็นลักษณะทางการเมือง ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม เสร็จแล้วจึงมาถึงยุคศักดินาถึงเมืองขึ้น นั่นคือเมื่อไทยเผชิญกับจักรดินิยม (จากภายนอก) และทุนนิยม (จากภายใน) แล้วจึงถึงบทบาทของศักดินาไทยในปัจจุบันทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมและจบลงด้วยทางออกของประชาชนที่จะหลุดพ้นจากศักดินา ถึงเมืองขึ้น...” (สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, 2517 : หมายเหตุบรรณากร)

จะเห็นได้ว่าจิตร ภูมิศักดิ์ เป็นนักสังคมนิยมคนหนึ่ง งานเขียนทางด้านประวัติศาสตร์เล่มนี้หรือเล่มต่อ ๆ มา รวมทั้งงานในลักษณะอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นบทวิจารณ์หรือวรรณกรรมก็ล้วนแสดงให้เห็นถึงจุดยืนที่อยู่ตรงกันข้ามกับผู้ปกครองและนายทุนในขณะนั้นอย่างชัดเจน แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของท่านนอกจากเป็นการอาศัยทฤษฎีมาร์กซิสต์แล้ว ก็นับได้ว่าเป็นการมุ่งที่จะวิพากษ์วิจารณ์แนวการเขียนประวัติศาสตร์ในลักษณะเดิมคือ ประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมที่ทรงอิทธิพลอยู่ในขณะนั้นด้วย งานเขียนของท่านจึงนับว่าเป็นปฏิกิริยาต่อประวัติศาสตร์แนวทางเดิมอย่างชัดเจน

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้โจมตีว่านักประวัติศาสตร์ของพวกเขา “...ถือตัวว่าเป็นศาลสูง วินิจฉัยประวัติศาสตร์ของชาติ ประวัติศาสตร์จึงแทนที่จะเป็นประวัติศาสตร์แห่งการเคลื่อนไหว ก้าวหน้าของประชาชน ตรงข้ามกลับเป็นประวัติศาสตร์การสืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์และการกระทำต่าง ๆ ของกษัตริย์...เป็นหนังสือที่พรรณาดังบุญญาบารมีและพระเดชพระคุณของกษัตริย์ที่มีต่อทวยราษฎร์ นั่นก็คือประวัติศาสตร์ของศักดินา มิใช่ประวัติศาสตร์ หากเป็นพงสาวดาร...วิชาประวัติศาสตร์ของศักดินาจึงเป็นวิชาที่อบรมสั่งสอนเยาวชนให้ทราบซึ่งคัมค้ำในพระมหากษัตริย์คุณ และจงรักภักดีต่อชนชั้นศักดินา...วิชาประวัติศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยความชัดเจนในการต่อสู้ทางสังคมของมนุษย์ ซึ่งวิชานี้เสมือนตัวอย่างของการต่อสู้ทางสังคมแห่งชีวิตของชนรุ่นหลัง การศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นหัวใจแห่งความเป็นมาของสังคม เป็นกุญแจดอกสำคัญ ๆ ที่จะไขไปสู่การปฏิบัติอันถูกต้อง ศักดินาตระหนักในความจริงข้อนี้ดี จึงได้เข้าถือบังเหียนการศึกษาทางประวัติศาสตร์ไว้ในกำมือ เพื่อให้วิชานี้เป็นประโยชน์แก่ชนชั้นตน...” (สมสมัย ศรีสุทธรพรรณ, 2517 : 70-71)

จิตร ภูมิศักดิ์ ไม่ใช่เป็นคนแรกที่ศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวทางนี้ หากมีคนอื่น ๆ ทำมาก่อนแล้วเช่น เดชา รัตนโยธิน อรัญญ์ พรหมชมพู สรรค์ รังสฤษดิ์ แต่เนื่องจากจิตร ภูมิศักดิ์ ถูกบีบคั้นทางการเมืองอย่างหนัก โดยถูกจับขังคุกพร้อมกับนักเขียนร่วมสมัยอีกหลายคนในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ท่านจึงมีความมุ่งมั่นอย่างแน่วแน่ที่จะต่อสู้โดยผ่านทางการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นลักษณะของศักดินา ประกอบกับการที่จิตร ภูมิศักดิ์มีความสามารถอันยอดเยี่ยม ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องภาษา นิรุกติศาสตร์ วรรณกรรม ดำนาน โบราณคดี รวมทั้งรอบรู้ภาษาต่างประเทศหลายภาษา ท่านจึงใช้เครื่องมือเหล่านี้ศึกษาวิเคราะห์สังคมไทยในกรอบดังกล่าวได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง โดยให้ความสำคัญต่อประชาชนชั้นล่าง คือไพร่ ทาส หรือชาวนากรรมกร เป็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมที่ชี้ให้เห็นถึงภาวะความขัดแย้ง และความยากแค้นของประชาชน มิใช่ประวัติศาสตร์ที่มีเอกภาพกลมกลืนภายใต้การเอื้ออำนาจโดยพระมหากษัตริย์เหมือนที่นักประวัติศาสตร์กลุ่มชาตินิยมกระทำกัน จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทต่าง ๆ เท่าเทียมกันไม่ว่าจะเป็นพงสาวดาร จารึก ดำนาน นิทาน วรรณกรรม โบราณคดี เพราะท่านถือว่าหลักฐานทุกประเภทมีคุณค่าและข้อจำกัดอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ท่านชี้ให้เห็นความคับแค้นและข้อจำกัดในการอธิบายประวัติศาสตร์อยุธยา โดยใช้หลักฐานพระราชพงสาวดารเพียงอย่างเดียวว่า “...พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาเป็นแต่เพียงบันทึกเรื่องประวัติของราชวงศ์กษัตริย์ที่ครองกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น จุดมุ่งหมายของการจดมิได้มุ่งที่จะจดพัฒนาการแห่งสังคมไทยในรัฐเอกภาพทั้งหมดตามแบบของประวัติศาสตร์...” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2526 : 71 – 72)

จากแนววิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแนวใหม่และการให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกชนิดนี้เอง งานค้นคว้าของ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ยุคโบราณก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยามี

ความก้าวหน้าไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านได้ขยายเวลาและสถานที่ในประวัติศาสตร์ออกไป เป็นการ “ปลดปล่อย” เมืองและชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน ซึ่งถูกกดทับจากประวัติศาสตร์ชาติไทยมานาน ให้ได้มีโอกาสแสดงตัวเองในเวทีประวัติศาสตร์ของชาติ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ทำความก้าวหน้าให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม มีหลาย ๆ ประเด็นที่ได้รับการสานต่อในภายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นที่ท่านได้ขยายภาพในมิติที่เคลื่อนไหวและมีลักษณะเฉพาะให้เห็นอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก

แม้ว่างานส่วนใหญ่ของจิตร ภูมิศักดิ์จะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว แต่ช่วงเวลาศึกษาส่วนใหญ่ก็อยู่ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 อันเป็นระยะที่การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทยได้คึกคักขึ้นมาอีกครั้งดังกล่าวข้างต้น หลังจาก โฉมหน้าศักดินาไทย แล้ว งานทางด้านประวัติศาสตร์ชิ้นอื่น ๆ ของท่านได้แก่ **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ** ซึ่งเขียนขึ้นในคุกลาตยาระหว่างปี พ.ศ. 2501 – 2507 เช่นเดียวกับ **โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา** (เขียน พ.ศ. 2505) และ **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา** (เข้าใจว่าเขียนราว ๆ พ.ศ. 2507 – 2508 ทั้งนี้ เพราะท่านได้อ้างถึงหนังสือเรื่อง *ความเป็นมาของคำสยาม...ไว้ เป็นบางตอน*) งานเขียนทั้ง 3 เล่มนี้ ของจิตร ภูมิศักดิ์ นับว่าเป็นส่วนขยายจากงานเล่มแรก ซึ่งนอกจากเป็นงานที่ตอบโต้แนวการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมแล้ว ก็ยังทำให้เห็นถึงสังคมในท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศไทยปัจจุบันที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา

ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว... เป็นการอธิบายพัฒนาการของสังคมไทยสมัยโบราณอย่างละเอียดละออ ท่านได้ใช้เวลาในการเขียนยาวนานเป็นพิเศษ เป็นการใช้ภาษาศาสตร์ไป สืบค้นต้นกำเนิดของคนไทยอย่างมีระบบ และได้ดึงเอาหลักฐานอื่นมาประกอบอย่างแนบเนียน สมเหตุสมผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดาตำนานทั้งหลายที่นักวิชาการร่วมสมัยส่วนใหญ่ตีคุณค่าเอาไว้ต่ำ ด้วยความจัดเจนในเรื่องของหลักฐานต่าง ๆ ผสมผสานกับทฤษฎีทางสังคมที่ว่าด้วยพลังการผลิตดังกล่าว ทำให้มองเห็นการคลี่คลายของสังคมไทยในสมัยโบราณที่ทั้งหลายหลายและไม่หยุดนิ่ง “จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ใช้จิตสำนึกใหม่และคุณภาพใหม่ในการศึกษาความเป็นมาของคำสยาม...และประวัติความเป็นมาของโคลงห้า เพื่อแสดงให้เห็นว่าท้องถิ่นและชนชาติต่าง ๆ ในสังคมไทยล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนในประวัติศาสตร์ อันมีส่วนในการพัฒนามาสู่ความเป็นชาติ ซึ่งบางท้องถิ่นอาจจะแตกต่างไปบ้าง แต่มีการผสมผสานรวมกันขึ้นมาบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ในวิถีชีวิตร่วมกันตั้งแต่ในอดีต” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2524 : 79)

นับเป็นการตอบโต้นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ในขณะนั้นที่เชื่อว่าคนไทยเริ่มตั้งอาณาจักรขึ้นครั้งแรกที่สุโขทัยในช่วง พ.ศ. 1800 ส่วนในช่วงก่อนหน้านั้นเป็นเรื่องราวของการอพยพมาจาก

ทางตอนใต้ของจีน จิตร ภูมิศักดิ์ ชี้ให้เห็นว่าก่อนที่จะมีสุโขทัยนั้นสยามไทยได้ผ่านพัฒนาการมาอย่างยาวนานแล้ว โดยเสนอว่าพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำกกแถบจังหวัดเชียงรายนั้นเป็นศูนย์กลางแห่งแรกของคนไทยในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ท่านได้ใช้หลักฐานประเภทตำนานต่าง ๆ ของภาคเหนือ รวมทั้งวรรณคดีเรื่องท้าวฮุ่งหรือขุนเจืองของลาวมาอธิบายได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน จากการที่อพยพเข้ามาปะปนกับพวกชนพื้นเมืองพวกมอญและละว้าในตอนแรก เมื่อเวลาผ่านไปคนไทยก็สามารถพัฒนาขึ้นมาเป็นชนชั้นปกครองได้ ทั้งนี้ก็เพราะมีความก้าวหน้าทางด้านการผลิตนั่นเอง คนไทยจึงได้จัดตั้งรูปแบบศักดินาขึ้นมาสำเร็จในบริเวณดังกล่าว ซึ่งได้แก่ อาณาจักรเงินยาง อาณาจักรโยนก-นาคนคร ซึ่งค่อย ๆ พัฒนาความเจริญในด้านต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น และสิ่งนี้ก็ถือเป็นมรดกตกทอดมาถึงอาณาจักรในยุคหลัง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเชียงใหม่ หรือสุโขทัยก็ตาม ด้วยเหตุนี้การเริ่มต้นประวัติศาสตร์ไทยที่สุโขทัยจึงไม่ถูกต้อง ขัดแย้งกับความเป็นจริง ข้อเสนอของจิตร ภูมิศักดิ์ ในเรื่องความหลากหลายของสังคมดังกล่าวนี้จึงเป็นความเห็นที่ตรงข้ามกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยในขณะนั้นที่มองประวัติศาสตร์เป็นแบบสายตรงจากทางตอนใต้ของจีน มาสู่สุโขทัย อยู่ชยาและกรุงเทพฯตามลำดับ เช่นเดียวกับงานการศึกษาใน 2 ชิ้นหลังของท่านที่ทำทนายต่อแนวคิดเดิม โดยจิตรทำให้เห็นภาพของสังคมตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างว่า ได้ดำรงอยู่ก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลานานแล้ว และ “ท้องถิ่น” เหล่านั้นก็มีความเคลื่อนไหวสัมพันธ์กัน รวมทั้งยังเป็นพื้นฐานให้แก่กรุงศรีอยุธยาที่ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 1893 อีกด้วย

การค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ ทั้งใน โองการแย้งน้ำและข้อคิดใหม่... และ สังคมไทยในลุ่มแม่น้ำ...ได้ขยายทั้งขอบเขตของพื้นที่และเวลาของสังคมไทยก่อนหน้า พ.ศ. 1893 ออกไปเช่นเดียวกันกับที่ได้ทำให้เห็นแล้วว่าสภาพของสังคมไทยเป็นอย่างไรก่อนหน้าสมัยสุโขทัย ในงาน 2 ชิ้นหลังนี้จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ความสำคัญกับตำนานและวรรณคดีเป็นพิเศษ ซึ่งท่านเรียกว่าเป็น “เอกสารอาภัพ” นอกจากนี้ก็ยังได้พิจารณาหลักฐานอื่น ๆ ทั้งที่เป็นกฎหมาย ศิลปะ โบราณคดี ฯลฯ โดยให้ความสำคัญเท่าเทียมกัน กล่าวอย่างสรุป จิตร ภูมิศักดิ์ มีสมมุติฐานว่าก่อนหน้าที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองจะได้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นมาในปี พ.ศ. 1893 นั้น สังคมไทยจะต้องมีการพัฒนาทางด้านต่าง ๆ อยู่ก่อนแล้วอย่างแน่นอน เพราะไม่เช่นนั้นแล้วกรุงศรีอยุธยาคงไม่สามารถก่อตั้งเป็นรัฐศักดินาที่เพียบพร้อมในด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว หากปราศจากพื้นฐานสังคมเดิมที่มีอยู่ดังกล่าว ท่านได้สืบค้นสังคมเหล่านั้นโดยอาศัยตำนานของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำนานทางภาคเหนือและภาคใต้ และเมื่อได้พบร่องรอยของบ้านเมืองหรือรัฐตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้วก็ได้ใช้หลักฐานอื่น ๆ ที่กล่าวข้างต้นมาสืบค้นและขยายภาพให้ชัดเจนขึ้น ภาพที่เห็นก็คือบ้านเมืองหรือรัฐของคนไทยที่ปรากฏกระจายอยู่ทั่วไปตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้แก่ อโยธยาศรีรามเทพนคร สุพรรณภูมิ เมืองไตรตรึงษ์ นครศรีธรรมราช เพชรบุรี ซึ่งล้วนมีพัฒนาการทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม มายาวนานก่อน

หน้ากรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น สัมฤทธิ์ผลทางด้านต่าง ๆ ของบ้านเมืองดังกล่าวนี้เองที่ส่งต่อสืบมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นรัฐศักดินาที่สมบูรณ์แบบแห่งแรกของไทย

การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ทะลายนกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยออกไปดังกล่าวจึงช่วยเพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์โบราณ รวมทั้งขยายพื้นที่ให้กว้างขึ้นอีกด้วย นับว่าเป็นการศึกษาที่สอดคล้องกันดีกับงานคว้นคว่าส่วนหนึ่งของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ที่ได้สนใจในเรื่องตำนานเพื่อสืบค้นบ้านเมืองในดินแดนไทยสมัยโบราณ รวมทั้งแนวคิดในเรื่องความหลากหลายของศิลปะสกุลช่างพระพุทธรูปดังกล่าวแล้ว จิตร ภูมิศักดิ์ ได้อ้างถึงการศึกษาด้านานของอาจารย์มานิต วัลลิโภดมไว้หลายชิ้น แต่สิ่งที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้วิเคราะห์นอกเหนือออกไปก็คือ การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของท้องถิ่นซึ่งยังไม่ได้รับความสนใจอย่างจริงจังในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหนังสือ *ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ* นั้น นับได้ว่าเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นอย่างชัดเจน ที่สำคัญก็คือ “ท้องถิ่น” ดังกล่าวมีลักษณะเฉพาะเป็นของตัวเองในแต่ละท้องถิ่นมีวิวัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ที่ไม่ได้อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใด ท่านได้เรียกร้องให้เข้าใจถึงลักษณะของความเป็นชาติด้วยสำนึกแบบใหม่โดยการกำจัดความคิดที่คับแคบแบบศักดินาซึ่งจะหมายถึงเฉพาะเมืองหลวงหรือราชธานีอย่างเดียวออกไป มาสู่ความเป็นชาติที่ให้ความสำคัญแก่ท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเท่าเทียมกัน ทั้งนี้เพราะผลการศึกษาดังที่ได้กล่าวมาแสดงให้เห็นแล้วว่า

“ความหมายของสยามชั้นหลังสุดนี้...มิได้หมายถึงชื่อชนชาติ...หากหมายถึงดินแดนที่เป็นเอกภาพอันหนึ่ง ซึ่ง...มีประชาชนหลายเชื้อชาติร่วมกันเป็น(เจ้า)ของนั่นคือสยามเป็นชื่อของรัฐประชาชาติรัฐหนึ่งไปโดยเด็ดขาด และมีได้เป็นชื่อเฉพาะของชนชาติใดชนชาติเดียว ไม่ว่าเขาจะเป็นชนเชื้อชาติเขมร ลาว มอญ กะเหรี่ยง ส่วย ไทย ฯลฯ ทุกคนมีศักดิ์และมีสิทธิ์ในฐานะเป็นประชาชนชาวสยามอย่างเท่าเทียมกัน...” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2535 : 235)

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย

การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจสังคมและการศึกษา รวมทั้งนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวออกไปสู่ต่างจังหวัดตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีส่วนกระตุ้นอย่างสำคัญต่อการศึกษาเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นการศึกษาจากคนในท้องถิ่นเอง ปัญญาชนเหล่านี้คือผู้ที่สืบทอดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นทางด้านต่าง ๆ จากนักปราชญ์รุ่นเก่า อย่างไรก็ตาม ปัญญาชนรุ่นใหม่ดังกล่าว ก็ได้เป็นผู้ที่ทำให้ความรู้เหล่านั้นแพร่หลายออกสู่สังคมในระดับที่กว้างขึ้น ทั้งนี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงความก้าวหน้าทางการพิมพ์เท่านั้น แต่ที่

สำคัญก็คือการใช้ “ภาษา” ของโลกวิชาการสมัยใหม่ที่ได้รับมาจากระบบการศึกษาแผนใหม่แบบ

ตะวันตก “ภาษา” ที่ใช้ในการสื่อสารดังกล่าวนี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงภาษาความเรียงสมัยใหม่ที่เข้าใจได้ง่ายตามแบบปัจจุบันเท่านั้น หากยังหมายถึงการแบ่งหมวดหมู่วิชาตามเนื้อหาอีกด้วย เช่น เป็น “วรรณกรรม” หรือ “ประวัติศาสตร์” หรือ “กฎหมาย” ฯลฯ เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 4 – 5) กล่าวเฉพาะการศึกษาเรื่องราวของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” นั้นถือได้ว่าเป็นที่นิยมเป็นอย่างมาก ทั้งยังมีการตอบรับจากสังคมทั้งในระดับท้องถิ่นและในวงกว้างอีกด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 – 2520 ส่วนใหญ่ก็เป็นงานที่ศึกษาอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ประเด็นกว้าง ๆ ตามลักษณะของเนื้อหา คือ การเขียนประวัติของบ้านเมือง จังหวัด ชุมชน และบุคคลสำคัญ กับ การปริวรรตและรวบรวมหลักฐานหรือเอกสารที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าว

ประเด็นแรก การเขียนประวัติของบ้านเมือง จังหวัด ชุมชนและบุคคลสำคัญ

การเขียนประวัติของบ้านเมือง ชุมชน จังหวัด และประวัติของบุคคลสำคัญ นับเป็นเรื่องที่ได้รับความนิยมอย่างมาก และสามารถมองเห็นได้ทั่วไปในทุก ๆ ภาคของประเทศ ผลงานของนักประวัติศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องราวดังกล่าวยังได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้าง ในที่นี้จะได้สำรวจผลงานการศึกษาเป็นตัวอย่างในแต่ละภาค เช่น ภาคเหนือ ผู้ที่มีผลงานเด่น ๆ ได้แก่ สงวน โชติสุขรัตน์ เรื่อง *วีรกรรมเจ้ากาวิละ* (2502) *ประวัติเมืองเชียงใหม่และทัพยั้งวีรบุรุษแห่งปงยงค* (2506) *ตำนานเมืองเหนือ* (2508) ศักดิ์ รัตนชัย *ประวัติเมืองลำปางและพระธาตุลำปางหลวง* (2508) ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง *ชาวภาคใต้ที่มาใช้ชีวิตอยู่ในเชียงใหม่ได้เขียนสารคดีชีวประวัติบุคคลสำคัญโดยเฉพาะเจ้านายพื้นเมืองเหนือไว้ในหนังสือ เพชรล้านนา เล่ม 1, 2* (2507) พระวุฒ ทิญาโณ *ประวัติพระเจ้าระแงงและตำนานเมืองฝาง* (2506) พละ วัฒน เมืองพิจิตร (2508) รองอำมาตย์โทชุ่ม ณ บางช้าง *ประวัตินครเชียงใหม่* (2511) ถิ่น รัตติกนก ซึ่งเป็นนักวิชาการที่ได้บุกเบิกประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยการออกสำรวจแหล่งโบราณคดี มีผลงาน *วัดและโบราณสถานสำคัญแห่งนครเชียงใหม่* (2517)

สำหรับในภาคอีสานมีงานศึกษาสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของคนในท้องถิ่นในอันที่จะแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาอันยาวนานของภาคอีสาน คือ เต็ม สิงห์ฐิติ *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง (เริ่มเขียนประมาณ พ.ศ. 2490 ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2499 และต่อมาก็ได้นำมาปรับปรุงใหม่ ตีพิมพ์ในชื่อ ประวัติศาสตร์อีสาน* (2513) โดยเต็ม วิชาคพจนกิจ) งานชิ้นอื่นๆ ได้แก่ *ประวัติเมืองอุบลราชธานี และประวัติทุ่งศรีเมือง* (2513) *หลวงศรีโยธา ท้าวสุรนารี* (2506) อุทัย เทพสิทธา *ความเป็นมาของไทย-ลาว* (2509) ในทศวรรษที่ 2510 มีงานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของเมืองมากยิ่งขึ้น เช่น *เมืองขอนแก่น* (2510) *เมืองอุบลราชธานี* (2513) *เมืองบุรีรัมย์* (2515) *เมืองกาฬสินธุ์* (2515) *เมืองมหาสารคาม* (2516) และ *เมืองสุรินทร์* (2517) เป็นต้น

งานศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์การเมืองท้องถิ่นของอีสาน 2 ขึ้น ซึ่งได้มีอิทธิพลต่อ งานวิจัยของนักวิชาการไทยในช่วงทศวรรษที่ 2510 และภายหลัง ได้แก่งานของ Charles F. Keyes เรื่อง **Isan : Regionalism in Northeastern Thailand.** (1967) และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเดช บุนนาค เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งต่อมาได้รับการ ตีพิมพ์คือ **The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915 : The Ministry of Interior Under Prince Damrong Rajanubhab.** (1977) งานของเดช บุนนาค มีอิทธิพลต่อ วิทยานิพนธ์ของไพฑูรย์ มีกุศล เรื่อง “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 – 2450)” (2515) งานชิ้นนี้ได้รับการ ตีพิมพ์ในชื่อของ การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในปี พ.ศ. 2517 และหลังจากนั้นการศึกษาใน แนวดังกล่าวในรูปของวิทยานิพนธ์ก็มีขึ้นทั่วทุกภาคของประเทศ รวมทั้งการศึกษาที่มีลักษณะ ใกล้เคียงกัน แต่ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปฏิรูปโดยตรง สำหรับในส่วนของภาคอีสานในช่วงเวลาใกล้เคียง กันนี้ ได้แก่วิทยานิพนธ์ของ อรวรรณ นพดารา “การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับ ฝรั่งเศสในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ.2436-2553” (2519) พวงไข่มุกข์ คุณรัตน์พฤกษ์ เรื่อง “ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2520)

สำหรับในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางและพื้นที่ใกล้เคียงซึ่งเป็นดินแดนที่ศูนย์กลางของรัฐ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมาสามารถปกครองได้โดยตรงนั้น หลังจากที่ได้สำรวจแล้วพบว่า ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 – 2520 งานเขียนส่วนใหญ่ก็จะเป็นประวัติของบ้านเมืองหรือความเป็นมา ของจังหวัดต่าง ๆ และเรื่องราวทั้งหมดก็จะอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างชัดเจน ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในบริเวณนี้และดินแดนใกล้เคียงอื่น ๆ เป็นตัวกำหนดลักษณะ ของงานเขียนดังกล่าว ตัวอย่างงานที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ เช่น งานของ ส. พลายน้อย บางกอก (2503) กิจจา วัฒนสินธุ์ ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา (2505) ศรี อมาตยกุล ทัศนสาร จังหวัดสระบุรี (2510) กมล เกตุสิริ เมืองลพบุรี (2507) พระครูศรีมหาโพธิคณารักษ์ ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี (2512) หวน พิณรุฬพันธ์ พิษณุโลกของเรา (2514) อ่างทองในอดีต (2514) ลพบุรีน่ารู้ (ม.ป.ป.) เฉลิม สุขเกษม สมุทรปราการ (2515) ศรี อมาตยกุล จังหวัดสุพรรณบุรีและเจดีย์ยุทธหัตถีมีความ เป็นมาอย่างไร (2516) สมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี (2516) บรรจบ เทียมทัต โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี (2514) ฯลฯ

ในส่วนของภาคใต้ ก็มีปัญญาชนท้องถิ่นจำนวนหนึ่งที่ได้ศึกษาความเป็นมาเกี่ยวกับ บ้านเมืองของตนเองโดยมองย้อนไปไกลครั้งสมัยโบราณ รวมถึงด้านประวัติของชุมชนและบุคคล สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทย ตัวอย่างที่สำคัญ ๆ เช่น ธรรมทาส พานิช ประวัติศาสตร์พุทธ ศาสนาสมัยศรีวิชัย ยุคศรีโพธิ ไชยานุครศรีธรรมราช พ.ศ. 300 – 1400 (2518) พนม ทวารวดี ศรี

วิชัย (2515) เข้มยง ส. สุนทรกิจบริหาร “โบราณคดีริ้วแหลมไทยทางธรณีวิทยา” (2515) “โบราณสถานโบราณวัตถุ พิพุทธะธรรม วัฒนธรรม วัฒนธรรม วัฒนธรรม โบราณวิทยา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา” (2519 – 2521) พระราชพิศลสังวร เล่าความเป็นเส้นทางเดินไปสู่กรุงสทิงพาราณสี (2505) น้อม อุปรมัย “พระพนมวังนางเสถียรทอง” (2515) “เค้าเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช” (2509) ขุนเสนาขุนวงศ์ภักดี ประวัติและงานของพระรัชฎานุประดิษฐ์ (2513) สุนัย ราชภัฏชารักษ์ ภูเก็ท (2517) สำหรับงานศึกษาที่เป็นวิทยานิพนธ์ ได้แก่ อริยา เสถียรสุด “เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสมัย การปกครองแบบเก่าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” (2514) ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม “การศึกษาความสัมพันธ์ ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชมลายู ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2411)” (2515) สงบ ส่งเมือง “ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรีและสมัย รัตนโกสินทร์” (2518) สุภาภรณ์ ต้นสลารักษ์ “บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2519) สุนทร หิรัญวงษ์ “สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูป การปกครองมณฑลภูเก็ตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ระหว่าง พ.ศ. 2434-2453” (2518) พรรณงาม เง่าธรรมสาร “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้งเจ็ดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าฯ” (2519) และณรงค์ นุ่นทอง “การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัย พระยาสุขุมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. 2439 – 2449)” (2519) เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ปรากฏออกมาในรูปของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ ช่วงกลางทศวรรษ 2510 เป็นต้นมานั้น เป็นการศึกษาประเด็นใหม่ ๆ ที่ช่วยขยายเนื้อหา ประวัติศาสตร์ชาติไทยให้มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ผลงานเหล่านี้จึงเป็น “ข้อต่อ” ที่สำคัญในการ พัฒนาเนื้อประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เดิมมีความหมายแคบ ไปสู่ประวัติศาสตร์ชาติที่มีเนื้อหลากหลาย และซับซ้อนในภายหลัง ซึ่งมองเห็นได้ชัดเจนขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้น ไป

ประเด็นที่สอง การปริวรรตและรวบรวมหลักฐานและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

ในขณะที่มีการศึกษาเรื่องราวของบ้านเมือง ชุมชน จังหวัด และประวัติบุคคลสำคัญตาม ท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งเริ่มมีการพัฒนาเนื้อหาที่หลากหลายและมีรายละเอียดมากขึ้นนั้น ก็ได้มีการ ปริวรรตและรวบรวมหลักฐานหรือเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวควบคู่กัน ไป อย่างไรก็ตามการปริวรรตเอกสารพื้นเมืองไม่ว่าจะเป็นพงศาวดาร ตำนาน กฎหมาย หรือวรรณกรรม จะมีไม่มากนักในระยะแรกนี้ ไม่เหมือนกับการรวบรวม “หลักฐาน” หรือเอกสารประวัติศาสตร์ที่เป็น ของทางราชการซึ่งเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเอาเอกสารเหล่านั้นมารวม พิมพ์เพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ แม้ว่าการรวบรวมเอกสารดังกล่าวนี้อาจจะไม่ใช่เป็น

การศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตรง แต่ก็เป็นที่สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจและความสำนึกในรากเหง้าของตัวเองของคนในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างชัดเจน

การปริวรรตเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองในระยะเริ่มต้นนี้มีปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณีของภาคเหนือหรือล้านนาไทย ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่าดินแดนดังกล่าวมีภูมิหลังที่เคยเป็นรัฐหรืออาณาจักรที่รุ่งเรืองมาก่อน ซึ่งเป็นสถานะที่แตกต่างออกไปจากส่วนอื่น ๆ ของประเทศ ด้วยเหตุนี้ดินแดนล้านนาไทยจึงอุดมไปด้วยเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองในอดีตอยู่มาก เช่น พงศาวดาร ตำนาน กฎหมาย ฯลฯ ครั้นมีการตื่นตัวในเรื่องท้องถิ่นศึกษามากขึ้น ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา จึงย่อมไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าทั้งปัญญาชนท้องถิ่นและนักวิชาการจากภายนอกจะให้ความสนใจศึกษาปริวรรตเอกสารพื้นเมืองดังกล่าวอย่างคึกคักด้วยเช่นกัน ผู้ที่ได้วางพื้นฐานสำหรับการศึกษาในยุคใหม่นี้ได้แก่ พระมหาหมื่น วุทธิยาโน (พ.ศ. 2421 – 2499) เจ้าอาวาสวัดเจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งได้รวบรวมเอกสารโบราณและเอกสารทางประวัติศาสตร์ไว้มากกว่า 40 ๓๓ ซึ่งถือได้ว่าท่านเป็นผู้บุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์จากโบราณ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือฉบับต้นแบบ, 2539 : 28) เช่นเดียวกับอาจารย์สิงฆะ วรรณสัย (พ.ศ. 2463 – 2523) ที่ทั้งค้นคว้ารวบรวมเอกสารโบราณและปริวรรตออกมาเป็นจำนวนมาก เช่น กฎหมายพระเจ้าน่าน (2514) ตำนานพระเจ้าหริภุญชัย (2516) อุตสาหกรรมลานนาไทยสมัยพระเจ้าถือนา (2519) ส่วนคนอื่น ๆ ได้แก่ ร้อยตำรวจโทแสง มณวิฑูร ชินกาลมาลีปกรณ์ (2507) คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารฯ สำนักนายกรัฐมนตรี ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (2514) ประเสริฐ ฦ นคร กฎหมายพระเจ้ามังราย (2510) กฎหมายพระเจ้ามังรายต้นฉบับวัดเส้าไห้ (2516) ถิ่น รัตติกนก โยนกราชวงษ์ปกรณ์ (2513) กฎหมายโคสาราษฎร์ (2520) สมหมาย เปรมจิตต์ ประมวลรายชื่อ คัมภีร์โบราณและสมุดข่อยในเขตอำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่ภาค 1-4 (2517) มังรายศาสตร์ภาคปริวรรตลำดับ 1 (2518) ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดป่าแดง (2519) ตำนานเชียงใหม่ภาคปริวรรตลำดับ 10 (2519) ปวงคำ ด้อยเขียวและสมหมาย เปรมจิตต์ โคลงวิฑูรสอนโลก (2518) ทองไชยชาติ ตำนานเจ้า 7 พระองค์เชียงใหม่ (2517) ศักดิ์ รัตนชัย กฎหมายมังรายศาสตร์ต้นฉบับวัดหัวข่วง (2519) ฯลฯ

สำหรับในภาคอื่น ๆ แม้ว่าการปริวรรตเอกสารจะยังคงมีน้อยในช่วงเริ่มแรกนี้ แต่ความสนใจทางด้านการอ่านจารึกโดยนักวิชาการของกรมศิลปากรก็ได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว นอกจากนี้ก็ยังมีเก็บรวบรวมและปริวรรตเอกสารโบราณประเภทตำนานและอื่น ๆ ในภาคอีสาน ปราชญ์ท้องถิ่นที่มีบทบาทสำคัญในช่วงนี้คือ พระอริยานุวัตร เขมจารี ซึ่งได้ทำงานรวบรวมคัมภีร์โบราณมาตั้งแต่ก่อนหน้า พ.ศ. 2500 และแม้ว่าผลงานส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับวรรณกรรมพื้นบ้าน แต่การปริวรรตเอกสารประเภทตำนานก็ปรากฏอยู่บ้างเหมือนกัน เช่น ตำนานฟ้าแดดสูงยาง (2514) เป็นต้น (ดู รัชญา

สังขพันธานนท์, บรรณาธิการ, 2536) ส่วนการปริวรรตและวิเคราะห์ตำนานและพงสาวดารของภาคใต้ที่ควรกล่าวถึงในช่วงนี้ได้แก่ A. Teeuw and David K. Wyatt (eds.) **Hikayat Pattani : The Story of Patani** (1970) และ David K. Wyatt. (trans.) “The Crystal Sands : The Chronicles of NAGARA SRI DHARRMARAJA.” (1975)

เป็นที่น่าสังเกตว่าในภาคเหนือและอีสานนั้นผู้ที่สนใจปริวรรตเอกสารโบราณของพื้นเมืองดังกล่าวนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นนักวิชาการเอกชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ทำงานหรือสังกัดอยู่ในสถานการศึกษาแต่อย่างใด การเผยแพร่ออกสู่การรับรู้ของสังคมจึงอยู่ในวงจำกัด ดังจะเห็นได้ว่าผลงานการปริวรรตดังกล่าวได้มีอิทธิพลและเป็นพื้นฐานให้กับงานวิจัยในรูปของวิทยานิพนธ์ก่อน พ.ศ. 2520 เพียงชิ้นเดียวเท่านั้นคือ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว “การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นตามต้นฉบับใบลานภาคเหนือ” (2519) ความสนใจในการเก็บรวบรวมและปริวรรตเอกสารพื้นเมืองต่าง ๆ ของสถานการศึกษาที่เกี่ยวข้องไม่ว่าจะเป็น วิทยาลัยครู (ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยราชภัฏ) หรือมหาวิทยาลัยในท้องถิ่นอื่น ๆ ได้เริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังภายหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้ว และนับเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งจะได้อีกกล่าวถึงในบทต่อไป

ในช่วง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาเช่นเดียวกันที่ได้มีการนำเอา “หลักฐาน” หรือเอกสารทางประวัติศาสตร์ของหน่วยราชการมาพิมพ์ซ้ำขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสต่าง ๆ ที่สำคัญคือเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพของเอกชน ซึ่งเนื้อหาของเอกสารเหล่านั้นจำนวนมากจะเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ตำนาน พงสาวดาร และเอกสารทางราชการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในอดีต เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้เคยตีพิมพ์มาแล้วในหนังสือชุด **ประชุมพงสาวดาร** การที่เอกชนทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดได้สนใจ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองในลักษณะดังกล่าวนี้ นับว่าช่วยเพิ่มบรรยากาศของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้คลึกคักด้วยอีกทางหนึ่ง ขณะเดียวกันทางหน่วยราชการก็กรมศิลปากรก็ได้จัดพิมพ์ **ประชุมพงสาวดาร** ภาคต่าง ๆ ต่อมาหลังจากที่ได้หยุดชงักลงในภาคที่ 73 ในปี พ.ศ. 2485 นอกจากนี้ก็ยังคัดเลือกเอกสารอื่น ๆ ของรัฐบาลที่มีอายุสมัยรัตนโกสินทร์มาจัดพิมพ์เผยแพร่ เช่น จดหมายเหตุประจำรัชกาลต่าง ๆ รายงานการเสด็จประพาสต้น รายงานการตรวจราชการของข้าหลวงเทศาภิบาล ฯลฯ เอกสารเหล่านี้จึงยังเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ให้เอกชนได้เลือกมาตีพิมพ์ซ้ำได้อย่างสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของตัวเองมากยิ่งขึ้น นอกจากเอกสารของทางราชการเหล่านี้แล้ว ผลงานการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นของคนรุ่นก่อนก็ได้ได้รับความสนใจนำมาพิมพ์ซ้ำในโอกาสดังกล่าวด้วยเช่นกัน ดังเช่นผลงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ศรีอมตยกุล สงวน โสติสุขรัตน์ เป็นต้น

ได้มีผู้สำรวจศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2501 – 2510 ปรากฏว่าในช่วงเวลาดังกล่าวมีเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่ไม่น้อยกว่า 100 เรื่อง (ดู สุวัฒน์ ส่องแสงจันทร์, 2512 : 415 – 426) ตัวอย่างของงานในลักษณะดังกล่าวนี้ ได้แก่ รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (2504) เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (2510) รวมเรื่องเพชรบุรี (2502) ประวัติเมืองเชียงใหม่ (2504) ประวัติเมืองนครเขื่อนขันธ์และประเพณีเกี่ยวกับชีวิต (2504) เมืองราชบุรี (2509) จังหวัดสงขลาและค่าน้ำสวดมนต์ (2505) ระยะเวลาเสด็จประพาสลำแม่น้ำน้อยและลำแม่น้ำใหญ่มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครสวรรค์ (2504) เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ (2510) เที่ยวตามทางรถไฟ (2509) พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (2508) พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนเมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) (2502) พงศาวดารเมืองพัทลุง (2515) พงศาวดารเมืองสงขลา (2515) ประวัติภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม (2516) เรื่องเมืองสุรินทร์ (2508) ฯลฯ

เป็นที่น่าสังเกตว่างานจำนวนหลายชิ้นในประเภทหนังสืออนุสรณ์นี้จะได้รับการนำเอามาตีพิมพ์ซ้ำสืบเนื่องกันมาหลายครั้ง โดยเฉพาะผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราฐนฤพาลและพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตของท้องถิ่นดังกล่าวมานี้แม้จะดูแพร่หลายมากยิ่งขึ้น แต่ก็จำกัดอยู่ในหมู่นักที่มีฐานะดีและได้รับการศึกษาสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในตระกูลที่เคยเป็นผู้ปกครองบ้านเมืองหรือเกี่ยวข้องกับขุนนางมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาหรือต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุนี้ความสนใจที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับประวัติตระกูลของตนเองจึงได้ผนึกแน่นอยู่ในกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มีอิทธิพลในขณะนั้นอย่างมั่นคง ด้วยกรอบความคิดดังกล่าวนี้ การได้นำเอาเอกสารของทางราชการที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับอดีตของท้องถิ่นตัวเองทั้งที่เคยได้รับการตีพิมพ์มาแล้วและเอกสารที่เป็นตัวเขียนมาตีพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ จึงเป็นการสะท้อนถึงความสนใจใน “ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในระยะดังกล่าวได้ระดับหนึ่งเช่นกัน นอกจากนี้ก็ยังสะท้อนให้เห็นถึงความภาคภูมิใจของตระกูลต่าง ๆ เหล่านี้ที่ได้มีโอกาสแสดงให้เห็นว่าพวกเขามีที่มาและสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับตระกูลเจ้านายหรือพระราชวงศ์อย่างไร ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าหนังสือที่พิมพ์ขึ้นเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หรือในโอกาสอื่น ๆ เหล่านี้จะมีภาคผนวกที่แสดงถึงสายตระกูลของตัวเองโดยสืบค้นขึ้นไปนับเวลาเป็นร้อย ๆ ปี การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวมานี้ นับว่ามีประโยชน์เป็นอย่างมากต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทย (เช่น ดู Wyatt, 1968 : 208 – 228) และที่สำคัญก็คือเป็นพื้นฐานให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ขยายตัวออกไปมากยิ่งขึ้น ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 – 2520 นี้ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนเช่นกัน เนื้อหาในประเด็นดังกล่าวนับว่าเป็นเรื่องของท้องถิ่นโดยตรง และนับเป็นช่วงเวลาที่มีการเคลื่อนไหวสำคัญในการเปิดเผยเรื่องราวของชาวบ้านให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น การศึกษาของนักวิชาการชาวต่างชาติก็ช่วยให้เกิดแนวคิดและความรู้ใหม่ ๆ เป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจเรื่องราวของท้องถิ่น ซึ่งในเวลาต่อมานักวิชาการรุ่นหลังได้พัฒนาทั้งทางด้านแนวคิดและเนื้อหาจนทำให้เรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านกลายเป็นกระแสสำคัญกระแสหนึ่งในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ปัจจุบัน

ชุมชนหมู่บ้าน นับเป็นสถาบันหรือหน่วยทางสังคมที่สำคัญของไทยมาตั้งแต่ในอดีต ชุมชนหมู่บ้านเป็นแหล่งการผลิตอาหารและเป็นแหล่งที่มาของแรงงาน อย่างไรก็ตามความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของหมู่บ้านของชนชั้นผู้ปกครองของไทยก็เพิ่งปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มาเอง ทั้งนี้คงจะเห็นได้จากบันทึกรายงานการเสด็จประพาสไปตามท้องที่ต่าง ๆ รวมทั้งเอกสารของเจ้านายหรือขุนนางที่ออกไปสำรวจหรือตรวจราชการก็จะปรากฏเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ ประเพณีความเชื่อต่าง ๆ อยู่เสมอ แม้ว่าความรู้สึกของผู้บันทึกดังกล่าวจะมีน้ำเสียงของการดูถูกเหยียดหยามในความด้อยทางวัฒนธรรมของชาวบ้านอยู่ไม่น้อยก็ตาม (ดู Thongchai Winichakul, 1993) ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ชาวต่างชาติที่เข้ามาก็ได้เดินทางไปตามท้องที่ต่าง ๆ ของไทยมากยิ่งขึ้นและพวกเขาก็ได้บันทึกเรื่องราวของชาวบ้านไว้มาก ตัวอย่างงานที่สำคัญ ๆ อันเป็นที่รู้จักกันดีต่อมา ได้แก่ Carl Bock, **Temples and Elephants : Travels in Siam in 1881-1882** (1986) Daniel Mc Gilvary, **A Half Century among the Siamese and Lao.** (1912) และ H. Warrington Smyth, **Five Years in Siam From 1891-1896** (1898) ฯลฯ ซึ่งต่อมามีบันทึกของนักเดินทางชาวต่างชาติเหล่านี้ก็เป็นหลักฐานที่สำคัญอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ

ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐได้ให้ความสนใจสำรวจสภาพทางเศรษฐกิจของชนบทอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก ทั้งนี้จะสืบเนื่องมาจากได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วโลก ซึ่งมีผลกระทบต่อไทยด้วย ด้วยเหตุนี้ในปี พ.ศ. 2473 รัฐบาลจึงได้เชิญ ดร.คาร์ล ซี.ซิมเมอร์แมน ศาสตราจารย์ทางสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา เข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจของชนบททั่วประเทศ ดังปรากฏเป็นรายงานชื่อ **Siam, Rural Economic Survey 1930-31** (ต่อมาได้รับการแปลเป็นภาษาไทยในชื่อ **การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม** โดย ชิม วีระไวทยะ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477) ภายหลังจากการสำรวจของซิมเมอร์แมนแล้ว รัฐบาลภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ก็ได้จัดให้มีการสำรวจชนบทต่ออีกครั้งหนึ่ง โดยการเชิญ เจมส์ เอ็ม. แอนดรูส์ อาจารย์ทางด้านมนุษยวิทยา จากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เช่นกัน ดังมีรายการสำรวจคือ **Siam 2nd Rural**

Economic Survey 1934-1935 งานเหล่านี้นอกจากจะทำให้ทราบถึงสภาพและปัญหาทางด้านเศรษฐกิจแล้วยังให้ความรู้เกี่ยวกับสังคมโดยทั่วไปอีกด้วย ผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **นิทานโบราณคดี** (2478) แม้ว่าจะทรงนิพนธ์ขึ้นมาจากความทรงจำในภายหลังแต่ก็ให้ความรู้เกี่ยวกับชีวิตของชาวบ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างน่าสนใจยิ่ง พระองค์ทรงสืบค้นความรู้โดยการสอบถามจากชาวบ้าน ซึ่งเข้าใจว่าท่านเป็นบุคคลแรก ๆ ที่ทรงใช้วิธีการสัมภาษณ์ในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าว

เรื่องราวของชีวิตตามชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ จะมีความสำคัญและได้รับความสนใจจากรัฐบาลมากยิ่งขึ้นในช่วงของการมองหา “เอกลักษณ์ไทย” แบบชาตินิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม และตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ก็มีความชัดเจนขึ้น พัฒนาการดังกล่าวนี้สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมดังกล่าวแล้ว จุดเปลี่ยนที่สำคัญซึ่งควรกล่าวถึงเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไปก็คือ การยึดเอาวัฒนธรรมประเพณี และวิถีชีวิตของชาวบ้านมาเป็นแกนกลางในการศึกษาเป็นครั้งแรก ในที่นี้จะได้แบ่งการสำรวจการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวออกเป็น 2 ประเด็นคือ *การศึกษาเนื้อหาทั่วไปที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน* และ *การรวบรวมวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง*

ประเด็นแรก การศึกษาเนื้อหาทั่วไปเป็นวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน

ผู้ที่มีผลงานสำคัญที่ควรกล่าวถึงในระยะนี้คือพระยาอนุমানราชชน ซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีไทยทั่วไปเอาไว้มาก และมีอิทธิพลต่อนักวิชาการท้องถิ่นให้ทำการศึกษารวบรวมเรื่องราวในภูมิภาคของตนเองต่อมา ส่วนการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านของท่าน คือ **ชีวิตชาวนา** (2497) และ **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน** (2505) นับได้ว่าเป็นงานบุกเบิกบันทึกเรื่องราวในชุมชนหมู่บ้านไว้อย่างเป็นระบบและรอบด้าน ทั้งการทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ รวมทั้งปัญหาต่างๆ แม้ว่าจะเป็นงานที่ค่อนข้างไปทางมานุษยวิทยา แต่ก็สามารถมองเห็นพัฒนาการทางด้านที่เป็นประวัติศาสตร์ด้วย เนื้อหาดังกล่าวได้เน้นในภาคกลางเป็นหลัก โดยนอกจากจะเขียนขึ้นจากประสบการณ์โดยตรงของท่านแล้ว ก็ยังนำเอาข้อมูลจากการบอกเล่าของคนรุ่นก่อน ๆ มาประกอบ นอกจากนั้นก็ยังเป็นการศึกษาเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ เท่าที่ทราบหรือมีข้อมูลอยู่อีกด้วย ที่สำคัญเป็นการศึกษาที่ให้ความเคารพในตัวชาวบ้านและคำนึงถึงความหลากหลายของท้องถิ่น

ผู้ที่มีผลงานคนอื่น ๆ ในยุคบุกเบิกนี้ที่ควรกล่าวถึงต่อมาก็คือ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ งานของท่านที่เกี่ยวกับชาวลื้ออินสิบสองปันนา รวมทั้งเรื่องราวของชาวดไตและชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ ก็นับเป็นการบุกเบิกเนื้อหาใหม่ให้แก่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย เช่นเดียวกับผลงานของ สงวน โชติสุขรัตน์ บง

จีน เช่น ไทยยวนคนเมือง (2510) และประเพณีไทยภาคเหนือ (2509) ก็ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีในอดีตของกลุ่มชนต่าง ๆ ในบริเวณภาคเหนือของไทยได้ดี ในกรณีของภาคอีสาน มีงานที่ศึกษาเรื่องราวของกลุ่มชาติพันธุ์ท้องถิ่นเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มผู้ไท ดังปรากฏผลงานเขียนเป็นระยะ ๆ เช่น ชุมชนชาวภูไท (2506) ถิ่นไทยและภูไทพัฒนา (2508) ประวัติผู้ไทย (2512) และผู้ไทยรำลึกภาพสินธุ์ (2515) เป็นต้น

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ชาวต่างชาติได้ให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านของไทยมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการชาวอเมริกัน สาขาต่าง ๆ อยากรู้ตามผลงานของนักมานุษยวิทยาซึ่งได้เข้าไปศึกษาเชิงประจักษ์ถึงวิถีชีวิตชาวบ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยในระยะแรกนับตั้งแต่หมู่บ้านบางชั้นในปี พ.ศ. 2496 โดย Lauriston Sharp จนกระทั่งมาถึงงานของ Jack M Potter เรื่อง **Thai Peasant Social Structure** (1976) นั้น ปรากฏว่ามีปัญหาและข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย เช่น มุ่งเน้นที่จะมองความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับภายนอกเฉพาะด้านดีมากกว่าความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง และเห็นว่าอิทธิพลภายนอกช่วยผลักดันให้หมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งอาจขัดแย้งกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ก็ได้ นอกจากนี้ ยังเป็นการศึกษาที่ขาดความสนใจเกี่ยวกับมุมมองของชาวบ้านและบริบททางสังคม ซึ่งทำให้ไม่เข้าใจกระบวนการปรับตัวและศักยภาพของชาวบ้านในการเปลี่ยนแปลง และที่สำคัญก็คือขาดมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่จะช่วยอธิบายเงื่อนไขและระยะเวลาของการเกิดความรู้สึกเป็นปัจเจกบุคคลในหมู่บ้าน ทำให้ไม่สนใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงและการเปลี่ยนผ่านของสังคมหมู่บ้านที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนนิยม ซึ่งจะทำให้เกิดลักษณะขัดแย้ง ความเหลื่อมล้ำ และการแตกสลายของความผูกพันทางสังคมหลายประการ (ดู อานันท์ กาญจน-พันธุ์, 2538 ก. : 11 – 14)

งานดังกล่าวนี้แม้ว่าจะให้ความรู้เกี่ยวกับชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านในมิติต่าง ๆ อย่างน่าสนใจ แต่ไม่ใช่เป็นการศึกษาที่มีพัฒนาการในลักษณะของประวัติศาสตร์ดังกล่าวแล้ว ในที่นี้จึงจะไม่พิจารณาในรายละเอียด ผู้สนใจสามารถอ่านได้จากหนังสือ **Tribesmen and Peasant in North Thailand** (1969) ซึ่งต่อมาบางส่วนได้รับการแปลเป็นภาษาไทยและได้ตีพิมพ์รวมเป็นเล่มชื่อว่า **สังคมและวัฒนธรรมลานนาไทย** (2513) ส่วนในกรณีของภาคอีสานนั้นหนังสือที่มีเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวนี้คือ **สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** (2511) เช่นเดียวกับงานศึกษาในภาคใต้ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในระยะดังกล่าวคือ **Thomas M. Fraser, Rusembilan : A Malay Fishing Village in Southern Thailand.** (1960) และ **Fisherman of South Thailand : The Malay Villagers,** (1966)

อย่างไรก็ตามในช่วงทศวรรษ 2510 ก็มีงานที่ศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชน หมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ปรากฏให้เห็นอยู่เช่นกัน โดยเนื้อหาที่น่าสนใจมีอย่างน้อย 2 ด้านด้วยกันคือ *การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม* และ *การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ* ซึ่งทั้งสองแนวทางนี้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเนื้อหาหรือวิธีการศึกษาที่จะมีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยภายหลังจากนี้

การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม เป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวในการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจที่มาเอาเปรียบหรือจำกัดอิสรภาพของประชาชน การศึกษาในแนวทางนี้มีมุมมองในเชิงสังคมวิทยาซึ่งได้พัฒนาขึ้นมาในอังกฤษและฝรั่งเศส ในราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในฝรั่งเศสนั้นต่อมาได้พัฒนาก้าวหน้ามากยิ่งขึ้นจนเป็นที่รู้จักกันในนามสำนัก Annales โดยมี Marc Bloch เป็นผู้นำสำคัญ ผลงานประวัติศาสตร์สังคมที่ถือว่าเป็นแม่แบบของการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน คือ **French Rural History** (1970) ส่วนในอังกฤษภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้ว ในด้านหนึ่งประวัติศาสตร์ของขบวนการทางสังคมได้รับความสนใจมากขึ้น ดังเช่นงานของ Eric J. Hobsbawm เรื่อง **Primitive Rebels : Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries.** (1965) และ **Bandits** (1969) ซึ่งเกี่ยวข้องกับขบวนการต่อสู้ของ ‘ผู้มีบุญ’ ในยุโรปและขบวนการโจรทางสังคมที่ต่อต้านรัฐบาล แต่เป็นวีรชนในสายตาของชาวบ้าน แนวทางการศึกษาดังกล่าวนี้เองที่ได้เข้ามามีบทบาทในไทย โดยผ่านทางผลงานของ เตช บุนนาค คือเรื่อง “*กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121*” (2510) เตช บุนนาค ซึ่งสำเร็จการศึกษามาจากประเทศอังกฤษ ได้ศึกษาประวัติศาสตร์ขบวนการทางสังคมของชาวบ้านไทยต่อมา เช่น “*ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ.121*” (2511) “*พระยาแจกเจ็ดหัวเมืองคบคิดขบถ ร.ศ. 121*” (2514) เป็นต้น ภายหลังจากความเหล่านี้ได้ตีพิมพ์รวมเล่มโดยให้ชื่อว่า **ขบถ ร.ศ. 121** (2524) งานของเตช บุนนาค ดังกล่าวนี้มีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยให้ศึกษาเรื่องราวของประชาชนอีกหลายชิ้นในภายหลัง ซึ่งสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทยที่ได้หันมาให้ความสำคัญกับประชาชนธรรมดามากขึ้นภายหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 เช่นเดียวกับงานการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากงานของ Lauriston Sharp และ Lucien M. Hanks เรื่อง **Bang Chan : Social History of a Rural Community** (1978) ที่เน้นสถาบันของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีความต่อเนื่องทางโครงสร้างระหว่างสังคมหมู่บ้านในอดีตกับปัจจุบัน (อนันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : 16-17)

การศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านอีกแนวทางหนึ่งคือ *การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ* ผู้มีผลงานในแนวนี้นี้ที่สมควรกล่าวถึง 2 ท่าน ในระยะเริ่มแรกนี้ คือ Michael Moerman ศึกษาเรื่อง “*Chiangkham's Trade in the 'Old Days'*” (1975) และ David Bruce Johnston เรื่อง **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930** (1975)

Michael Moerman นักวิชาการสาขามานุษยวิทยาชาวอเมริกันได้เข้ามาศึกษาเรื่องดังกล่าวในหมู่บ้านไทยลื้อ อำเภอเชียงคำ จังหวัดเชียงราย เมื่อพ.ศ. 2503 นอกจากไทยลื้อแล้วก็ยังได้กล่าวถึงพ่อค้ากลุ่มต่าง ๆ เช่น พวกฮ่อ (The Haw) พวกฉาน (The Shan) และชาวไทยอื่น ๆ ที่ได้เดินทางค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันในบริเวณภาคเหนือของไทย พม่า และจีนตอนใต้ สำหรับการศึกษานในหมู่บ้านไทยลื้อที่บ้านปิงนั้น พบว่าในอดีต (ค.ศ. 1880-1930) ชาวบ้านได้เดินทางค้าขายอยู่ในบริเวณภาคเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้ามจากเชียงคำเป็นสินค้าที่สำคัญซึ่งสามารถนำไปขายได้ในรัศมีประมาณ 100 ไมล์ ทั้งนี้ก็โดยใช้วัวต่างบรรทุกในระยะแรกและต่อมาก็มีการใช้เกวียน เมื่อขายข้าวได้หมดแล้วพวกเขาก็ซื้อสินค้าจำเป็นต่าง ๆ กลับมาขายในหมู่บ้าน การศึกษาของ Moerman ยังครอบคลุมถึงประเด็นความสัมพันธ์ทางเครือญาติของกลุ่มพ่อค้า ลักษณะของการค้า โดยใช้หลักฐานเอกสารและการสัมภาษณ์เป็นหลัก ได้ข้อสรุปว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยในอดีตนั้น มิใช่เป็นแบบยังชีพเพียงอย่างเดียว หากชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือและภาคอีสานนั้น ได้ทำการค้าภายในท้องถิ่นและระหว่างภูมิภาคอยู่แล้ว ผู้ประกอบการดังกล่าวคือชาวพื้นเมืองที่มีไร่ชาวจีนนับเป็นการโต้แย้งการศึกษาของอินแกรม (J.C. Ingram) ที่เชื่อว่าชาวบ้านทั่วไปมีลักษณะของเศรษฐกิจที่ล่าช้าและความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในหมู่บ้านมักเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก

สำหรับการศึกษาของ David Bruce Johnston ซึ่งเป็นนิทานิพนธ์ปริญญาเอกนั้นเป็นการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่บริเวณภาคกลางของไทย เป็นการเสนอให้เห็นถึงสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่ข้าวมีความสำคัญเป็นอันมากในฐานะที่เป็นสินค้าหลักของไทยในช่วงปี พ.ศ. 2423 ถึง 2473 สภาพทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในช่วงดังกล่าวนี้ Johnston ได้อธิบายสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น การขุดคลองและการบุกเบิกพื้นที่ใหม่ ๆ การอพยพของผู้คนเข้าไปในดินแดนดังกล่าว ความวุ่นวายทางสังคม การผลิตข้าวเพื่อการค้า ปัญหาเกี่ยวกับที่ดินแรงงานทุน รวมทั้งการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวขึ้นพร้อม ๆ กับการปฏิรูประบอบราชการไทย และท้ายสุดก็เป็นการอภิปรายถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยในปี พ.ศ. 2448 – 2455 จนรัฐบาลต้องเข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจการเกษตรมากขึ้น การศึกษาของ Johnston ทำให้มองเห็นระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไปกับสภาพทางสังคมที่พัฒนาไปในกระแสของการขยายตัวของระบบทุนนิยม ซึ่งมีผลกระทบต่อชาวบ้านที่จะต้องปรับตัวอย่างช้า ๆ นับว่าเป็นการศึกษาสภาพของชุมชนชาวนาที่มีลักษณะพัฒนาการและเคลื่อนไหวในตัวเองไปพร้อม ๆ กัน นับเป็นงานชิ้นบุกเบิกที่มีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยในภายหลังเช่นกัน

ประเด็นที่สอง การรวบรวมวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

ในช่วงเวลาประมาณทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาเช่นกันที่ได้มีการตื่นตัวเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ “หลักฐาน” ประวัติศาสตร์ที่เป็นของชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักวิชาการท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาในระบบใหม่ดังกล่าวแล้วตอนต้น “หลักฐาน” ดังกล่าวนี้คือ **คติชาวบ้าน** หรือ **คติชนวิทยา** ซึ่งแปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “ความรู้ของปวงชน” คติชาวบ้านมีทั้งที่ได้รับการจดบันทึกและบอกเล่าสืบทอดกันมา รวมทั้งประเภทที่เป็นศิลปะ สถาปัตยกรรม การแต่งกาย คนตรี ฯลฯ อย่างไรก็ตามในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะการศึกษาในลักษณะที่เป็นการรวบรวมวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เป็นลายลักษณ์อักษรหรือประเภทที่ใช้ถ้อยคำ ซึ่งจะครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ ได้แก่ เพลงชาวบ้าน เพลงกล่อมเด็ก สุภาษิต คำขวัญ คำพังเพย ความเชื่อเรื่องโชคลาง นิทานชาวบ้าน วรรณกรรมชาวบ้าน ฯลฯ ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้นับได้ว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่จะทำให้ทราบถึงโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึก หรืออุดมการณ์ของชาวบ้าน ซึ่งในปัจจุบันถือว่ามีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการศึกษาวิถีชีวิตหรือแบบแผนของความสัมพันธ์ของคนที่เป็นรูปโครงสร้างทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพราะพัฒนาการของสังคมหนึ่งสังคมใด ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมย่อมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์และเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน มิได้ดำรงอยู่อย่างอิสระ เรื่องราวของโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึก และอุดมการณ์นั้นมีลักษณะเป็นนามธรรม ซึ่งเกิดจากผลรวมของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ฯลฯ ที่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาาในประวัติศาสตร์ นอกจากจะเป็นเครื่องสะท้อนสภาพทางสังคมในด้านต่าง ๆ แล้ว สิ่งดังกล่าวยังมีอิทธิพลในการกำหนดการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมด้านอื่น ๆ ด้วย เมื่อเป็นดังนี้ การศึกษาในเรื่องของโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึกและอุดมการณ์จึงมีความจำเป็น เป็น “ประวัติศาสตร์ความคิด” ของชาวบ้านซึ่งถ่ายทอดจากคนกลุ่มหนึ่งไปสู่กลุ่มหนึ่ง จากชนชั้นหนึ่งไปสู่อีกชนชั้นหนึ่ง และจากชั่วอายุหนึ่งไปสู่อีกชั่วอายุหนึ่ง โดยอาศัยสื่อในรูปแบบต่าง ๆ เช่นบันทึก เป็นลายลักษณ์ การบอกเล่าหรือมุขปาฐะในรูปของนิยายปรัมปรา นิทาน วรรณกรรม สุภาษิต เพลง ฯลฯ ซึ่งเรียกรวม ๆ กันว่า **คติชนวิทยา** ดังกล่าวแล้ว สิ่งเหล่านี้สะท้อนระบบความคิดหรือโลกทัศน์ ทั้งของผู้บันทึกหรือบอกเล่า และโลกทัศน์ของสังคมที่คนเหล่านั้นดำรงชีวิตอยู่ (ดู ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2525-2527 : บทบรรณาธิการ)

การศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนในประเทศไทยได้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ตัวอย่างเช่น ภิญญ โฉมจิตรธรรม เพลงพื้นเมืองภาคใต้ “ร้องเรือ” (2509) คติชาวบ้านอันดับ 1 : เพลงชาวบ้าน (2516) ภาษิตชาวบ้าน (2517) สิ่งชะวรรณสัย คำวซอ (2511) สุทธีวงศ์ พงษ์ไพบูลย์ คติชาวบ้านปักข์ใต้ (2512) กิ่งแก้ว อรรถากร วรรณกรรมจากบ้านใน (2514) คติชนวิทยา (2519) ไพโรธ เลิศพิริยกุลมล คติชาวบ้านลานนาไทย (2516) กุหลาบ มัลลิกะมาส คติชาวบ้าน (2516) เจือ สตะเวทิน คติชาวบ้านไทย (2517) ชำนาญ รอดเหตุภัย “วรรณกรรมไทยลือ ตำบลหย่วน จังหวัดเชียงราย” (2517) น้อย ผิวผัน นิทานท้าวเต่า

คำ เล่ม 2 (2504) สุมาลย์ เรื่องเดช เพลงพื้นเมืองจากพนมทวน (2518) วิทยาลัยวิชาการศึกษา สงขลา คติชาวบ้านอำเภอสิงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา (2513) จารุณี กองพลพรหม “คุณค่าคติชาวบ้านหมู่บ้านเมืองเก่า” (2516) ปรีชา อุยตระกูล “วรรณกรรมพื้นบ้านจากตำบลวังกาใหญ่ อำเภอพมาย จังหวัดนครราชสีมา” (2520) ฯลฯ

ผลงานเหล่านี้ส่วนใหญ่ผู้ศึกษาจะทำการรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ มาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 หรือก่อนหน้านั้น อย่างไรก็ตาม การศึกษาในช่วงแรกก็ยังเป็นระยะเริ่มต้นที่เป็นการเก็บรวบรวมหรือปริวรรตให้เป็นระบบเท่านั้น ความก้าวหน้าในการศึกษาวิเคราะห์จะมีมากและซับซ้อนขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

โดยสรุป พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นประมาณ พ.ศ. 2500 –2520 นับเป็นช่วงเวลาของการเริ่มต้นและวางพื้นฐานให้กับการศึกษาเรื่องดังกล่าวให้มีความชัดเจนขึ้นในเวลาต่อมา การศึกษาที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย จะได้รับความนิยมนิยมและแพร่หลายมากที่สุด ทั้งนี้ก็เพราะได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากรัฐบาลและยังเกิดการตื่นตัวของคนในท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาตามระบบใหม่อีกด้วย นโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวของรัฐบาลช่วยให้ท้องถิ่นต่างๆ ปรากฏตัวขึ้นพร้อมกับเรื่องราวที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้นๆทางข้อเขียนของทั้งปัญญาชนในท้องถิ่นเองและคนภายนอก

การนำเอกสาร “หลักฐาน” ของทางราชการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นเอามารวมพิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานศพหรือเป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสต่างๆ นับเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงความสนใจเรื่องราวในมิติประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง หากเป็นประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างชัดเจน กลุ่มคนเหล่านี้มักเป็นตระกูลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับขุนนางหรือเจ้านายในระดับต่างๆมาก่อน ซึ่งไม่แปลกอันใดที่ความสนใจต่อดีดของท้องถิ่นของพวกเขาจะสัมพันธ์แนบแน่นอยู่กับประวัติศาสตร์ชาติไทย อีกทั้งยังเป็นผู้ที่ได้ผ่านระบบการศึกษาที่มุ่งเน้นอุดมการณ์ดังกล่าวด้วย

เรื่องราวของชุมชนโบราณสมัยประวัติศาสตร์ได้รับความสนใจบุกเบิกวางพื้นฐานการศึกษาไว้แล้วเช่นเดียวกันในระยะนี้ แม้ว่าองค์ความรู้ดังกล่าวจะไม่แพร่หลายมากนักก็ตาม การศึกษาในแนวทางนี้ช่วยยกฐานะประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งจมดิ่งมาเวลานานให้ได้มีโอกาสแสดงตัวเอง นับเป็นการขยายเวลาและพื้นที่ของประวัติศาสตร์ชาติไทยครั้งแรก

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่เรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆในดินแดนประเทศไทยได้ปรากฏตัวขึ้นอย่างไม่ลืมนับ เป็นการศึกษามีประชาชนเป็นศูนย์กลางโดยตรงเป็น

ครั้งแรกหลังจากที่เป็นตัวประกอบมานาน การศึกษาในช่วงแรกนี้อาจยังไม่มีมิติทางประวัติศาสตร์มากนัก แต่การรวบรวมเรื่องราวทางคติชนด้านต่างๆ ไว้เป็นจำนวนมากและยังให้ความสำคัญเช่นเดียวกับการคำนึงถึงความหลากหลายนั้น มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันดีกับงานเขียนทางวรรณกรรมสมัยใหม่ที่คำนึงถึงบทบาทและศักดิ์ศรีของประชาชนธรรมดาอย่างยิ่ง นับตั้งแต่ผลงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ นายผี ศรีบูรพา หรือ เสนีย์ เสาวพงศ์ เป็นต้น

ในช่วงเวลาดังกล่าว การแพร่หลายของงานเขียนและการตอบของสังคมก็สามารถมองเห็นได้ชัดเจนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติของเมืองต่างๆ รวมทั้งงานรวบรวมเกี่ยวกับ วัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่นมักจะได้รับการตีพิมพ์ซ้ำอยู่เสมอดังเช่นงานของ สงวน โชติสุขรัตน์ เป็นต้น ผลงานต่างๆ ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในทำนองชื่นชมตามคอลัมน์วิจารณ์หนังสือของวารสาร ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เช่น วิทยาสาร อนุสารอสท. สังคมศาสตร์ปริทัศน์ นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็น นิตยสารศิลปากร สามทหาร และ วารสารโบราณคดี ของนักศึกษาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ก็ได้ให้เนื้อที่สำหรับบทความที่ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์อยู่เสมอ เช่นเดียวกับวารสารหรือจุลสารทั่วไป เช่น ชาวกรุง ช่อฟ้า ชุมชุมจุฬา สยามสมัย ก็มักจะตีพิมพ์งานของ เฉลิม สุขเกษม ดำเนียร เลขาภูล ส.พลายน้อย และคนอื่น ๆ อยู่เสมอ

สำหรับบรรยากาศการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในสถาบันการศึกษาในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาก็เกิดขึ้นอย่างชัดเจน โดยในต้นทศวรรษนี้ กรมการฝึกหัดครู ได้เปิดโรงเรียนและวิทยาลัยครูเพิ่มขึ้นทั่วประเทศถึง 16 แห่ง สอนถึงชั้น ป.กศ.ต้น และมีนโยบายขยายถึง ป.กศ.สูงหลายแห่ง ในหลักสูตรวิชาภาษาไทยนั้นมีวิชาที่เกี่ยวกับคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้านประกอบอยู่ด้วย นอกจากนี้สถาบันการศึกษาหลายแห่งเริ่มเปิดสอนวิชาประวัติศาสตร์ถึงขั้นปริญญาตรี หรือ อนุปริญญาในวิทยาลัยครู มหาวิทยาลัยเชียงใหม่เปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2509 และในปี พ.ศ. 2510 ก็มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีล้านนา นับเป็นการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นครั้งแรก สร้างบรรยากาศให้นักวิชาการท้องถิ่นที่อยู่นอกระบบสถาบันการศึกษาได้เข้ามามีความสัมพันธ์กับวงวิชาการในระบบ และต่อมาก็ได้มีบทบาทต่อการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นครั้งแรก

ผลงานในระยะแรกนี้เกือบทั้งหมดจะเป็นของนักวิชาการที่เป็น “ผลผลิต” จากภายในประเทศ ด้วยเหตุนี้จึงมีข้อจำกัดในเรื่องแนวคิด ทฤษฎีและวิธีการศึกษา ทำให้มีผลโดยตรงต่อการตั้งคำถามในการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการในท้องถิ่นซึ่งมีอยู่ไม่น้อยที่ผลลัพธ์ออกมาจะเป็นลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” แต่ยังคงดำเนินเรื่องอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย กล่าวคือ ยกย่องเชิดชู “ท้องถิ่น” ของตัวเองว่าเคยยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทสำคัญอยู่ในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติ

ลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าวนี้อาจเป็นปฏิกิริยาของปัญญาชนท้องถิ่นที่เห็นว่าประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตัวเองได้ถูกกดทับจากศูนย์กลางให้ไร้ความหมายมานาน ครั้นเมื่อมีโอกาสได้แสดงตัวเองมากขึ้น งานเขียนทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเหล่านี้จึงออกมาในลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าว ส่วนงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรงที่พยายามตั้งคำถามหรืออธิบายแหวกออกนอกกรอบประวัติศาสตร์กระแสหลักออกไป แม้ว่าจะปรากฏให้เห็นอยู่บ้างแล้วในระยะนี้แต่ก็ยังคงเป็น “หน่อ” อ่อน ๆ ที่รอคอยการรอกงามและเติบโตขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้ว

บทที่ 3

พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 ถึงปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540)

ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา นับเป็นช่วงเวลาที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขยายตัวและก้าวหน้าไปเป็นอันมาก โดยสามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจนทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ นอกจากนี้ก็ยังได้เกิดแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาจากนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงยังทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ในมิติที่หลากหลายและเป็นระบบมากขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมานี้ ย่อมดำเนินอย่างเป็นปฏิสัมพันธ์ไปกับบริบททางสังคมทางด้านต่าง ๆ ซึ่งมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเหมือนกับในช่วงแรกที่ได้กล่าวมา

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2516 – 2519 นั้น กล่าวได้ว่ามีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป เพราะได้ปลุกจิตสำนึกให้มีการศึกษาเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งย่อมหมายถึงประวัติศาสตร์ของพวกเขาด้วย ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อะไรก็ตามของไทยก็ได้ก้าวหน้าไปมากแล้ว คนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยที่เพิ่มมากขึ้นหลายเท่า ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค วิชาประวัติศาสตร์ รวมทั้งวิชาอื่น ๆ ที่อยู่ในสายมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้เติบโตควบคู่ไปกับเศรษฐกิจและสังคมที่ขยายตัวมากยิ่งขึ้นตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ขณะเดียวกันก็ได้มีนักวิชาการในสาขาดังกล่าวจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศทั้งในระดับปริญญาโทและปริญญาเอกได้สำเร็จการศึกษาและกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นักวิชาการกลุ่มดังกล่าวได้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย ด้วยภาระหน้าที่ที่ทำงานสอนและการวิจัยเพื่อทำความเข้าใจสังคมไทยให้ถ่องแท้ อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นได้ถูกต้อง ด้วยเหตุนี้จึงมีนักวิชาการจำนวนหนึ่งได้มุ่งความสนใจไปสู่ท้องถิ่น เพราะพวกเขาเห็นว่าการศึกษาสังคมไทยเฉพาะหน่วยใหญ่ระดับชาตินั้นไม่เพียงพอที่จะเข้าใจปัญหาได้ทั้งหมด หากต้องมองเห็นความสำคัญของหน่วยย่อยอันเป็นส่วนประกอบของ “ชาติไทย” ที่แท้จริงด้วย นักวิชาการกลุ่มดังกล่าวนอกจากจะทำการศึกษาวิจัยโดยตรงแล้วก็ยังทำหน้าที่เป็นอาจารย์ควบคุมวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาโทที่เปิดสอนมากยิ่งขึ้น นับเป็นการเปิดโอกาสให้ครูอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เข้ามาเรียนต่อและทำการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นตามมา จึงเป็นบรรยากาศที่ช่วยเพิ่มความคึกคักให้กับวงการ “ท้องถิ่นศึกษา” อีกทางหนึ่ง

ในส่วนองรัฐบาลเองภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว โดยเฉพาะนโยบายการปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ส่งเสริมและกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นได้เรียนรู้เรื่องราวของตัวเองมากยิ่งขึ้น ทำให้สถาบันการศึกษาในท้องถิ่นที่สำคัญคือวิทยาลัยครู ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศได้สร้างหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาขึ้นมา รวมทั้งมีการก่อตั้งศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัดเพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ภาษา และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งต่อมาก็ได้มีการจัดประชุมสัมมนาทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยมีสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณที่สำคัญ การประชุมสัมมนาดังกล่าวได้รับความร่วมมืออย่างดีจากอาจารย์มหาวิทยาลัยทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค กิจกรรมนี้จึงสัมพันธ์กันดีกับการวิจัยในระดับอุดมศึกษาที่ได้เริ่มหันมาให้การสนับสนุนโครงการวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเช่นกัน การสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ เพื่อมุ่งสูงสุดในช่วงทศวรรษ 2520 ดังที่มีผู้สำรวจพบว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2521 – 2534 นั้นได้มีการจัดสัมมนาขึ้นอย่างน้อย 46 ครั้ง ใน 32 จังหวัด ปรากฏว่า อาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้รับเชิญให้เป็นวิทยากรอย่างต่อเนื่อง เช่น อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้รับเชิญจำนวนมากกว่า 20 ครั้ง ส่วนคนอื่น ๆ ที่มีบทบาทตามมา ได้แก่ ประเสริฐ ฉนกร ธิดา สาระยา นิธิ เอียวศรีวงศ์ (Thongchai Winichakul, 1995 : 110) ในบรรยากาศของการประชุมสัมมนานี้เองที่ปัญญาชนท้องถิ่นได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางวิชาการในฐานะของวิทยากร นับเป็นการเปิดตัวครั้งสำคัญที่ทำให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น และเป็นการกระตุ้นให้พวกเขาได้มีบทบาทในท้องถิ่นศึกษาต่อมา

การศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นับเป็นประเด็นหลักและเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป ความตื่นตัวและความคึกคักในการศึกษาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาสัมพันธ์กับการเกิดของวารสารทางวิชาการใหม่ ๆ ที่เปิดตัวในช่วงเวลาดังกล่าวด้วย ทั้งหมดล้วนมีเนื้อที่ให้กับเรื่องราวของท้องถิ่นทั้งสิ้น ดังเช่น เมืองโบราณ (2517) ศิลปวัฒนธรรม (2522) รวมบทความประวัติศาสตร์ (2521) นอกจากนี้ยังมีวารสารของสถาบันการศึกษาในส่วนภูมิภาค ระดับอุดมศึกษาและวิทยาลัยครูต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรงก็เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น วารสารแลใต้ ของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี วารสารศรีวิชัย ของวิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี วารสารสังคมศาสตร์ ของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น

ครั้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา เศรษฐกิจของไทยได้เติบโตขยายตัวเป็นอย่างมาก รวมทั้งนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของรัฐบาล ทำให้วัฒนธรรมจากภายนอกหลั่งไหลไปยังต่างจังหวัดอย่างรวดเร็ว ผนวกกับแรงผลักดันทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวจึงทำให้ท้องถิ่นต้องประสบกับ

ปัญหาต่าง ๆ ตามมาอย่างมากมาย เช่น ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร การทำลายสิ่งแวดล้อม การอพยพของแรงงานเข้าสู่เมืองใหญ่ ปัญหาอาชญากรรม โสเภณี ยาเสพติด ฯลฯ เรื่องดังกล่าวได้รับความสนใจศึกษาจากนักวิชาการทั้งจากส่วนกลางและภูมิภาค ทั้งนี้ก็เพื่อหาหนทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นโดยเร่งด่วน จากสภาพการณ์ดังกล่าวจึงดูเหมือนว่าความสนใจในการศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นได้ลดน้อยลงไป ซึ่งจะเห็นได้จากจำนวนครั้งของการจัดสัมมนาในจังหวัดต่าง ๆ ที่ลดลงอย่างชัดเจนเมื่อเทียบกับช่วง ทศวรรษ 2520 ที่ผ่านมา นักวิชาการท้องถิ่นจำนวนหนึ่งได้หันไปสนใจศึกษาเรื่องอื่นๆ ที่ตอบสนองความต้องการของสังคมอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งมีค่าตอบแทนสูงกว่า เช่น การวิจัยเพื่อการตลาดในท้องถิ่น การค้นคว้าข้อมูลเพื่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จำนวนครั้งของการจัดสัมมนาอย่างเป็นทางการตามต่างจังหวัดที่น้อยลงอย่างเดียว นั้น ไม่ได้เป็นครุชนิเวศน์ว่าความสนใจที่จะศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น รวมทั้งจำนวนผลงานต่าง ๆ ได้ลดลงไปด้วยแต่อย่างใด หากบรรยากาศเป็นไปในลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือ มีผลงานการวิจัยวิทยานิพนธ์ และบทความที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยบทบาทหลักจะอยู่ในสถาบันการศึกษาส่วนภูมิภาคที่เติบโตขึ้นและสามารถมีผลงานอย่างต่อเนื่อง เช่น สถาบันวิจัยสังคม สถาบันวิจัยชาวเขา ที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยและพัฒนา ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันเหล่านี้ได้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนระดับหมู่บ้าน กลุ่มชาติพันธุ์ โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในช่วงสมัยใหม่ เช่นเดียวกับที่มหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาคก็เริ่มเปิดสอนในระดับบัณฑิตศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านไทยคดีศึกษาที่มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยนเรศวร และมหาวิทยาลัยทักษิณ ซึ่งในระยะแรกได้แยกการสอนเป็นสาขามนุษยศาสตร์กับสังคมศาสตร์ แต่ต่อมาก็รวมกันเป็นสาขาเดียวและสอนเป็นสหวิทยาการมากขึ้น โดยมีเนื้อหาครอบคลุมในทุก ๆ ด้านของสังคม และเน้นศึกษาภูมิภาคที่มหาวิทยาลัยนั้นๆ ตั้งอยู่ ในแต่ละแห่งได้รับความสนใจเข้าศึกษาจากคนในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น เช่น ที่มหาวิทยาลัยมหาสารคาม นับจนถึงปี พ.ศ. 2539 ได้มีผู้จบการศึกษาและทำวิทยานิพนธ์ไปแล้วไม่น้อยกว่า 200 เรื่อง ส่วนที่มหาวิทยาลัยทักษิณ ในช่วงปี พ.ศ. 2530 – 2539 ได้มีวิทยานิพนธ์ 143 เรื่อง เป็นต้น สำหรับการศึกษาระดับประวัติศาสตร์ระดับบัณฑิตศึกษาในมหาวิทยาลัยส่วนกลาง แม้ว่าในช่วงทศวรรษ 2530 จำนวนนักศึกษาจะลดลงไป แต่หัวข้อวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ยังได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งได้มีเนื้อหาและวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เกิดขึ้น ขณะเดียวกันภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ก็ได้ผลิตมหาบัณฑิตทางประวัติศาสตร์ออกมาสมทบด้วย แม้ว่าจนถึงขณะนี้ทั้งสองสถาบันจะมีวิทยานิพนธ์เพียงประมาณ 30 เรื่อง แต่ก็เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกือบทั้งหมด และบัณฑิตใหม่ ๆ ดังกล่าวนีเเองที่ได้เป็นกำลังสำคัญให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านขึ้นในทศวรรษ 2540

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงประมาณ พ.ศ. 2520 – ปัจจุบัน (ทศวรรษ 2540) ที่ได้พัฒนาไปมากทั้งทางด้านปริมาณและคุณภาพซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนั้น จะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากการวางรากฐานมาก่อนหน้าร่วม 2 ทศวรรษ ประเด็นทางเนื้อหาและแนวคิดต่าง ๆ ที่ได้เริ่มต้นมาได้รับการสานต่ออย่างกระตือรือร้น รวมทั้งมีแนวคิดแนวทางใหม่ ๆ เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนและสมบูรณ์ขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย ประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน ตลอดจนมีแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ เกิดขึ้นอย่างน่าสนใจยิ่ง ซึ่งในบทนี้จะได้พิจารณารายละเอียดในประเด็นต่าง ๆ เป็นลำดับไป

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณนั้นก็เพื่อให้ทราบถึงพัฒนาการวิถีชีวิตด้านต่าง ๆ ของผู้คนในอดีตอันยาวไกล นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงยุคต้น ๆ ประวัติศาสตร์ ซึ่งมีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรอย่างจำกัด การที่จะทราบเรื่องราวดังกล่าวได้ ส่วนใหญ่จึงจะต้องอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดี ทั้งที่อยู่บนดินและใต้ดินมาวิเคราะห์เป็นหลัก นอกจากนั้นก็อาจอาศัยแนวคิดทฤษฎีทางด้านสังคมศาสตร์มาอธิบายประกอบ ส่วนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่พอมืออยู่บ้างก็คือ ตำรานาน ท้องถิ่นต่าง ๆ การที่จะอธิบายถึงวิถีชีวิต ตลอดจนถึงความคิด ความเชื่อต่าง ๆ ของคนในสมัยโบราณจึงเป็นเรื่องยากลำบาก เพราะจะต้องใช้ความรู้พิเศษที่เป็นสหวิทยาการเข้ามาวิเคราะห์ ด้วยเหตุนี้เองเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ ก่อน พ.ศ. 2520 จึงค่อนข้างจะมีดมนพอสมควร กล่าวคือ แม้จะมีการสำรวจศึกษากันมาบ้างแล้วตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา แต่การศึกษาส่วนใหญ่ก็มักเป็นการรายงานเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองหรือชุมชน ตลอดจนถึงโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่พบในบริเวณดังกล่าวหรือใกล้เคียง สำหรับการวิเคราะห์ทางโบราณคดีให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองหรือชุมชนนั้นก็เป็นการอธิบายในลักษณะกว้าง ๆ ทั่วไป รวมทั้งมักไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับรัฐหรือแคว้นในสมัยโบราณมากกว่าจะเป็นการศึกษาถึงพัฒนาการของเมือง หรือชุมชนหนึ่งชุมชนใดโดยเฉพาะ จึงอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณในระยะแรกยังคงเป็นการค้นหาศูนย์กลางหรือเมืองสำคัญ ๆ ของรัฐหรือแคว้นสมัยโบราณที่เป็นส่วนขยายของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย ดังกล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตามตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณได้พัฒนาก้าวหน้ามากขึ้น กล่าวคือ มีรายละเอียดของวิถีชีวิตในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ รวมทั้งเป็นการศึกษาที่ลงไปยังหน่วยย่อยตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งก็สัมพันธ์กับความสนใจในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ศึกษามากขึ้นดังกล่าว นักวิชาการคนสำคัญที่ศึกษาในแนวทางนี้คือ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้ทำงานสืบเนื่องมาจากบิดาและจากนี้เป็นต้นไปท่านก็ได้ผลิตงานออกมาเป็นจำนวน

มาก ก่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวอย่างชัดเจนและเป็นระบบเป็นครั้งแรก ท่านยังมีบทบาทในการสอน ควบคุมวิทยานิพนธ์และเป็นวิทยากรในการสัมมนาประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วประเทศ นอกจากนี้ก็มีส่วนผลักดันให้ความรู้ด้านนี้ออกไปสู่สังคมในวงกว้างอีกด้วย

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ความสนใจในช่วงแรกของท่านก็คือประวัติศาสตร์ชาติไทยในแนวทางของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ผู้เป็นบิดา บทความเรื่อง “กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์” (2509) ที่มีชื่อเสียงของท่านนั้น ได้รับเอาทั้งแนวคิดและข้อมูลจากอาจารย์มานิต เพียงแต่อาจารย์ศรีศักร ศึกษาอย่างเป็นวิชาการมากขึ้นเท่านั้น จากการศึกษาที่ได้ติดตามอาจารย์มานิต ออกไปสำรวจแหล่งโบราณคดีตามท้องถิ่นต่าง ๆ อยู่เสมอ รวมทั้งที่ท่านได้ออกไปสำรวจกับนักศึกษาคณะโบราณคดีอีกหลายครั้ง จึงทำให้อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม หันมาสนใจศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณทั่วประเทศไทย ผลงานชื่อ **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา** (2525) เป็นการรวบรวมบทความที่ตีพิมพ์มาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 เกือบทั้งหมด

การศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณในระยะแรกนี้แม้ว่าจะมีความก้าวหน้าไปพอสมควรในแง่ของวิธีการศึกษาที่ใช้ภาพถ่ายทางอากาศเข้ามาค้นหาซากเมืองโบราณเหล่านั้น แต่เนื้อหาโดยรวมแล้วก็ไม่ได้พัฒนาให้เห็นถึงสังคม วัฒนธรรม หรือวิถีชีวิตของผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ เท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะจุดหมายสำคัญก็คือการสำรวจหาศูนย์กลางหรือเมืองสำคัญ ๆ ในแคว้นหรือรัฐโบราณดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังเป็นการศึกษาในพื้นที่บริเวณกว้าง เช่น ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหรือในระดับภูมิภาค อย่างไรก็ตามงานชิ้นดังกล่าวมีคุณูปการอย่างน้อยที่สุดก็คือ เป็นการสำรวจและรายงานให้เห็นว่าในทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทยนั้น ได้มีเมืองโบราณฝังตัวอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงถึงความเจริญในทางด้านต่าง ๆ ที่เป็นพื้นฐานให้กับบ้านเมืองในสมัยต่อมา นับเป็นการตอกย้ำถึงความมีตัวตนอยู่จริงของบ้านเมืองหรือสังคมในดินแดนประเทศไทยก่อนหน้าสมัยสุโขทัยและอยุธยาตามที่นักวิชาการรุ่นก่อนได้เสนอมาแล้ว

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร ได้เปลี่ยนแปลงและคลี่คลายไปเมื่อกระแสความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีมากขึ้นภายหลังปี พ.ศ. 2516 กล่าวคือ ในแง่ของพื้นที่ปรากฏว่าเป็นการศึกษา “หน่วย” ที่มีลักษณะแคบลง กลายเป็นเขตย่อย ๆ เป็น “ท้องถิ่น” หรือจังหวัดหนึ่ง ๆ เช่น “นครศรีธรรมราชกับเส้นทางคาบสมุทร” (2521) “โบราณวัตถุสถานในลุ่มแม่น้ำชี” (2521) “ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้” (2522) “ร่องรอยชุมชนโบราณที่ลุ่มน้ำพานทอง” (2522) “จากลับแลถึงเมืองปัว : เลี้ยวหนึ่งของการมองวัฒนธรรมท้องถิ่น” (2529) “รอบ ๆ ภูพนมรุ้ง ความสัมพันธ์ทางศิลปวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ” (2529) และ “ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง” (2532) เป็นต้น นอกจากนี้พื้นที่ซึ่งแคบลงดังกล่าวแล้วในบางบริเวณก็ยังแบ่งเป็นส่วนย่อย ๆ เพื่อแยกอธิบายให้ละเอียดและชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น แบ่งเป็นกลุ่ม ๆ ทางตอนบนหรือตอนล่างของลุ่มแม่น้ำ หรือแยกอธิบายเป็นเมือง ๆ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษ 2520 นี้ แม้ว่าอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมจะได้สำรวจศึกษาเมือง

โบราณในพื้นที่ที่มีลักษณะเป็น “ท้องถิ่น” มากขึ้น แต่ผลสรุปของการศึกษาดังกล่าวก็ยังคงเป็นภาพกว้าง ๆ โดยอธิบายพัฒนาการของชุมชนหรือบ้านเมืองในแนวทางเดิม คือเป็นการวิเคราะห์ไปตามยุคสมัยที่มองเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และเอกสารพื้นเมือง รวมทั้งโยงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่ภายนอกด้วย ข้อสรุปในการศึกษาของท่านในลักษณะดังกล่าว ซึ่งควรถัดมาเป็นตัวอย่างเช่นบทความเรื่อง “ตามสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20” (2520) ดังนี้

“ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ พอสรุปได้ขณะนี้ว่าบริเวณสองฝั่งน้ำแม่กลอง เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ ในตอนต้นน้ำคือในเขตลำน้ำแควน้อยและแควใหญ่ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เป็นที่ที่มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่ยุคโลหะขึ้นไปกระจายอยู่เป็นบริเวณที่เส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยากับเมืองมอญในประเทศพม่าผ่าน จึงเป็นที่สัญจรของคนหลายยุคหลายสมัย... ในสมัยทวารวดี วัฒนธรรมโพ้นทะเลโดยเฉพาะจากจีนและอินเดียได้แพร่หลายมาทางทะเลทำให้เกิดเมืองสำคัญขึ้นในตอนใกล้กับปากน้ำ คือเมืองคูบัว ซึ่งเป็นเมืองราชบุรีเดิม และแพร่หลายไปยังบ้านเมืองใกล้เคียง เช่น ในเขตอำเภอปากท่อ และเขาย้อยในเขตจังหวัดเพชรบุรี ตามลำน้ำแม่กลองขึ้นไปในเขตเมืองกาญจนบุรีก็พบชุมชนของสมัยทวารวดีนี้ที่บ้านพงตึกในเขตอำเภอดำรงวิทยารมย์ สมัยหลังลงมาคือสมัยลพบุรี เกิดเมืองราชบุรีขึ้นริมฝั่งน้ำแม่กลองแทนที่ในการเป็นศูนย์กลางความเจริญของเมืองคูบัว ต่อมาจนถึงสมัยอยุธยาและกรุงเทพฯ นอกจากนั้นยังเกิดเมืองใหญ่น้อยตามริมฝั่งน้ำแม่กลองที่ชี้ให้เห็นว่าบ้านเมืองในแถบนี้นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอีก เช่นเมืองโกสินารายณ์ และเมืองสิงห์ ซึ่งตั้งบนเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อผ่านด่านเจดีย์สามองค์ไปยังเมืองมอญและพม่า”

หรือข้อสรุปจากบทความเรื่อง “ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้” (2522) ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันดังนี้

“จากการศึกษาแหล่งโบราณคดีที่เมืองประแว ในเขตอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานีและที่ถ้ำศิลาปะในเขตตำบลหน้าถ้ำ อำเภอเมือง จังหวัดยะลา ข้าพเจ้าใคร่สรุปว่าบริเวณลุ่มน้ำปัตตานี เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่สำคัญในเขตสี่จังหวัดภาคใต้ จากสภาพความสัมพันธ์กันในทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมอาจกล่าวได้ว่า บ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำนี้เป็นกลุ่มเมืองที่รวมกันเป็นแคว้นหนึ่งหรืออาณาจักรหนึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12-13 ลงมา โดยมีเมืองสำคัญอยู่ที่อำเภอยะรัง และบ้านสนามบิน อำเภอเมืองยะลา การพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองของทั้งสองแห่งนี้ไม่อาจกล่าวได้ว่าใครก่อนใครหลัง คงจะเกิดขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกัน...

เมืองทั้งสองแห่งนี้ยังสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18-19 และหลังจากนั้นแล้ว ศูนย์กลางของชุมชนก็ย้ายไปตั้งอยู่แถว ๆ ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกในเขตอำเภอ เมือง อำเภอยะหริ่ง และอำเภอสายบุรีแทน อนึ่ง อาจจะกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า ทั้งเมืองประแว และเมืองในเขตบ้านสนามบินเป็นกลุ่มของบ้านเมืองที่มีมาก่อน การแพร่หลายของศาสนาอิสลาม”

การศึกษาชุมชนโบราณที่แยกย่อยออกไปในรายละเอียดดังกล่าวนี้เป็นที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ นอกจากเป็นการสรุปพัฒนาการของชุมชนอย่างกว้าง ๆ แล้ว ส่วนใหญ่ก็ยังเป็นการสรุปที่เป็นข้อสันนิษฐานหรือเป็นการตั้งคำถามให้มีการค้นคว้ากันต่อไป ผลงานของอาจารย์ศรีศักร ที่มีข้อสรุปในลักษณะดังกล่าวนี้ทั้งหมดเคยตีพิมพ์อยู่ใน วารสารเมืองโบราณ และต่อมาก็ได้รวมขึ้นเป็นหนังสือชื่อว่า **ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ (2538)** โดยเป็นผลงานที่ศึกษามาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 จนถึง พ.ศ. 2536 อย่างไรก็ดีตาม ผลงานการศึกษาของท่านตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาซึ่งได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้และที่อื่นอีกจำนวนหนึ่งก็มีเนื้อหาที่ละเอียดซับซ้อนมากยิ่งขึ้น จึงนับได้ว่าเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งในการศึกษาเรื่องราวของชุมชนโบราณของท่านดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา จังหวัดต่าง ๆ ได้ตื่นตัวในการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตนเองเป็นอย่างมากซึ่งอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้รับเชิญไปเป็นวิทยากรอยู่เสมอในฐานะที่เป็นผู้รู้เรื่องราวของชุมชนโบราณ ขณะเดียวกันในช่วงทศวรรษดังกล่าว ความก้าวหน้าในการขุดค้นทางโบราณคดีของไทยก็มีมากขึ้น ซึ่งอาจารย์ศรีศักร ได้ติดตามและรับทราบข้อมูลอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้เมื่อไปเป็นวิทยากรบรรยายในต่างจังหวัดท่านก็มีโอกาสสำรวจภาคสนามเพิ่มเติมตลอดมา และยังได้ข้อมูลจากการแลกเปลี่ยนความเห็นกับวิทยากรหรือผู้รู้ในท้องถิ่นอย่างสม่ำเสมอด้วยบรรยากาศดังกล่าวนี้เอง การบรรยายหรือความคิดความเห็นเกี่ยวกับชุมชนโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ (ซึ่งท่านมีพื้นความรู้มาก่อนระดับหนึ่งแล้ว) ต่อมา ก็ได้มีรายละเอียดและมุมมองที่แหลมคมมากขึ้น ทั้งแนวคิด ประสบการณ์และข้อมูลทั้งหลายได้นำไปสู่การผลิตผลงานอย่างสืบเนื่อง ซึ่งมีทั้งบทความใหม่ ๆ และบางชิ้นก็เป็นการแก้ไขเพิ่มเติมผลงานเก่าให้ทันสมัยถูกต้องมากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุดังนั้น ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา จึงสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงทางด้านเนื้อหาและมุมมองในงานการศึกษาเรื่องราวชุมชนโบราณของ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ นอกจากจะมีรายละเอียดของข้อมูลทางด้านต่าง ๆ เพิ่มขึ้นแล้ว ท่านยังได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงภาพการเคลื่อนไหว หรือพัฒนาการของวิถีชีวิตประชาชน ซึ่งครอบคลุมทางด้านต่าง ๆ และสัมพันธ์กัน โดยเฉพาะการปรับตัวของวัฒนธรรมการผลิตที่มีต่อสภาพแวดล้อมโดยอาศัยพลังของคติความเชื่อเป็นตัวผลักดันสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังชี้ให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลาของความเชื่อเหล่านั้น

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ได้อธิบายวิถีชีวิตของผู้คนในยุคต่าง ๆ ผ่านคติความเชื่อในยุคนั้นๆ จากหลักฐานโบราณคดี ตำนาน รวมทั้งเอกสารที่เป็นลายลักษณ์อักษร จึงสามารถย้อนยุคไปไกลมาก ผลงานเด่น ๆ ของท่านตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไปจะคาบเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์มากขึ้น ซึ่งไม่เหมือนกับช่วงก่อนหน้านี้ที่ความสนใจจะอยู่ที่สมัยทวารวดีและลพบุรีเป็นหลัก

การอธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ในช่วงหลังนี้จะเริ่มต้นตั้งแต่ชุมชนที่มีขนาดเล็ก จนกระทั่งมาถึงการก่อตั้งขึ้นเป็นรัฐ ซึ่งท่านอธิบายสัมพันธ์ไปกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม จากที่เคยมีลักษณะดั้งเดิมแบบเครือญาติมาสู่ความเชื่อในเรื่องอำนาจและบารมีตามคติทางศาสนา ซึ่งทั้งหมดนี้ก็พัฒนาไปบนพื้นฐานทางเศรษฐกิจการปลูกข้าวและสิ่งอื่น ๆ ประกอบ เช่น เกลือ และแร่ธาตุ เป็นต้น งานชิ้นสำคัญ ๆ ที่ให้ภาพดังกล่าวมานี้มักเป็นกรณีศึกษาในภาคอีสานซึ่งท่านได้ให้ความสนใจมากเป็นพิเศษ เช่น “ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย” (2528) “ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับอีสาน” (2530) “อุบลราชธานีกับความเป็นที่สุดแห่งวัฒนธรรมอีสาน” (2533) ผลงานเหล่านี้ต่อมาได้รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือ *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (2533) ส่วนการศึกษาในภูมิภาคอื่น ๆ เช่น “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์” (2534) และ “ปัตตานีในภาพประวัติศาสตร์ศรีวิชัย” (2536) เป็นต้น

จากการที่มีข้อมูลสมบูรณ์เพิ่มมากขึ้น รวมทั้งมีเวลาได้คิดทบทวนและมีแนวคิดใหม่ ๆ ทำให้อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม สามารถวิเคราะห์ให้เป็นถึงพัฒนาการของชุมชนโบราณได้อย่างรอบด้านและมีชีวิตชีวามากขึ้นดังกล่าวมาแล้ว ในที่นี้จะได้นำเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์ในข้อสรุปของงานเรื่อง “ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย” (2528) เพื่อเป็นการเปรียบเทียบกับข้อสรุปของงานในช่วงต้นทศวรรษ 2520 ที่ได้ยกมาแล้วในตอนต้น

“รูปแบบของคูน้ำและคันดินที่ขุดและสร้างขึ้นแวดล้อมชุมชนที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันนั้น แสดงให้เห็นว่า กลุ่มคนที่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มมูล-ชีนั้น มีความสัมพันธ์กัน มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันในการขุดและสร้างสิ่งเหล่านี้ขึ้นมา ซึ่งการที่จะให้มีได้นั้นก็ต้องอาศัยการมีองค์กรในการจัดการร่วมกัน

นั่นก็คือ องค์กรที่เป็นรัฐ (state) นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบระหว่างลักษณะและพัฒนาการของชุมชนระหว่างแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า

การปลูกข้าวไม่ใช่เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดสังคมเมืองและรัฐขึ้น

การปลูกข้าว ซึ่งได้แก่ ฟลัดไรซ์นั้น เป็นแต่เพียงทำให้ชุมชนนั้นตั้งหลักแหล่งอยู่กับที่และมีอาหารพอเลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น

แต่การที่จะมีพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐนั้น ต้องมีความจำเป็นและทรัพยากร
อื่นที่สามารถทำให้เกิดการติดต่อเกี่ยวข้องกับภายนอกมาสนับสนุน

ในกรณีแองโกลาชนี่พบว่าความจำเป็นดังกล่าวคือการขาดแคลนน้ำใน
ฤดูแล้ง กลุ่มชนที่อาศัยอยู่จึงต้องร่วมมือกันขุดคูน้ำ สระน้ำ เพื่อการดำรงอยู่และผล
ที่ตามมาคือ การเป็นเครื่องกีดขวางข้าศึกศัตรูในยามมีศึกสงคราม เพราะปรากฏว่าใน
บางชุมชนได้มีการก่อกำแพงดินขึ้น ส่วนทรัพยากรที่มีผลไปถึงการเกี่ยวข้องกับภายนอก
ในด้านการค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสิ่งของก็ได้แก่ เกลือ และ โลหะ การพบแหล่งทำเกลือ
โบราณและแหล่งถลุงโลหะ โดยเฉพาะเหล็กเป็นจำนวนมากนั้น เป็นสิ่งที่ยืนยันได้อย่างดี”

จะเห็นได้ว่าการวิเคราะห์ของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ในช่วงปลายทศวรรษ 2520 นี้
สามารถทำให้เห็นถึงภาพวิถีชีวิตของประชาชนในสมัยโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่มีความเคลื่อนไหวอยู่
ตลอดเวลา ท่านเป็นผู้ทำให้หลักฐานทางโบราณคดี ไม่ว่าจะเป็นคูน้ำ คันดิน ก้อนอิฐ หิน ซาก
โบราณสถาน เศษภาชนะ ฯลฯ ซึ่งจมดินหรือกระจัดกระจายไร้ค่า ได้ฟื้นชีวิตขึ้นมาอีกครั้ง นับเป็นการ
ปลุกจิตสำนึกประวัติศาสตร์ให้กับคนในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีความภูมิใจและหวงแหนในโบราณสถานและ
โบราณวัตถุของตนมากยิ่งขึ้น การศึกษาของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม จึงนับเป็นงานบุกเบิกที่สำคัญและ
ได้ส่งอิทธิพลไปยังนักวิชาการท่านอื่น ๆ ให้หันมาสนใจการวิเคราะห์ชุมชนโบราณในแนวทางนี้มากยิ่งขึ้น
นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ดังเช่น ผลงานของอาจารย์ธิดา สาระยา เรื่อง “ศรีเทพคือศรี
นาศ” (2528) “พัฒนาการของรัฐในกลุ่มน้ำมูล” (2528) “สระมรกต : การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลง
วัฒนธรรมของดงศรีมหาโพธิ์” (2529) (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยาม (2532)
“อุบลราชธานี : หัวใจของอาณาจักรเจนละประวัติศาสตร์อีสานโบราณ” (2532) และ เจนละ
ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ (2535) เป็นต้น งานเหล่านี้เป็นการวิเคราะห์พัฒนาการของชุมชนโบราณและ
รัฐจากหลักฐานทางโบราณคดี จารึกและเอกสารโดยคำนึงถึงพัฒนาการที่เป็นกระบวนการปรับตัววัฒนธรรมจาก
ภายนอกให้เข้ากับสถานะของท้องถิ่นเอง (Localization) ซึ่งจะมองเห็นได้อย่างชัดเจนในบทความ เรื่อง
“พัฒนาการของรัฐในกลุ่มน้ำมูล” โดยที่อาจารย์ธิดา สาระยา ได้ทำให้เห็นถึงพัฒนาการของรัฐในเขต
ดังกล่าวเป็น 2 ระดับคือ ระดับการรวมกลุ่มของเครือญาติที่เกิดเป็นเมืองเล็ก ๆ และ ระดับที่ 2 คือ เกิด
เป็นปุระหรือมณฑลที่มีผู้นำเป็นหลักในการปกครอง ผลงานของอาจารย์ธิดา สาระยานี้มีแนวคิดทฤษฎีที่
ชัดเจนดังจะได้กล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในลักษณะที่เป็นการวิเคราะห์ในมิติทาง
ประวัติศาสตร์ ซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนในช่วงทศวรรษ 2520 นั้น แม้เนื้อหาจะมุ่งอธิบายพลวัตทาง
สังคมและวัฒนธรรมจากหลักฐานภายในโดยไม่ยึดติดกับแนวคิดทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใด แต่เมื่อพิจารณา
ผลงานของนักวิชาการหลัก ๆ ที่ค้นคว้าวิจัยทางด้านนี้มาอย่างต่อเนื่องแล้ว ก็พบว่ามิแนวิเคราะห์ใน
การศึกษาอย่างน้อย 2 แนว คือ แนวศึกษาตามหลักฐานทางโบราณคดีและการสำรวจด้านภูมิศาสตร์และ

สภาพแวดล้อม และ แนวศึกษาเรื่องการผลิตผลงานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (localization) โดยทั้ง 2 แนวทางนี้มีความสัมพันธ์กันและสอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการชาวตะวันตกที่นำมาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณ

แนวคิดแรก การศึกษาตามหลักฐานทางโบราณคดีและการสำรวจทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อม

ผู้บุกเบิกสำคัญในแนวทางนี้คือ อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ซึ่งได้ทำงานมาก่อน พ.ศ. 2500 และต่อมาในทศวรรษ 2510 อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้รับเอามาใช้และพัฒนาขึ้นอย่างจริงจังในทศวรรษ 2520 ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่าแนวการศึกษาดังกล่าว เป็นแนวกว้างมีเหตุผลและเป็นประโยชน์อย่างมากที่จะทำให้ได้มาซึ่งเรื่องราวที่ใกล้เคียงความเป็นจริง สำหรับพื้นฐานในการดำเนินงานการค้นคว้าตามแนวทางการศึกษาดังกล่าวนี้ แบ่งระยะเวลาออกเป็น 3 ชั้นคือ **ชั้นแรก** คือศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นต่างๆ จากเอกสารพร้อมทั้งแลกเปลี่ยนความรู้กับผู้เชี่ยวชาญในแขนงต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และตรวจหาเมืองโบราณเพื่อให้ทราบตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศที่แน่นอนจากภาพถ่ายทางอากาศ ผลของการค้นคว้าในระยะนี้จะทำให้สามารถกำหนดสมมุติฐานในอันที่จะเป็นแนวทางให้ทราบแน่นอนว่าจะออกไปสำรวจค้นคว้าในท้องถิ่นใดบริเวณใด **ชั้นที่สอง** เป็นการออกไปสำรวจค้นคว้ายังท้องถิ่นต่างๆ เพื่อศึกษาและรวบรวมข้อมูลการดำเนินงานในขั้นนี้ต้องใช้เวลานาน เพราะต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสภาพท้องถิ่นและฤดูกาลรวมทั้งเงื่อนไขเรื่องเวลาที่เป็นอิสระของผู้ศึกษาด้วย **ชั้นที่สาม** เป็นการนำเอาข้อมูลที่ได้รวบรวมมาทำการศึกษาและวิเคราะห์ ตลอดจนเรียบเรียงเรื่องราวต่างๆ ขึ้นตามจุดประสงค์ที่ได้วางเอาไว้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2525 : 15-16)

ในการเรียบเรียงอันเป็นขั้นตอนนำเสนอผลงานนั้น อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ไม่ได้ยึดถือรูปแบบอย่างเคร่งครัด เพราะไม่ยึดติดอยู่กับทฤษฎีใด ๆ ดังกล่าวแล้ว หากมุ่งให้ความสำคัญต่อ “เนื้อหา” ที่ได้สำรวจศึกษามาด้วยตัวเอง ผลงานของท่านมักเริ่มต้นด้วยการบรรยายสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เช่น หุบเขา พุ่มราบ หรือแม่น้ำต่าง ๆ จากนั้นก็จะบอกเล่าร้อยรอยและหลักฐานต่างๆ ที่หลงเหลืออยู่ว่าพบอะไร ที่ไหน อยู่ในสภาพอย่างไร และในตอนสุดท้ายก็จะอธิบายความหมายและตีความไปตามหลักฐานที่พบซึ่งสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมดังกล่าว แม้ว่าในภายหลังท่านจะนำเอาทฤษฎีทางมานุษยวิทยาเข้ามาเป็นเครื่องมือในการศึกษาอยู่บ้าง แต่ก็เป็นการผสมผสานกันกรองให้เข้ากับข้อมูลท้องถิ่นมากกว่าจะยึดติดอยู่กับกรอบทฤษฎี ผลงานของท่านจึงเป็น “ผลผลิต” จากประสบการณ์อันยาวนานของนักวิชาการ “ท้องถิ่น” ที่สามารถประสานเข้ากับความรู้จากต่างประเทศจนกลายเป็นเนื้อเดียวกัน เป็นการสร้างความก้าวหน้าในการศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์ยุคโบราณให้กับวงวิชาการไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวมอีกด้วย

สำหรับแนวคิดในการศึกษาเรื่องราวของรัฐหรือพัฒนาการของบ้านเมืองสมัยโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อาจารย์ศรีศักรเห็นด้วยก็คือแนวคิดของ O.W. Wolters ผู้ซึ่งสนใจประวัติศาสตร์ศรีวิชัยและอินโดนีเซีย ดังมีผลงานในระยะแรก ๆ เช่น **Early Indonesian Commerce : A Study of the Origins of Srivijaya (1967)** ซึ่งไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่เน้นความสำคัญของปัจจัยภายนอกในการก่อกำเนิดบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระยะแรก ๆ Wolters ได้เสนอว่าในกรณีของศรีวิชัยนั้นเกิดขึ้นโดยความร่วมมือกันระหว่างชาวอินเดียนับกับชาวพื้นเมืองมากกว่า โดยที่การรับความรู้ด้านต่าง ๆ จากอินเดียในระยะแรกจะผ่านทางนักเดินเรือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังจากนั้นผู้นำท้องถิ่นก็ยอมรับว่าวัฒนธรรมดังกล่าวมีความก้าวหน้าและมีคุณประโยชน์สำหรับนำมาใช้ในการปกครองเพื่อมีอำนาจและสิทธิธรรมเหนือคู่แข่งกลุ่มอื่น ๆ ผลงานชิ้นต่อมาไม่ว่าจะเป็น “*Khmer ‘Hindusim’ in the Seventh Century*” (1979) หรือ “*Studying Srivijaya*” (1980) ล้วนเป็นการเสนอให้มีการทบทวนแนวคิดและวิธีการศึกษาแบบเก่า แล้วหันมาเน้นปัจจัยและหลักฐานภายในมากขึ้น แนวคิดดังกล่าวนี้ได้มีอิทธิพลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ศรีวิชัยในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีศรีวิชัยที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในปี พ.ศ. 2525 นั้น ปรากฏว่าได้มีบทความที่ศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐในภาคใต้ในลักษณะที่เป็นตัวเองมากขึ้น อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ก็ได้เสนอบทความเรื่อง “*พัฒนาการของบ้านเมืองในภาคใต้ของไทยสมัยศรีวิชัย*” ในที่ประชุมดังกล่าวด้วย (ดู กรมศิลปากร, 2525)

งานสำคัญซึ่งถือได้ว่าเป็นการตบตีทางความคิดและเสนอกรอบทฤษฎีที่ชัดเจนในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณของ Wolters ก็คืองานชิ้นที่ว่าเรื่อง **History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives (1985)** เป็นงานที่ได้สลัดให้หลุดพ้นจากแนวคิดของ “กรอบเก่า” ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณที่อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ โดยบทบาทของผู้ปกครองและเน้นปัจจัยอิทธิพลจากภายนอก Wolters ได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาและข้อจำกัดในการทำความเข้าใจต่อโครงสร้างสังคมดั้งเดิมของดินแดนนี้จากมุมมองของชาวยุโรปและชาวจีนสมัยโบราณ ซึ่งการรับรู้และความเห็นในเรื่องดังกล่าวแตกต่างออกไปตามภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของตนเอง ด้วยเหตุนี้การมองพัฒนาการของบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยอาศัยสายตาคนภายนอกจึงย่อมเกิดภาพที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงได้ ประเด็นสำคัญที่ต่อเนื่องมาก็คือ Wolters นำเอาแนวคิดเรื่อง **มณฑล (mandala)** ของอินเดียมาอธิบายลักษณะของอำนาจทางการเมืองที่เน้นตัวบุคคลซึ่งสอดคล้องกับลักษณะดั้งเดิมของ “ท้องถิ่น” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการขยายอำนาจที่มักเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทาง สังคม การเมืองและวัฒนธรรมไปยังดินแดนหรือรัฐใกล้เคียงอื่น ๆ ส่วนขอบเขตทางการเมืองก็ไม่ตายตัวแน่นอนเหมือนกับ **อาณาจักร** หรือ **จักรวรรดิ** ในแง่คิดของชาวยุโรป นอกจากนี้แนวคิดหลักอีกประการหนึ่งในหนังสือเล่มนี้ก็คือ การที่บ้านเมืองต่าง ๆ ของแต่ละท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีกระบวนการที่จะปรับปรุงวัฒนธรรมที่รับมาจากภายนอกโดยเฉพาะจากอินเดียให้

ประสมประสานเข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนที่มืออยู่แล้ว กระบวนการดังกล่าวนี้ Wolters ใช้คำว่า “Localization”

อาจารย์ศรีศักร เห็นด้วยอย่างยิ่งกับแนวคิดเชิงทฤษฎีดังกล่าว “เพราะบรรดารัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณ โดยเฉพาะในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงบนผืนแผ่นดินใหญ่นั้น ไม่มีรัฐใดที่อยู่โดดเดี่ยวเป็นอิสระ หากมีการรวมกลุ่มกันอยู่และมีความสัมพันธ์กันในทางสังคมวัฒนธรรม และการเมืองไม่มากนักน้อย ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็นในรูปของการสร้างอาณานิคม... จะเน้นพื้นที่แค่นั้นขึ้นอยู่ก็กับสายสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิกับกษัตริย์ของรัฐในมณฑล... นอกจากนั้น คำว่า Localization นี้ยังจัดความเข้มข้นของนักวิชาการรุ่นใหม่ ๆ โดยเฉพาะพวกจักรพรรดินิยมทางวิชาการที่จะพยายามจะเสนอในเรื่องพัฒนาการจากภายในแต่เพียงอย่างเดียว ดังเช่นวัฒนธรรมสำริด เป็นต้น” (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2524 : 30)

ความเห็นของอาจารย์ศรีศักร ดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงการประสานรอบความคิดจากต่างประเทศเข้ามาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับพื้นฐานประสบการณ์ของท่านเอง ขณะเดียวกันก็ไม่ยึดติดกับแนวคิดทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใดมากเกินไป แนววิเคราะห์ในลักษณะดังกล่าวนี้เองที่อาจเรียกว่า แนวศึกษาการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (Localization) ซึ่งได้ปรากฏอยู่ในงานชิ้นสำคัญของอาจารย์ศรีศักร เรื่อง **แอ่งอารยธรรมอีสาน** ดังที่กล่าวถึงข้างต้น เช่นเดียวกับการศึกษาของอาจารย์ธิดา สารระยา เกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองในสมัยโบราณก็ได้รับเอาอิทธิพลจากแนวคิดดังกล่าวมาเป็นกรอบสำคัญ

แนวคิดที่สอง แนวศึกษาการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (Localization)

แนวคิดนี้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในงานของอาจารย์ธิดา สารระยา เรื่อง (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ (2532) และ รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (2537) โดยงานเล่มหลังเป็นการรวมบทความที่ตีพิมพ์อยู่ในวารสารเมืองโบราณ ระหว่างปี พ.ศ. 2519-2534

ผลงานเล่มแรก เป็นการศึกษาพัฒนาการของทวารวดีในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “หน่วยย่อย” คือบริเวณบ้านเมืองที่เรียกว่า ทวารวดี กับ “หน่วยใหญ่” คือดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยรวม เป็นการศึกษาที่ใช้หลักฐานทุกประเภทที่เกี่ยวข้อง ทำให้แนวการศึกษาเป็นแบบลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) ซึ่งถือได้ว่าเป็นความก้าวหน้าอย่างหนึ่งในวิธีการศึกษาที่ไม่ยึดติดอยู่กับกรอบของวิชาประวัติศาสตร์มากจนเกินไป ด้วยวิธีการศึกษาดังกล่าว จึงสามารถมองเห็นความสัมพันธ์

ระหว่างสภาพแวดล้อมกับพัฒนาการของบ้านเมือง ตลอดจนสภาพการเคลื่อนไหวของผู้คนที่ได้พัฒนาขึ้นมา

เป็นชาติต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยยุคต้น ๆ ประวัติศาสตร์ โดยผู้คนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมก่อนที่จะติดต่อและรับอิทธิพลด้านต่าง ๆ จากภายนอก และครั้งนั้นรับเอา วัฒนธรรมจากอินเดียเข้ามาแล้วก็ได้นำมาใช้เป็นเครื่องช่วยให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองใน ชาติที่หลากหลายเหล่านั้น ในบรรดาชนชาติต่าง ๆ ที่หลากหลายของทวารวดีนั้น ก็มีพวก สาม หรือ สยาม หรือต่อมาเรียกว่าไทยรวมอยู่ด้วย และบรรดาเชื้อชาติต่าง ๆ ที่หลากหลายดังกล่าวก็ได้กระจายตัวไป ผสมผสานกันตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยมีภาษามอญเป็นภาษาหนึ่งที่ใช้สื่อสาร ในส่วนของขอบเขตทางด้านการเมือง อาจารย์ธิดา ได้ชี้ให้เห็นว่า แท้จริงแล้วทวารวดีไม่ได้มีอำนาจครอบคลุมบริเวณลุ่มแม่น้ำ เจ้าพระยาในภาคกลางทั้งหมดไม่ หากมีอยู่เพียงบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน – แม่น้ำลพบุรีซึ่งเป็นซีกตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ทวารวดีก็ได้มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับ ชุมชนบริเวณชายขอบทางตะวันตกและยังมีความสัมพันธ์ไปทางเหนือและทางตะวันออกของลุ่มน้ำ เจ้าพระยาอีกด้วย พุทธศาสนาเถรวาทซึ่งเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมทวารวดีได้แพร่กระจายออกไป กว้างขวาง เป็นการสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมให้แก่บ้านเมืองร่วมสมัยที่มีผู้คนหลายเผ่าพันธุ์เข้ามา คล้ายคลึงกัน อันเป็นพื้นฐานให้แก่พัฒนาการของบ้านเมืองในสมัยหลังต่อมา

สำหรับผลงานเล่มหลังซึ่งเป็นการรวมบทความนั้น คือการศึกษาวิเคราะห์ปัญหาเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองโบราณในบริเวณประเทศไทยและดินแดนใกล้เคียง โดยการนำเสนอแนวคิด ข้อมูล และตอบคำถามความเป็นไปได้ต่อปัญหาพัฒนาการของบ้านเมืองดังกล่าวในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งนอกจากได้รับเอาแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ มาจากภายนอกแล้ว “...งานของดร.ธิดา คืองานของนักวิชาการพื้นถิ่นที่พยายามหา “กรอบใหม่” ที่สามารถอธิบายในกำเนิดและพัฒนาการของบ้านเมืองโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ชัดเจนกว่า “กรอบเก่า” งานของ Wolters ทั้งสอดคล้องและส่งอิทธิพลถึงงานของ ดร.ธิดา การหันมาให้ความสนใจต่อพลังของการหล่อหลอมและดูกลืนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นคือตัวอย่างที่เป็นรูปลักษณะ แต่ด้วยข้อได้เปรียบของนักประวัติศาสตร์ที่มี “มิติกายใน” หรือ insight งานของ ดร.ธิดา จึงไม่เพียงแต่เป็นงานที่เปิดมุมมองในด้านแนวคิด ทฤษฎี แต่พร้อมกันไปได้ศึกษาลงในรายละเอียดและข้อมูลหลักฐานที่ดูมองข้ามความสำคัญและการเปลี่ยนแปลงในเรื่องโลกทัศน์จึงถูกนำมา กำหนดเป็นกรอบและประเด็นการศึกษาค้นคว้าหรือให้คำตอบที่ชัดเจนกว่าอธิบายเดิม...” (สุนทร ชุตินทรานนท์, 2537 : ความนำ)

การศึกษาถึงพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐโบราณตามแนวทางของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และอาจารย์ธิดา สาระยา ดังกล่าวมานี้ นับเป็นงานที่ช่วยขยายและต่อยอดการค้นพบของนักวิชาการรุ่นบุกเบิกให้เกิดภาพรวมที่ชัดเจนขึ้นเป็นครั้งแรก โดยองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นก็คือในดินแดนของประเทศไทยนี้ ได้มีชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนเล็ก ๆ หลายแห่งค่อย ๆ พัฒนาขึ้นมาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในเวลาต่อมา ลักษณะเด่นของพัฒนาการดังกล่าวก็คือ ความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่าง รวมทั้งได้มีการผสมผสานทาง

วัฒนธรรมกันตั้งแต่เริ่มแรก การรับเอาอารยธรรมจากภายนอกก็จะเป็นไปในลักษณะของการผสมผสานกับ วัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วจนเกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โตหรือรัฐต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์ เป็นต้น มา บ้านเมืองหรือรัฐเหล่านี้กระจายอยู่ทั่วไปและมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นอิสระแก่กัน ทั้งในช่วง ก่อนหน้าและร่วมสมัยกับสุโขทัย พัฒนาการของบ้านเมืองเหล่านี้เองที่เป็นรากฐานอย่างแท้จริงให้กับ อาณาจักรอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางของ “ชาติไทย”

องค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้ได้ลบล้างแนวความคิดเดิมเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองหรือ รัฐสมัยโบราณตามกรอบของการศึกษาในแนว “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” ลงไปอย่างสิ้นเชิง นับเป็นการ เพิ่มและขยายพื้นที่ของประวัติศาสตร์ชาติสมัยโบราณขึ้นมาเป็นครั้งแรก จึงถือว่าเป็นคุณูปการครั้งสำคัญที่ มีต่อวงวิชาการของไทยในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา และที่สำคัญผลงานเหล่านี้ยังได้เผยแพร่ไปสู่สาธารณชน อย่างกว้างขวางขึ้นในภายหลัง ดังจะเห็นได้จากการนำผลงานของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม มาตีพิมพ์ซ้ำ โดยแยกเนื้อหาออกเป็น “ท้องถิ่น” หรือ ภูมิภาคต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ดังเช่น **คู่อารยธรรมแหลมทอง คาบสมุทรไทย (2546) อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก (2545) ลุ่มน้ำน่าน : ประวัติศาสตร์โบราณคดีของ พิชญ์โลก “เมืองอกแตก” (2546) ลุ่มน้ำแม่กลอง ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ “เครือญาติ” มอญ (2547) เป็นต้น**

งานการศึกษาที่เกี่ยวกับชุมชน เมือง และรัฐในสมัยโบราณดังที่ได้กล่าวมา แม้ว่าจะเป็น เนื้อหาที่อยู่ไกลตัวและไม่ค่อยสัมพันธ์กับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” หรือวิถีชีวิตทั่วไปของผู้คนปัจจุบัน แต่ องค์ความรู้เหล่านี้ก็นับเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้ประชาชนในท้องถิ่นเกิดความพากฎุมิใจ ซึ่งมีผลให้เกิด สำนึกในการบำรุงรักษาโบราณสถานและศิลปวัตถุที่มีอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ เช่นเดียวกับเกิดความตื่นตัวใน ด้านอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของชุมชนตลอดจนวางแผนในมรดกทางด้านประวัติศาสตร์และ วัฒนธรรมดังกล่าว เพราะในยุคของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็วเช่นนี้ ย่อม ที่จะส่งผลกระทบไปยังสิ่งดังกล่าวอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม มีความวิตกในความ เสื่อมโทรมและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ ดังที่ท่านได้เสนอความเห็นในการพัฒนาและอนุรักษ์มรดกทาง วัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมว่าควรจะเป็นเรื่องเดียวกัน ไม่ควรเข้าไปต่อเติมหรือโยกย้ายโดยขาดความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ โดยเฉพาะจากการกระทำของข้าราชการซึ่งเป็นผู้มีอำนาจจากภายนอกชุมชนที่มัก กระทำเพื่อตอบสนองอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากเกินไป ทั้งนี้ก็จะเกิดผลเสียต่อหลักฐานทาง ประวัติศาสตร์อันมีค่าและมีความหมายยิ่งต่อชุมชนท้องถิ่นผู้เป็นเจ้าของอย่างแท้จริง ท่านเห็นว่า “การ ร่วมมือกันของเจ้าหน้าที่ทั้งของส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น จะทำให้แลเห็นความสำคัญและความหมายของ โบราณสถานวัตถุทั้งในสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม...การสำรวจและการจัดทำรายชื่อ โบราณสถานที่ ระบุความสำคัญทั้งในเรื่องที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมดังกล่าวนี้เป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าได้ นำไปตีพิมพ์เผยแพร่ให้แก่ผู้คนทั่วไปทั้งภายในชุมชนที่เป็นเจ้าของแหล่งโบราณสถานวัตถุและผู้ที่อยู่

ภายนอกได้รับรู้...จะมีผลไปถึงการควบคุมและป้องกันอีกด้วย เพราะเป็นการแสดงหลักฐานไว้อย่างชัดเจน ทำให้คนภายในท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับแหล่งโบราณวัตถุเหล่านั้นได้ตระหนักว่าสิ่งเหล่านั้นคือมรดกทางวัฒนธรรมในสังคมท้องถิ่นของตนเป็นสิ่งที่ต้องรักษาและอนุรักษ์ไว้ให้กับคนในรุ่นต่อมายิ่งกว่านั้นยังเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดจิตสำนึกในการเป็นผู้นคนที่อยู่ในชุมชนเดียวกันอีกด้วย” (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2535 : 6-22)

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม มีความเห็นต่อไปอีกว่าในท้ายที่สุดแล้วรัฐควรที่จะกระจายอำนาจให้ชุมชนท้องถิ่นได้จัดการดูแลมรดกทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเขาเอง เพราะสามารถที่จะจัดการได้ละเอียดและลึกซึ้งขึ้น โดยไม่ใช่เก็บรักษาและอนุรักษ์โบราณสถานและศิลปะวัตถุที่สวยงามและมีมูลค่าเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากยังหมายรวมถึงสถานที่และวัตถุหรือศิลปะเครื่องมือที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้าน อันจะเป็นหลักฐานสำคัญในการทำความเข้าใจสังคมท้องถิ่นที่สมบูรณ์รอบด้านขึ้นต่อไป สิ่งเหล่านี้มักถูกเมินจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งไม่เก่าแก่และไม่มีราคาค่างวดอันใด ด้วยเหตุคั้งนั้นตั้งแต่ประมาณกลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม จึงให้ความสนใจและสนับสนุนการก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น โดยที่ท่านมีบทบาทสำคัญในการเสนอแนวความคิดโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่จะทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันทั้งคนภายในท้องถิ่นเองและจากภายนอกที่เข้ามาศึกษาและจากกระษะนี้เป็นต้นไป อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ก็ได้หันมาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้านอย่างจริงจัง นับเป็นการเปลี่ยนจุดเน้นในการศึกษาของท่านอีกครั้งหนึ่ง บทบาทของอาจารย์ศรีศักร นอกจากจะทำให้โบราณสถานและศิลปวัตถุต่าง ๆ เข้ามาสัมพันธ์และมีความหมายกับชีวิตชาวบ้านแล้ว ในด้านการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ท่านก็ยังเป็นผู้นำสำคัญในการผลักดันแนวทางการศึกษาที่คำนึงถึงวิถีชีวิตของผู้คนท้องถิ่นมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยังเผยแพร่ความคิดดังกล่าวเข้าไปในหน่วยงานของรัฐให้ได้รับรู้และเข้าใจความหมายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติที่กว้างขึ้นอีกด้วย งานสำคัญที่ท่านร่วมมือกับกระทรวงมหาดไทยคือการวิจัยและจัดทำเป็นหนังสือชุด ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 รวมทั้งสิ้น 4 เล่ม และในทศวรรษ 2540 นี้เองที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นได้ขยายตัวขึ้นมาก โดยที่ท่านมีส่วนผลักดันร่วมกับนักวิชาการจำนวนหนึ่ง ตลอดจนเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการศึกษาประวัติศาสตร์ของตนเองอย่างกว้างขวาง ดังจะได้กล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

อนึ่ง การศึกษาวิเคราะห์ชุมชนโบราณในมิติประวัติศาสตร์ได้ปรากฏให้เห็นอยู่เช่นเดียวกันในวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ทั้งสาขามนุษยวิทยาและโบราณคดี เช่น ปรีชา นุ่นสุข “ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช” (2527) ชลิตชัยครรชิต “การศึกษาชุมชนโบราณเมืองบางพาน บ้านวังพาน ตำบลเขาคีรี อำเภอพรานกระต่าย จังหวัด

กำแพงเพชร” (2532) และ อุไรวรรณ รัตนวิระกุล “การศึกษาแหล่งโบราณคดี ณ วัดทองทั่วและบริเวณใกล้เคียง ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี” (2533) เป็นต้น และในที่นี่ควรกล่าวถึงบทบาทของนักวิชาการในกองโบราณคดี กรมศิลปากร ทั้งที่อยู่ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ซึ่งได้วิเคราะห์พัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณไว้จำนวนหนึ่งเช่นเดียวกัน นักโบราณคดีเหล่านี้นอกจากจะเป็นผู้ปฏิบัติงานในการขุดค้นและขุดแต่ง รวมทั้งสำรวจทางด้านโบราณคดีอื่นๆ และมีผลงานในรูปรายงานการขุดค้น ขุดแต่ง และสำรวจแหล่งโบราณคดีเป็นจำนวนมากแล้ว พวกเขายังมีผลงานการวิเคราะห์ชุมชนโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนหนึ่งด้วย โดยนอกจากจะปรากฏเป็นบทความที่ตีพิมพ์ลงในวารสาร เมืองโบราณ และ ศิลปวัฒนธรรม ดังกล่าวในตอนต้น นิตยสารศิลปากร ของกรมศิลปากร ซึ่งกำเนิดมาก่อน พ.ศ. 2500 ก็ได้มีบทบาทเผยแพร่ผลงานเหล่านี้โดยตรง เช่นเดียวกับ เอกสารกองโบราณคดี ของฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี ก็ได้พิมพ์เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับชุมชนโบราณออกสู่สาธารณชนอีกทางหนึ่งด้วย ตัวอย่างงานการวิเคราะห์ชุมชนโบราณดังกล่าว เช่น เขมชาติ เทพไชย แหลมโพธิ์ (เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 15/2531) จารึก วิไลแก้ว โบราณคดีเมืองอุตะเถา (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 3/2534) ธารพงศ์ ศรีสุชาติ “ประเทศไทยกับเส้นทางสายแพรไหมทางทะเล : บทบาทของเมืองท่าโบราณในประเทศไทย” (2533) โบราณคดีสี่ภาค (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 10/2530) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เมืองน่าน (2530) “ลุ่มน้ำน่าน (ที่อุตรดิตถ์)” (2535) ภูธร ภูมะชร โบราณคดี เมืองดงคอน อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท (2530) อมรา ศรีสุชาติ “โบราณคดีฝั่งอันดามัน ข้อมูลเก่าใหม่” (2530) “ภาคใต้ : เมืองท่ากับการค้าโพ้นทะเลสมัยโบราณ” (2543) สายรากภาคใต้ (2544) พิสิฐ เจริญวงศ์ (บรรณาธิการ) โบราณคดีภาคใต้ อ่าวลึก อ่าวพังงา (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 10/2532) ฯลฯ

รายงานการขุดค้น ขุดแต่ง ทางด้านโบราณคดี รวมทั้งมีการนำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์พัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็นับเป็นส่วนหนึ่งของการช่วยวางรากฐานทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ให้เชื่อมต่อกับเนื้อหาประวัติศาสตร์ยุคหลังที่มีความหลากหลายมากขึ้นตามลำดับ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยได้รับความนิยมนับอย่าง มากและสืบเนื่องอย่างเหนียวแน่นอยู่ในสังคม อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 มาแล้วที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงในเนื้อหาสาระที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องจากการศึกษาที่มีเนื้อหาทางการเมืองแบบเก่า ซึ่งเล่าเฉพาะแต่บทบาทของผู้นำ การสงคราม และเรื่อง

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนั้น จะไม่สัมพันธ์กับสภาพทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่ได้พัฒนาไปมาก ดังกล่าวมาแล้ว ความซับซ้อนและหลากหลายของสังคมไทยที่ได้ตระหนักกันมากขึ้น นับเป็นสิ่งท้าทายให้นักวิชาการสาขาต่าง ๆ หาหนทางที่จะทำความเข้าใจเรื่องดังกล่าวให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด กล่าวเฉพาะวิชาประวัติศาสตร์ นอกจากเนื้อหาทางด้านการเมืองที่ต้องอธิบายในความหมายกว้างมากขึ้นแล้ว ก็ยังจำเป็นจะต้องศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาหรือความคิด และเนื้อหาที่แยกย่อยออกไปดังกล่าวนี้ก็มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาในหน่วยย่อยระดับ “ท้องถิ่น” ด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อจะเข้าใจเรื่องราวของ “ชาติไทย” ที่มีความหลากหลายมากขึ้น ดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ศึกษามากยิ่งขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาจึงมีประเด็นเนื้อหาที่ช่วยขยายเรื่องราวของประวัติศาสตร์ชาติในด้านต่าง ๆ นับเป็นการพัฒนาทางด้านเนื้อหาที่มองเห็นอย่างชัดเจน ผลงานเหล่านี้มีทั้งในรูปของวิทยานิพนธ์ งานวิจัย หนังสือ และบทความ

อย่างไรก็ตาม ดังได้กล่าวแล้วว่าการศึกษาที่อธิบายอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบเก่า ก็ยังคงสืบทอดต่อมาและโดดเด่นอย่างมากอีกไม่น้อยกว่า 1 ทศวรรษ ดังนั้น ในที่นี้จึงจะได้กล่าวถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยเป็นประเด็นแรก จากนั้นจะสำรวจงานการศึกษาในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ส่วนประเด็นสุดท้ายก็จะพิจารณาผลงาน การรวบรวม ปรีวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้อง

ประเด็นแรก ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย

การศึกษาในแนวนี้ นับเป็นกระแสหลักที่ได้สืบเนื่องมาอย่างเหนียวแน่น การเขียนเรื่องราวของบ้านเมืองหรือจังหวัด รวมถึงประวัติสถานที่และบุคคลสำคัญต่าง ๆ อันเป็นแนวทางของกลุ่มนี้ นอกจากจะเป็นที่นิยมกันมากของหน่วยงานราชการ ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือที่จัดทำขึ้นเผยแพร่เนื่องในโอกาสสำคัญๆ แล้ว ในการจัดสัมมนาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของจังหวัดต่าง ๆ ที่เฟื่องฟูขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ก็จะเห็นว่ามีงานในลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่เป็นจำนวนหนึ่งเช่นเดียวกัน งานเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นการอธิบายพัฒนาการทางการเมืองของเมืองหรือจังหวัดนั้น ๆ ให้สัมพันธ์เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ของชาติหรือศูนย์อำนาจ ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานของทางส่วนกลางทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้เรื่องราวของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังกล่าวจึงเกี่ยวข้องกับการแต่งตั้งเจ้าเมือง การสงครามหรือกบฏที่เกิดตามหัวเมืองต่าง ๆ ส่วนเหตุการณ์หรือกิจกรรมด้านอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏอยู่ในหลักฐานของส่วนกลางก็จะไม่ได้รับการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแง่นี้จึงไม่มีชีวิตเป็นของตัวเอง เพราะเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งหมดล้วนถูกกำหนดมาจากศูนย์กลางทั้งสิ้น หรือถ้าเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นเองก็จะเป็นการกล่าวถึงผู้นำ หรือกิจกรรมของผู้นำทางด้านต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติอย่างกลมกลืน

ตัวอย่างงานศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ พลโทคำเนิร เลขะกุล “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย” (2521) “เมืองลพบุรีในด้านการทหาร” (2522) น้อม อุปรมย์ “นครศรีธรรมราชสมัยกรุงศรีอยุธยา” (2521) ตรี อมาตยกุล “นครศรีธรรมราชสมัยกรุงศรีอยุธยา” (2521) เฉลิม อยู่เวียงชัย “นครศรีธรรมราชสมัยกรุงธนบุรี” (2521) ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม “นครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (2521) ประเสริฐ ฦ นคร “พินิจโลกกับอาณาจักรสุโขทัย” (2525) ภารดี มหาจันทร์ “ประวัติศาสตร์ชลบุรี : หลักฐานเอกสารจากหอสมุดและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ” (2532) สุนทร ดัยนันท์ ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์ (2534) กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์ “นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ 6” (2525) ชูลิรี จามรมาน “หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม” (2525) “เพชรบุรี : ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลง” (2534) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ “กำแพงเพชรในสมัยสุโขทัย” (2527) วิไลเลขา ถาวรธนสาร “บทบาทของลพบุรีที่มีต่อการปกครองและการเมืองของไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์” (2522) บุษหลง ศรีกนก “ประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชรสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (2527) นฤมล วัฒนพานิช ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ (2534) นคร พันธุ์ณรงค์ รายงานการค้นคว้าเรื่อง ประวัติบุคคลสำคัญของชาติเพื่อเสนอตั้งชื่อค่ายทหารในเขตกองทัพภาคที่ 3 และการกำหนดวันสำคัญทางทหารเป็นวันทหารราบเสนอกองทัพภาคที่ 3 และกองพลทหารราบที่ 4 (2527) อ้วน สุระกุล “ศึกษากลาง 2328” (2528) สุรศักดิ์ ศรีสำออง “ประวัติศาสตร์และเจ้าผู้ครองนครน่าน” (2530) สถาบันวิจัยโยนก วิทยาลัยโยนก “ประวัติศาสตร์ความเป็นมาและเหตุการณ์สำคัญในทางการเมืองการปกครอง จังหวัดลำปาง” (2539) สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ฦ พัทลุง ประวัติศาสตร์ตระกูล สุลต่าน สุลัยมาน (2530) “บทบาทของสกุลสุลต่าน สุลัยมาน ในการปกครองเมืองสงขลา ระหว่างพุทธศตวรรษ 22-23” (2535) เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย ซึ่งสืบต่อมาอย่างเหนียวแน่นดังได้ยกตัวอย่างมาบางส่วนนี้ เกือบทั้งหมดเป็นผลงานของส่วนราชการหรือนักวิชาการที่เป็นอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในระดับวิทยาลัยครู(มหาวิทยาลัยราชภัฏ)และมหาวิทยาลัยในต่างจังหวัด และด้วยเหตุที่บุคคลเหล่านี้ล้วนมีพื้นฐานภูมิหลังที่ติดอยู่กับประวัติศาสตร์ชาติที่เน้นศูนย์กลางและยังได้ทำหน้าที่เป็นบุคลากรของรัฐในหน่วยงานต่าง ๆ จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าเนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เหล่านั้น จะเน้นเฉพาะส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของท้องถิ่นในอดีตและมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางในลักษณะที่อยู่ภายใต้การควบคุมตลอดมา องค์กรความรู้ของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เกิดขึ้นก็จะได้รับการเผยแพร่ลงไปสู่ประชาชนของแต่ละจังหวัด ผ่านหน่วยงานของทางราชการของกระทรวงมหาดไทยที่ต้องการนำเอาความรู้ดังกล่าวไปประชาสัมพันธ์ความยิ่งใหญ่ของจังหวัดนั้น ๆ ว่ามีบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างไรในประวัติศาสตร์ชาติไทย และเมื่อประกอบกับการที่หลักสูตรของการศึกษาในทุกกระดับ ไม่ได้ให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่นศึกษา” มาตั้งแต่ต้นหรือไม่ได้เปลี่ยนแนวคิดในการศึกษา ด้วยเหตุนี้เองการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยจึงได้มีอิทธิพลอยู่ในหมู่

ข้าราชการและประชาชนในแต่ละจังหวัดอย่างเหนียวแน่นและมั่นคงยิ่ง ซึ่งก็ได้นำไปสู่ความเป็น “ท้องถิ่นนิยม - ชาตินิยม” โดยการรักษากบฏป้องกันสถานที่สำคัญในจังหวัดของตัวเอง ไม่ให้ใครเข้ามาล่วงล้ำหรือวิพากษ์วิจารณ์ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ที่เกี่ยวข้องกับชาติไทยเหล่านั้น เพราะถือว่าเป็นการไม่เคารพและเหยียบย่ำศักดิ์ศรีของประชาชนในจังหวัดนั้น ๆ รวมทั้งยังไม่รักดีต่อชาติไทยโดยรวมด้วย กรณีการแย่งชิงที่ตั้งอนุสาวรีย์ยุทธหัตถีระหว่างชาวจังหวัดกาญจนบุรีกับจังหวัดสุพรรณซึ่งต้อง “ต่อสู้” และบาดหมางกันเป็นเวลาหลายปี และ กรณีกระแสการต่อต้านหนังสือเรื่อง **การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี** ของ สายพิน แก้วงามประเสริฐ ได้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของประวัติศาสตร์แบบ “ท้องถิ่นนิยม-ชาตินิยม” ที่มีต่อสังคมอย่างชัดเจน นอกจากนี้การแก้ปัญหาทั้งสองเรื่องก็แสดงให้เห็นถึง “อำนาจนิยม” ที่มีอย่างเหนียวแน่นในสังคมไทย ซึ่งไม่ได้ก่อให้เกิดการสร้างสรรคทางปัญญาแต่ประการใด ดังจะได้กล่าวถึงรายละเอียดเรื่องนี้ในบทต่อไป

ประเด็นที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ

การศึกษาในแนวนี้ได้เริ่มปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 และได้เพิ่มปริมาณอย่างชัดเจนในช่วงปลายทศวรรษ 2520 นับเป็นการเพิ่มพื้นที่และเนื้อหาให้มองเห็นประวัติศาสตร์ชาติโดยรวมได้หลากหลายและชัดเจนขึ้น การศึกษาในประเด็นดังกล่าวอาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรกเป็นการศึกษาที่ช่วยขยายรายละเอียดของเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ กลุ่มที่สอง การศึกษาที่แสดงให้เห็นความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของท้องถิ่น

กลุ่มแรก การศึกษาที่ช่วยขยายรายละเอียดของเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ การศึกษาในกลุ่มนี้แม้ว่าจะมีเนื้อหาสัมพันธ์อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยเช่นเดียวกับประเด็นแรก แต่ก็มีได้มีจุดมุ่งหมายเน้นกรอบดังกล่าว หากมุ่งอธิบายกิจกรรมด้านต่าง ๆ ที่เป็นส่วนขยายอันเกิดจากการกระทำหรือเป็นอิทธิพลจากศูนย์กลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งขยายรายละเอียดเนื้อหาทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ งานที่มีเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของมหาวิทยาลัยในส่วนกลางที่ได้ขยายตัวมากขึ้นดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ก็ยังมียานวิจัยและบทความอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับหัวข้อวิทยานิพนธ์เหล่านั้น และเนื้อหาเกือบทั้งหมดก็สัมพันธ์เกี่ยวข้องอยู่กับการปฏิรูปครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือเป็นเรื่องราวของประวัติศาสตร์สมัยดังกล่าวเป็นต้นมาทั้งสิ้น

การศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 โดยตรง ซึ่งมีปริมาณที่มองเห็นได้เด่นชัดที่สุดนั้น มีเนื้อหาสาระโดยรวมเป็นกระบวนการสร้าง “รัฐชาติ” แบบใหม่ในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงในระเบียบการปกครอง การศาล ระบบเศรษฐกิจ การศึกษา ความสัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจตะวันตก ฯลฯ โดยผู้ศึกษาจะหยิบเอาเรื่องหนึ่งเรื่องใดขึ้นมาแล้วพยายามอธิบายกระบวนการปฏิรูปจากกรณีศึกษาของตน โดยการเชื่อมโยงหัวข้อเรื่องย่อย ๆ เหล่านั้นเข้ากับการปฏิรูปครั้งใหญ่ดังกล่าว ตัวอย่างงานเหล่านี้เช่น

สมโชติ อ๋องสกุล “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี พ.ศ. 2449-2475” (2521) สกรรจ์ จันทรัตน์ “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440-2452” (2521) สรัสวดี ประยูรเสถียร “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436-2476” (2522) วิบูลย์ ทานุจิต “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2442-2476” (2528) สุดใจ พงศ์กล้า “มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พ.ศ. 2436-2458” (2528) ชาลี ศิลปรัตน์ “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ายุคลฑิมฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ. 2453-2468)” (2529) พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์ “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475” (2530) สารูป ฤทธิชู “การเมืองการปกครองของมณฑลชุมพร พ.ศ. 2439-2468” (2526) นงลักษณ์ ชูการกิจ “นโยบายของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับกฎหมายและระบบศาลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พ.ศ. 2444-2489” (2533) ดรุณี แก้วม่วง “พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444-2456” (2525) นฤมล วัฒนพานิช “ระบบเทศบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก พ.ศ. 2437-2476” (2526) วีระเทพ ศรีมงคล (การจัดเก็บภาษีอากรในล้านนา พ.ศ. 2427-2445)” (2530) ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีงานที่ศึกษาในช่วงที่คาบเกี่ยวกับระบบมณฑลเทศาภิบาลและในช่วงอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง โดยที่เนื้อหาของงานเหล่านั้นก็มีลักษณะที่เป็นส่วนขยายในรายละเอียดของประวัติศาสตร์ชาติทั้งสิ้น กล่าวคือ ความเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ทางด้านต่าง ๆ ล้วนถูกกำหนดหรือเป็นนโยบายมาจากศูนย์กลาง เป็นการศึกษาค้นคว้าที่ละเอียดถี่ถ้วนในหรือไม่ได้ให้ความสำคัญกับลักษณะของท้องถิ่นว่ามีเงื่อนไขต่อการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อย่างไร เพียงใด งานศึกษาในกลุ่มนี้จึงมีลักษณะเช่นเดียวกับการศึกษาในยุคปฏิรูปการปกครอง เพียงแต่การศึกษาในกลุ่มหลังจะมีเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นส่วนใหญ่ ตัวอย่างเช่น พรรณี อวนสกุล “กิจการเหมืองแร่ดีบุกกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ. 2411-2475” (2521) สงบ ส่องเมือง การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2310-2444 (2522) ชัยนต์ ออโอสถูญ “สภาพเศรษฐกิจมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2437-2453” (2526) พอลดา แก่นแก้ว “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ. 2439-2525” (2527) อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์ “ระบบหมาเมืองในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก (พ.ศ. 2392-2436)” (2529) มณฑล คงแถวทอง “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายของจังหวัดคิดแม่น้ำแม่กลอง ระหว่าง พ.ศ. 2398-2450” (2530) สุภาพรรณ ขอผล “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448-2484” (2534) ขวัญเมือง จันทโรจณี “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)” (2534) นवलสวาท อัสวินานนท์ “ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของเมืองเพชรบุรี (พ.ศ. 2400-2460)” (2534) สุนทรี อาสะไวย์ ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457 (2530) กิติรัตน์ สีหพันธ์ “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. 2324-พ.ศ.

2488” (2532) ยุพาพิน ภาละศรี “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน พ.ศ. 2505-2515” (2533) นาฏนภา ปัจจงค์โต “บทบาทของคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐระหว่าง พ.ศ. 2435-2505” (2535) ฯลฯ

กลุ่มที่สอง การศึกษาที่เสนอความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของท้องถิ่น เป็นการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ศูนย์กลาง” ในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับ “การมีชีวิต” ของท้องถิ่นบนเงื่อนไขของเวลาและสถานที่ เป็นการเสนอเรื่องราวหรือเหตุการณ์ตามข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวในบางช่วงเวลาก็อาจเป็นอิสระต่อกันได้ การศึกษาในแนวทางนี้นับได้ว่าเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่พยายามมองพัฒนาการของสังคมตามความเป็นจริง กล่าวคือให้ความสำคัญกับปัจจัยเงื่อนไขภายในท้องถิ่นที่ศึกษาเท่า ๆ กับปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ภาพของท้องถิ่นที่ออกมาจึงมีชีวิตชีวาและเคลื่อนไหวอย่างน่าสนใจ นับเป็นการ “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากการครอบงำหรือพังทลายกรอบที่กำหนดโดยประวัติศาสตร์ชาติไทยในระดับต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมา การศึกษาในแนวทางนี้นอกจากจะเป็นการช่วยขยายเนื้อหาของประวัติศาสตร์ชาติโดยรวมแล้ว ก็ยังทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของสังคมท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ ที่สลับซับซ้อน เป็นการช่วยให้เข้าใจสังคมไทยที่หลากหลายได้อย่างลึกซึ้ง จึงนับเป็นความก้าวหน้าของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ยุคจารีต แม้ว่าจะยังอยู่ในช่วงเริ่มต้นก็ตาม

การศึกษาในแนวทางนี้เริ่มมีผลงานปรากฏขึ้นในราวกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งมี อาจารย์นิติ เอียวศรีวงศ์ และอาจารย์ธิดา สาระยา เป็นผู้ริเริ่ม ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวซึ่ง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น กระแสหลัก” ที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยยังคงมีอิทธิพลอยู่นั้น อาจารย์นิติ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนอบทความขนาดยาวเรื่อง “จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล : ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมในเกาะภูเก็ต” ในที่สัมมนาประวัติศาสตร์กลาง ณ จังหวัดภูเก็ตในปี พ.ศ. 2526 นับเป็นความพยายามที่จะศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในแนวทางใหม่ที่เน้นความเป็นตัวของตัวเอง โดยพิจารณาเงื่อนไขทั้งภายนอกและภายในประกอบดังกล่าว บทความชิ้นนี้แม้ผู้เขียนจะออกตัวว่าเป็นข้อเสนอเบื้องต้นเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไปในอนาคต แต่แนวคิดดังกล่าวก็ได้มีอิทธิพลต่อการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เป็นเรื่องราวของบ้านเมืองต่อมา เช่นเดียวกับงานศึกษาในแนวทางนี้อีกชิ้นหนึ่งคือ “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” (2530) ซึ่งได้รับการกล่าวถึงและอ้างอิงอยู่เสมอในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้

อาจารย์นิติ เอียวศรีวงศ์ได้ชี้ให้เห็นว่าทั้งเกาะภูเก็ตและเมืองนครศรีธรรมราชมีพัฒนาการทางด้านการเมืองการปกครองที่มีลักษณะเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่เป็นภาพนิ่งตลอดยุคสมัยอันยาวนาน กล่าวคือ เกาะภูเก็ตมีฐานะเป็น “รัฐชายขอบ” ที่มีความผันผวนทางการเมืองในบางครั้งบางคราว โดยที่ศูนย์กลางอำนาจในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็ไม่อาจมีอิทธิพลอย่างต่อเนื่อง ผู้ปกครองเกาะภูเก็ตจึงได้

ดำเนินนโยบายทางการเมืองของตนเองอย่างเป็นอิสระในบางช่วงเวลาและได้สืบทอดอำนาจกันเป็นช่วง ๆ โดยอิงอยู่กับผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจการค้าแร่ดีบุกเป็นสำคัญ ส่วนในกรณีของเมือง นครศรีธรรมราชแม้ว่าจะเป็นเมืองที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของส่วนกลางตลอดมา แต่ตลอดยุคสมัยอันยาวนานนั้นนครศรีธรรมราชมีสถานะที่ไม่เหมือนกันในแต่ละช่วงเวลา ความเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองใน ศูนย์กลางตลอดจนอิทธิพลจากภายนอกอื่น ๆ จะเป็นตัวกำหนดสถานะของเมืองนี้ตลอดมา

สำหรับอาจารย์ธิดา สาระยา แม้ว่างานส่วนใหญ่จะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับรัฐโบราณก่อนหน้า พุทธศตวรรษที่ 19 ดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งผลงานทางด้านประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับตำนานของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงข้างหน้าต่อไป แต่บทความเรื่อง “กำแพงเพชรรัฐอิสระ” ซึ่งเสนอในที่สัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชรเมื่อปี พ.ศ. 2527 ก็มีแนวคิดในลักษณะเดียวกับอาจารย์ธิดา แม้ว่างานของอาจารย์ธิดาคาบเกี่ยวระหว่างยุค “นครรัฐ” กับยุค “อาณาจักร” ก็ตาม กล่าวอย่างสรุป อาจารย์ธิดา ได้เสนอว่าในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ 20 นั้นมีเงื่อนไขของสภาพทางการเมืองที่เปิดโอกาสให้แก่การเติบโตของเมืองชากรุงว (กำแพงเพชร) จนในที่สุดได้กลายเป็นรัฐที่มีอำนาจอิสระ มีลักษณะเฉพาะตน ทางด้านศิลปะวัฒนธรรมจนสามารถสร้าง “สกุลช่างกำแพงเพชร” อันสวยงามได้ ผู้ปกครองมีฐานะเป็น กษัตริย์ จากความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ของกำแพงเพชรทำให้อยุธยาต้องยกกำลังขึ้นไปตีหลายครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. 1916 เป็นต้นไป ขณะเดียวกันสุโขทัยก็พยายามผนวกกำแพงเพชรไว้ ประมาณปี พ.ศ. 1940 กำแพงเพชรจึงเริ่มสูญเสียอำนาจทางการเมืองอันเป็นอิสระของตน และในปี พ.ศ. 1962 เมื่อสมเด็จพระนครินทรราชธิราชต้องยกทัพไปพระบางเพื่อระงับจลาจลในเมืองเหนืออันเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการรวบรวมเมืองเหนือทั้งหมดเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ

ผลงานของนักวิชาการอย่างน้อย 2 ท่านดังกล่าว ทั้งที่เสนอในลักษณะของเนื้อหาทาง ประวัติศาสตร์ ตลอดจนถึงการเสนอแนวคิดในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามจังหวัดต่าง ๆ ตลอดมาได้มีอิทธิพลในระดับหนึ่งให้เกิดการศึกษาตามแนวทางนี้ ซึ่งเริ่มมองเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่ประมาณ ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ตัวอย่างเช่น สุเนตร ชุตินธรานนท์ “ลักษณะเฉพาะของเมือง นครศรีธรรมราช : ศึกษาจาก *The Suma Oriental* ของ *Tome Pires*” (2526) “นครสวรรค์ : เมืองประจุม พลในประวัติศาสตร์สงครามไทยรบพม่าสมัยอยุธยา” (2527) พรรณงาม เก้าธรรมสาร “นครศรีธรรมราช กับหัวเมืองมลายู (ไทรบุรี) ในต้นรัตนโกสินทร์ : ทศนะจากเอกสารต่างประเทศ” (2526) ชिरชัย บุญมา ธรรม “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.2336-2450” (2527) วิไล สุทธิศิริกุล “เชียงใหม่ ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ. 2389 – 2442 : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ” (2527) รัตนา หนูน้อย “ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 1983 ถึงพ.ศ. 2231” (2528) ยงยุทธ ชูแว่น “พัทลุง : จากเมืองปลายแดนของอยุธยาสู่เมืองภายในอาณาจักรในสมัยต้น รัตนโกสินทร์” (2531) “อำนาจทางการเมืองในความสืบเนื่องบทบาทการค้าของเมืองสงขลา ตั้งแต่กลาง

พุทธศตวรรษที่ 22 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23” (2535) ครอบชัย หัตถา ปัตตานี : การค้าและการเมืองการปกครองในอดีต (2541) ชีรวัด ฌ ป้อมเพชร “Towards a History of Seventeenth-Century Phuket” (2002)

สำหรับงานที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นเอกเทศหรือเป็นอิสระของ “ท้องถิ่น” ในระดับต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เป็นพัฒนาการของเมือง สถาบัน บุคคล และรัฐอื่น ๆ รวมทั้งเหตุการณ์การกบฏหรือการต่อต้านอำนาจรัฐไทย ก็ได้รับความสนใจศึกษามากขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเช่นกัน ตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้ได้แก่ พรรณงาม เก้าธรรมสาร “การเมืองไทยในหัวเมืองปักษ์ใต้ในอดีตกับจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ” (2524) Wayne A. Bougas **The Kingdom of Patani Between Thai and Malay Mandala (1994)** Ibrahim Syukri **History of the Malay Kingdom of Patani (1985)** หะยีวัน มะโรหบุตร **เล่าเรื่องเมืองปัตตานี (2530)** ส่องแสง สื่อสุวรรณ “นาหมือมฝ่ายกับการจัดระเบียบสังคมล้านนาระหว่าง พ.ศ. 1839-2068) (2528) พชรี โชติถาวรรัตน์ “แนวความคิดทางด้านการเมืองของลานนาไทยสมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. 1839-2101 : วิเคราะห์จากเอกสารคัมภีร์ไพลานภาคเหนือ” (2528) อุทัย ชงไชย “ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและล้านนา พ.ศ. 1839-2310” (2525) ยุพิน เข็มมุกด์ “สถาบันสงฆ์กับการเมืองและสังคมล้านนา พ.ศ. 1954-2101” (2531) รวีวรรณ ภาคพรต “การกบฏในลานนาไทยตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22” (2526) สรัสวดี อ๋องสกุล “การเมืองในล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. 1839-2101” (2531) สายพิน แก้วงามประเสริฐ “ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย” (2536) ฯลฯ

ส่วนการศึกษาเรื่องราวของกบฏหรือการต่อต้านอำนาจรัฐได้แก่ สรัสวดี อ๋องสกุล “กบฏพระยาปราบสงครามแม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432” (2527) สมโชติ อ๋องสกุล “กบฏผู้วิเศษ : ศิษย์ในภาคใต้” (2527) นงลักษณ์ ลิ้มศิริ “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445” (2524) “กบฏผู้มีบุญ : ความเป็นอิสระเฉพาะกลุ่มหรือขบวนการจัดตั้งอย่างมีระบบและขั้นตอน” (2527) เฉลิมเกียรติ ชุนทองเพชร “การต่อต้านนโยบายรัฐบาลในสิ่งจังหวัดภาคใต้ของประเทศไทยโดยการนำของหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์ พ.ศ. 2482-2487” (2529) เป็นต้น

ในขณะที่ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย ได้มีสืบเนื่องมาพร้อม ๆ กับการเพิ่มปริมาณการศึกษาในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาตินั้น ก็ได้มีการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้องไปในทิศทางที่น่าสนใจมากขึ้น

การวิเคราะห์ตีความเอกสารหรือหลักฐานของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำนานนั้นจะเด่นชัดและเป็นที่น่าสนใจกันอย่างมากตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตามการทำงานของปราชญ์ท้องถิ่นในด้านการรวบรวมและปริวรรตเอกสารต่าง ๆ ก็ยังคงมีต่อมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับการ

ตีพิมพ์ซ้ำ “หลักฐาน” เหล่านี้และเอกสารอื่น ๆ โดยหน่วยงานในสถาบันการศึกษาที่เกี่ยวข้องและในส่วนของ เอกชนเพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์เนื่องในโอกาสต่าง ๆ การรวบรวมและปริวรรตเอกสารใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น รวมทั้งตีพิมพ์ซ้ำผลงานเก่าและเผยแพร่ออกสู่สังคมในวงกว้างตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา นับว่าสัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับการศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่มีเนื้อหาหลากหลาย มากยิ่งขึ้นดังได้กล่าวข้างต้น ในที่นี้จึงจะได้สำรวจงานการรวบรวมและปริวรรตเอกสารเป็นอันดับแรก จากนั้นก็จะกล่าวถึงผลงานที่เป็นการวิเคราะห์หลักฐาน ซึ่งได้พัฒนาก้าวหน้ามากขึ้นในระยะนี้

การรวบรวมปริวรรตเอกสารที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในช่วงหลังพ.ศ. 2520 พบว่ามีปริมาณมากที่สุดใภาคเหนือ หรือล้านนาไทยเช่นเดียวกับในช่วง 2 ทศวรรษแรก ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ว่าดินแดนดังกล่าวมีเอกสารหลักฐานประเภทนี้มากที่สุด รวมทั้งเป็นช่วงที่มีการตื่นตัวของท้องถิ่นในการศึกษาเรื่องราวของตัวเอง ดังนั้นเอกสารที่เสนอในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นของล้านนา รวมทั้งผลงานของสถาบันการวิจัยที่เกี่ยวข้องจึงมักมีงานการศึกษาประเภทดังกล่าวอยู่เสมอ

ตัวอย่างเช่นสถาบันวิจัยสังคมของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งก่อตั้งขึ้นในราวปี พ.ศ. 2517 โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญในระยะแรกคือ อาจารย์สมหมาย เปรมจิตต์ ซึ่งได้ร่วมมือกับนักวิชาการสาขาต่าง ๆ และปัญญาชนพื้นเมือง เช่น ปวงคำ ต้อยเขียว ศรีทน คำแปง ออกสำรวจเอกสารพื้นเมืองประเภทคัมภีร์ ไบลาณ และพัชสา ตามวัดวาต่าง ๆ ในล้านนา รวบรวมและถ่ายลงบนไมโครฟิล์มเพื่อศึกษา โดยแยกออกเป็นหมวดหมู่ตามเนื้อหา เช่น ตำนานพุทธศาสนา ตำนานบ้านเมือง วรรณกรรม กฎหมายโบราณ ต่อมาก็เริ่มปริวรรตเอกสารพื้นเมืองเหล่านี้เป็นภาษาไทยกลางและตีพิมพ์เผยแพร่ ผลงานที่เด่น ๆ เช่น มังรายศาสตร์ภาคปริวรรต ลำดับ 1 (2525) ตำนานสิบห้าราชวงศ์ ภาคปริวรรต เล่ม 2 ผูก 3-5 (2525) ประวัติหนังสือลาว (2537)

ส่วนผลงานของวิทยาลัยครูเชียงใหม่และศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ได้แก่ หนังสือพินนาเมืองน่าน งานปริวรรต (2528) มังรายศาสตร์ฉบับวัดเชียงมั่น (2528) ร่างตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ : ต้นฉบับ 700 ปี (2535) สำหรับผลงานชิ้นอื่น ๆ ได้แก่ สมหมาย เปรมจิตต์ กฎหมายโคสธาราษฎร์ (2521) กฎหมายโบราณ : ลักษณะพยาน (2523) ตำนานพื้นเมืองล้านนาเชียงใหม่ (2521) ตำนานสิบห้าราชวงศ์ เล่ม 1-2 (2525) ปวงคำ ต้อยเขียว และสมหมาย เปรมจิตต์ กฎหมายโบราณ : ลักษณะพยาน (2522) สิงฆะ วรรณสัย โครมมังการาบเชียงใหม่ (2522) ทวี สว่างปัญญากร ตำนานเมืองยอง (2527) ตำนานเมืองเชียงตุง (2527) ตำนานพื้นเมืองสิบสองพินนา (2520) บุญยัง ชุ่มศรี ตำนานเมืองหิรัญนครเชียงแสน (2526) พระเทพ วิสุทธิเทวี ตำนานเมืองพะเยา (2524) มังรายศาสตร์ฉบับวัดไชยสถาน (2527) คัมภีร์พระธรรมศาสตร์บูรณ (2528) หนังสือปริวรรตจากคำถึรืไบลาณชุดตำนานเมืองและกฎหมาย

(2531) อานันท์ กาญจนพันธ์ และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว กฎหมายวัดกาสา (2526) (กฎหมาย) พระยา
เจือง เล่ม 1-2 (2526) ธรรมศาสตร์ คลองตัดคำ (2528) สรัสวดี อ๋องสกุล หลักฐานทางประวัติศาสตร์
จากเอกสารคัมภีร์และพับสา (2536) พื้นเมืองน่าน (2535) ปวงคำ ตู๋ยเขียว นิราศทริภุญชัย (ฉบับคำพูด)
(2535) ทิว วิชัยชตะ และไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว ตำนานมั่งราย เชียงใหม่ เชียงตุง (2536) ประเสริฐ ฌ
นกร และปวงคำ ตู๋ยเขียว ตำนานมุลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง (2537) ฯลฯ

สำหรับในภูมิภาคอื่นก็ได้มีการค้นคว้ารวบรวมเอกสารพื้นเมืองโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้ง
ในสถาบันการศึกษา โดยเฉพาะวิทยาลัยครูและศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ใ
ตามการปริวรรตเอกสารประเภทที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองในภูมิภาคนั้น ๆ ก็ยังทำกันน้อย งานส่วน
ใหญ่จึงมักเป็นการรวบรวมบัญชีรายชื่อสมุดข่อยโบราณหรือวิเคราะห์โครงสร้างในเบื้องต้นเสียมากกว่า
เช่น บัญชีรายชื่อสมุดข่อยโบราณ จังหวัดพิษณุโลกที่ถ่ายทำไมโครฟิล์ม (ม.ป.ป.) รายชื่อสมุดข่อยโบราณ
จังหวัดสุโขทัย กำแพงเพชร พิษณุโลก (2529) “บัญชีเอกสารโบราณ (จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์
และร้อยเอ็ด)” (2527) ธวัช ปุณโณทก “ความสำคัญของศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว” (2531) “การใช้
จารึกในการศึกษาอีสาน” (2527) อรรถ นันทจักร “กฎหมายลุ่มแม่น้ำโขง : พัฒนาการและความ
ต่อเนื่อง” (2538) จักรฤทธิ์ อุทโซ “กฎหมายอีสาน : การวิเคราะห์เบื้องต้น” (2538) สารูป ฤทธิ์ชู
“กฎหมายท้องถิ่นภาคใต้” (2531) เป็นต้น ส่วนงานการปริวรรตเอกสาร จารึก หรือรวบรวมโดยตรง
ได้แก่ สุเทพ ลือสัมฤทธิ์ “กฎหมายโบราณท้องถิ่นอีสาน” (2531) จักรฤทธิ์ อุทโซ “กฎหมายโบราณ
ฉบับนายหนูไชยสุข” (2536) “พื้นพระแชกคำ” (2535) “เอกสารโบราณเรื่อง พื้นเมืองกุง” (2540) ชีระชัย
บุญมาธรรม “กฎหมายโพสราศศูก 12” (2536) พรรณงาม เก่งธรรมสาร “สมุดคู่มือสำหรับข้าราชการ
กระทรวงมหาดไทยที่รับราชการในมณฑลซึ่งมีพลเมืองนับถือศาสนาอิสลาม” (2529) ชัยวุฒิ พิชะกุล
“ชำระเพลงนางเลื้อยขาว” (2525) วิเชียร ฌ นกร “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” และ ตำนานพระชาดู
เมืองนครศรีธรรมราช” (2521) ประเสริฐ ฌ นกร “จารึกที่พบในนครศรีธรรมราช” (2521) สุธิวงศ์
พงศ์ไพบูลย์ เอกสารหัวเมืองปักษ์ใต้พระราชพงศาวดารย่อลำดับกษัตริย์และเสด็จพระราชดำเนินไปเมือง
นครศรีธรรมราช-สงขลา (ม.ป.ป.) พิธินัย ไชยแสงสุขกุล งานวิจัยพื้นฐานเรื่องกฎหมายสยาม (2536)
ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และเทิม มีเต็ม “จารึกแผ่นทองหุ้มปรียอดพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช”
(2537) คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 7 (2534) สมปราชญ์ อัมมะพันธุ์
กฎหมายเบ็ดเสร็จ : กฎหมายฉบับวัดกุสาวดีปัตตานี (2539) ฯลฯ

ส่วนการวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่ก้าวหน้าไปอย่างเห็นได้ชัดในช่วงตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520
เป็นต้นมาคือ การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของท้องถิ่นต่าง ๆ การศึกษาดังกล่าวนี้นี้เป็นการทำความเข้าใจ
โครงสร้างและเนื้อหาของตำนานในมิติต่าง ๆ ซึ่งได้รับอิทธิพลทางด้านแนวคิดมาจากตะวันตก งานใน
ช่วงแรก ๆ จึงมักปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์นิพนธ์โดยตรง และงานที่มี

เนื้อหาประวัติศาสตร์ยุคโบราณ ซึ่งจะต้องประเมินคุณค่าของตำนานไว้ในบทแรก ๆ ตัวอย่างการศึกษาในลักษณะดังกล่าวได้แก่ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ **The Rise of Ayydhya : A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries** (1976) ซึ่งเป็นหนังสือที่เรียบเรียงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Cornell ในปี ค.ศ. 1973 D.K. Wyatt “Chronicle Tradition in Thai Historiography” (1976) อานันท์ กาญจนพันธุ์ “ตำนานและลักษณะความคิดทางประวัติศาสตร์ในลานนาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21” (2524) ซึ่งได้เรียบเรียงจากบางตอนของวิทยานิพนธ์ปริญญาโทที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Cornell ในหัวข้อ “*Early Lan na Thai Historiography : An Analysis of the Fifteenth and Sixteenth Century Chronicles*” (1976) ธิดา สารระยา “*The Development of the Northern Tai States*” (1980) วินัย พงศ์ศรีเพียร “*จารีตการเขียนประวัติศาสตร์ไทย*” (2528) ซึ่งเป็นงานที่เรียบเรียงมาจากภาคแรกของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Bristol ในหัวข้อ “*Traditional Thai Historiography and its Nineteenth-Century Decline*” (1983) สำหรับงานวิทยานิพนธ์ที่เขียนขึ้นในประเทศไทยได้แก่ นาฏวิภา ชลิตานนท์ “*วิวัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*” (2522) ซึ่งต่อมาได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ **ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย** (2524) อรรถนันทจักร “*ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20*” (2529) ชมนาด สุขเจริญ “*ตำนานเมืองลพบุรี : การรับรู้และโลกทัศน์ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*” (2530) ส่วนงานอื่น ๆ ได้แก่ สงบ ส่งเมือง “*วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ภาคใต้*” (2532) สุรสิงห์สารวม จิมพะเนา “*ชื่อก่อนนักอ่านและอ้างตำนาน*” (2528) และชัชวาลิ พิชะกุล “*การศึกษา ‘เพลานางเลือดขาว’ ฉบับวัดเขียนบางแก้ว*” (2538) เป็นต้น

ผู้ที่มีผลงานอย่างต่อเนื่องและมีบทบาทสำคัญในการศึกษาวิเคราะห์ตำนานของท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งควรกล่าวขำในที่นี้ก็คือ อาจารย์ธิดา สารระยา นอกจากจะมีส่วนช่วยในการบุกเบิกศึกษาในแนวทางนี้แล้ว ท่านอาจจะเป็นคนเดียวที่ได้ศึกษาด้านานในแนวทางใหม่ดังกล่าวอย่างจริงจังและต่อเนื่อง ดังเช่นงานวิจัยเรื่อง **ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (2525) นอกจากนั้นก็มีการบทความซึ่งส่วนใหญ่ได้เสนอในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดต่าง ๆ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้แก่ “*ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง*” (2522) “*ประวัติศาสตร์ ‘เมืองนคร’ จาก ‘ตำนานประวัติศาสตร์*” (2526) “*การศึกษายทบาทและหน้าที่ของตำนานประวัติศาสตร์ในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเชียงใหม่*” (2526) “*ประวัติศาสตร์จากภายใน*” (2527) “*มองประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ถลาง – ภูเก็ต : การสร้าง ‘ตำนาน’ เกี่ยวกับบุคคลสำคัญและการสืบเนื่องของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*” (2527) “*ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : สัมพันธภาพระหว่างอดีตกับปัจจุบัน (เน้นลพบุรีศึกษา)*” (2528) เป็นต้น บทความเหล่านี้ต่อมาได้นำมารวมตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (2529) และได้ตีพิมพ์เป็นฉบับปรับปรุงใหม่ ชื่อ **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์** (2539) งานของอาจารย์ธิดา สารระยา นอกจากเป็นการเพิ่มเนื้อหาให้กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว ยังมี

ความสำคัญทางด้านแนวคิดในการศึกษาหลักฐานประเภทตำนาน ดังจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในบทที่ว่าด้วยหลักฐานและความหมายของหลักฐานต่อไป

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ที่เป็นเรื่องราวพัฒนาการของบ้านเมืองและเนื้อหาอื่น ๆ ตลอดจนถึงการรวบรวม ปรีวรรต วิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องคงได้สำรวจมานี้ มีข้อสังเกตบางประการในเชิงวิธีการศึกษาที่ควรพิจารณาเพิ่มเติมไว้ กล่าวคือ แม้ว่าจะมีการรวบรวม ปรีวรรต และวิเคราะห์หลักฐานต่าง ๆ มากขึ้นพร้อมกับการศึกษาเนื้อหาที่มีมิติหลากหลายดังกล่าว แต่ก็มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าผู้ศึกษาไม่ค่อยนำเอาหลักฐานใหม่ ๆ เช่น กฎหมาย วรรณกรรม มาอธิบายสังคมท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นประวัติศาสตร์จากภายในหรือแสดงให้เห็นถึงตัวตนของ “ท้องถิ่น” อย่างแท้จริง เหตุฉะนั้นการศึกษาส่วนใหญ่แม้ในเรื่องที่พยายาม “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยบ้างแล้ว แต่ก็ยังคงใช้หลักฐานเดิม ๆ โดยนำมาตีความใหม่ อันได้แก่ เอกสารของราชการหรือหลักฐานชาวต่างชาติเป็นหลัก มีเพียงเอกสารประเภทตำนานเท่านั้นที่ได้รับความสนใจนำมาใช้อย่างต่อเนื่อง จนสามารถมองเห็นมิติทางสังคมตลอดจนลักษณะเฉพาะตัวของบ้านเมืองในท้องถิ่นที่เป็นเอกเทศจากภายในอย่างแท้จริง ดังเช่นผลงานของ *Lorraine Gesick. In the Land of Lady White Blood : Southern Thailand and the Meaning of History* (1995) ที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดจากเอกสาร *ตำนานนางเลือดขาว* ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของเมืองพัทลุงที่เขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ผู้ศึกษาได้แสดงให้เห็นว่าการรับรู้หรือการให้ความหมายต่อประวัติศาสตร์แบบดั้งเดิมซึ่งเป็นลักษณะพื้นบ้านของประชาชนในบริเวณเมืองนี้ (ลุ่มทะเลสาบสงขลา) ยังคงดำรงอยู่และสืบทอดกันต่อมาอย่างมีชีวิตชีวาจวบจนปัจจุบัน เป็นประวัติศาสตร์คนละชนิดกับประวัติศาสตร์แห่งชาติ ทั้งนี้โดยการเปรียบเทียบบริบทที่เป็นประวัติศาสตร์ชาติและสังคมท้องถิ่นควบคู่กันไป และผลงานอีกชิ้นหนึ่งของ Chuleeporn Virunha เรื่อง “Past Perceptions of local identity in the upper peninsular area : A comparative study of Thai and Malay historical literatures” (2005) ที่เป็นการศึกษาเอกสารพื้นเมืองประเภทตำนานของหัวเมืองภาคใต้กับที่เป็นของปัตตานีและเกดะห์ (ไทรบุรี) พบว่าตำนานเมืองปัตตานี (*Hikayat Patani*) และเกดะห์ (*Hikayat Merong Mahawangsa*) ได้สะท้อนพื้นฐานทางสังคมที่เป็นการเกษตรพร้อมทั้งการขยายตัวและการตั้งหลักแหล่งของประชากรเช่นเดียวกับลักษณะที่มองเห็นได้ใน *ตำนานนางเลือดขาว* และ *ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช* และหลักฐานอื่น ๆ พื้นฐานสังคมเช่นนี้แสดงถึงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันของดินแดนภาคใต้ตอนล่างกับรัฐมลายูตอนเหนืออย่างน่าสนใจ ลักษณะร่วมทางสังคมดังกล่าวมีความแตกต่างกับรัฐมลายูตอนล่าง เช่น มะละกาและยะโฮร์อย่างชัดเจน การศึกษาของ Gesick และ Chuleeporn จึงเป็นการ “อ่าน” หลักฐานที่สามารถนำไปสู่ความเข้าใจตัวตนและจิตวิญญาณของสังคมท้องถิ่นได้อย่างลึกซึ้งขึ้น นับเป็นมุมมองที่มีประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ยุคจารีตในมิติที่ซับซ้อน และกว้างขวางขึ้นในอนาคต

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 มาแล้ว ที่สำนึกในเรื่องราวของประชาชนหรือชาวบ้านในฐานะที่เป็นพลังผลักดันสำคัญในประวัติศาสตร์ได้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในสังคมไทย ในช่วงเวลาดังกล่าว แม้ว่าจะยังไม่เห็นผลงานการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์เท่าใดนัก แต่เนื่องจากสภาพทางด้านเศรษฐกิจและสังคมซึ่งได้เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาอันมีผลให้เกิดกระแสเรียกร้องให้เห็นความสำคัญของประชาชนมากขึ้น ดังกล่าวแล้วในตอนต้น ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา จึงทำให้การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ได้รับความสนใจมากขึ้น ขณะเดียวกันเนื้อหาที่ศึกษาก็มีความหลากหลายซับซ้อน ทำให้เข้าใจเรื่องราวของวิถีชีวิตชาวบ้านในด้านต่าง ๆ ละเอียดและชัดเจน การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในช่วงหลัง พ.ศ. 2520 นี้ ได้ดำเนินเคลื่อนไหวไปอย่างคึกคัก ก่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้ที่เป็นที่ยอมรับ จนกล่าวได้ว่าในปัจจุบันเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้กลายเป็นตัวแทนของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” โดยรวมไปเสียแล้ว ในที่นี้จะได้สำรวจงานการศึกษาเรื่องดังกล่าวโดยขอแบ่งออกเป็น 2 ประเด็นหลัก เช่นเดียวกับช่วงแรก คือการศึกษาเนื้อหาทั่วไปที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชนทางด้านต่าง ๆ และ การศึกษาที่เป็น การรวบรวมวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางด้านประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

ในประเด็นแรกที่เป็นการศึกษาเนื้อหาทั่วไปซึ่งเป็นวิถีชีวิตทางด้านต่าง ๆ นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ด้านตามลักษณะของเนื้อหา ได้แก่ **ประวัติศาสตร์สังคม** **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ** และ **ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม** เนื้อหาทั้ง 3 ด้านดังกล่าวนี้แม้ดูเหมือนจะแยกกันในระยะแรกแต่ก็มีแนวโน้มเกี่ยวพันกันมากขึ้นในภายหลัง (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ก. : 15-25)

การศึกษาในด้านประวัติศาสตร์สังคม

การศึกษาในด้านนี้อาจแยกย่อยออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ **กลุ่มแรก** การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับ **ขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง** **กลุ่มที่สอง** การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชุมชนหมู่บ้านในยุคการเข้าสู่ความทันสมัยในโลกปัจจุบัน

กลุ่มแรก การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง การศึกษาในแนวทางนี้ได้เข้ามามีบทบาทในไทยโดยผ่านทางผลงานของ เดช บุญนาค เรื่อง “กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121” (2510) งานดังกล่าวนับได้ว่ามีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยให้ศึกษาเรื่องราวการกบฏของชาวนาหรือประชาชนต่อมาหลายชิ้น เช่นเดียวกับกระแสความสนใจของนักวิชาการจากภายนอก ซึ่งสนใจในประเด็นดังกล่าว โดยโยงสาเหตุไปถึงลักษณะของอุดมการณ์หรือความคิดที่เรียกว่า “ยุคพระศรีอริย์” เช่น Sertono Karto dirdjo ศึกษาในอินโดนีเซีย David Chandler ศึกษาในกัมพูชา Reynaldo Iletto ศึกษาในฟิลิปปินส์ เป็นต้น (ดู Taring , 1992 : 34-35) สำหรับในกรณี

ของไทยภายหลังการบุกเบิกในรุ่นแรกโดย เดช บุญนาค (2510) Charles F.Keyes (2516) และ Yoneo Ishii (2518) แล้ว ก็ได้มีการศึกษามากขึ้นภายหลัง เช่น วุฒิชัย มูลศิลป์ “กบฏย้ายเสาเกียดโจ้ง : วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเวียง” (2525) ชูสิทธิ์ ชูชาติ “กบฏพญาผาบ (ปราบสงคราม) : กบฏชาวบ้านในภาคเหนือ” (2523) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” (2525) บทความเหล่านี้รวมพิมพ์อยู่ในตอนที่ 1 ของหนังสือ กบฏชาวนา (2525) โดยมี วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์ เป็นบรรณาธิการ ส่วนผลงานในกลุ่มอื่นๆ ได้แก่ จลอง สุนทราวาณิชย์ “ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏในภาคอีสาน : ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ” (2522) สรัสวดี อ๋องสกุล “กบฏพระยาปราบสงครามแม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432” (2527) สมโชติ อ๋องสกุล “กบฏผู้วิเศษ : ฝิ่นบุญในภาคใต้” (2521) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน” (2525) นงลักษณ์ ลิ้มศิริ “กบฏผู้มีบุญ : ความเป็นอิสระเฉพาะกลุ่มหรือขบวนการจัดตั้งอย่างมีระบบและขั้นตอน” (2527) จุฬาทพร โชติช่วงนิรันดร์ “พระศรีอารีย์แห่งบ้านธาตุจอมศรี” (2527) ฯลฯ ซึ่งต่อมาบทความดังกล่าวได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือชื่อ “ความเชื่อพระศรีอารีย์” และ กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย (2527) โดยมี พรเพ็ญ อันตรระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย เป็นบรรณาธิการ

งานเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นการอธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นปฏิกริยาของผู้นำท้องถิ่นหรือชนกลุ่มน้อยในระบบการเมืองและสังคมแบบเก่าที่ตอบโต้การเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ อันเกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอก ซึ่งมีผลกระทบไปถึงการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของท้องถิ่นในลักษณะที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ ด้วยเหตุนี้จึงได้เกิดเป็นขบวนการต่อต้านอำนาจดังกล่าว โดยมีชาวนาร่วมมือหรือให้การสนับสนุนจำนวนมาก

การศึกษาเรื่องราวของกบฏชาวนาหรือขบวนการทางด้านสังคมในท้องถิ่นดังกล่าวนี้มีลักษณะสำคัญประการหนึ่ง คือ ความไม่มีเอกภาพของการอธิบายเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดของปรากฏการณ์ รวมทั้งการให้นิยามของสาเหตุดังกล่าวด้วย เช่นในกรณีของกบฏที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน ผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นว่าความเชื่อในพระศรีอารีย์คือเหตุผลสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการกบฏเกือบทุกครั้ง ส่วนในกรณีของภาคเหนือและภาคใต้นั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับความเชื่อดังกล่าว แต่มีสาเหตุมาจากการสูญเสียอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของผู้นำท้องถิ่นเป็นสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังมีกรอธิบายว่าเป็นปรากฏการณ์ที่มีลักษณะเฉพาะกรณีในประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของนงลักษณ์ ซึ่งเป็นการศึกษาความเชื่อพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในภาคอีสานที่มีผู้สนใจศึกษากันมาก และมีความเห็นแตกต่างกันในเรื่องสาเหตุของการเกิดดังกล่าว (ดู พรเพ็ญ อันตรระกูล, 2527 : บทนำ)

ความน่าสนใจในข้อเสนอของนงลักษณ์ก็คือ การชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของกบฏผู้มีบุญดังกล่าวว่ามีความแตกต่างกันทั้งในแง่ของ สาเหตุการกบฏ รูปแบบของการจัดตั้งขบวนการ และเป้าหมาย

ของขบวนการ นอกจากนี้ก็ยังได้กล่าวถึงกลุ่มผู้เสียอื่น ๆ ที่ไม่ได้อยู่ในข่ายของ “กบฏผู้มีบุญ” อีกไม่น้อย ในช่วงเวลาเดียวกัน นางลักษณได้เสนอข้อมูลที่ชี้ให้เห็นว่าขบวนการนี้ไม่ได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่อย่างใด และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การชี้ให้เห็นว่าเรื่องของสถานการณ์เป็นสิ่งสำคัญไม่ใช่เป็น เพราะวาทะทัศน์มีเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรมอันเก่าแก่แล้วจะเป็นสาเหตุที่จะทำให้เกิดการกบฏ ได้เมื่อ ได้รับผลกระทบจากภายนอก ด้วยเหตุนี้การศึกษา กบฏผู้มีบุญครั้งต่าง ๆ ในภาคอีสาน นางลักษณจึงได้ วิเคราะห์สาเหตุเฉพาะของแต่ละกรณีไป และชี้ให้เห็นถึงสถานการณ์แวดล้อมว่าเป็นอย่างไรจึงมีผลให้เกิด กบฏดังกล่าว งานของนางลักษณได้นำเสนอในแนวทางประวัติศาสตร์ที่ยึดถือข้อมูลเป็นหลักในการ วิเคราะห์ ซึ่งต่างกับนักสังคมศาสตร์ ที่มีแนวคิดทฤษฎีเป็นตัวนำ ซึ่งทำให้ละเลยข้อมูลบางส่วนไปได้ อย่างไรก็ดีตามทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าผลงานของนางลักษณจะมีความสมบูรณ์ถูกต้องกว่าของคนอื่น ๆ เพียงแต่ว่าเป็นงานที่น่าสนใจในแง่ของการนำไปสู่ “ทางออก” ของการถกเถียงในเรื่องสาเหตุของเหตุการณ์ ได้ระดับหนึ่ง

แม้ว่างานทุกชิ้นที่กล่าวถึงข้างต้นจะมีข้อบกพร่องหรือข้อโต้แย้งได้อีกมาก แต่ถ้าคำนึงถึง ความเป็นงานยุคบุกเบิกแล้ว ก็ถือได้ว่าทั้งหมดมีความสำคัญเท่าเทียมกันอย่างน้อยประการหนึ่งคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ประชาชนที่ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของสังคมระดับล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน กระบวนการเปลี่ยนแปลงการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 นับเป็นความพยายามที่จะตีแผ่ “ข้อเท็จจริง” บาง ประการเพื่อความเข้าใจสังคมทั้งหมด นอกจากนี้การศึกษาในบทความหลาย ๆ ชิ้นก็ล้วนแต่พยายามที่จะ ศึกษาโยงใยถึงความเคลื่อนไหวของประชาชนในทางด้านหนึ่งด้านใด เช่น วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ กับศาสนา เป็นต้น อย่างไรก็ตามการศึกษาประวัติศาสตร์ของประชาชนหรือชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติ พันธุ์ต่าง ๆ ในประเด็นสังคมเรื่อง “กบฏชาวนา” ดังกล่าวมานี้ ก็มีความลึกคักอยู่เฉพาะในทศวรรษ 2520 เท่านั้น เพราะไม่ปรากฏว่ามีงานที่ศึกษาเพิ่มเติมต่อมาอีกเลย (กล่าวเฉพาะนักวิชาการของไทย) นับว่าเป็น เรื่องที่น่าเสียดายเป็นอันมาก เพราะยังมีเรื่องราวและประเด็นปลีกย่อยที่น่าสนใจอีกมากมาย (ดู ข้อวิจารณ์ ของ ไชยยันต์ รัชชกุล, 2527 : 311-342) ที่สำคัญถ้าเป็นการศึกษาที่คำนึงถึงบริบทอื่น ๆ ด้วย ก็จะเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่สมบูรณ์ขึ้น แต่นักประวัติศาสตร์ได้ผ่านเลยประเด็นนี้ไป โดยมุ่งให้ความสนใจ เนื้อหาทางด้านอื่น ๆ ซึ่งเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในระยะใกล้เคียงกัน

กลุ่มที่สอง การศึกษาความเปลี่ยนแปลงสังคมชุมชนหมู่บ้านในยุคของการเข้าสู่ความทันสมัย ในโลกปัจจุบัน การศึกษาเรื่องดังกล่าวนี้ในแนวหนึ่งจะเน้นที่สถาบันของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เรียกว่า ระบบอุปถัมภ์ ซึ่งถือว่าระบบนี้เป็นความต่อเนื่องทางโครงสร้างระหว่างสังคมหมู่บ้านในอดีตกับปัจจุบัน รวมทั้งศึกษาการปรับตัวของระบบดังกล่าวต่ออิทธิพลจากการพัฒนาของเมืองที่ส่งผลมาถึง ส่วนการศึกษา อีกแนวทางหนึ่งจะไม่เน้นประเด็นหนึ่งประเด็นใดโดยเฉพาะ แต่จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงโดยทั่วไปทั้ง

ทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของสังคมหมู่บ้าน โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมระดับหมู่บ้าน หรือที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” โดยการนำของ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ นั้น ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากงานทางมานุษยวิทยาของนักวิชาการอเมริกันโดยเฉพาะของ Lauriston Sharp และ Lucien M.Hanks เรื่อง **Bang Chan : Social History of a Rural Community in Thailand** (1978) ดังกล่าวแล้ว ผู้นำทางความคิดคนสำคัญของไทยที่สนับสนุนการศึกษาในแนวทางนี้คือ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ เริ่มต้นโครงการขึ้นเมื่อท่านได้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2519 – 2524 ในระยะนี้เอง ม.ร.ว.อकिन ได้สนับสนุนให้มีโครงการวิจัยศึกษาความเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน 4 แห่งในช่วง พ.ศ. 2503-2524 โดยมีนักวิจัยประจำสถาบันดังกล่าว 4 คน แยกกันศึกษาในภาคต่าง ๆ ได้แก่ ภาคอีสาน (จังหวัดอุดรธานี, อุบลราชธานี) ภาคกลาง (อยุธยา) ภาคใต้ (นครศรีธรรมราช) การศึกษาดังกล่าวนี้ได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน สภาพแวดล้อมและอาชีพ แต่จะให้ความสำคัญในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมในช่วงที่หมู่บ้านได้รับผลกระทบจากความเจริญที่มาจากภายนอกดังกล่าวแล้ว การศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในแง่นี้ นับเป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนธรรมดาเพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการพัฒนาชนบทในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการเข้ามาของระบบทุนนิยม ซึ่งเป็นเรื่องที่ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ ให้ความสนใจเป็นอันมาก (ดู อเนก นาคะบุตร และ ชยันต์ วรรธนะภูติ, 2536) ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ ได้เป็นผู้สนับสนุนให้มีการวิจัย “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” มากยิ่งขึ้นเมื่อท่านได้เป็นผู้บุกเบิกและก่อร่างสร้าง “สถาบันวิจัยและพัฒนา” (RDI) ขึ้นที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นในระหว่างปี พ.ศ. 2525-2533 ซึ่งนับได้ว่า ม.ร.ว.อकिन ได้สร้างคุณูปการที่สำคัญทางวิชาการด้านนี้ให้กับมหาวิทยาลัยขอนแก่น และเป็นผู้นำให้สถาบันทางวิชาการและนักวิชาการจำนวนหนึ่ง มุ่งมั่นที่จะเชื่อมโยงให้วิชาการมีส่วนเข้าไปตอบสนองต่อชีวิตชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนบทอีสานอันยากจน

สำหรับงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์หมู่บ้านที่ได้รับการสนับสนุนจาก ม.ร.ว.อकिन ซึ่งเผยแพร่ในระดับหนึ่งแล้วนั้นมีอย่างน้อย 7 เรื่อง คือ จุฬาทพร โชติช่วงนิรันดร์ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโล” (2527) “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านคำม่วง” (2529) “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านบ่อบุ ตำบลไถ่ดำ อำเภอนาแกเจริญ จังหวัดอุบลฯ” (2529) สุเมธ แก่นมณี “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโคกล่าม” (2527) สุเทพ เชาวลิต “บ้านกุดนางอาย” (2528) สุเกสสินี สุทธิระ และมันทนา สามารถ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย : หมู่บ้านแฮด ขอนแก่น” (2527) วราภรณ์ พันธุ์วงศ์กลม “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านถิ่น ตำบลบ้านถิ่น อำเภอนอนสรวง จังหวัดอุดรธานี” (2526)

งานในกลุ่มนี้เกือบทุกชิ้นมีรูปแบบและประเด็นการนำเสนอที่เหมือนกันคือ บทที่ 1 กล่าวถึง ประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งหมู่บ้าน บทที่ 2 เป็นสภาพทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของหมู่บ้าน โดยทั่วไป บทที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอันได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องบทบาทและสถานะของผู้เฒ่า การถือครองที่ดิน อาชีพ โครงสร้างสังคมในชุมชน ประเพณีวัฒนธรรม และความเชื่อต่าง ๆ บทที่ 4 บทสรุป การศึกษาดังกล่าวจะใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เป็นหลัก รวมทั้งมีภาคผนวกต่าง ๆ ประกอบ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในลักษณะนี้ยังขาดมิติในเรื่องความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก รวมทั้งวิธีการศึกษาที่เน้นข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านมากเกินไป

สำหรับการศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงของสังคมหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นจาก อิทธิพลภายนอกในอีกแนวหนึ่งที่ไม่เน้นประเด็นหนึ่งประเด็นใดโดยเฉพาะ แต่จะให้ความสำคัญในทุก ๆ ด้านเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม รวมทั้ง วิเคราะห์ปัจจัยและผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว การศึกษาในแนวนี้นี้ปรากฏผลงานอย่างเด่นชัด ในกรณีภาคอีสานเช่นเดียวกัน และยังให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่นงาน ของ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้าน เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาหมู่บ้านนาป่าหนาด” (2529) อุษฎี กาพอ่อนศรี และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมใน หมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาหมู่บ้านชาวเขมร” (2529) ปณิตดา เพ็ญพันธ์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงาน การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านชาติพันธุ์กวย : ศึกษากรณีหมู่บ้าน วาน” (2532) รุ่งอรุณ ทิพชุนหะเถียร และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงานการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านชาติพันธุ์ : ศึกษากรณีไทอุ้อบ้านโพน” (2532) วีรพล มณีพงษ์ “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย : ศึกษากรณีบ้านกุดครั่ง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม” (2531) สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และชอบ ดี สวานโคก “รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสาน เหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” (2536) ฯลฯ

สำหรับการศึกษาในแนวนี้นี้ในภาคอื่น ๆ ได้แก่ ระวีวรรณ ชุ่มพฤกษ์ “การเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ-สังคม และวัฒนธรรมของบ้านทิวสน ระหว่างปี 1950-1990” (1996) ปก แก้วกาญจน์ “ความ เคลื่อนเปลี่ยนเกี่ยวกับวิถีชีวิตชุมชนชาวนาจากผลกระทบของระบบการผลิตเพื่อขายในช่วง 2 ทศวรรษ (พ.ศ. 2510-2520) : ศึกษากรณีบ้านเขาเจ็ยก อ.เมือง จ.พัทลุง” (2530) วัฒนา สุกันต์ศิลป์ สภาพเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนประมงรอบอ่าวปัตตานี : การเปลี่ยนแปลง ปัญหาและการปรับตัว. (2544) เป็นต้น

การศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในระดับชุมชนหมู่บ้านของไทยเพิ่งเริ่มศึกษากันอย่างจริงจังในช่วงต้นทศวรรษ 2520 มาเนื้อ โดยมืออาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้นำสำคัญ สาเหตุที่ทำให้ให้นักวิชาการหันมาสนใจเรื่องดังกล่าวนอกจากเป็นเพราะกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้มีเพิ่มมากขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่งก็เกิดจากปัญหาในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเอง กล่าวคือ การที่จะทำความเข้าใจกับพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจให้ชัดเจนนั้นก็ต้องหันมาให้ความสนใจกับระบบการผลิตให้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงจะต้องศึกษากลุ่มชนส่วนใหญ่ที่ทำการผลิต ซึ่งก็คือชาวบ้านนั่นเอง สาเหตุอีกส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากแนวคิดทางทฤษฎีและวิธีการเฉพาะของสาขาวิชา เช่น มานุษยวิทยาที่มักสนใจศึกษาสังคมขนาดเล็กในระดับหมู่บ้าน ก็ได้หันมาให้ความสนใจในมิติเศรษฐกิจมากขึ้น สำหรับในกรณีของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นั้นนอกจากความสนใจส่วนตัวแล้วยังมี แรงบันดาลใจจากวิทยานิพนธ์ของ David Bruce Johnston เรื่อง “Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1888-1930” (1975) ที่ได้ใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านนำมาวิเคราะห์ผลงานนั้น ทำให้ท่านอยากนำเอาวิธีการดังกล่าวไปใช้บ้าง อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีความเห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ทำกันมา ภาพของหมู่บ้านมักขาดหายไป หรืออาจพอมองเห็นบ้างก็จะปรากฏอยู่ในเอกสารของทางราชการ ซึ่งเป็นภาพหมู่บ้านจากสายตาของรัฐ ส่วนการศึกษาเรื่องของชุมชนโบราณหรือเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ผ่านมานั้นก็ “...ไม่ได้มีการจัดระบบข้อมูลให้เห็นเป็นโครงสร้างหมู่บ้าน ขาดการโยงความสัมพันธ์ของปัจจัยเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมภายในหมู่บ้าน และการโยงระบบหมู่บ้านกับสังคมระดับชาติและระดับโลก รวมทั้งไม่พิจารณาหมู่บ้านในแง่การเปลี่ยนแปลงในแง่กระบวนการที่วิวัฒนาการมาในประวัติศาสตร์” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ก. : 275) ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 เป็นต้นมา อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา จึงได้ทำการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจระดับหมู่บ้าน และยังช่วยผลักดันสนับสนุนให้นักวิชาการคนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบรรดากลุ่มลูกศิษย์ที่เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาโท ทั้งสาขาเศรษฐศาสตร์และประวัติศาสตร์ รวมทั้งเพื่อนร่วมงานให้หันมาทำงานวิจัย “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน” กันอย่างคึกคักจวบจนปัจจุบัน โดยเริ่มจากการศึกษาในมิติเศรษฐกิจในระยะแรกจนกระทั่งหลอมรวมเข้ากับแนวคิด “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน” ในที่สุด การศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจระดับชุมชนหมู่บ้านยังมีในแนวทางอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่งซึ่งจะได้กล่าวถึงเป็นลำดับไป

อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เริ่มต้นศึกษาสังคมไทยโดยสนใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลักษณะของโครงสร้างใหญ่ตามแนวทางของทฤษฎีมาร์กซิสต์ หรือทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง ซึ่งมีอาจารย์สุธี ประสานเศรษฐ์ เป็นผู้ช่วยสำคัญ การศึกษาในแนวทางนี้ก็คือ มุ่งอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยนั้นเกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอก คือพลังจากจักรวรรดินิยมที่เข้ามาภายหลังการเปิดประเทศด้วยการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 ผลการศึกษาเรื่องดังกล่าวของกลุ่มฉัตรทิพย์ อาจสรุปได้อย่างสั้นๆ ว่า เศรษฐกิจของไทยก่อน พ.ศ. 2398 นั้นมีลักษณะแบบพอยังชีพ ไม่มีกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในที่ดิน

การค้ามีอย่างจำกัด ชุมชนหมู่บ้านมีลักษณะพอเพียงในตัวเอง สถาบันกษัตริย์มีอำนาจรวมศูนย์เข้มข้นโดยไม่ได้รับการท้าทายใด ๆ จากขุนนาง สภาพดังกล่าวของสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงภายหลังทำสนธิสัญญาบาวริงใน พ.ศ. 2398 ไปสู่ลักษณะที่เรียกว่า “กึ่งศักดินา กึ่งทุนนิยม” กล่าวคือ มีทั้งเศรษฐกิจแบบเงินตราและพันนาการของระบบเดิมดำรงอยู่ควบคู่กัน การพัฒนาของทุนนิยมจึงดำเนินไปอย่างช้า ๆ ไร้พลัง เพราะถูกกดดันจากอิทธิพลทั้งสองด้านดังกล่าว (ดู การวิเคราะห์เรื่องนี้ได้จาก สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, 2525 : 128-140 และอานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 13-21) ในการอธิบายพัฒนาการของสังคมไทยดังกล่าวนี้ ปรากฏว่าอาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้อาศัยกรอบทฤษฎี “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทฤษฎีมาร์กซิสต์มาใช้อธิบายลักษณะของสังคมไทยในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2398 และต่อมากรอบทฤษฎีนี้ก็เป็นที่รู้จักกันมากขึ้น เมื่อกลุ่มของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้หันมาสนใจศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านตั้งตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2521 เป็นต้นมา

การศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้านของกลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ในระยะแรกได้มุ่งไปที่ประเด็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน ดังเช่น ผลงานของ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ **วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศไทย 2394-2475** (2521) ประนุช ทรัพย์สาร **“วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475”** (2524) ชุติทธิ์ ชูชาติ **“วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475”** (2524) สิริรินทร์ บุญโสธรสถิตย์ **“ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ. 2398”** (2526) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** (2527) ชุมพล แนวจำปา **“การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468”** (2528) สุวิทย์ ชีรสาคัดและคณะ **“ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. 2475-2526 : กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์และขอนแก่น”** (2529) **“การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน”** (2532) **“การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน”** (2530) งานทั้งหมดล้วนศึกษาตามแนวทางเศรษฐกิจการเมืองที่แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านล้วนเปลี่ยนแปลงโดยมีสาเหตุมาจากทุนนิยมและรัฐซึ่งมาจากภายนอก แม้ว่าช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละภูมิภาคจะเกิดขึ้นไม่พร้อมกันก็ตาม

ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านนี้เองที่กรอบทฤษฎี “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” ได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในการอธิบายลักษณะของสังคมหมู่บ้านไทยในยุคก่อนการเปลี่ยนแปลงอันเกิดมาจากอิทธิพลภายนอกดังกล่าว จากกรอบทฤษฎีนี้ทำให้ผลการศึกษาสภาพของหมู่บ้านในอดีตมีรูปแบบของโครงสร้างและเนื้อหาต่าง ๆ เหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมากในทั่วทุกภาค คือ หมู่บ้านในอดีตอันยาวไกลนั้นมีลักษณะแบบชุมชนบุพกาล ทำการผลิตเพื่อยังชีพและถือครองที่ดินร่วมกัน โดยมีระบบสภาผู้เฒ่าเป็นสถาบันการปกครองหมู่บ้าน ครั้นมาถึงยุคศักดินา รัฐก็จะเข้ามาอ้างสิทธิในที่ดิน มีการเกณฑ์แรงงานและ

เก็บภาษี โดยรัฐใช้อุดมการณ์พุทธศาสนาเข้ามาเป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรม อย่างไรก็ตาม หมู่บ้านก็ยังคงสืบทอดลักษณะที่เป็นหน่วยการผลิตเพื่อยังชีพตลอดมา โดยมีปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเอื้ออำนวย ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ความผูกพันที่เกาะเกี่ยวกันอย่างแน่นแฟ้นในหมู่บ้าน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ภายใต้อำนาจที่เชื่อว่าเป็นลักษณะพื้นบ้าน ซึ่งช่วยเสริมความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ ไว้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น หมู่บ้านได้ดำรงฐานะในลักษณะดังกล่าวนี้สืบต่อกันเป็นเวลายาวนาน จนกระทั่งหลังสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นมาแล้วนั้นที่เกิดความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากอิทธิพลของทุนนิยมและรัฐ ซึ่งได้เข้าไปดักดวงผลประโยชน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นตามลำดับ

การที่กลุ่มฉัตรทิพย์ได้นำเอากรอบทฤษฎี “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” มาอธิบายลักษณะของหมู่บ้านในอดีตนั้น ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญครั้งหนึ่งในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นที่สนใจอย่างมากอยู่ในขณะนั้น นอกจากนี้ก็ยังได้ใช้วิธีการศึกษาโดยการออกไปสัมภาษณ์ชาวบ้าน เพื่อนำข้อมูลมาเรียงร้อยขึ้นเป็นประวัติศาสตร์ดังกล่าว แม้ว่าการศึกษาโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์จะมีมานานแล้วในสังคมไทย แต่กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ได้วางแนวทางที่เป็นแบบแผนชัดเจนในการใช้หลักฐานประเภทนี้ จึงกล่าวได้ว่ากลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้นำสิ่งใหม่เข้ามาสู่วงการประวัติศาสตร์ไม่เพียงแต่ทางด้านเนื้อหาเท่านั้น แต่ยังเป็นเรื่องของกรอบทฤษฎีที่นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่เคยชินมาก่อน อย่างไรก็ตาม วงการประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามภูมิภาคต่าง ๆ ก็ให้การต้อนรับแนวทางการศึกษาของอาจารย์ฉัตรทิพย์เป็นอย่างดี แม้ว่าจะยังไม่มั่นใจในการใช้ทฤษฎีและวิธีการดังกล่าวก็ตาม ด้วยเหตุนี้จึงไม่แปลกอันใดที่หนังสือ **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** จะอยู่ในความสนใจของนักวิชาการและสังคมจนต้องพิมพ์ซ้ำภายในเวลาไม่นานนัก

หลังจากที่ได้พิมพ์หนังสือ **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** แล้ว ปรากฏว่าบทบาทของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ในการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ผ่านมิติทางด้านเศรษฐกิจได้มีเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสนอแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาในที่ประชุมสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ซึ่งกรอบความคิดและแนวทางต่าง ๆ ส่วนใหญ่ก็ได้รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มเล็ก ๆ ที่ชื่อว่า **บ้านกับเมือง (2529)**

ในการเสนอรอบความคิดและแนวทางต่าง ๆ ในการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ **บ้านกับเมือง** นี้ นอกจากอาจารย์ฉัตรทิพย์จะยึดถือในแนวทางเดิมดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็ยังได้เพิ่มรายละเอียดเข้าไปมากยิ่งขึ้น ดังเช่น ในบทความเรื่อง “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ” นั้น ท่านได้เสนอให้ศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลวัตภายในท้องถิ่น รวมทั้งศึกษาความขัดแย้งภายในท้องถิ่น และระหว่างท้องถิ่นกับสังคมภายนอกด้วย ซึ่งทั้งสองประเด็นดังกล่าวนี้ไม่ปรากฏหรือไม่ได้รับการเน้นในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านใน

ช่วงแรก สำหรับวิธีการศึกษา อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่ว่าด้วย “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” อย่างชัดเจน และได้เพิ่มจุดเน้นจากที่เคยศึกษาในช่วงแรกอยู่บ้าง แต่ประเด็นหลัก ๆ ก็ยังอยู่ที่ว่า หมู่บ้านมีลักษณะพิเศษที่คงทนอยู่มายาวนาน มีการผลิตเพื่อยังชีพซึ่งสอดคล้องกับลักษณะ ด้านอื่น ๆ ที่สำคัญคือแรงเกาะเกี่ยวภายในที่วางอยู่บนพื้นฐานของน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลนั้น และหมู่บ้านมี อิสระที่รัฐเข้าไปแทรกแซงได้อย่างจำกัด (ดู การวิเคราะห์ในรายละเอียดได้จาก อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 21-28)

จากการที่ได้มองเห็นลักษณะพิเศษของหมู่บ้านอันถือว่าเป็นวัฒนธรรมอันน่าประทับใจและการที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ไปร่วมประชุมนานาชาติเกี่ยวกับไทยศึกษาที่ประเทศอินเดีย ซึ่งทำให้ช่วยขยาย พรมแดนความรู้ประวัติศาสตร์ไทยให้ย้อนหลังกลับไปได้ไกลมากขึ้น นับเป็นตัวกระตุ้นสำคัญให้อาจารย์ ฉัตรทิพย์สนใจที่จะค้นคว้าถึงต้นกำเนิดและลักษณะของวัฒนธรรมไทยโบราณ ประกอบกับขณะที่กำลัง ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอยู่นั้น ท่านได้เข้าไปสัมผัสกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่กำลังหันมาให้ความสนใจกับกระแสความคิดเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการพัฒนาหมู่บ้านดังที่ได้ กล่าวแล้ว จากการที่มีความสนใจ รวมถึงได้ซื้อสรุปเกี่ยวกับความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชุมชนเหมือนกัน ทำให้อาจารย์ฉัตรทิพย์เข้าไปช่วยเหลือองค์กรพัฒนาเอกชนดังกล่าวในส่วนที่เป็นการส่งเสริมแนวความคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งเห็นได้ชัดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมา

แนวความคิดซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงลักษณะพิเศษของหมู่บ้านอันประกอบด้วยความเป็นอิสระ ความมีน้ำใจพึ่งพาอาศัยกัน ตลอดจนถึงความคงทนของคุณค่าเหล่านี้ได้ปรากฏอยู่ในข้อเขียนต่าง ๆ เช่น “ทางเลือกของสังคมไทย : คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” (2529) “ลักษณะพิเศษสังคมไทย ภูมิคุ้มกันและสายใย การพัฒนา” (2532) วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม (2534) เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่ง ตะวันออกในอดีต (2540) ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย (2540) สำหรับเล่มหลังนี้ได้ แสดงให้เห็นถึงความคิดทั้งหมดของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ในช่วงเวลาที่ท่านดื่มด่ำอยู่กับทำงานวิจัยโครงการ ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทย (พ.ศ. 2538-2541) โดยการศึกษาเปรียบเทียบกับ วัฒนธรรมชนชาติไทยภายนอกประเทศเพื่อค้นหารากเหง้าซึ่งเชื่อว่าเป็นต้นแบบที่จะนำไปสู่การเข้าใจ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” ในปัจจุบันได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นและเมื่อได้คำตอบตามที่คาดหวัง ท่านก็ได้รวมเอาเรื่อง ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้าน และ เรื่องสังคมวัฒนธรรมชนชาติไทยเข้ามาไว้ เป็นหนึ่งเดียว “...ทั้ง 3 เรื่องเป็นองค์ความรู้ที่ข้าพเจ้าสนใจอย่างดื่มด่ำ พยายามค้นคว้าหาความจริงและใช้ ความจริงในเรื่องทั้ง 3 เป็นพื้นฐานของแนวคิดของข้าพเจ้า...ให้เห็นการยึดโยงของเรื่องทั้ง 3 เข้าเป็นหนึ่ง เดียวกัน การศึกษาประวัติศาสตร์อย่างวิพากษ์ นำไปสู่การเห็นความสำคัญอย่างยิ่งของชุมชน ทำให้เกิด การศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนสืบเนื่องต่อไป คือ การพยายามค้นหาอุดมการณ์แกนหลักของ ชุมชน นำไปสู่การค้นคว้าเรื่องสังคมและวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะประเด็นคุณลักษณะของชุมชนและของ

รัฐ และการเกี่ยวกันระหว่างสถาบันทั้งสอง รวมทั้งนัยแห่งการประกอบเขตบริเวณชนชาติไทขึ้นใหม่ในอนาคต โดยเน้นการยึดโยงด้วยเครือข่ายวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540 : คำนำ)

จากการศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้านตั้งแต่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จนมาถึงทางด้านวัฒนธรรม และได้หลอมรวมเป็นหนึ่งเดียวที่อาจเรียกว่า “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน” นี้มีเป้าหมายชัดเจนเป็นอุดมการณ์สูงสุดก็คือ มุ่งมั่นในการเสนอทางเลือกให้กับการพัฒนาสังคมชนบท เพราะเห็นว่าถูกเอาเปรียบและครอบงำจากภายนอก ซึ่งส่งผลกระทบต่อหมู่บ้านจนตกอยู่ในภาวะวิกฤตแล้ว อาจารย์ฉัตรทิพย์ เชื่อว่า “...หากประวัติศาสตร์ชุมชนนี้มีความแจ่มชัดขึ้น อาจช่วยทำให้ชาวบ้านทราบความต่อเนื่อง ความชอบธรรม และมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้นในกระบวนการพัฒนาระบบเครือข่ายแห่งชุมชน ระบบนี้ได้เคยมีมา ยังคงมีอยู่ และกำลังพัฒนาขยายขอบเขตขึ้นทั่วประเทศเป็นระบบแห่งชาติ จุดหมายเบื้องต้นคือคานอำนาจและต่อต้านการทุจริตของรัฐและระบบทุนนิยม จุดหมายต่อไปคือ ขยายกิจกรรมของชุมชน จุดหมายสุดท้ายคือ แทนที่รัฐและระบบทุนนิยมทั้งหมด...” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์, 2540 : 40-41)

อย่างไรก็ตาม จากการที่กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ค้นพบว่าหมู่บ้านคือสถาบันที่เป็นพื้นฐานที่สุดของสังคมและวัฒนธรรมไทยในประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นสถาบันที่พึ่งตัวเองได้ ตลอดจนมีศักดิ์ศรี และประกอบกับที่ได้ศึกษาฐานะและบทบาทของชุมชนหมู่บ้านในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ โดยเปรียบเทียบเพื่อให้ทราบข้อเท็จจริงในเรื่องเส้นทางของชุมชนหมู่บ้าน ดังปรากฏผลงานเป็นหนังสือแนวคิดและทฤษฎีชุมชนชาวนา (2541) แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม (2544) ด้วยเหตุดังนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์จึงมุ่งมั่นสร้างแนวคิดทางทฤษฎี สำหรับเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศใหม่ตามความเป็นจริงซึ่งจะต้องปะทะต่อรองกับระบบทุนนิยมที่ไม่อาจปฏิเสธได้อีก กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์เชื่อว่าสถาบันหมู่บ้านเป็นความหวังของผู้คนจำนวนมากในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจในปัจจุบัน

ในการศึกษาเส้นทางของหมู่บ้านในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจโดยเปรียบเทียบดังกล่าว กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ศึกษาแบบยุโรปตะวันตก แบบละตินอเมริกา และแบบเอเชีย พบว่ามีแนวคิดที่เป็นพื้นฐานสำคัญแสดงถึงการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชน โดยอาศัยสร้างจากประสบการณ์ของประเทศของตัวนักทฤษฎีนั้น ๆ เอง ซึ่งเป็นคำอธิบายสนับสนุนความเป็นไปได้ ความชอบธรรม และความน่าพึงปรารถนาของการพัฒนาแนวเศรษฐกิจชุมชน แนวคิดดังกล่าวคือ แนวคิดอนาธิปไตยนิยมในยุโรปใต้ แนวคิดนารอดนิก (Narodnik) และทฤษฎีสำนึกองค์กรการผลิตของชาวนาของ A.V. Chayanov ในรัสเซีย แนวคิดของคานธีในอินเดีย และทฤษฎีสองระบบของ J.H. Bocke นักเศรษฐศาสตร์ชาวดัตช์ในหมู่เกาะอินเดียนตะวันออก (อินโดนีเซียปัจจุบัน) เป็นต้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540 : 40-41)

ความโดดเด่นของงานชิ้นนี้ (อินโดนีเซียปัจจุบัน) เป็นต้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540 : 40-41) ซึ่งสอดคล้องกับ

ลักษณะของสังคมหมู่บ้านไทยที่ได้ทำการศึกษามาระยะหนึ่งแล้ว ประกอบกับในช่วง พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา สังคมไทยได้ประสบภาวะวิกฤตทางด้านเศรษฐกิจอย่างรุนแรงดังกล่าว ด้วยเหตุดังนั้น กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์จึงมีความมุ่งมั่นแน่วแน่ที่จะเสนอทางออกให้แก่สังคมโดยการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอีกครั้งหนึ่ง เพื่อหาข้อสรุปในเชิงทฤษฎีที่เป็นของสังคมไทยเราเอง โดยเฉพาะสนับสนุนเส้นทางเศรษฐกิจชุมชนที่เชื่อว่าเป็นทางออกสำคัญคู่ขนานกับเศรษฐกิจระบบทุนนิยมตามความเป็นจริงที่มีอยู่ในสังคมไทย อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เรียกทฤษฎีนี้ว่า "ทฤษฎีสองระบบ" ซึ่งประกอบไปด้วยระบบทุนนิยมกับแนวคิดเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนในฐานะแนวคิดคู่ขนานกับแนวคิดทุนนิยมดังกล่าว

ต้นปี พ.ศ. 2543 อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กับนักวิชาการในกลุ่มคือ ดร.คริส เบเคอร์ ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ รองศาสตราจารย์ สุวิทย์ ชีรสาคัด รองศาสตราจารย์ สงบ ส่องเมือง รองศาสตราจารย์ ดร.พอพันธ์ อูยานนท์ และอีกหลายท่านรวมทั้งสิ้น 27 ท่าน ได้เริ่มต้นศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในช่วงประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา ภายใต้ชุดโครงการวิจัย "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย" โดยการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งค้นหา ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านร่วมสมัย โดยการพยายามสร้างองค์ความรู้ใน 2 ประเด็น ที่ยังขาดหรือไม่ได้เห็นในการวิจัยหมู่บ้านช่วงแรก ๆ คือ ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านมีกลไกอย่างไร (องค์ประกอบภายในเชื่อมต่อกันอย่างไร ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวเป็นอย่างไร ครอบครัวต่าง ๆ สัมพันธ์กันและประกอบขึ้นเป็นชุมชนอย่างไร ฯลฯ) และ เมื่อระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านติดต่อและปะทะกับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม กระบวนการนี้กระทบระบบเศรษฐกิจชุมชนอย่างไรบ้าง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เป็นการค้นหากลไกภายในและแรงขับเคลื่อนของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน และการเปลี่ยนแปลงภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการติดต่อและปะทะกับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ทั้งนี้ก็โดยอาศัยแนวคิดทฤษฎีสองระบบ (ที่ได้รับอิทธิพลมาจากแนวความคิดของ J.H.Boeke ในบทความเรื่อง "Dualistic Economics") นำทาง พร้อมกับปรับทฤษฎีไปตามรูปแบบของข้อมูลประวัติศาสตร์หมู่บ้านของไทยเองดังกล่าว (ดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2545 : 15-46)

ชุดโครงการวิจัย "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย" ของกลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ ดำเนินไปด้วยความราบรื่นโดยใช้เวลา 3 ปี มีผลงานวิจัยตีพิมพ์เป็นหนังสือจำนวน 17 เล่ม ดังตัวอย่างซึ่งกระจายอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ เช่น สงบ ส่องเมือง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ พอพันธ์ อูยานนท์ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง รัตนาพร เศรษฐกุล หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ ยศ สันตสมบัติ พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ สุวิทย์ ชีรสาคัด ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคอีสาน 2488-2544 สมคิด พรหมจ้อยและคณะ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้ ชลิตา บัณทวงศ์ และอนุสรณ์ อุดมโณ พลวัตเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้บนฝั่งตะวันออก ฯลฯ

ในการวิจัยดังกล่าวนี้กลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ค้นพบในสิ่งที่ต้องการค้นหาหรือตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ซึ่งอาจจะสรุปได้เป็น 3 ข้อ คือ 1) เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน ระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้นดำรงอยู่เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด เป็นระบบเศรษฐกิจที่ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท ฯลฯ 2) การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทยจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือเป็นไปได้ทีละเล็กทีละน้อย ใช้เวลานานมากและยังเกิดขึ้นจำกัด ความหนักตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนไม่กลายเป็นระบบทุนดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย ฯลฯ 3) เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทยควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุด คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ ฯลฯ (ดูฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2546 : บทสรุปผลงานวิจัยในหนังสือทุกเล่มของชุดโครงการนี้)

นอกจากกลุ่มของอาจารย์ฉัตรทิพย์แล้วการทำงานวิจัยในลักษณะดังกล่าวและได้ข้อสรุปที่ใกล้เคียงกันยังปรากฏอยู่ในโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำในประเทศไทย” ของพรพิไล เลิศวิชาและคณะ ที่ได้ศึกษาลุ่มน้ำขานในจังหวัดเชียงใหม่ ลุ่มน้ำไชยาในจังหวัดสุราษฎร์ธานีและลุ่มน้ำลำพระเพลิง ในจังหวัดนครราชสีมา เป็นงานวิจัยที่ได้รับการสนับสนุนของ สกว.เช่นเดียวกัน ผลงานวิจัยในชุดนี้ได้รับการตีพิมพ์แล้ว 1 เล่ม คือ พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน (2546) กล่าวโดยสรุป พรพิไล เลิศวิชาและคณะได้ค้นพบว่า ชุมชนหมู่บ้านในภูมิภาคต่าง ๆ ของไทยโดยเฉพาะในกรณีของหมู่บ้านลุ่มน้ำขานและหมู่บ้านแห่งลุ่มน้ำไชยานั้น ต่างได้เกาะโยงกันเป็นระบบในแต่ละลุ่มน้ำเกิดเป็นเครือข่ายชุมชนหมู่บ้านมีกลไกต่าง ๆ เป็นของตัวเอง ทั้งในระดับหมู่บ้านย่อย ๆ และเป็นเครือข่ายระดับลุ่มน้ำ สร้างระบบจัดสรรน้ำของเครือข่ายเองโดยการจัดสรรแรงงานเพื่อกิจกรรมนี้ด้วยตัวเอง ชุมชนมีตลาดภายในของเครือข่ายเองโดยการแลกเปลี่ยนเพื่อการกินอยู่ที่ไม่หวังผลกำไร ระบบนี้ผูกโยงสัมพันธ์เกิดเป็นกลไกของเครือข่ายโดยมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเป็นเครื่องร้อยรัดอันเป็นประสบการณ์เดียวกันที่แสดงออกโดย เครือญาติ พิธีกรรม ตลอดจนงานบุญและงานรื่นเริงต่าง ๆ

ผลงานของกลุ่มฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะของพรพิไล เลิศวิชา จึงให้ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยอย่างชัดเจนว่าเป็นอีกระบบหนึ่งที่มีกลไกและเส้นทางของตัวเองสืบทอดกันมา นับเป็นองค์ความรู้ชุดสำคัญชุดหนึ่งที่สนับสนุน “แนวคิดเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนในฐานะแนวคิดคู่ขนานกับแนวคิดทุนนิยม” ตามความมุ่งหวังที่จะสร้าง “ทฤษฎีสองระบบ” เป็นแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ

สังคมไทยดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ในการสร้างทฤษฎีนี้ก็อยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ มีความเห็นว่า “การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าอยู่ในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือ ควรใช้วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกรรมกรในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีนพิจารณาปรับตัววัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้านจึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2546 : บทสรุปฯ)

การศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในประเด็นเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านทั้งโดยกลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ และท่านอื่น ๆ ในลักษณะดังกล่าวจนสามารถพัฒนาขึ้นมาเป็น “แนวคิดเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน” ถือได้ว่าเป็นแนวทางที่สำคัญแนวทางหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบัน เพราะนอกจากจะมีผู้สนใจศึกษาตามแนวทางของท่านเพิ่มขึ้นแล้ว ผลงานเกือบทั้งหมดก็ยังได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้างและเป็นที่ยอมรับโดยเฉพาะในหมู่นักพัฒนาชนบทเอกชน อาจารย์ฉัตรทิพย์เองก็ยังทำงานอย่างต่อเนื่อง และแลกเปลี่ยนน้อมรับคำวิจารณ์ต่าง ๆ เพื่อการปรับปรุงผลงานต่อไปในอนาคต

อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่ผ่านมานอกจากจะมีเนื้อหาที่เน้นทางด้านการผลิตซึ่งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมชุมชนดังกล่าวแล้ว ก็ยังมีเนื้อหาหรือในแนวทางอื่น ๆ อีก ซึ่งควรกล่าวเพิ่มเติมไว้ด้วย ณ ที่นี้คือ การศึกษาประวัติศาสตร์การค้าในท้องถิ่น และ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกระบวนการเปลี่ยนผ่าน

การศึกษาประวัติศาสตร์การค้าท้องถิ่น การศึกษาทางด้านนี้ในระดับชุมชนหมู่บ้านนั้นเริ่มเห็นได้จากงานของ Michael Moerman เรื่อง “Chiang Kham's Trade in the 'Old Days'” (1975) ดังกล่าวแล้วข้างต้น ส่วนในกรณีภาคเหนือของไทยยังมีชิ้นอื่น ๆ อีกได้แก่งานของสุทธิทิพย์ ชูชาติ “พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2503” (2527) แคทเธอริน โบวี “การค้าผ้าและผลิตภัณฑ์ผ้าในภาคเหนือของประเทศไทยจากมุมมองทางประวัติศาสตร์” (2536) ส่วนในกรณีภาคอีสานมีงานศึกษาที่น่าสนใจคือ Junko Koizumi “The Commutation of Suai from the Northeast Thailand in the Middle of the 19th Century” (1991) งานวิจัยเหล่านี้ล้วนใช้ข้อมูลจากสัมภาษณ์และเอกสารท้องถิ่น จึงได้พบว่าสังคมหมู่บ้านในภาคเหนือและภาคอีสานล้วนมีการค้าขายในท้องถิ่น และระหว่างภูมิภาคอยู่แล้ว ก่อนที่จะได้รับอิทธิพลจากทุนนิยมที่ผ่านมาจากศูนย์กลางของรัฐ ทศนะดังกล่าวจึงนับว่าตรงกันข้ามกับแนวคิดเดิมที่มักมองว่าระบบทุนนิยมได้เริ่มต้นขึ้นก่อนในภาคกลางแล้วขยายออกไปรอบนอก ซึ่งเป็น

ดินแดนที่ถูกมองว่าล้าหลังทางเศรษฐกิจ แต่จากการศึกษาดังกล่าวก็ได้รับการยืนยันจาก Junko Koizumi ว่าชุมชนเหล่านั้นมีการค้าขายอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งไม่ใช่กับภาคกลาง แต่เป็นการค้าขายภายในภูมิภาคด้วยตนเอง สำหรับการศึกษานี้เรียกว่า *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกระบวนการเปลี่ยนผ่าน* นั้น ยังไม่ค่อยแพร่หลายในประเทศไทย ผู้ที่ทดลองศึกษาโดยอาศัยแนวทางนี้คือ อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งนำเอาแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมเกษตรของ Marc Block เรื่อง **French Rural History : An Essay on its Basic Characteristics** (1970) และแนวความคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์และการถือครองที่ดินของ Max Weber เรื่อง **Agrarian Sociology of Ancient Civilization** (1976) มาผสมผสานกับแนวการศึกษาด้านมานุษยวิทยาเศรษฐกิจสำนักมาร์กซิสต์ที่เน้นความสัมพันธ์ทางการผลิตและกระบวนการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบทุนนิยม งานของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์จะเป็นการศึกษาในกรณีของภาคเหนือ ดังเช่นบทความที่รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือ **พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา** (2527) และ *“Conflicts over the Development and Control of Labor in a Northern Thai Village”* (1989) เป็นต้น (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : 6-8)

การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์วัฒนธรรม

การศึกษาในด้านนี้อาจแบ่งออกได้เป็น 3 แนวได้แก่ *วัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมทางความคิดและจิตสำนึก* และ *การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม*

แนวแรก *ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน* เป็นการศึกษาแบบแผนการดำเนินชีวิตของชุมชนหมู่บ้านในอดีต ซึ่งเป็นวัฒนธรรมโดยทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการทำมาหากิน ทางสังคม การเมือง ความเชื่อและภูมิปัญญา ทั้งนี้โดยมีแนวคิดอย่างกว้าง ๆ ว่าวัฒนธรรมชุมชนเหล่านี้ในอดีตนั้นเป็นสิ่งที่มีความเป็นปึกแผ่น พอเพียง พึ่งพาอาศัยกันโดยไม่มีความขัดแย้ง สังคมหมู่บ้านจึงมีความสุขสงบและกลมกลืนกับสภาพทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และแม้ว่าจะติดต่อสัมพันธ์กับสังคมภายนอกบ้างแต่ชุมชนเหล่านี้ก็ยังคงความเป็นอิสระอยู่มาก การศึกษาที่มีเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวได้เริ่มมองเห็นเค้ามาแล้วทางด้านในงานของ พระยาอนุมารราชธน ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 คือ **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน** (2508) ดังกล่าวในบทก่อน แต่สำหรับกระแสความคิดเกี่ยวกับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในความหมายที่กล่าวข้างต้นนั้นได้แพร่หลายและเริ่มมีบทบาทในสังคมไทยมาเมื่อไม่นานนี้เอง ทั้งนี้มีเหตุผลสำคัญเนื่องมาจากแนวทางการพัฒนาที่ได้รับการส่งเสริมโดยรัฐที่ผ่านมานั้นได้ชักนำให้ชาวบ้านเข้าไปสู่วงจรของความทุกข์ยากต่าง ๆ นานา โดยการตกเป็นเหยื่อของระบบทุนนิยม ความผิดพลาดนี้เกิดจากการที่นักวิชาการหรือรัฐไม่ได้เข้าใจศักยภาพของชาวบ้านเพียงพอ การแก้ไขปัญหาดังกล่าวจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเริ่มต้นที่การศึกษาเพื่อค้นหาวัฒนธรรมของชาวบ้านเอง หรือที่เรียกว่า “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อจะได้อาศัยเป็นพื้นฐานสำหรับการฟื้นฟูสังคมขึ้นมาและพัฒนาชนบทต่อไปจากพื้นฐานของวิถีชีวิตชาวบ้านเอง (ดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2537)

แนวความคิดดังกล่าวเติบโตขึ้นมาอย่างชัดเจนในช่วงทศวรรษ 2520-2530 โดยมาจาก 2 แนวทาง คือ จากการนำเสนอขึ้นโดยองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organizations หรือ NGOs) ที่ทำงานด้านการพัฒนาชนบท และโดยนักวิชาการที่ให้ความสนใจต่อการศึกษาทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมของชาวบ้านหรือชนบท กล่าวเฉพาะในส่วนของนักวิชาการ ผู้ที่มีบทบาทในการนำเสนอแนวความคิดดังกล่าว ได้แก่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กาญจนา แก้วเทพ เสรี พงศ์พิศ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสน่ห์ จามริก เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นต้น นักวิชาการเหล่านี้แม้ไม่ได้มีส่วนในเชิงปฏิบัติเกี่ยวกับการพัฒนา แต่ก็ได้มีบทบาทสูงในการสร้างคำอธิบายถึงวิถีชีวิตในชนบท และที่สำคัญก็คือ ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการก่อตัวของกระแส “วัฒนธรรมชุมชน” ด้วยการเสนอมิติทางประวัติศาสตร์ รวมถึงการศึกษาค้นคว้าวิจัยวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยตัวเอง หรือส่งเสริมให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาเรื่องราวดังกล่าว ซึ่งทำให้สังคมเห็นความสำคัญของพลังชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น อันมีผลในแง่ของการผลักดันในเชิงนโยบายการพัฒนาต่อไป (ดู ยุคติ มุกดาวิจิตร, 2538 : 1-3)

อย่างไรก็ตามการศึกษาเรื่องราวของ “วัฒนธรรมชุมชน” ระยะแรกส่วนใหญ่จะเป็นงานทางด้านแนวคิดทฤษฎี ซึ่งจะเห็นได้ว่าหลังจากการจัดประชุมสัมมนาเรื่อง “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท” ณ จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อวันที่ 23-24 ตุลาคม 2524 แล้ว ก็มีงานศึกษาในเชิงแนวคิดทฤษฎีออกมาจำนวนมาก เช่น บุญเพรง บ้านบางพูน (นามแฝง) **ศรัทธาพลังชุมชน : ข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท** (2527) Seri Phongphit (ed) **Back to the Roots : Village and Self-Reliance in a Thai Context**. (1986) อภิชาติ ทองอยู่ **ทัศนะว่าด้วยวัฒนธรรมกับชุมชน** (2521) กาญจนา แก้วเทพ **มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา** (2530) กาญจนา แก้วเทพ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ **การพึ่งตนเอง : สักยภาพในการพัฒนาชนบท** (2530) บุญเทียน ทองประสาน (นามแฝง) **แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในการพัฒนา** (2531) นิธิ เอียวศรีวงศ์ **“การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน”** (2531) และ Chattip Nartsupah **“The ‘Community Culture’ School of Thought”** (1988) เป็นต้น ส่วนงานที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าวิจัย ซึ่งเป็นเนื้อหาที่กล่าวถึงแบบแผนการดำเนินชีวิต ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวบ้านในอดีตนั้นจะปรากฏอย่างชัดเจนอยู่ในงานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** (2527) กาญจนา แก้วเทพ **การพัฒนาบ้านกับเมือง** (ม.ป.ป.) พรพิไล เลิศวิชา **คีรีวง : จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา** (2535) **“ชาวนาลุ่มน้ำชี”** (2532) **“ไขประตูคดอยหมู่บ้านล้านนา”** (2533) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย** (2537) เป็นต้น

การศึกษาในแนวทางนี้ได้ความสนใจจากนักวิชาการอย่างต่อเนื่อง และได้ขยายออกไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทย ภายใต้การนำของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งมีแนวคิดสำคัญที่ว่าวัฒนธรรมบางส่วนของชาวบ้านนั้นมีลักษณะคล้ายกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของชนชาติไทย การที่จะเข้าใจวัฒนธรรมของชาวบ้านไทยให้ลึกซึ้งจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องย้อนกลับไปศึกษาวัฒนธรรมดั้งเดิม

ของชนชาติไทยนอกประเทศกลุ่มต่าง ๆ เพื่อเป็นประโยชน์ในเชิงเปรียบเทียบ (ดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536 และอานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 28-34) การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในแนวทางของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นี้ นับว่าเป็นสิ่งที่ทำทลายต่อการวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งได้เกิดขึ้นตามมาเช่นเดียวกับการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท่าน ดังจะได้กล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

การศึกษาเรื่องราวของวัฒนธรรมชุมชนที่แสดงให้เห็นถึงความพอเพียง ความมีน้ำใจ ความผสมกลมกลืนกันในชุมชน ตลอดจนภูมิปัญญาต่าง ๆ ซึ่งไม่อาจแยกออกจากมิติเศรษฐกิจได้ดังกล่าวนั้น ต่อมาภายหลังก็ได้มีการขยายเนื้อหาวัฒนธรรมชุมชนในมิติที่กว้างขวางออกไป โดยเฉพาะประเด็นที่ได้รับความสนใจจากนักวิชาการอย่างมากก็คือเรื่องราวของ “สิทธิชุมชน” อันเป็นประเด็นปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมไทยซึ่งได้นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชุมชนในท้องถิ่นทั่วประเทศกับโครงการต่างๆ ของรัฐ ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีการล่วงล้ำเข้าไปละเมิดสิทธิชุมชนลักษณะต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกรณีของการสร้างเขื่อน การกำหนดเขตป่าอนุรักษ์ ตลอดจนโครงการผลิตไฟฟ้าและการวางท่อก๊าซ อันเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป ด้วยเหตุดังนั้น เพื่อความเข้าใจสถานการณ์ดังกล่าวอย่างรอบด้านในมิติต่าง ๆ สำหรับเป็นทางออกหรือแก้ไขปัญหาย่างสร้างสรรค์ จึงได้มีนักวิชาการกลุ่มหนึ่งทำการศึกษาวิจัยเรื่องดังกล่าวภายใต้ชุดโครงการ สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล มีศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก เป็นผู้ประสานงาน สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัยชุดนี้ประกอบด้วยโครงการย่อยจำนวน 9 โครงการ ครอบคลุมประเด็นต่างๆ อย่างครบถ้วนทั้งในสถานการณ์สากลและสถานการณ์ในสังคมไทย จึงทำให้สามารถเข้าใจเรื่องราว “สิทธิชุมชน” ได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย” ที่ให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนในด้านดังกล่าวอย่างน่าสนใจยิ่ง

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีฯ นี้มีศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา เป็นหัวหน้าโครงการและประกอบไปด้วยโครงการย่อย ๆ ครอบคลุมพื้นที่ทั่วประเทศจำนวน 7 โครงการ โดยเริ่มต้นในปี พ.ศ. 2542 และสิ้นสุดโครงการพร้อมตีพิมพ์ผลงานเผยแพร่ในปี พ.ศ. 2546 ดังปรากฏผลงานคือ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและคณะสิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา : ศึกษากรณีชุมชนลัวะ ยวน ลื้อ ปากก่อยอ(กะเหรี่ยง) ในเขตจังหวัดน่าน แพร่ และเชียงใหม่ รัตนาพร เศรษฐกุล และคณะ สิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นชาวเขา ชลธิรา สัตยาวัฒนาและคณะสิทธิชุมชนท้องถิ่นบ้านครัว ประภัสสร เรียงปัญญาและคณะ สิทธิชุมชนมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อชุมชนมอญพื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี ดนุพล ไชยสินธุ์ และคณะ โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน

เลิศชาย ศิริชัยและคณะ โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ และ ชลธิรา สัตยาวัฒนาและคณะ สิทธิชุมชนเอเชีย : การศึกษาเปรียบเทียบ

ชุดโครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีฯ ดังกล่าว นอกจากจะศึกษาเพื่อประมวลและประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทยแล้ว ก็จะทำให้ความสำคัญอย่างมากกับการค้นหาสิทธิชุมชนที่มีมาในประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างองค์ความรู้วัฒนธรรมดังกล่าวเป็นพื้นฐานสำหรับทำความเข้าใจร่วมกันในการแสวงหาแนวทางและเสนอนโยบายทางออกเรื่องสิทธิชุมชนให้กับรัฐซึ่งกำลังประสบปัญหาวิกฤต ในการสร้างองค์ความรู้เรื่องนี้บางโครงการจะให้ความสนใจเป็นพิเศษกับการสำรวจ รวบรวม และคัดสรรเอกสารโบราณเพื่อการอนุรักษ์ เช่น ใบลาน สมุดข่อย สมุดไท หลาเงิน เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อการศึกษาวิจัยพัฒนาและสืบทอด “รากร่วมวัฒนธรรม” เรื่อง “สิทธิ” ของสังคมไทยและเอเชียไว้ให้ยืนยาวต่อไป โดยวิธีการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับ “หลักฐาน” ดังกล่าว ตลอดจนโดยการตรวจสอบจากการวิจัยสนาม ทำให้ได้องค์ความรู้เรื่อง “สิทธิชุมชน” ที่มีพลวัตและชัดเจนในระดับหนึ่ง ทำให้เห็นลักษณะพิเศษของ “ชุมชนท้องถิ่น” และ “ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” ทั่วประเทศ โดยพบว่า “สิทธิ” เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้มาด้วยการต่อสู้กับธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน “สิทธิ” จึงเกิดขึ้นด้วยการเคลื่อนไหวทางสังคม ด้วยการต่อสู้กับสถาบันและด้วยการเรียกร้องต่อสู้กับอำนาจรัฐ “สิทธิชุมชน” ไม่อาจมีขึ้นได้ถ้าไม่มีผู้คนและชุมชนที่ตระหนักถึงคุณค่าและศักดิ์ศรีของชุมชน” นอกจากนี้ก็ยังพบว่า “ทุกชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยและเอเชียมี “จักรวาลทัศน์” และ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน ระบบความเชื่อและภูมิปัญญาดั้งเดิมเหล่านี้ล้วนกันเป็นเกรียวเชือก ทั้งให้และรับ ปะทะสังสรรค์และพัฒนาาร่วมกันมาช้านาน จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นรากร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน ขณะเดียวกันก็มีปรัชญาที่มีลักษณะ “สากล” ร่วมกับมนุษยชาติ กล่าวคือ ทุกชุมชนมีความนอบน้อมต่อธรรมชาติ...และที่สำคัญก็คือธรรมชาติมีจิตใจ มีวิญญาณที่มนุษย์ทุกคนนามทุกชุมชนต่างมีจิตกาสัญญาประชาคมว่าจะล่วงละเมิดต่อธรรมชาติมิได้...ทุกชุมชนท้องถิ่นจึงใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติด้วยท่าทีเคารพ และได้พยายามรักษาไว้ให้ยั่งยืนด้วยระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546 : 31,34)

ผลจากการวิจัยในชุดโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีฯ จึงช่วยเพิ่มเนื้อหาที่เกี่ยวกับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในมิติที่ซับซ้อนขึ้น ทำให้เห็นโลกของชาวบ้านในลักษณะของภาพเคลื่อนไหวต่อสู้ดิ้นรนอยู่ด้วย แม้ว่าภาพทั่วไปจะยังเป็นความเรียบง่าย ดังที่ปรากฏในผลงานของกลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภาอยู่ก็ตาม ทั้งนี้ย่อมเป็นไปได้ว่านักวิจัยในชุดโครงการส่วนใหญ่คือนักสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับแนวคิดทฤษฎีใหม่ ๆ นำมาประยุกต์ใช้อธิบายสังคมไทยได้อย่างสอดคล้องกลมกลืนกับหลักฐานข้อมูลที่หลากหลาย ด้วยเหตุดังนั้น เราจึงสามารถเข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านได้หลายด้านกว่าเดิม การศึกษาในชุดโครงการนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าที่ช่วยสร้างสีสันให้กับ “ประวัติศาสตร์

ท้องถิ่น” ทั้งในแง่ของเนื้อหาและวิธีการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นพื้นเมืองดั้งเดิม ล้วนมาขึ้น มีความโดดเด่นเป็นพิเศษทั้งในแง่ของหลักฐานข้อมูล ความพยายาม และประเด็นเนื้อหาที่อธิบายให้เห็นพัฒนาการความคิดเรื่องสิทธิจากมุมมองของกลุ่มพื้นเมืองดั้งเดิมที่มีอยู่ในล้านนาที่สัมพันธ์กับบริบททางด้านประวัติศาสตร์อันยาวนาน โดยการวิจัยสังคมอย่างเข้มข้นต่อเนื่องกันเป็นเวลาหลายปี จนมองเห็นโลกทัศน์ (World View) และจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมเหล่านี้ว่ามีความแตกต่างหลากหลาย ตลอดจนแสดงให้เห็นถึงสาเหตุที่ทำให้ความคิดว่าด้วยเรื่องสิทธิและสิทธิชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีพลวัตอีกด้วย ซึ่งการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ นับเป็นแนวทางที่ได้รับความสนใจมากขึ้นดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

แนวที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความคิดและจิตสำนึก การศึกษาในกลุ่มนี้ ไม่อาจแยกออกจากกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนได้อย่างเด็ดขาด เช่นเดียวกับที่มีความเกี่ยวข้องกันกับการศึกษาทางด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสังคมหรือเศรษฐกิจดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ความแตกต่างจึงอยู่ที่การเน้นเนื้อหาเป็นสำคัญ สำหรับการศึกษที่เน้นด้านความคิดและจิตสำนึกนั้น นับเป็นความพยายามที่จะศึกษาสังคมท้องถิ่นจาก ประวัติศาสตร์ภายใน นั่นเอง ซึ่งช่วยให้เกิดเอกภาพของการศึกษาระหว่างประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยามากยิ่งขึ้น ในส่วนของประวัติศาสตร์ยุคโบราณนั้น การศึกษาที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรมทางด้านความคิดและความเชื่อนี้ จะปรากฏอยู่ในงานของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม โดยเฉพาะกรณีของภาคอีสานดังกล่าวแล้วในตอนต้น แต่สำหรับในส่วนของการศึกษาชุมชนหมู่บ้าน ภายหลัง ผลงานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร เรื่อง “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” (2525) และ “อุดมการณ์ผู้มีบุญอีสาน” (2527) นับเป็นงานค้นคว้าที่สะท้อนให้เห็นถึงมุมมองของชาวนาในความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับรัฐไทยได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ แสดงให้เห็นถึงความคิดที่เป็นอุดมการณ์ดั้งเดิมแบบสังคมบุพกาลที่ต้องการความเป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐ ส่วนงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “คติที่เกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” (2528) ก็เป็นประวัติศาสตร์ความคิดที่น่าสนใจ โดยแสดงให้เห็นถึงความเป็น “ท้องถิ่น” ที่มีอิสระจากการครอบงำของรัฐใหญ่ และมองรัฐอย่างไม่ค่อยจะเป็นมิตรนัก การศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ได้ทำความก้าวหน้าที่กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งในด้านเนื้อหาและวิธีการศึกษา

นอกจากนี้ก็ยังมียานอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งคาบเกี่ยวกับคติชนวิทยาและวรรณกรรมท้องถิ่น แต่ก็เป็นการศึกษาที่เผยให้เห็นถึงความคิดและโลกทัศน์ทางด้านต่าง ๆ ของชาวบ้านทั่วไปได้ระดับหนึ่ง ตัวอย่างเช่น จารุวรรณ ธรรมวัตร วิเคราะห์เพลงเด็กอีสาน (2522) สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ วิเคราะห์สารัตถะเพลงกล่อมเด็กภาคใต้ จำเริญ แสงดวงแข โลกทรรศน์ชาวไทยภาคใต้ที่ปรากฏในเพลงกล่อมเด็ก (2523) สุรสิงห์สำรวม นิคมพะเนา “โลกทัศน์ชาวลานนา : ศึกษาจากขอเก็บนก” (2526) เรณู อรรถฐาเมศร์ “โลกทัศน์ชาวลานนาศึกษาจากสุภาษิตชาวบ้าน” (2526) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมทางความคิดและจิตสำนึกของชาวบ้านดังที่ได้สำรวจมานี้ก็มักจะเป็นการเสนอเรื่องราวดังกล่าวในลักษณะเป็นภาพนิ่งที่เป็นอดีตอันยาวนานเกินไป มองไม่เห็นความเคลื่อนไหวในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ และที่สำคัญคือเป็นการศึกษาหรือมองจากสังคมภายในหรือประวัติศาสตร์ภายใน ดังกล่าวแล้ว ซึ่งนับว่าการศึกษาในลักษณะเช่นนี้ก็มีปัญหาอยู่เช่นเดียวกัน คือ ไม่อาจสมบูรณ์ในตัวเอง หากต้องศึกษาจากด้านของการติดต่อสัมพันธ์กับท้องถิ่นและสังคมอื่นด้วย เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวของการเคลื่อนไหวทางความคิด ที่มีการขัดแย้ง การต่อสู้ การครอบงำ และการแลกเปลี่ยนผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลา และมีความจำเป็นต้องเข้าใจว่าการเคลื่อนไหวดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของอะไร มีเงื่อนไขและบริบทอย่างไร ด้วยความพยายามที่จะแก้ปัญหาและตอบคำถามดังกล่าวนี้ อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ จึงได้เสนอแนวคิดใหม่เพื่อเป็นทางออกอีกแนวหนึ่ง

แนวที่สาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม ข้อเสนอของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ เกี่ยวกับแนวคิดดังกล่าวได้เริ่มปรากฏขึ้นครั้งแรก ๆ ในบทความเรื่อง “ปัญหาและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชนชาติไทย” (2532) และท่านก็ได้นำเอาวิธีการนี้มาศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมล้านนาดังปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” (2537) ส่วนกรอบแนวคิดนั้นได้เสนอไว้อย่างชัดเจนในบทความเรื่อง “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” (2538) จึงเห็นควรนำแนวคิดบางส่วนมาเสนอโดยข้อเขียนของอานันท์เอง ดังนี้

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น...อาจเริ่มจากประวัติศาสตร์วัฒนธรรมได้ เพราะเผยให้เห็นโลกของการต่อสู้และการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการให้ความหมายคุณค่าและชีวิตจิตใจของชาวบ้านธรรมดา

แต่การหยุดอยู่เพียงเท่านี้ ไม่เพียงพอที่จะเข้าใจมโนทัศน์ของผู้คน ซึ่งต่อสู้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะต่าง ๆ ที่เคลื่อนไหวตลอดเวลา หากจำเป็นต้องศึกษาโครงสร้างและรูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวของสังคมและผู้คนอีกด้วย เพื่อเป็นบริบทให้กับสำนักทางประวัติศาสตร์ภายในท้องถิ่น และเป็นเงื่อนไขสำหรับเหตุการณ์และปฏิบัติการของผู้คนที่เกิดขึ้นในบริบททางวัฒนธรรมที่หลากหลาย ดังนั้นจะขอเรียกการศึกษาเช่นนี้ว่า **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม**

การใช้คำว่ามิติทางวัฒนธรรม ก็เพื่อที่จะสื่อความหมายให้กว้างขวางขึ้น และหลีกเลี่ยงความหมายที่คุ้นเคยกันอยู่ในประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ซึ่งมักจะครอบคลุมความหมายของวัฒนธรรมในแง่ที่เป็นรูปแบบความคิด จิตใจ และระบบคุณค่าที่แน่นอนตายตัวของสังคมยุคใดยุคหนึ่ง ขณะที่ในความเป็นจริงแล้ว วัฒนธรรมไม่ใช่ระบบปิดเสมอไป หากสามารถแสดงออกอย่างสลับซับซ้อน และบางครั้งก็ขัดแย้งในตัวเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประวัติศาสตร์

ดังนั้นมิติทางวัฒนธรรมในที่นี้ จึงหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายาม สร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดทั้งการครอบงำของ อุดมการณ์หลัก และการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว บางครั้งก็เกิดเป็นระบบคิดที่มีระเบียบ และบางครั้งก็ไร้ระเบียบเพราะการต่อสู้ แลกเปลี่ยนและผสมผสานความหมายของความ เป็นมนุษย์ แตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม หมายถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ของการ ต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคม ซึ่งสามารถมองเห็นได้โดยผ่านวาทกรรมหรือการ แสดงออกทางสัญลักษณ์ใดสัญลักษณ์หนึ่ง แต่สื่อความหมายที่มีนัยแตกต่างกัน เช่น ชาติพันธุ์ ชนชั้น และเพศ เป็นต้น

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม มีวิธีการศึกษาแบ่งออกได้ 2 แนวทางใหญ่ ๆ คือ ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ (Ethnohistory) และชาติพันธุ์วรรณา หรือมานุษยวิทยาเชิงประวัติ- ศาสตร์ (Historical Ethnography หรือ Historical Anthropology)”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : 12-13)

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม นี้ กำลังได้รับความสนใจและแพร่หลาย อยู่ในหมู่นักวิชาการที่ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนในการศึกษาประวัติของชุมชนตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ใน ภาคเหนือ โดยหน่วยการวิเคราะห์ของการศึกษาก็คือ การจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะเห็นว่า ทรัพยากรนั้นคือทุกสิ่งทุกอย่างของชาวบ้านที่ใช้รับรองความมั่นคงในชีวิต กรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์จึง เป็นการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งเปลี่ยนแปลงไป ในช่วงเวลาต่าง ๆ การศึกษาประวัติของหมู่บ้านผ่านมิติทางวัฒนธรรมในลักษณะนี้จะทำให้เข้าใจชุมชนที่เป็น ภาพเคลื่อนไหว สลับซับซ้อนและเชื่อมโยงด้านต่าง ๆ กันอย่างเป็นระบบไม่แยกส่วน ทำให้มองเห็น ปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจนลึกซึ้งและรอบด้าน อันจะนำไปสู่การวางนโยบายการพัฒนาชุมชนได้อย่าง สอดคล้องและเหมาะสมต่อไป ด้วยเหตุนี้เอง การศึกษาประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรม จึงมีความ เหมาะสมที่จะทำให้เห็นความเคลื่อนไหวทางความคิดของชาวบ้านอันเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ ทั้งหมด (total history) ที่ทุกฝ่ายต้องการจะเห็น และน่าจะเป็นแนวการศึกษาแนวหนึ่งที่จะได้รับการ ยอมรับมากขึ้น เพราะเป็นแนวร่วมสมัยที่สัมพันธ์กับการ “ต่อสู้” ของท้องถิ่นเรื่องอำนาจและสิทธิในการใช้ ทรัพยากรที่ถูกเอาเปรียบเบียดขับจากรัฐและทุนมานาน ให้กลับไปเป็น “สมบัติชุมชน” ดังที่เคยเป็นมาใน ประวัติศาสตร์

ในขณะที่การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ขยายตัวซับซ้อนทั้งใน ด้านปริมาณและคุณภาพมากขึ้นนี้ ในด้านของการรวบรวม ปรวรรต และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ต่าง ๆ ที่ เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านก็ได้ดำเนินไปอย่างคึกคักเช่นเดียวกัน กิจกรรมดังกล่าวสัมพันธ์กับกระแส การตื่นตัวของปัญญาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ได้ให้ความสนใจในมรดกทางภูมิปัญญาของตัวเองเพิ่มขึ้น ด้วยเหตุนี้การเก็บรวบรวม ปรวรรต และวิเคราะห์เรื่องราวทางคติชนวิทยาและวรรณกรรมท้องถิ่นจึงได้

ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนภายใต้การนำของนักวิชาการที่สังกัดสถาบันการศึกษาและเอกชนผู้สนใจ ซึ่งก็คือ กลุ่มเดียวกันกับที่เป็นตัวจักรสำคัญในการสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นของจังหวัดต่าง ๆ ใน ทศวรรษ 2520 โดยที่ประเด็นเกี่ยวกับคติชนวิทยาและวรรณกรรมท้องถิ่นเป็นหัวข้อหนึ่งในการสัมมนา ดังกล่าวเสมอ การรวบรวม ปรีวรรต และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านตั้งแต่ใน ระยะเวลาเป็นต้นไป ได้เพิ่มความลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นอีกทางหนึ่งเมื่อการเรียนการสอนวิชาภาษาไทยในระดับ ปริญญาโทได้ขยายตัวออกไปสู่ส่วนภูมิภาค มีนักศึกษาจำนวนไม่น้อยที่เลือกปรีวรรตและวิเคราะห์ วรรณกรรมท้องถิ่นสำหรับการทำวิทยานิพนธ์ของตน

การรวบรวมและปรีวรรต “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ส่วนหนึ่งก็ยังเป็นผลงาน ของนักวิชาการที่ได้ทำงานมาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 อย่างไรก็ตามผลงานในยุคหลังก็ได้พัฒนามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการตรวจสอบศึกษาเปรียบเทียบต้นฉบับอย่างละเอียด ส่วนนักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ซึ่งได้ เรียนรู้แนวคิดทฤษฎีมากยิ่งขึ้น ก็ได้วิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ทั้งในด้านของโครงสร้าง บทบาทหน้าที่ การ แพร่กระจาย และสาระของเนื้อหา ซึ่งมีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจสังคมท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ที่สำคัญผลงานเหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่มากยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนา รายงาน การวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ของชอเกิบนกับสังคมลานนาไทยในอดีต (2526) ลมูล จันท์หอม “โลกทัศน์ ชาวลานนาจากเพลงกล่อมเด็กภาคเหนือ (ศึกษาเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน)” (2526) สถาบันวิจัย สังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เอี่ยมยมคลองภาคปรีวรรตที่ 32/2531 (2531) พรรณเพ็ญ เครือไทย (บรรณาธิการ) เพลงกล่อมเด็กล้านนา (2540) ปรีชา พิณทอง ภาษิตโบราณอีสาน (2528) รวมวรรณคดี อีสาน (2523) วรรณคดีอีสานนอกนอกรอบ (2527) วรรณคดีอีสานเรื่องฝางแดง-นางไอ่ (2524) เวสสันดร คำโคลงอีสาน (2525) วรรณคดีอีสานเรื่อง ขุนนางอ้าว (2524) ทองหุน ดาษพิณิจ นิทานพื้นบ้านของชาว ยวน ตำบลสีคิ้ว อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา (2521) ปรีชา อุตระกุล วรรณกรรมพื้นบ้านจาก ตำบลรังการใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (2521) สมาน โชะะเหม “มหาชาติเมืองเพชร” (2521) นายเรือง นาน พระรถเมรี (2522) ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช สุบิน ลำนวนเก่า (2520) นายคั่น วันคาร โสพนนิมิต (2521) กายนคร (2523) เสยย์ เกิดเจริญ “ประชุม วรรณกรรมคำสอนจากวัดในเมืองเพชร” (2524) สมาน โชะะเหม “วรรณกรรมโลกนิคิฉบับเมือง เพชรบุรี” (2530) ล้อม เฟ็งแก้ว “นิราศเขาลูกช้างสำนวนนายต่วน พ.ศ. 2429” (2524) เรียม ศรีทอง เพชร วรรณกรรมท้องถิ่นจากสมุทร (2529)

ส่วนผลงานทางด้านวิทยานิพนธ์มีทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค ตัวอย่างเช่น สุขสมาน ยอด แก้ว “สุกมิต : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2524) ประพนธ์ เรืองณรงค์ “ ‘พระวรวงศ์’ วรรณกรรมจังหวัด สุราษฎร์ธานี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2523) วนิตา พิเศษพงษา “ ‘ไกรสิทธิ์’ วรรณกรรมท้องถิ่นจังหวัด ชุมพร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2526) สุริรัตน์ หาญคำ “ ‘สุริงศ์’ วรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน : การศึกษาเชิง

วิเคราะห์” (2527) สุนัน อุดมเวช “การศึกษาสุบินกุมาร คำกาพย์บัววัดจันทราวาส เพชรบุรี” (2530) ยุพิน สุวรรณฤทธิ “การวิเคราะห์วรรณกรรมลาว เรื่อง ไก่แก้ว” (2530) ญัฐินี พรหมเกิด “การศึกษาเรื่องปฐมสมโพธิฉบับมอญจากต้นฉบับวัดคงคารามราชบุรี” (2531) เป็นต้น

การศึกษาเรื่องราวทางคติชนวิทยาและวรรณกรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีแนวโน้มได้รับความสนใจนำเอาต้นฉบับหรือข้อมูลมาวิเคราะห์ตามหลักวิธีทางวิชาการเพื่อการเข้าใจชาวบ้านในมิติทางสังคมมากขึ้นดังกล่าวมานี้ มีข้อสังเกตประการหนึ่งซึ่งควรกล่าวถึงเช่นเดียวกับในระยะแรก (ก่อน พ.ศ. 2520) คือ นักวิชาการที่สนใจเรื่องราวของท้องถิ่นหรือชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักประวัติศาสตร์ ยังไม่ค่อยสนใจนำเอาข้อมูลทางคติชนหรือวรรณกรรมพื้นบ้านเหล่านี้ไปวิเคราะห์ให้สัมพันธ์กับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ด้านอื่น ๆ ที่ตนสนใจศึกษาเท่าใดนัก เช่นเดียวกันผู้ที่ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนหรือวรรณกรรมพื้นบ้านก็ได้สนใจข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ว่ามีประโยชน์และสัมพันธ์อย่างไรกับเรื่องที่ตัวเองศึกษา แม้ว่าในภายหลังจะมีข้อเสนอแนะและเสียงเรียกร้องให้นักวิชาการในสองสาขานี้ รวมทั้งสาขาอื่นด้วยให้หันมา “สื่อสาร” กันให้มากขึ้น เพื่อทำความเข้าใจในแนวคิดและวิธีการของแต่ละฝ่าย ในอันที่จะศึกษาสังคมท้องถิ่นให้บรรลุเป้าหมาย คือการเข้าใจถึงแบบแผนในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในมิติต่าง ๆ อย่างรอบด้าน อย่างไรก็ตาม จนกระทั่งถึงปัจจุบันก็ดูเหมือนว่าเสียงเรียกร้องดังกล่าวก็ยังไม่มียุติพลต่อ “ท้องถิ่นศึกษา” เท่าใดนัก ดังจะเห็นได้จากผลงานที่ผ่านมาเกือบจะทั้งหมดยังคงศึกษาในแนวทางของตัวเองอย่างเหนียวแน่น แม้ในบางครั้งจะมีนักวิชาการหลาย ๆ ฝ่ายร่วมมือกันศึกษาท้องถิ่นหรือชุมชนใดเป็นการเฉพาะ แต่ผลงานที่ออกมาก็มีลักษณะแยกส่วนอยู่เช่นเดิม (คู่มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536 และ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539) วิธีการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นที่ยังไม่ค่อยก้าวหน้าไปเท่าที่ควรดังกล่าวมานี้ คงไม่ใช่เป็นเพราะนักวิชาการเหล่านั้นไม่ได้ตระหนักในแนวคิดและวิธีการที่ควรจะเป็นนั้น หากเหตุผลสำคัญน่าจะเกิดจากความยากลำบากในวิธีการดังกล่าวมากกว่า กล่าวคือ การอธิบายพัฒนาการของสังคมอย่างรอบด้านคงจะต้องศึกษาโดยนักวิชาการผู้ที่รอบรู้ซึ่งสามารถหลอมรวมเอาข้อมูลและวิธีการของศาสตร์ต่าง ๆ มาใช้เป็นเครื่องมืออย่างมีประสิทธิภาพ ตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้อาจมองเห็นเค้าอยู่ในงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ คือ “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” (2525) และ **ท้องเที่ยวบุญบังไฟอีสาน** (2536) ซึ่งแม้ว่างานชิ้นแรกจะมีใช้การศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นโดยตรง แต่ก็น่าจะเป็นตัวอย่างที่อาจนำเอาวิธีการมาประยุกต์ใช้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นได้ดี นอกจากนี้การที่มีนักวิชาการได้ให้ความสนใจเก็บรวบรวม ปรวรรต วิเคราะห์ “หลักฐาน” เกี่ยวกับชาวบ้านมากขึ้นดังได้สำรวจมา ก็ย่อมเป็นพื้นฐานสำคัญให้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ดำเนินไปในแนวทางที่เราคาดหวังได้มากขึ้นในอนาคต

การเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษ 2540

ควรกล่าวไว้ว่าผลพวงของการพัฒนาประเทศตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2530 ที่มุ่งไปยังอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก ตลอดจนส่งเสริมการท่องเที่ยวและการพัฒนาในด้านวัตถุทั้งหลาย โดยมีเป้าหมายอยู่ที่ความเติบโตเป็นมูลค่าทางด้านการเงินนั้น ในอีกด้านหนึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งส่งผลกระทบต่อไปยังชุมชนท้องถิ่นโดยตรง กล่าวคือ นอกจากสังคมไทยยังต้องเผชิญกับปัญหาเก่า ๆ คือ ความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจระหว่างเมืองกับชนบทแล้ว ปรากฏว่าชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ยังต้องประสบกับปัญหานานับประการ ไม่ว่าจะเป็นความไม่เป็นธรรมในระบบกรรมสิทธิ์และการถือครองทรัพย์สิน อันมีผลให้ชาวบ้านต้องไร้ที่ดินทำกิน การว่างงาน หนี้สินล้นพ้นตัว ปัญหาการเอาเปรียบแรงงาน ปัญหาการเสื่อมโทรมทางด้านศีลธรรมและจิตใจที่ก่อให้เกิดอาชญากรรม ยาเสพติด การเอาเปรียบและล่าถอยในเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศ ตลอดจนปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมและทรัพยากรต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่า การพัฒนาในกระแสหลักที่มุ่งสู่ระบบทุนนิยมอย่างเดียวนั้น แม้ดูเหมือนว่าจะประสบความสำเร็จดังจะเห็นได้จากการเฟื่องฟูทางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก แต่สิ่งเหล่านี้ก็แลกมาด้วยความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมา ซึ่งชนบทท้องถิ่นเป็นผู้แบกรับภาระนี้ไว้นานเกินกำลัง และในที่สุดก็ต้องตกอยู่ในภาวะวิกฤตในทุก ๆ ด้านดังเป็นที่รับทราบกันดี

ในทศวรรษกลางยุคโลกาภิวัตน์และรัฐทุนนิยมรวมศูนย์ที่เผด็จการครอบงำเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับนี้ ก็เป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์พัฒนาเอกชน (NGO) เครือข่ายชาวบ้าน ตลอดจนภาควิชาการ ปัญญาชนสาขาต่าง ๆ ได้ขยายตัวเติบโตมากขึ้นเช่นกัน ทั้งนี้ก็เพื่อร่วมมือในการแก้ไขปัญหา “วิกฤตวัฒนธรรม” ดังกล่าว โดยอาศัยภูมิปัญญาของเราเองเป็นฐานในการพัฒนาประเทศให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและเอื้อประโยชน์แก่สังคมท้องถิ่นอย่างยุติธรรม บทบาทขององค์กรภาคประชาชนและภาควิชาการดังกล่าวได้ดำเนินผ่านกิจกรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องทั้งในด้านของการศึกษาวิจัยสถานการณ์ในระดับสากลและท้องถิ่น เพื่อสนับสนุนการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ รวมทั้งเสนอแนะแก่รัฐบาลเพื่อกำหนดเป็นนโยบายในการพัฒนาประเทศ ดังที่เราได้สำรวจกันมาแล้ว ครั้นภายหลังเหตุการณ์ทางการเมืองเดือนพฤษภาคม 2535 กระแสของพลังประชาชนก็มีเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน อันนำไปสู่การร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่เรียกว่าฉบับประชาชนและได้ประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2540 รัฐธรรมนูญฉบับนี้มีสาระสำคัญในบางมาตราที่เป็นการให้สิทธิ์และอำนาจแก่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ในการฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนมีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลย์และยั่งยืนเพื่อให้ชาวบ้านสามารถดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่อง ขณะเดียวกันแนวทางในการพัฒนาประเทศนั้นรัฐบาลก็ได้ให้ความสำคัญกับการแก้ไขปัญหาในระดับชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศในปี พ.ศ. 2540

แล้ว ก็ทำให้รัฐต้องทบทวนแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา จนกระทั่งในที่สุดก็ให้การยอมรับกระแสวัฒนธรรมชุมชนและเศรษฐกิจพอเพียง ดังที่ปรากฏอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544) และฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545 – 2549) ตามลำดับ ในทศวรรษ 2540 จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นระยะหัวต่อสำคัญในอันที่จะช่วยกันผลักดันให้สังคมได้ตระหนักและเข้าใจในเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญจนนำไปสู่การปฏิบัติในลักษณะประชาสังคมที่เป็นพื้นฐานของการเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง

ในกระบวนการที่จะนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนและประชาสังคมดังกล่าวนี้เองที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทอย่างมาก เพราะเป็นการศึกษาวิจัยที่ทำให้ชุมชนท้องถิ่นได้ตระหนักถึงความสำคัญของวิถีชีวิตตลอดจนวัฒนธรรม และภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ของตัวเอง ทำให้ผู้คนส่วนใหญ่มีคุณค่า มีอำนาจและสิทธิต่าง ๆ ความรู้เหล่านี้ไม่เพียงแต่จะทำให้พวกเขาเกิดความมั่นใจเท่านั้น หากยังทำหน้าที่สื่อสารไปสู่สังคมในวงกว้างให้ตระหนักและเห็นความสำคัญส่วนนั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของกระบวนการพัฒนาประเทศตามแนวทางใหม่ดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นแม้เริ่มต้นขึ้นมาอย่างชัดเจนแล้วอย่างช้าภายในทศวรรษ 2520 และได้ดำเนินเรื่อยมาดังที่ได้กล่าวถึงไปแล้วบางส่วนข้างต้น แต่การขยายตัวและเติบโตอย่างมากในทศวรรษ 2540 นับเป็นปรากฏการณ์ที่น่าติดตามยิ่ง องค์ความรู้ต่าง ๆ และวิธีการศึกษามีความสำคัญไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่คาดหวังได้มากน้อยเพียงใด หรือไม่นั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ควรจะให้ความสนใจเป็นพิเศษ

การเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนในทศวรรษ 2540 นั้น เกิดจากแรงผลักดันและการสนับสนุนอย่างสำคัญจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างจริงจังตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากประสบการณ์ตรงของสกว.เองที่พบว่าเครื่องมือประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นนับเป็นเครื่องมือสำคัญยิ่งในการสร้างสำนึกที่จะทำให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมและร่วมแรงร่วมใจในการปฏิบัติกิจกรรมใด ๆ ก็ตามให้สำเร็จผล อันจะเป็นพื้นฐานในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนต่อไป นับจนถึงพ.ศ. 2548 สกว.โดยประสานงานของฝ่าย 4 (ฝ่ายชุมชนและสังคม) และฝ่าย “งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ได้สนับสนุนให้เกิดผลงานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น ทั้งที่สิ้นสุดโครงการไปแล้วและกำลังดำเนินการอยู่ จำนวนไม่น้อยกว่า 100 เรื่อง โดยมีทั้งในลักษณะของชุดโครงการและโครงการวิจัยย่อยต่าง ๆ

ตัวอย่างผลงานการวิจัยดังกล่าวนี้ได้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น 4 ภาค คือ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” ประสานงานโดย รองศาสตราจารย์ ดร.อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี” ประสานงานโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ชุดโครงการ

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคกลาง” ประสานงานโดย อาจารย์ชูพนิจ เกษมณี ชุดโครงการ
 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” ชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา
 “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์” ประสานงานโดย ผู้ช่วย
 ศาสตราจารย์ยงยุทธ ชูแว่น

ชุดโครงการเหล่านี้เมื่อรวมกับโครงการวิจัยเสริมต่าง ๆ แล้วก็มีจำนวนรวมกันถึง 39
 โครงการ โดยเริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2543 และสิ้นสุดโครงการในปี พ.ศ. 2546 โครงการวิจัย
 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น 4 ภาคนี้ ได้มุ่งศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน โดยแบ่งออกเป็น 2 กรอบความคิด
 หลักคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งหมดแบบองค์รวม (Total History) และ การศึกษาประวัติศาสตร์
 ท้องถิ่นด้านสำนึกทางประวัติศาสตร์ (Historical Consciousness) ในกรอบความคิดแรกนั้น เป็นการศึกษา
 เนื้อหาในทุกๆ ด้านของเครือข่ายชุมชนระดับลุ่มน้ำขนาดใหญ่ โดยมีผู้วิจัยรับผิดชอบในแต่ละเรื่องอย่าง
 เอกเทศและมุ่งสู่การเขียนภาพรวมแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดในอนาคต ส่วนในกรอบความคิดที่สอง
 เป็นการศึกษาชุมชนระดับย่อยลงมาซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายในแต่ละถิ่น เป็นการศึกษาความ
 เปลี่ยนแปลงหรือดำรงอยู่ของชุมชน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอก
 ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในวิถีวัฒนธรรมและ “สมบัติชุมชน” นอกจากนี้ก็ยังให้ความสำคัญกับความ
 เปลี่ยนแปลงในการสืบทอดและการหลงลืมเรื่องราวอันเป็นความทรงจำร่วมกันทางประวัติศาสตร์ของ
 ชุมชนนั้น ๆ เพื่อที่จะสามารถเข้าใจได้ถึงเงื่อนไขและกลไกของการสร้าง “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ขึ้นมา
 ใหม่ (ดู ยงยุทธ ชูแว่น และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2548)

สำหรับโครงการวิจัยอื่น ๆ ที่น่าสนใจซึ่งเกิดขึ้นภายหลังคือ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์
 ท้องถิ่นแม่แจ่ม 100 ปี” ประสานงานโดย สันติพงษ์ ช้างเผือกและคณะ ที่เริ่มดำเนินงานในปี พ.ศ. 2547
 ในส่วนฝ่าย “งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ของสกว. สำนักงานภาค ที่เป็นการส่งเสริมการวิจัยโดยเน้นให้
 ชาวบ้านได้ลงมือปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาและเรียนรู้เพื่อพัฒนาตนเองทางด้านต่าง ๆ นั้น ปรากฏว่า
 โครงการส่วนหนึ่งได้ให้ความสำคัญในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ชุมชน” เพื่อรื้อฟื้นความทรงจำร่วมของ
 ชาวบ้านให้หันมาทำความเข้าใจในรากเหง้าของตัวเองด้วยเช่นกัน ในกว่า 400 โครงการของงานวิจัยด้าน
 นี้ (นับถึงปี พ.ศ. 2547) ปรากฏว่าชุมชนได้ศึกษาในแง่มุมประวัติศาสตร์หรือรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่น
 โดยตรงจำนวนกว่า 30 โครงการ ตัวอย่างผลงานต่าง ๆ ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่แล้วในลักษณะของ
 ประสพการณ์วิจัยจากพื้นที่ และเนื้อหาประวัติศาสตร์บางส่วน เช่น การเรียนรู้ประวัติเจ้าแม่อยู่หัวอย่างมี
 ส่วนร่วมโดยชุมชนเจ้าแม่อยู่หัว อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช (2545) คนวังอ้อเดิมไฟการ
 ท้องเที่ยวเปิดตำนานทุนชีวิตผืนป่าและสายน้ำ (2546) บ้านเชิงเขา ตำบลบาตุกาสามะ อำเภอบาเจาะ
 จังหวัดนราธิวาส (2547) ดอนยุง ชุมชนลือมรัก พิทักษ์เด็ก (2548) ผ้าอ้อมคน...ผ่านคนทอผ้า “นา

หมื่นศรี” (2547) เรื่องเล่าของคนแม่กำปองหมู่บ้านท่องเที่ยวกลางหุบเขา (2548) เรื่องราวของคนรักป่า
รังสรรค์ด้วยใจ...ชุมชน “คลองลิต” (2548) เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นที่ได้ขยายตัวขึ้นอย่างชัดเจนในทศวรรษ 2540 เป็น
ปรากฏการณ์ที่มีพื้นฐานมาก่อนหน้านี้กว่าทศวรรษดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์
ชุมชนท้องถิ่นในระยะหลังดังที่ได้กล่าวมา ก็มีพัฒนาการบางอย่างที่แตกต่างออกไปจากระยะแรก
พอสมควร ในที่นี้อาจสามารถสรุปลักษณะร่วมของการศึกษาออกได้เป็น 3 ประการที่มีความสัมพันธ์กัน

ประการแรก จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นการศึกษาที่ใช้อุดมการณ์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เพื่อสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ให้แก่ประชาชน ซึ่งจะช่วยให้พวกเขามั่นใจในตัวเอง เพราะเป็นการรื้อ
ฟื้นเรื่องเล่าและความทรงจำต่ออดีตของคนในท้องถิ่นขึ้นมาหลังจากที่ถูกประวัติศาสตร์กระแสหลักทำให้
ลืมนั่นไปนานให้กลับมีชีวิต เกิดความภูมิใจและมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อันจะนำไปสู่การสร้าง
สำนึกความผูกพันในท้องถิ่นแผ่นดินเกิด ตลอดจนได้เรียนรู้ศักยภาพของตนเองเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ใน
ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมในปัจจุบัน

การสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะจะเป็น “พลังของ
ท้องถิ่น” ในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืนโดยแท้จริง การศึกษาที่ยึดเอาประวัติศาสตร์เป็น
ศูนย์กลางดังกล่าว จึงแตกต่างกับ “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ในช่วงก่อนหน้านี้ที่มักศึกษาเฉพาะเรื่อง เช่น
เศรษฐกิจ สังคม หรือวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่ใช้มิติประวัติศาสตร์เข้าไปช่วยอธิบายให้สามารถเข้าใจใน
เรื่องนั้น ๆ ได้ดีขึ้น โดยมีเป้าหมายในการสร้างทฤษฎีและ/หรือเพื่อยืนยันให้สิทธิและอำนาจของชุมชน
ทางด้านต่าง ๆ ซึ่งในท้ายที่สุดก็จะเป็นการนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายสำหรับการพัฒนาต่อไป
“ประวัติศาสตร์ชุมชน” ในระยะแรก ๆ จึงมักแฝงอยู่ในประเด็นการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ที่ไม่ได้ยึด
เอาประวัติศาสตร์เป็นแกนกลางดังกล่าว ความแตกต่างของประวัติศาสตร์ชุมชนในทศวรรษ 2540 จึงอยู่ที่
การเอาอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเข้ามาปรับใช้ชุมชนโดยตรง มีหน่วยวิเคราะห์ทางด้านกายภาพที่
ชัดเจนและนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเป็นรูปธรรมดังจะกล่าวถึงต่อไป

ประการที่สอง วิธีการศึกษา เป็นการศึกษาที่เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็น
อย่างมาก กล่าวคือ นอกจากมีทีมวิจัยในแต่ละโครงการซึ่งเกือบทั้งหมดใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เป็น
หลัก เป็นการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วมซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของการศึกษาภาคสนามที่ผู้วิจัยทุ่มเทเวลาใน
การสร้างความสัมพันธ์กับชาวบ้านพร้อม ๆ กับการเก็บข้อมูลจากพวกเขาทั้งในลักษณะสัมภาษณ์เจาะลึก
เป็นรายบุคคล (Individual In-Depth Interview) เพื่อสอบถามภาพรวมและรายละเอียดต่าง ๆ และการ
สนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ซึ่งเป็นการสนทนาแบบเจาะประเด็นเป็นเรื่อง ๆ ให้ชาวบ้านได้

แลกเปลี่ยนทัศนคติความเห็นต่าง ๆ และยังเป็น การตรวจสอบถึงความถูกต้องของข้อมูลเพื่อประมวลขึ้นมา เป็นความรู้ในแต่ละประเด็นดังกล่าว

การใช้วิธีการสัมภาษณ์ในลักษณะนี้ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากเข้าร่วมในกระบวนการวิจัย นับตั้งแต่ระดับเยาวชนจนไปถึงผู้รู้ในชุมชน ไม่ใช่เป็นการสัมภาษณ์เฉพาะกลุ่มปัญญาชนท้องถิ่นเพียง กลุ่มเดียว หากเป็นข้อมูลจากชาวบ้านทั่วไปรวมอยู่ด้วยจำนวนมาก แม้ในบางโครงการจะให้ความสำคัญ กับหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรไปพร้อม ๆ กัน (เช่น “โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ชุมชนใน เชียงใหม่: การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ของ สมโชติ อ๋องสกุล “โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นวิถีวัฒนธรรมริมน้ำย่านตลาดพลูฯ” ของพวงร้อย กล่อมเกลี้ยงและคณะ “โครงการการเมือง ท้องถิ่นบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2439 – 2534” ของสารูป ฤทธิชูและคณะ เป็นต้น) แต่หลักฐาน ข้อมูลดังกล่าวก็จะนำมาแลกเปลี่ยนตรวจสอบและวิจารณ์เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่การเขียน ประวัติศาสตร์ของชุมชนดังกล่าว ด้วยเหตุดังนั้น ประวัติศาสตร์ชุมชนที่ได้กล่าวถึงนี้จึงเป็นแนว การศึกษาที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยอย่างแท้จริง นับเป็นปฏิบัติการร่วม ระหว่างนักวิชาการกับประชาชนเพื่อปลดปล่อยตัวเองของชุมชนท้องถิ่นให้มีประวัติศาสตร์ที่ “อิสระ” จาก โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ชาติ

ประการที่สาม องค์ความรู้และการขยายผล เป็นความรู้ที่มีเนื้อหาหลากหลายจากมุมมองของ คนในท้องถิ่นเองเพื่อเรียนรู้และสืบต่อกันในชุมชน นับเป็นการวิจัยอย่างเป็นทางการที่กำหนดเนื้อหาไป ตามความแตกต่างหลากหลายหรือลักษณะเฉพาะของชุมชนแต่ละแห่ง เช่น การจัดการทรัพยากร วิถี วัฒนธรรม การทำมาหากินด้านต่าง ๆ การเมือง ศาสนาและศิลปะ ทั้งนี้ล้วนเป็นประวัติศาสตร์ที่เกิดจาก มุมมองของคนภายในท้องถิ่นทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ก็กำหนดขึ้นจากการ เปลี่ยนแปลงที่เกิดโดยกระบวนการปรับตัวของชุมชนเป็นเกณฑ์สำคัญ ภาพประวัติศาสตร์ชุมชนโดยรวม ที่ขยายตัวขึ้นในทศวรรษ 2540 นี้จึงมีลักษณะที่เคลื่อนไหว ได้แย้ง ต่อสู้ ไม่ใช่เป็นภาพอดีตที่เรียบง่ายอัน เป็นลักษณะเดิมของการศึกษาในกรอบ “วัฒนธรรมชุมชน” บางแนวที่กล่าวมาข้างต้น อย่างไรก็ตามก็ ไม่ได้หมายความว่าการศึกษาที่ปฏิเสธแนววัฒนธรรมชุมชนแต่อย่างใด หากแต่เป็นการพยายามขยาย ในมิติวัฒนธรรมให้กว้างออกไปจนเห็นภาพของชาวบ้านในมุมมองอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งอาจไม่ใช่ส่วนที่ดีหรือ “คุณค่า” เพียงอย่างเดียว แต่รวมถึงมิติในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากอิทธิพลภายนอก ลักษณะเด่นของประวัติศาสตร์ชุมชนที่กล่าวถึงนี้จึงอยู่ที่ความหลากหลายของวาทกรรมในประเด็นเนื้อหา ที่แตกต่างกันออกไปของแต่ละพื้นที่ นับเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นตัวของตัวเองอย่างมาก จนอาจ กล่าวได้ว่าเป็นวาทกรรมเพื่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่ เข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ นับเป็นการช่วยเปิดพื้นที่ให้ตัวละครอันหลากหลายจากกลุ่มชาติพันธุ์ใน ภาคเหนือ ชวนาในลุ่มแม่น้ำชี ตลอดไปจนถึงผู้คนที่อาศัยอยู่ในป่าพรุควนเคร็งบริเวณริมทะเลสาบ

สงขลาในภาคใต้ ได้มีบทบาทสำคัญในชุมชนท้องถิ่นของตัวเอง ที่สำคัญพวกเขาเป็นผู้กระทำพอ ๆ กับเป็นผู้รับการกระทำจากความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ขณะเดียวกันก็ตอบโต้กับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวด้วย

เนื้อหาอันหลากหลายและเป็นอิสระของประวัติศาสตร์ชุมชนนี้ส่วนใหญ่ได้รับการถ่ายทอดและเรียนรู้กันในชุมชนโดยผ่าน “หลักสูตรท้องถิ่น” ในสถานศึกษาระดับต่าง ๆ และบางส่วนก็ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ไปสู่สังคมเพื่อเป้าหมายการอ่านในวงที่กว้างขึ้น ไม่ใช่สื่อสารกับกลุ่มนักวิชาการเพียงส่วนเดียวเหมือนงาน “ท้องถิ่นศึกษา” ด้านต่าง ๆ ในทศวรรษที่ผ่านมา

งานวิจัยที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น โดยการสนับสนุนของกองทุนสนับสนุนการวิจัยนี้ ถือเป็นกระแสนักวิชาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสำคัญที่ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วกระจายไปทั่วประเทศโดยมีนักวิจัยระดับต่าง ๆ เข้าร่วมโครงการจำนวนมาก ขณะเดียวกันก็ได้รับการตอบรับจากประชาชนตามท้องถิ่นอย่างกระตือรือร้น นับเป็นความสำเร็จของ สกว.ที่สามารถผลักดันให้เกิดกระบวนการวิจัยที่มีผลกระทบต่อสังคมในระดับสูง ซึ่งปัจจัยสำคัญประการหนึ่งน่าจะเกิดจากระบบการบริหารงานวิจัยของ สกว.เอง กล่าวคือ เป็นการสนับสนุนเงินทุนในลักษณะชุดโครงการที่มีผู้ประสานงานอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ เป็นผู้ระดมนักวิจัยในท้องถิ่นให้เข้ามาทำงานร่วมกัน ที่สำคัญมีระบบที่ปรึกษาโครงการคอยช่วยเหลือตลอดระยะเวลาของการทำงาน โดยการให้คำแนะนำและประเมินผลงานเพื่อปรับปรุงเป็นช่วง ๆ การจัดประชุมเพื่อรายงานความก้าวหน้าและประเมินผลงานเป็นช่วง ๆ นั้น นอกจากจะได้งานวิจัยที่มีคุณภาพในระดับหนึ่งแล้ว ระบบการทำงานดังกล่าวก็ยังทำให้เครือข่ายนักวิจัยได้สัมพันธ์กับผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมากยิ่งขึ้น เป็นชุมชนวิชาการที่เข้มแข็งโดยมีผู้ทรงคุณวุฒิคอยเป็นที่ปรึกษาช่วยเหลืออย่างสร้างสรรค์และอดทน นับเป็นครั้งแรกในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่นักวิจัยและชาวบ้านได้พบปะสัมผัสกับนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านอย่างใกล้ชิด ดังเช่น ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. อภินันท์ รพีพัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ดร.ชยันต์ วรรธนะภูติ ศาสตราจารย์ ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์ รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทราวาณิช เป็นต้น นักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิเหล่านี้ได้ทำงานทางด้านวิชาการที่เกี่ยวข้องกับชุมชนท้องถิ่นมายาวนาน และยังคงทุ่มเทให้กับการศึกษาทางด้านนี้อย่างไม่รู้เหน็ดเหนื่อยจวบจนปัจจุบัน การเติบโตและขยายตัวของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะของ “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ดังกล่าว จึงเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการสนับสนุนวิชาการอย่างเข้มข้นทั้งโดยตรงและโดยอ้อมจากนักวิชาการดังกล่าวรวมทั้งท่านอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง

การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น โดยการสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ยังคงดำเนินต่อไปอย่างสืบเนื่อง ทั้งในลักษณะที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยตรงและผนวกอยู่กับการศึกษาชุมชนในประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ชุดโครงการ “การอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีและชาติพันธุ์” ของ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และ ชุดโครงการ “การค้นหาและพัฒนาหลังชุมชนท้องถิ่นเขตอีสานใต้” โดย ดร.ปรีชา อุยตระกูล เป็นต้น การศึกษา “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดจึงเป็นความตื่นตัวครั้งสำคัญทางด้านวัฒนธรรมการเรียนรู้ของสังคมท้องถิ่นที่จะนำไปสู่การใคร่ครวญพิจารณาสถานภาพและคุณค่าตัวเองซึ่งจะเป็นพื้นฐานแก่ “อัตลักษณ์” ของประชาชนรุ่นต่อ ๆ ไปในอนาคต

กล่าวอย่างสรุป พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภายหลังจาก พ.ศ. 2520 นั้นมองเห็นได้อย่างชัดเจนถึงแนวโน้มการเพิ่มรายละเอียดของเนื้อหาทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมมากขึ้น โดยในระยะแรกเนื้อหาทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจจะเป็นส่วนขยายของประวัติศาสตร์ศูนย์กลางว่าเข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่น” อย่างไร จากนั้นตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษนี้เป็นต้นไปก็เริ่มมีการศึกษาที่แสดงความเป็นตัวของตัวเองทางด้านการเมืองของท้องถิ่นมากขึ้น ขณะเดียวกันเนื้อหาทางด้านวัฒนธรรมจะได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ทั้งในแง่ของการศึกษาวัฒนธรรมยุคโบราณเพื่อแสดงถึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่นอันสอดคล้องกับการส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และยังเป็นประโยชน์กับการสร้างจิตสำนึกการอนุรักษ์ที่ถูกต้อง ส่วนการศึกษาวัฒนธรรมของชาวบ้านนั้น ก็จะเป็นการค้นหาประวัติศาสตร์ “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นฐานความรู้ในการพึ่งตนเองและวางนโยบายการพัฒนาไปตามทฤษฎี “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนอีกด้านหนึ่งมุ่งไปสู่การสร้างวัฒนธรรมและเป็นพลังสำหรับการต่อรองเรื่องการจัดการทรัพยากรและการมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจรัฐให้เอื้อประโยชน์แก่ชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น การศึกษาในลักษณะนี้มุ่งกระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของประชาชนให้เกิดสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่เพื่อการหลุดพ้นการครอบงำต่าง ๆ จากภายนอกและเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

การศึกษาที่พยายาม “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากการครอบงำทั้งจากรัฐและระบบทุนนิยม รวมทั้งค้นหาและสร้าง “พลังท้องถิ่น” ขึ้นนี้ นับเป็นปฏิกิริยาต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่ส่งผลกระทบไปยังท้องถิ่นในทุก ๆ ด้านดังกล่าวข้างต้น นับเป็นการศึกษาแนวใหม่โดยผ่าน “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ที่เติบโตมากขึ้นตามลำดับ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามแนวทางนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นนวัตกรรมเพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นผู้เสียเปรียบตลอดมา การตอบรับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จากสังคมมากขึ้นในปัจจุบันจึงเป็นเรื่องที่สามารถทำความเข้าใจได้ไม่ยาก และมีความหวังข้างหน้าที่จะช่วยยกระดับสังคมชนบทให้พัฒนาไปได้อย่างเหมาะสม

นักวิชาการที่มีบทบาทในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบันในอีกด้านหนึ่งก็คือผู้ที่สืบสานอุดมการณ์ของปัญญาชนรุ่นก่อนที่ให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ประชาชน” มาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 แล้ว นักวิชาการรุ่นใหม่ไม่น้อยที่เป็น “ผลิตผล” จากภายนอกประเทศและ/หรือเป็นผู้ที่รับเอาแนวคิดทฤษฎีสังคมศาสตร์จากต่างประเทศมาใช้ศึกษาสังคมไทย ด้วยเหตุดังนั้นก็ยิ่งยอมนำมาซึ่งข้อโต้แย้ง ถกเถียง รื้อถอน เกี่ยวกับ “ความจริง” ที่มีอยู่เดิมของชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น การพัฒนาทั้งด้านแนวคิดและวิธีการศึกษาจากนักสังคมศาสตร์เพื่อใช้อธิบายปรากฏการณ์ของสังคมท้องถิ่นไทยในช่วงกว่าหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา มีผลให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงไปสู่การสร้างวาทกรรมเพื่อตอบโต้ปัญหาร่วมสมัยมากกว่าการย้อนอธิบายสังคมในอดีตโดยอิสระ สิ่งนี้นับเป็นความก้าวหน้าของการศึกษา หรือเป็นทางออกที่มีไม่มากนักบนเส้นทางการค้นหาตัวเองมายาวนานของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย

บทที่ 4

ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งได้ดำเนินไปอย่างสืบเนื่องตลอดช่วงประมาณห้าทศวรรษ ดังที่ได้สำรวจมา ถ้ามองโดยภาพรวมแล้วก็ถือว่าได้พัฒนาก้าวหน้าไปจนเป็นที่น่าพอใจในระดับหนึ่ง กล่าวคือ สามารถสร้างองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ จนมองเห็นพัฒนาการของสังคมใน “ท้องถิ่น” ได้อย่าง สลับซับซ้อนมากขึ้นตามลำดับ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแท้จริงแล้วก็คือการศึกษาประวัติศาสตร์ ของชาติโดยรวมนั่นเอง เพราะชาติในความหมายปัจจุบันย่อหมายถึง “ประชาชาติ” ที่เป็นส่วนประกอบ ของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อันหลากหลาย มีความเป็นมาแตกต่างกันออกไป การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นหน่วยย่อย ๆ ดังกล่าวนี้อาจช่วยให้สามารถเข้าใจประวัติศาสตร์ของ “ชาติไทย” ได้อย่างกว้างขวางและ ลึกซึ้งขึ้น

เมื่อเราเข้าใจได้อย่างนี้ก็จะเห็นว่าโดยพื้นฐานแล้วประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือประวัติศาสตร์ ชนิดหนึ่ง ด้วยเหตุดังนั้นปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีลักษณะเช่นเดียวกับปัญหาของ การศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วไปดังได้มีผู้อภิปรายไว้อย่างชัดเจนส่วนหนึ่งแล้ว (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2532 ข. : 61-87) อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก “ท้องถิ่น” เป็นหน่วยการศึกษาที่แยกย่อยออกไป ตลอดจนมีความ แตกต่างหลากหลายอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ และยังมีคุณลักษณะพิเศษอื่น ๆ ประกอบกัน ซึ่งแม้ว่าจะถือเอา กรอบของปัญหาการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไปมาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ แต่ก็ยังมีปัญหาในแง่มุมอื่น ๆ ที่สามารถนำมาอภิปรายเพิ่มเติมได้อีกส่วนหนึ่ง ด้วยเหตุดังนั้น ในการกล่าวถึงปัญหาของการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะขอแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ ปัญหาทั่วไปในเชิงวิชาการโดยตรง และปัญหา อื่นๆ

ปัญหาในเชิงวิชาการ

ปัญหาดังกล่าวนี้ สามารถแยกออกเป็น 4 ลักษณะคือ ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา ปัญหาเกี่ยวกับ วิธีการศึกษา ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน และปัญหาเกี่ยวกับหน่วยการวิเคราะห์ ซึ่งทั้ง 4 ด้านมีความ เกี่ยวเนื่องหรือส่งผลต่อกันดังจะได้สำรวจเป็นลำดับไป

ปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่หลายฝ่ายคาดหวัง ย่อมต้องการเห็นเนื้อหาที่ครบถ้วนรอบด้านและมี ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างกลมกลืนและมีพัฒนาการ แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าการศึกษาเท่าที่ผ่าน มายังห่างไกลความสมบูรณ์ตามอุดมคติอีกมาก กล่าวคือ มองเห็นปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหาอย่างน้อย 2

ประเด็นหลัก ๆ คือ มุ่งเน้นศึกษาเนื้อหาด้านหนึ่งด้านใดเพียงด้านเดียว และ การไม่อธิบายเนื้อหาต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน

ปัญหาที่มุ่งเน้นศึกษาเพียงด้านเดียวนั้น มองเห็นได้ชัดเจนตลอดมา ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับเมืองและชุมชนโบราณในระยะแรก ๆ การศึกษาในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย หรือช่วงที่ “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นให้เป็นตัวของตัวเองหรือเป็นอิสระมากขึ้นแล้วในภายหลัง การศึกษาเกี่ยวกับเมืองและชุมชนโบราณของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ในระยะแรก ๆ ก็จะเห็นได้ว่ามักไม่มีภาพสังคมหรือการเคลื่อนไหวของผู้คนที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองสมัยโบราณดังกล่าว เช่นเดียวกับการศึกษาที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มักจะกล่าวถึงเฉพาะประวัติของเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารส่วนกลาง โดยไม่ให้พื้นที่กับลักษณะทางด้านเศรษฐกิจและเนื้อหาอื่น ๆ ครั้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา แม้จะมีประเด็นเนื้อหาที่หลากหลายมากขึ้น หรือที่เรียกว่าเป็นการศึกษาในมิติของการขยายเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ แต่ก็มักเน้นกิจกรรมด้านหนึ่งด้านใดเท่านั้น เช่น การปฏิรูปการปกครองของมณฑลต่าง ๆ หรือประเด็นทางด้านเศรษฐกิจและการศึกษาซึ่งล้วนมองจากศูนย์กลางหรือภายนอกทั้งสิ้น ประเด็นปัญหานี้เกิดจากข้อจำกัดในการใช้หลักฐานและการวิเคราะห์ดังจะกล่าวถึงต่อไป

ปัญหาการศึกษาเนื้อหาด้านเดียวนี้นับว่ามีมาอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นว่าภายหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้ว แม้แนวคิดและวิธีการศึกษาจะก้าวหน้าและขยายพื้นที่ออกสู่หมู่บ้านมากขึ้น แต่ประเด็นเนื้อหาศึกษาที่เน้นเพียงด้านเดียวยังปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ดังเช่น การศึกษาด้านสังคมเกี่ยวกับ “ความเชื่อพระศรีอาริย์” และ “กบฏผู้มีบุญ” ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน หรือการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เป็นต้น ปัญหาดังกล่าวอาจเกิดจากผู้ศึกษามักเป็นนักสังคมศาสตร์สาขาหนึ่งสาขาใด เช่น โบราณคดี เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ซึ่งสนใจเฉพาะเรื่องไปตามวิธีวิทยาของตนมากกว่ามุ่งสร้างภาพรวมเป็นประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) แม้ว่าการศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้านมีแนวโน้มที่จะพิจารณาเนื้อหาหลายด้านมากขึ้นในภายหลัง เช่น อธิบายความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม แต่ก็ยังไม่กลมกลืนและเป็นภาพนิ่งมากเกินไป

ส่วนการไม่อธิบายเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ ให้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ก็นับเป็นปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งมองเห็นได้ชัดเจนโดยเฉพาะตั้งแต่ “ยุคทอง” ของการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา โดยแม้มีแนวโน้มให้เห็นว่าการสัมมนาในแต่ละจังหวัดนั้นจะให้ความสำคัญกับการศึกษาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านมากขึ้น และเกือบทั้งหมดก็มีรูปแบบการนำเสนอใกล้เคียงกัน คือเริ่มต้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนาการของเมืองในยุคสมัยต่าง ๆ จากสมัยสุโขทัยถึงรัตนโกสินทร์ ต่อด้วยประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ วรรณกรรม ภาษาและวัฒนธรรม ฯลฯ จะเห็นได้ว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังกล่าวนั้นมีความก้าวหน้าในด้านความหลากหลายของเนื้อหามากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การศึกษาในลักษณะนี้ก็ยังเป็นเพียงสหวิทยาการแบบแยกส่วนเท่านั้น หากได้อธิบายเรื่องดังกล่าวให้เป็นองค์รวมที่สัมพันธ์

กันเหมือนที่ได้เกิดขึ้นในสังคมจริง ๆ ไม่ ทั้งนี้เพราะตามความเป็นจริงแล้ว พัฒนาการทางสังคมของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ย่อมดำเนินไปบนความสัมพันธ์ของกิจกรรมทุก ๆ ด้านของมนุษย์ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ ระบบความเชื่อ ฯลฯ และกิจกรรมเหล่านี้แม้ว่าดูเหมือนแบ่งแยกออกจากกัน แต่แท้จริงแล้วล้วนเกี่ยวเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวและมีอิทธิพลต่อกันทั้งสิ้น “...ทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จำเป็นต้องมองกิจกรรมทุกด้านของสังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สามารถใช้สิ่งหนึ่งมาอธิบายเสริมอีกสิ่งหนึ่งได้...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2532 ข. : 76)

การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในกิจกรรมทุกด้านของคนใน “ท้องถิ่น” หนึ่งๆ นั้น นับเป็นเรื่องสำคัญแต่ยังปรากฏให้เห็นน้อยมากในช่วงเวลาที่ผ่านมา เนื้อหาของโบราณคดีอย่างอยู่บ้างในงานของ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม เช่น บทความที่รวมอยู่ในหนังสือ *แองอารยธรรมอีสาน* (2535) ซึ่งท่านได้พยายามอธิบายความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมความเชื่อ และศิลปะ เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนจนถึงการก่อตั้งขึ้นเป็นรัฐ เช่นเดียวกับงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ อีกชิ้นหนึ่งคือ *ทองเที่ยวบุญบังไฟอีสาน : บุญบังไฟต้องรับใช้ชาวยุโสธร ไม่ใช่ชาวยุโสธรรับใช้บุญบังไฟ* (2536) ก็อาจเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดสำหรับการศึกษาเนื้อหาในช่วงยุคใหม่ นอกจากนี้การศึกษาประวัติของชุมชนในภาคเหนือระยะหลัง ๆ ก็มีแนวโน้มให้เห็นลักษณะดังกล่าวมากขึ้นเช่นกัน การศึกษาที่สามารถอธิบายเนื้อหาในด้านต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กันนี้จะทำให้เข้าใจสังคมได้อย่างลึกซึ้งขึ้น เพราะจะมองเห็นความแตกต่างหรือลักษณะเฉพาะของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้ใกล้เคียงกับความจริงและรอบด้าน อันจะเป็นข้อมูลสำคัญสำหรับเป็นพื้นฐานในการนำไปประยุกต์ใช้เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาท้องถิ่นในปัจจุบันได้ต่อไป

ปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษา

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมามีปัญหาเกี่ยวกับวิธีการศึกษาเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วไป ซึ่งได้แก่ ปัญหาด้านวิพากษ์วิธี และ ปัญหาด้านแนววิเคราะห์ อย่างไรก็ตามรายละเอียดของปัญหาเหล่านี้ก็มีประเด็นปลีกย่อยออกไปตามรายละเอียดของเนื้อและลักษณะพิเศษอื่น ๆ ของ “ท้องถิ่น” ดังกล่าวแล้ว

ปัญหาด้านวิพากษ์วิธี ประเด็นนี้ก็คือการตรวจสอบเพื่อประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลที่ได้มาจากหลักฐานนั่นเอง ปรากฏว่าในช่วงก่อน พ.ศ. 2520 นั้น ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่ค่อยจะเคร่งครัดกับวิธีการดังกล่าวมากนัก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแนววิเคราะห์หรือการมองประวัติศาสตร์ยังคงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของประวัติศาสตร์ชาติที่เน้นศูนย์กลาง แนววิเคราะห์ดังกล่าวไม่ได้ขัดแย้งกับข้อมูลที่ปรากฏในหลักฐานที่ใช้ศึกษา ดังนั้นจึงไม่เกิดแรงจูงใจที่จะตรวจสอบข้อมูลอย่างเคร่งครัด นับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นกับการศึกษา “ประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน” ในภายหลังเช่นเดียวกัน

“ประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน” ที่เติบโตขึ้นมาอย่างมากจากผลงานของนักสังคมศาสตร์ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมานั้น มีวิธีการศึกษาเฉพาะที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ การใช้ข้อมูลจากวิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านเป็นหลัก ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ ผู้ศึกษามักใช้ข้อมูลดังกล่าวโดยตรงไปตรงมา ขาดการตรวจสอบ นอกจากนี้ยังเลือกใช้ข้อมูลให้สอดคล้องกับแนวคิดหรือสมมติฐานของผู้ศึกษา วิธีการเช่นนี้ยังคงมองเห็นอยู่แม้จนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรมบางกลุ่ม ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาโดยใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ในลักษณะดังกล่าวจึงมักถูกวิพากษ์วิจารณ์อยู่เสมอทั้งจากนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ด้วยกัน (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 42 ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข : 196-197)

สำหรับปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์นั้น นอกจากมีแนวคิดที่มองเห็น “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ว่าอยู่ภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยตลอดมา ซึ่งไม่เป็นความจริงแล้ว ในภายหลังยังมีการนำเอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่าง ๆ มาใช้ศึกษาท้องถิ่นด้วย แม้ว่าแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์จะมีบทบาทมากขึ้นในสมัยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน แต่สำหรับการศึกษาในทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว แนวคิดทฤษฎีเหล่านั้นก็ควรจะเป็นเครื่องมือที่อาจนำมาประยุกต์ใช้สำหรับการสร้างแนววิเคราะห์เพื่อเป็นช่องทางให้เห็นปัญหาในแง่มุมที่กว้างขึ้น ไม่ใช่นำมาเป็นกรอบสำหรับการศึกษาแล้วจึงค้นหาข้อมูลที่สอดคล้องสนับสนุนเครื่องมือดังกล่าว แม้วิชาประวัติศาสตร์จะยอมรับวิธีการทางสังคมศาสตร์มากขึ้นในปัจจุบันแต่แนววิเคราะห์ก็ยังคงอาศัยข้อมูลจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ เป็นหลัก

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาประเด็นที่เกี่ยวข้องชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ที่ได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีเข้ามาใช้อย่างชัดเจนนั้น แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่แปลกใหม่และน่าตื่นตื้นตันยินดีเพราะได้เปิดเผยให้เห็นประเด็นเนื้อหาใหม่ ๆ ในโลกของชาวบ้านที่นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ค่อยสนใจศึกษามาก่อน เช่นในด้านประวัติศาสตร์ความคิด แต่การนำเอาแนวคิดทฤษฎีมาใช้อย่างตรงไปตรงมาก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องแนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ขึ้น กล่าวคือมองความเปลี่ยนแปลงตามกรอบทฤษฎีมากเกินไป ดังเช่นกรณีการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือ “กบฏผู้มีบุญ” ที่ได้ นำเอาแนวคิดเรื่อง “ความเชื่อในพระศรีอารีย์” มาใช้ศึกษาเรื่องราวของกบฏชาวนาดังกล่าว นับว่ามีปัญหาที่อาจเชื่อมโยงได้กับข้อบกพร่องข้างต้น กล่าวคือ ทำให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจหรือมุ่งหมายแต่ความเชื่อด้านเดียวของชาวบ้านมากเกินไป เพราะในความเป็นจริงแล้วในสังคมชาวนานั้นยังมีความเชื่ออื่น ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลาย “งานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาบางงานที่ทำการวิจัยในภาคอีสาน...ให้ข้อนำคิดเกี่ยวกับความเชื่อของชาวบ้านว่า มีระบบความเชื่ออื่น ๆ ที่สำคัญนอกไปจากพุทธศาสนา เช่น ความเชื่อใน “ผีปู่ตา” และ “ปอบ” ...ความเชื่อนี้มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของสมาชิกในหมู่บ้านโดยส่วนรวม และในหลาย ๆ ด้านของชีวิต...ข้อมูลจากงานวิจัยข้างต้นจะ “ผิด” หรือ “ถูก” จะเป็นประโยชน์หรือไม่กับ

การศึกษาขบถในช่วงที่เราพิจารณา...แต่ประเด็นอยู่ที่ว่า ข้อมูลเหล่านี้อาจชวนให้เราถูกคิดและยังอิงบ้างว่า การให้ความสำคัญกับความเชื่อในพระศรี-อารีย์ในระบบความเชื่อทั้งหมดของชาวบ้านนั้น อาจจะเป็นการมองเฉพาะดอกบัวในบึง...ในการศึกษาขบถผู้มีบุญนี้ ถ้าเราพิจารณาเนื้อความตามคัมภีร์หรือจากคำเทศนาของพระสงฆ์ สิ่งเหล่านี้เป็นความเชื่อของชาวบ้านด้วยหรือไม่ การหาข้อมูลสนับสนุนโดยดูจากแหล่งบรรพชิตจะเป็นสิ่งเดียวกับวิถีชีวิตของชาวบ้านหรือไม่ จากเหตุการณ์ชวนให้เราเข้าไปทำนองว่าชาวบ้านพากันเชื่อในเวทย์มนต์คาถา การรักษาโรค การเปลี่ยนจากหินเป็นทอง ฯลฯ ในทำนองนี้ มากกว่าการมาของผู้จะทำให้หลุดพ้นสู่สังคมใหม่ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ชาวบ้านอาจจะไม่ได้เชื่อในการมาของพระศรีอารีย์ เพียงแค่เชื่อในไสยศาสตร์ของ “ผู้มีบุญ” ที่ช่วยความเจ็บไข้ได้ป่วย ความทุกข์ลำเค็ญในชีวิตที่มีอยู่ในปัจจุบันให้หายไปได้เท่านั้นก็ได้ จะเรียกการกระทำของราษฎรนี้ว่า “ขบถ” ก็เป็นกรณีเฉพาะส่วนน้อยที่มีการปะทะกับทางการเท่านั้น กรณีโดยทั่วไปแล้วไม่มีความรุนแรงแต่อย่างใด” (ชยันต์ รัชชกุล, 2527 : 334 – 335)

นอกจากนี้ การศึกษาเกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน” โดยการอาศัยแนวคิดทฤษฎี “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” หรือแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งข้อสรุปการศึกษาในหลายประเด็นก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และโต้แย้งตลอดมา (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 และยุคติ มุกดาวิจิตร, 2538 เป็นต้น) การนำเอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์มาใช้ศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันนับว่าเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งเราจะได้ทำความเข้าใจเรื่องนี้นักมากขึ้นในภาคที่สองอันเป็นบทที่ว่าด้วย “แนวทางการศึกษา : กรณีประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น” ต่อไป

ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน

การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตามถือว่า “หลักฐาน” มีความสำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากหลักฐานแล้วผู้ที่ศึกษาก็ไม่อาจตอบคำถามต่าง ๆ ได้เลย การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงเวลาประมาณห้าทศวรรษที่ผ่านมา สามารถมองเห็นปัญหาเกี่ยวกับหลักฐานได้อย่างน้อย 2 ประเด็นหลักคือ ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐาน และ ปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน

ปัญหาที่เกิดจากการขาดแคลนหลักฐาน เป็นปัญหาทั่วไปในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่ชอบบันทึกตัวหนังสือเหมือนสังคมตะวันตก ด้วยเหตุนี้เมื่อจะศึกษาเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมหรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชนส่วนใหญ่ จึงมักมีปัญหาในเรื่องหลักฐาน เพราะมีบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวน้อยมาก ยิ่งเมื่อออกไปศึกษาใน “ท้องถิ่น” ต่างๆ ด้วยแล้ว ปัญหาดังกล่าวจึงได้เพิ่มขึ้นหลายเท่า การขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เป็นเพราะความก้าวหน้าของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั่นเอง กล่าวคือ ในระยะหลังเนื้อหาของการศึกษาจะมุ่งไปทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมมากขึ้น ไม่เหมือนกับในช่วงก่อน พ.ศ. 2520 ที่ประเด็น

การศึกษาส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่แต่ประวัติของบ้านเมืองและบุคคลสำคัญ หรือเนื้อหาทางการเมืองที่เกี่ยวข้องอยู่กับศูนย์กลาง ด้วยเหตุนี้หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาจึงสัมพันธ์กับเนื้อหาดังกล่าว อันได้แก่ ตำรานพงสาวดาร เอกสารของทางราชการประเภทต่างๆ ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างจะพอเพียง ฉะนั้นปัญหาการขาดแคลนหลักฐานของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นช่วงก่อน พ.ศ. 2520 จึงไม่ค่อยมีมากนัก เพราะเอกสารที่จะตอบคำถามที่กล่าวข้างต้นมักได้รับการรวบรวมไว้อย่างสำเร็จรูปดีแล้ว เช่น ประชุมพงสาวดารชุดต่างๆ หรือเอกสารอื่นๆ ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ บรรยายการรกรกเถียงประเด็นการขาดแคลนหลักฐานจึงไม่ค่อยเกิดขึ้นในระยะนี้ ไม่เหมือนกับในช่วงหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้วที่ดูเหมือนว่าประเด็นดังกล่าวจะได้รับการพิจารณามากขึ้น และนับเป็นปัญหาสำคัญที่นักวิชาการที่เกี่ยวข้องมักกล่าวถึงเสมอ อย่างไรก็ตาม ปัญหาการขาดแคลนหลักฐานในอีกด้านหนึ่งก็เกิดจากปัญหาทางด้านการวิเคราะห์ที่ไม่ค่อยจะได้นำมาพิจารณากันนัก

ปัญหาที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์หลักฐาน นับว่าเป็นประเด็นปัญหาที่ควรอภิปรายเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะจะเห็นได้ว่าขณะที่มีการศึกษาเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ นั้น ก็มีการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือ“หลักฐาน”ประเภทต่าง ๆ ของท้องถิ่นอย่างสืบเนื่องมาด้วย และได้เพิ่มปริมาณมากขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ. 2520 อย่างไรก็ตาม นักวิชาการที่เกี่ยวข้องก็ไม่ได้สนใจนำเอาหลักฐานดังกล่าวมาใช้เท่าใดนัก ฉะนั้น การที่จะกล่าวว่าขาดแคลนหลักฐานในการศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นจึงอาจไม่ถูกต้องนัก ปัญหานี้จึงน่าจะอยู่ที่การวิเคราะห์หลักฐานและความคับแคบของนักวิชาการมากกว่า

หลักฐานใด ๆ ก็ตามย่อมตอบคำถามที่ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ไม่ได้ทั้งหมด แต่ปัญหาสำคัญของการใช้หลักฐานประการหนึ่งก็คือ ผู้ศึกษาไม่ได้ตั้งคำถามใหม่ ๆ ต่อหลักฐานเดิมที่มีอยู่แล้ว เช่น พงสาวดารเมืองย่อมตั้งใจที่จะบอกเล่าประวัติความเป็นมาของเมืองและเจ้าเมืองในแต่ละยุคแต่ละสมัย การตั้งคำถามจึงมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่พงสาวดารดังกล่าวตั้งใจจะบอกอยู่แล้ว จึงไม่เกิดประเด็นคำตอบใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองนั้น แต่ถ้าหากผู้ศึกษามีคำถามใหม่ๆ เช่น ประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมหรือประเด็นด้านเศรษฐกิจท้องถิ่น บางทีพงสาวดารเมืองเหล่านั้นอาจอธิบายประเด็นเหล่านี้ได้บ้าง แม้จะไม่ชัดเจนหรือไม่มากนักก็ตาม การที่จะได้มาซึ่งคำตอบใหม่ ๆ เหล่านี้จึงเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์หลักฐานโดยตรง ซึ่งเมื่ออาจมีความซับซ้อนอยู่บ้างแต่ก็สามารถฝึกฝนได้จากการศึกษาตัวอย่างที่ผู้อื่นริเริ่มไว้แล้ว เช่น กรณีการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณของ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้ใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดีวิเคราะห์ให้เห็นถึงวิถีชีวิต ศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ในชุมชนดังกล่าวแทนที่จะบอกแค่เพียงอายุของเมืองหรือชุมชนเหล่านั้นตามที่โบราณสถานหรือโบราณวัตถุบอกไว้อย่างเดียว หรือ ผลงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในชุด **ปากไก่และใบเรือ** (2527) และบทความเรื่อง **“คดีที่เกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้”** (2526) ก็จัดได้ว่าเป็นงานบุกเบิกที่เน้น

เนื้อหาใหม่ ๆ จากการใช้หลักฐานชุดเดิม หรือเป็นการบุกเบิกการใช้หลักฐานใหม่ ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไปพร้อม ๆ กัน

ปัญหาของการตั้งคำถามหรือการวิเคราะห์หลักฐานที่ไม่ค่อยก้าวหน้านั้น ในอีกด้านหนึ่งก็จะนำไปสู่ความคับแคบของการใช้หลักฐานประเภทอื่น ๆ ที่ไม่เคยชินได้ ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมาก็คือ ผู้ศึกษาไม่สนใจหลักฐานประเภทอื่น ๆ แม้ว่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงอยู่กับท้องถิ่น เช่น หลักฐานทางด้านคติชนหรือวรรณกรรมท้องถิ่น ที่มีผู้ปริวรรตและวิเคราะห์เอาไว้เป็นระบบชัดเจนและก้าวหน้าไปมากแล้วดังกล่าวข้างต้น หลักฐานประเภทนี้จะช่วยตอบคำถามเกี่ยวกับวิถีชีวิตทั่วไป ตลอดจนด้านความคิดความเชื่อของชาวบ้านได้มากถ้าหากผู้ศึกษาให้ความสนใจนำไปประกอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ แต่ด้วยข้อจำกัดในการวิเคราะห์หลักฐานและด้านอื่น ๆ จึงมองไม่เห็นประโยชน์ของเอกสารประเภทดังกล่าว ซึ่งเท่ากับเป็นการปิดกั้นตัวเองให้อยู่ในแนวทางเก่า ๆ อันเป็นปัญหาส่วนหนึ่งในวิธีการศึกษาดังกล่าวมาแล้ว เราจะกลับมาพิจารณาเรื่องนี้โดยละเอียดมากขึ้นในบทที่ 7 ที่ว่าด้วย “หลักฐานและความหมายของหลักฐาน” ข้างหน้า

ปัญหาเกี่ยวกับหน่วยวิเคราะห์

หน่วยวิเคราะห์ในที่นี้หมายถึงขอบเขตทางกายภาพของ “ท้องถิ่น” ที่จะศึกษา ปัญหาดังกล่าวจึงสำคัญ และมีความละเอียดอ่อนตลอดจนเชื่อมโยงกับปัญหาอื่น ๆ อยู่ด้วย กล่าวคือ เมื่อมองไม่เห็นความสำคัญและความหมายที่แท้จริงของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงย่อมไม่เห็นความจำเป็นในการกำหนด “หน่วย” ของท้องถิ่นให้สัมพันธ์กับลักษณะเฉพาะของแต่ละพื้นที่ ด้วยเหตุนี้ การกำหนด “หน่วย” ของการศึกษาในระยะแรกส่วนใหญ่จึงมักกำหนดตามเขตของจังหวัดหรืออำเภอในปัจจุบัน ซึ่งนับว่ามีปัญหาอยู่พอสมควร ทั้งนี้เป็นเพราะสิ่งดังกล่าวเพิ่งกำหนดขึ้นมาเพื่อความสะดวกในการปกครองของกระทรวงมหาดไทยเมื่อประมาณ 100 ปีมานี้เอง การกำหนดขอบเขตเช่นนี้นับว่าไม่สอดคล้องกับพัฒนาการทางด้านต่าง ๆ ของท้องถิ่นนั้น ๆ เพราะพัฒนาการของท้องถิ่นในอดีตมักจะก้าวล้ำเขตแดนการปกครองของปัจจุบันอยู่เสมอ เหตุฉะนั้นการกำหนดขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงควรพิจารณาจากรากฐานประวัติศาสตร์หรือฐานทางด้านวัฒนธรรมและสังคมที่พัฒนาการอย่างต่อเนื่องยาวนานมาพอสมควรจนมองเห็นเอกลักษณ์บางอย่างของ “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ได้ ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าท้องถิ่นนั้น ๆ จะต้องมิลักษณะเฉพาะตัวในด้านดังกล่าวผุดผ่องออกไปจากท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ อย่างสิ้นเชิง หากในที่นี้หมายถึงความสามารถที่จะดำรงไว้ซึ่งระบบของความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ สังคม ได้อย่างลงตัว จนก่อให้เกิดวัฒนธรรมที่โยงใยให้ผู้คนมีความสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันหรือเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกัน

เมื่อการศึกษา “ประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน” เพิ่งฟูขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2520 มาแล้ว ปรากฏว่าความหมายของขอบเขตหรือ “หน่วย” ของการศึกษาก็ได้เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ยืดหยุ่นมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม

ขอบเขตใหม่ดังกล่าวก็มีปัญหาตามมาเช่นเดียวกัน กล่าวคือ งานบางชิ้นกำหนดหน่วยที่ใช้ศึกษากว้างเกินไป จนมองไม่เห็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลายตามภูมิภาค และในทางตรงกันข้าม งานบางชิ้นกลับศึกษาที่เป็นหน่วยย่อยจนเกินไป นอกจากนี้ยังมองไม่เห็นถึงความสัมพันธ์ของหมู่บ้านดังกล่าวกับสังคมภายนอกในระดับต่าง ๆ และยังขาดความเคลื่อนไหวในกระบวนการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ อีกด้วย (เช่น จุฬารัตน โสคติช่วงนิรันดร์, 2527, 2529) การกำหนดขอบเขตทางกายภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะเป็นการศึกษาที่มุ่งหวังที่จะเห็นลักษณะเฉพาะของระบบสังคมหน่วยย่อยต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ถ้าไม่สามารถเข้าถึงลักษณะดังกล่าวแล้วก็จะเห็นได้เพียงองค์ความรู้แต่ละด้านโดยทั่ว ๆ ไปซึ่งไม่ค่อยเกิดประโยชน์มากนักทั้งในเรื่องของการพัฒนาจิตสำนึกและเป็นพื้นฐานให้แก่การกำหนดนโยบายการพัฒนาท้องถิ่น

การค้นหาลักษณะหรือหน่วยของ “ท้องถิ่น” จึงอาจต้องใช้เวลาในการลงไปทำความเข้าใจจักศึกษาอย่างทุ่มเท โดยอาจเริ่มต้นจากระดับจุลภาคที่เป็นชุมชนเล็ก ๆ จากนั้นจึงมองหาความสัมพันธ์ของชุมชนในด้านต่าง ๆ และในที่สุดก็จะสามารถกำหนดขอบเขตในระดับ “ท้องถิ่น” ได้ หน่วยของท้องถิ่นที่มีความหมายและความสำคัญนี้จึงย่อมเกิดจากองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ ที่เป็นส่วนประกอบของท้องถิ่นนั่นเอง ในประเด็นเกี่ยวกับหน่วยวิเคราะห์หรือขอบเขตทางกายภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้จะได้อีกกล่าวถึงรายละเอียดในบทที่ 5 ต่อไป

ปัญหาอื่น ๆ

ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาที่ไม่ได้อยู่ในกระบวนการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง แต่ก็มีผลกระทบต่อการศึกษาในลักษณะที่เป็นอุปสรรคหรือขัดขวางไม่ให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก้าวหน้าไปในแนวทางที่ควรจะเป็น ในบางกรณีอาจเป็นการลดทอน บิดเบือน หาประโยชน์ทั้งโดยตั้งใจและไม่ได้ตั้งใจ ปัญหาเหล่านี้กล่าวได้ว่าดำรงและกลมกลืนอยู่ในวัฒนธรรมไทยมาเป็นเวลานานและส่งผลกระทบต่อสังคมในมิติต่าง ๆ อย่างรอบด้าน ในที่นี้จะกล่าวถึงในมิติที่มีผลกระทบต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งมีอยู่อย่างน้อย 3 ปัญหาที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน ได้แก่ ปัญหาเรื่องชาตินิยม ปัญหาเรื่องท้องถิ่นนิยม และปัญหาเรื่องชุมชนนิยม

ปัญหาเรื่องชาตินิยม

ดังได้กล่าวมาในบทก่อนแล้วว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เน้นความเป็นเอกภาพของชาติโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่พระมหากษัตริย์และเมืองหลวงนั้น ได้พัฒนาต่อมาในลักษณะที่เพิ่มข้อมูลรายละเอียดบางอย่างที่ทำให้ชาติไทยยิ่งใหญ่ขึ้นจนกลายเป็นประวัติศาสตร์ชาตินิยม การศึกษาแบบหลังนี้ปรากฏชัดตั้งแต่ทศวรรษ 2480 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการสร้างลัทธิชาตินิยมโดยมีหลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้นำสำคัญ และลัทธิดังกล่าวนี้ก็ได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ให้มีลักษณะเป็น “ชาตินิยม” สืบต่อกันมาอีก

หลายทศวรรษ กล่าวคือ เป็นประวัติศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับคนที่เป็น “เชื้อชาติไทย” ในลักษณะที่มีสายสัมพันธ์ มีขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมร่วมกัน มีประวัติศาสตร์เชื้อสายเผ่าพันธุ์และ “สายเลือด” เดียวกัน คือเป็น “ชาติ” เดียวกัน ประวัติศาสตร์ชาตินิยมดังกล่าวได้เผยแพร่ไปสู่สังคมอย่างกว้างขวางโดยผ่านทางข้อเขียนทางวิชาการ ภาพยนตร์ นวนิยาย เพลงไทยสากล ซึ่งล้วนเป็นสื่อที่ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง (ดู นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2542 : 1-104)

แนวความคิดเรื่องชาตินิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เสนอผ่านทางงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติไทยในลักษณะที่กล่าวมา ได้มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งสู่จิตสำนึกในสังคมไทยโดยมีระบบการศึกษาสมัยใหม่คอยตอกย้ำอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ แนวความคิดดังกล่าวก็ยังเอื้อต่อระบอบเผด็จการทหารที่มีอยู่เป็นเวลานาน โดยการนำเอาไปใช้เป็นฐานทางอุดมการณ์ของกองทัพและการเมืองเผด็จการทหาร – ตำรวจ สร้างเครือข่ายทั้งด้านความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ-สังคมและด้านอุดมการณ์ไปอย่างกว้างขวางในหมู่ชนชั้นนำ แม้ภายหลังเมื่อระบอบเผด็จการไม่ผ่านพ้นไปแล้ว แต่อุดมการณ์ชาตินิยมในมิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เน้นศูนย์กลางและเอกภาพของรัฐชาติ ก็ยังคงฝังแน่นอยู่ในวิถีคิดของข้าราชการทุกประเภท ตลอดจนประชาชนทั่วไปจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาไว้ซึ่ง “ความมั่นคง” และความรุ่งเรืองของชาติเป็นสำคัญ ถ้าหากผู้ใดมีความเห็นหรือความคิดที่แตกต่างออกไปก็จะถือว่าเป็นผู้ไม่รักชาติ ทำลายความสามัคคีในชาติ ผู้นั้นจึงไม่ใช่ “คนไทย” มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัด “เสียนนาม” เหล่านั้นออกไป โดยใช้ “อำนาจนิยม” เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาสำคัญนี้

ตลอดกว่า 5 ทศวรรษที่ผ่านมา แนวความคิดเรื่องชาตินิยมดังกล่าวได้ก่อให้เกิดปัญหาในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยอย่างน้อย 2 ประการ

ประการแรก ทำให้มองไม่เห็นพัฒนาการที่หลากหลายและแตกต่างกันของท้องถิ่นทั่วประเทศ ในความเป็นจริงแล้ว ประเทศชาติย่อมประกอบขึ้นมาจาก “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่แตกต่างหลากหลาย แต่อิทธิพลของความคิดชาตินิยมได้พยายามจัดให้ “ท้องถิ่น” ทุกส่วนได้ร่วมอยู่ในพัฒนาการเดียวกันอันมีศูนย์กลางอยู่ที่ราชธานี กล่าวคือ “ท้องถิ่น” ทั้งหมดมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกันมากับศูนย์กลาง ความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในท้องถิ่นจึงถูกกำหนดจากศูนย์กลาง ในส่วนของดินแดนที่เคยเป็นอิสระหรือเคยเป็นประเทศราชเช่น ล้านนา อีสาน และรัฐมลายู ก็แทบไม่มีพื้นที่ของตนเองในประวัติศาสตร์ชาติไทย และ/หรือถูกอธิบายว่าเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยมาตั้งแต่โบราณ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วเป็นการใช้กรอบที่ไม่เป็นจริง เพราะการอธิบายในลักษณะดังกล่าว ผู้ศึกษาใช้กรอบของรัฐชาติในปัจจุบันไปใช้อธิบายรัฐในอดีต จึงทำให้เกิดภาพที่บิดเบือนไปเป็นอันมาก เพราะแท้จริงแล้วรัฐไทยในอดีตไม่ได้มีความเป็นเอกภาพทางการเมืองการปกครองดังเช่นในสมัยรัฐชาติ รวมทั้งประชาชนทั้งหลายที่อยู่ในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันก็หาใช่เป็นคน “เชื้อชาติไทย” ทั้งหมดไม่

รัฐในอดีตมีอำนาจน้อยมากในการควบคุมหัวเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกล แม้เมื่อ ราชอาณาจักอยุธยาจะสามารถพัฒนาระบบราชการของตนอย่างชัดเจนแล้วตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา แต่ก็ไม่มีผลควบคุมไปถึงหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลได้ ทั้งนี้ด้วยข้อจำกัดที่มีอยู่อย่างมากมาย ทั้งในด้านการคมนาคม และความอ่อนแอของตัวระบบราชการเอง อำนาจการปกครองส่วนใหญ่ต่อท้องถิ่น จึงมีเพียงแต่ในนาม ด้วยเหตุดังนั้น ท้องถิ่นต่าง ๆ จึงมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างอิสระในตัวเอง แม้ในบรรดาหัวเมืองในบริเวณภาคกลางซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับราชธานี แต่อำนาจในการปกครองของ ศูนย์กลางก็มีไม่สม่ำเสมอและต่อเนื่อง เพราะตราบใจที่เกิดความไม่มั่นคงหรือระบบราชการอ่อนแอหัว เมืองเหล่านี้ก็อาจเป็นอิสระไม่ต่างกับท้องถิ่นอื่น ๆ ที่อยู่ห่างไกลออกไป และบรรดาประชาชนที่อาศัยอยู่ ตามท้องถิ่นต่างๆ ในรัฐชาติปัจจุบันก็มีความหลากหลายเป็นอย่างยิ่ง กล่าวเฉพาะเพียงท้องถิ่นภาคกลางเอง ก็ปรากฏมีทั้งมอญ เขมร จีน แขก และ ฯลฯ และพวกเขาก็มีบรรพบุรุษที่ได้มีบทบาทอยู่ในประวัติศาสตร์ ของชาติในยุคใดยุคหนึ่ง หรือหลายยุคหลายสมัย เป็นผู้ที่มีความสำคัญ เป็นเลือดเนื้อและโครงกระดูกของ ประวัติศาสตร์ไทยมาทั้งสิ้น ด้วยเหตุฉะนั้น การที่จะเข้าใจและเข้าถึงประวัติศาสตร์ของสังคมไทยจริง ๆ จึง จะต้องมองเห็นถึงความหลากหลายของสังคมในอดีต ตลอดจนบทบาทของผู้คนทุกเชื้อชาติเหล่านั้น โดย ไม่อคติดังที่เห็น ได้ตลอดมาตามแนวคิดเรื่องชาตินิยมดังกล่าว

ประการที่สอง สืบเนื่องมาจากประการแรก คือ ทำให้ไม่ยอมรับพัฒนาการที่แตกต่างกันใน ประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นที่ไม่สอดคล้องกับศูนย์กลาง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในส่วนนี้คือเรื่องราวของรัฐ อื่นหรือหัวเมืองประเทศราชที่มีวัฒนธรรมประเพณี ศาสนา และชาติพันธุ์ไม่เหมือนกับ “ไทย” ในปัจจุบัน ด้วยเหตุดังนั้น รัฐจึงไม่มีนโยบายสนับสนุนให้ศึกษาความเป็นมาของ “ท้องถิ่น” ดังกล่าว และในบางครั้งก็ ยังขัดขวางการเผยแพร่ความรู้ไม่ให้ออกสู่สังคมในวงกว้างโดยอาศัยกลไกอำนาจรัฐที่พร้อมจะสนองและใช้ อำนาจนิยมอย่างเต็มเปี่ยมดังกล่าวมาแล้ว การไม่ยอมรับในความแตกต่างในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ท้องถิ่นที่ไม่สอดคล้องกับไทย ตลอดจนในบางครั้งก็ถูกเหยียดหยามถึงสะท้อนถึงอิทธิพลประวัติศาสตร์ แบบชาตินิยมที่ทรงอิทธิพลอยู่อย่างมั่นคงในสังคมไทยเป็นเวลาอันยาวนานจวบจนปัจจุบัน ในที่นี้จะตั้ง ข้อสังเกตใน 2 กรณีเพื่อเป็นตัวอย่างของการไม่ยอมรับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่แตกต่างกับพัฒนาการ ของชาติไทย

กรณีแรก การสั่งเก็บไม่ให้เผยแพร่หนังสือ “พื้นเวียง : วรรณกรรมแห่งการกดขี่” (2525) ของอาจารย์ประทีป ชุมพล แห่งภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร หนังสือ เล่มนี้เป็นการศึกษาวรรณกรรมเรื่อง “พื้นเวียง” ซึ่งเป็นเอกสารที่แพร่หลายอย่างมากในหมู่ชาวไทยอีสาน ตอนเหนือและลาวในช่วงประมาณรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา วรรณกรรมเรื่องดังกล่าวเปิดเผยให้เห็น ประวัติศาสตร์อีกด้านหนึ่งซึ่งเป็นที่มาของขบถเจ้าอนุวงศ์และสงครามที่ทุ่งสำริดที่เริ่มต้นจากการเกณฑ์ แรงงาน การลักเลาะ จนนำไปสู่การต่อสู้เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมจากไทย เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้เกิด

การปราบปรามจากอำนาจส่วนกลางที่กรุงเทพฯ จนนครเวียงจันทร์อันรุ่งโรจน์ถูกทำลาย และท้ายสุดก็เป็น การทำสงครามระหว่างไทยกับเวียดนามเพื่อแย่งชิงความเป็นใหญ่ในดินแดนลาว เอกสาร “พื้นเวียง” จึง เปิดเผยความทุกข์ยากของชาวอีสานที่เกิดจากการกระทำของรัฐไทย นอกจากนี้ก็ยังสะท้อนความเป็นจริง เกี่ยวกับสภาพของหัวเมืองต่าง ๆ ก่อนรวมเข้าสู่รัฐชาติไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 อีกด้วย

การศึกษาเรื่องดังกล่าวทางรัฐถือว่าการสร้างความแตกแยกหรือทำให้เกิดความริ้วฉานใน หมู่ชาวไทยปัจจุบัน ซึ่งความคิดเช่นนี้เป็นความเข้าใจผิดและคับแคบเพราะการเมืองในสมัยต้น รัตนโกสินทร์นั้นไม่ได้เป็นดังที่นักชาตินิยมเข้าใจดังที่ได้เสนอไว้แล้วข้างต้น ด้วยเหตุนี้หนังสือเรื่อง “พื้น เวียง” ของอาจารย์ประทีปจึงถูกสั่งเก็บห้ามเผยแพร่และตัวอาจารย์เองก็ถูกเพ่งเล็งและถูกรบกวน อย่างไรก็ตามหนังสือเล่มนี้ก็ได้รับการยกย่องจากนักวิชาการชาวลาวและขออนุญาตนำไปแปลและเผยแพร่เป็นภาษา ลาว ส่วนในภาษาไทยนั้นยังหาอ่านไม่ได้จวบจนปัจจุบัน

กรณีที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ จากการได้สำรวจในเรื่องดังกล่าวโดยตรงก็พบว่ามีปัญหาอันเกิดจากความคิดเรื่องชาตินิยมที่เป็นอุปสรรค ต่อการศึกษาในเรื่องนี้อยู่ตลอดมา แม้จะไม่รุนแรงเหมือนเหตุการณ์ทางการเมือง แต่เป็นปัญหาที่ซ่อนอยู่ ลึกและเกี่ยวโยงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ไทย” กับ “ปัตตานี” ในเรื่องอำนาจนิยมที่เป็นผลมาจากความ แตกต่างอันสืบเนื่องมาในประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นประเด็นดังกล่าวชัดเจนขึ้น จึงจะกล่าวเปรียบเทียบ สถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในดินแดน “ล้านนา” กับ “ปัตตานี” ซึ่งมีฐานะเท่าเทียมกันใน อดีต และในปัจจุบันก็ “เท่าเทียม” กันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยด้วยกัน

กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ของล้านนาและปัตตานี ซึ่งทั้งสองเคยเป็นรัฐหรือ อาณาจักรที่มีความเป็นอิสระมาก่อนนั้น ปรากฏว่าสามารถมองเห็นถึงความแตกต่างได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมองจากการส่งเสริมจากรัฐบาล กล่าวคือ ล้านนาซึ่งมีความตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราว ทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตัวเองตลอดมานั้น ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาลเป็น อย่างดีตลอดมา ดังจะเห็นได้จากการที่ได้มีการเปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในพ.ศ. 2509 และต่อมาก็ได้มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้านนาขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2510 ขณะเดียวกันก็ได้เปิดการเรียนการสอนวิชาที่เกี่ยวกับล้านนาศึกษามากขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดสัมมนาทาง วิชาการที่มีมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับที่สถาบันวิจัยในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ของภูมิภาคนี้ได้ผลิต ผลงานออกมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งส่วนใหญ่ก็ได้รับการสนับสนุนทุนจากรัฐบาลดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เอง สถานภาพของล้านนาศึกษาในประเทศไทยในปัจจุบันจึงมีองค์ความรู้ทางด้านต่าง ๆ อย่างชัดเจนและมี ความก้าวหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง

แต่สำหรับในกรณีของปัตตานีนั้น แม้ว่าปัญญาชนท้องถิ่นจะมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตัวเองเช่นเดียวกับล้านนา แต่เนื่องจากว่ากรณีของปัตตานีมีความแตกต่างทางด้านภาษา วัฒนธรรม ศาสนา และประเพณีกับ “ไทย” ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงไม่มีนโยบายสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมตลอดจนถึงการเรียนการสอนเรื่องราวดังกล่าวอย่างชัดเจนแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้ว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นระยะที่ท้องถิ่นศึกษาได้ตื่นตัวอย่างมากนั้น ปรากฏว่าปัตตานีไม่เคยได้รับอนุญาตให้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตัวเองอย่างเป็นทางการเลย มีเพียงการสัมมนาทางด้านวัฒนธรรมและประเพณีทั่ว ๆ ไปเท่านั้นที่ไม่ได้รับการกีดกันอย่างชัดเจน

เข้าใจว่าสาเหตุที่รัฐบาลไม่อนุญาตให้ปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตัวเองโดยตรงนั้น คงเป็นเพราะเหตุผลทางด้านการเมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือรัฐบาลคงเข้าใจไปว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ดังกล่าวจะเป็นการรื้อฟื้นอดีตที่เคยรุ่งเรืองและเป็นอิสระของรัฐปัตตานี เนื้อหาประวัติศาสตร์ในลักษณะนี้จึงเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐไทย เพราะจะเป็นการตอกย้ำความสำนึกของคนท้องถิ่น และเป็นเครื่องมือให้กลุ่มต่อต้านรัฐบาลนำมาใช้ปลุกกระดมทางการเมืองเพื่อแยกตัวเป็นรัฐอิสระต่อไป ด้วยเหตุนี้เอง การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดภาคใต้ของไทยจึงไม่ได้พัฒนาไปเท่าที่ควรตราบจนถึงปัจจุบัน นักวิชาการท้องถิ่นเองจำนวนหนึ่งจึงหาทางออกโดยการเผยแพร่ผลงานของตนในประเทศมาเลเซีย ทั้งที่เป็นภาษาท้องถิ่นยาวีและภาษาอังกฤษเช่นเดียวกับที่ Ibrahim Syukri ผู้เขียนตำนานเมืองปัตตานี ได้เคยกระทำในอดีต กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ดังกล่าวมานี้จึงสะท้อนให้เห็นปัญหาเสรีภาพทางด้านวิชาการแบบไทยได้ดี และนำไปสู่ความเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ของท้องถิ่นบริเวณนี้ได้อย่างซับซ้อนขึ้นระดับหนึ่งเช่นกัน

อนึ่ง เรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของ “ปัตตานี” หรือบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทยนั้น นักวิชาการชาวตะวันตกได้ทำการศึกษากันมาอย่างต่อเนื่องยาวนานและเผยแพร่ไปทั่วโลก (เช่น ดู Terpstra, H., 1938 ; Teeuw, A and D.K.Wyatt 1970 ; Blusse Leonard, 1977 ; Bailey, Conner and John N. Miksic (trans.) 1985 ; Bougas, Wayne A., 1994 เป็นต้น) จนเกิดองค์ความรู้ที่ค่อนข้างละเอียดชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจการค้าทางทะเลและทางด้านประวัติศาสตร์นิพนธ์ ภาพของปัตตานีที่ปรากฏในสมัยจารีตก็คือ “รัฐชายขอบ” ที่รุ่งเรืองทางการค้าแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีผู้ปกครองอย่างเป็นอิสระเช่นเดียวกับรัฐการค้าอื่น ๆ แถบบริเวณคาบสมุทรมลายูและหมู่เกาะ เมื่อปัตตานีเริ่มเสื่อมลงรัฐไทยก็เข้าไปแทรกแซงและมีอำนาจปกครองตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เรื่อยมา จนกระทั่งได้ผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และนี่เองที่เป็นรากเหง้าของปัญหาสำคัญคือการต่อต้านรัฐไทยที่สืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน

ปัญหาเรื่องท้องถิ่นนิยม

ท้องถิ่นนิยมในประเด็นนี้หมายถึงแนวคิดและปฏิบัติการณ์ที่แสดงออกผ่านงานเขียนทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นโดยคนท้องถิ่นที่เป็นการยกย่องเชิดชู บุคคล รัฐ เมือง จังหวัด หรือสถานที่สำคัญต่าง ๆ ว่ามีความยิ่งใหญ่ สำคัญ ดึงดูด และสืบทอดกันมาเป็นเวลายาวนาน จึงสมควรที่จะต้องศึกษาความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในเรื่องดังกล่าว เพื่อความพอกพูนใจ ตลอดจนเรียนรู้และ/หรืออนุรักษ์ไว้ให้ลูกหลานได้ชื่นชมหรือเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตต่อไป อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องดังกล่าวในทีนี้จะมุ่งไปที่ท้องถิ่นนิยมในความหมายเดิมโดยไม่รวมเอาชุมชนหมู่บ้านเข้าไว้ด้วย ซึ่งเป็นความตั้งใจของผู้ศึกษาที่ต้องการจะแยกให้เห็นรายละเอียดของความแตกต่างกับ “ท้องถิ่นนิยม” ในช่วงหลังที่มักหมายถึงชุมชนหมู่บ้าน ดังจะกล่าวถึงในประเด็นต่อไป

แนวคิดเรื่องท้องถิ่นนิยมในความหมายนี้ได้มีมานานก่อนกำเนิดแนวคิดเรื่องชาตินิยมดังกล่าวข้างต้น และต่อมาเป็นกระแสที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เราสามารถมองเห็นกระแสเรื่องท้องถิ่นนิยมว่าก่อให้เกิดปัญหาในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตลอดมา โดยในทีนี้สามารถแยกทำความเข้าใจได้เป็นสองกระแส คือ กระแสท้องถิ่นนิยม - ชาตินิยม และ กระแสท้องถิ่นนิยม -ต่อต้านชาตินิยม

กระแสท้องถิ่นนิยม - ชาตินิยม การศึกษาในกระแสเริ่มปรากฏให้เห็นมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เป็นต้นมา โดยได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยมโดยตรง กล่าวคือเป็นความพยายามของปัญญาชนที่ต้องการให้ “ท้องถิ่น” ของตัวเอง (หมายถึง บุคคลสำคัญ เมือง จังหวัด ฯลฯ) ได้มีพื้นที่และบทบาทอยู่ในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติไทย เพราะสิ่งนี้ย่อมทำให้ท้องถิ่นของตัวเองได้เป็นที่รู้จักโดยทั่วไปอันจะนำมาซึ่งเกียรติยศ ชื่อเสียงและอื่น ๆ ดังกล่าวมา การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นในกระแสนี้จะมีประโยชน์อย่างมากถ้ากระทำในระดับพอดีโดยที่ไม่เอนเอียงหรือชื่นชมยกย่องท้องถิ่นของตนเองจนเกินไป เพราะจะทำให้เกิดความกลมเกลียว สมานฉันท์ขึ้นในสังคมท้องถิ่นนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม กระแสท้องถิ่นนิยม - ชาตินิยมในสังคมไทยที่ผ่านมามีส่วนหนึ่งไม่ก่อให้เกิดผลดีต่อการศึกษาด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น นอกจากนี้ก็ส่งผลให้มีปัญหาด้านอื่น ๆ ตามมาอีกด้วย ในทีนี้จะขอยกตัวอย่างใน 2 กรณี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี

กรณีแรก การแย่งชิงสถานที่ตั้ง “ดอนเจดีย์” ระหว่างจังหวัดสุพรรณบุรีกับกาญจนบุรี เหตุการณ์นี้ได้นำไปสู่ความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ดังกล่าวอย่างกว้างขวาง โดยต่างฝ่ายต่างพยายามค้นคว้าหาหลักฐานมายืนยันว่าสถานที่ตั้งเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ในเขตจังหวัดตัวเอง เรื่องราวดังกล่าวนี้เริ่มจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมได้ทรงเสาะแสวงหาโบราณสถานเพื่อใช้เป็นหลักฐาน

ในการสร้างประวัติศาสตร์อยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์อันเป็นวีรกรรมวีรบุรุษชาติไทยคนสำคัญคือ สมเด็จพระนเรศวร หนึ่งในพระมหากษัตริย์ผู้กอบกู้เอกราชของอาณาจักรอยุธยา หลังจากได้ทรงสืบสันจากบันทึกลงในพระราชพงศาวดารแล้ว ในที่สุดก็ได้พบเจดีย์โบราณที่ชาวบ้านเรียกว่า “ดอนพระเจดีย์” ที่ตำบลหนองสาหร่าย จังหวัดสุพรรณบุรี เจดีย์ดังกล่าวไม่ทราบประวัติ นอกจากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่บ้านว่าเป็นเจดีย์ที่พระนเรศวรทรงชนช้าง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเห็นก็ยอมรับอย่างมั่นใจว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถี จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสด็จพระราชดำเนินสักการบูชาพระเจดีย์ เมื่อวันที่ 22 กุมภาพันธ์ 2456 พระองค์ทรงเห็นด้วยกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า เป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างไว้เพื่อเฉลิมพระเกียรติ ณ สถานที่ชนช้าง

แม้ว่าข้อสันนิษฐานในเรื่องนี้จะมีหลักฐานไม่ชัดเจน แต่การเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ดังกล่าวก็เท่ากับเป็นการยืนยันและรับรองว่าเจดีย์องค์นี้คือ เจดีย์ยุทธหัตถี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการโปรดให้มีพระราชพิธีบวงสรวงสมโภชและทรงนิพนธ์คำประกาศคุณวีรกรรมในพระราชพิธีเพื่อสรรเสริญพระราชกรณียกิจในการทำยุทธหัตถีครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้พิธีกรรมและเจดีย์เป็นเครื่องจูงใจให้ตระหนักถึงความรักชาติ ดังจะเห็นได้จากพระบรมราโชวาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรง โนม้มน้ำให้พวกเสือป่าที่ทรงจัดตั้งขึ้นได้เห็นถึงความรักชาติของคนไทยในสมัยสมเด็จพระนเรศวรว่ามีความกล้าหาญ จนสามารถทรงชนะพม่าได้แม้มีกำลังคนน้อยกว่าก็ตาม เรื่องราวและกิจกรรมเหล่านี้จึงเป็นการสร้างโครงเรื่องในอดีต “ดอนเจดีย์” ให้มีตัวตนขึ้นมา ทำให้อดีตของดอนเจดีย์มีฐานะเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทย และเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างและปลูกจิตสำนึกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้โยงใยกับประวัติศาสตร์ชาติหรือของศูนย์กลางอยุธยาที่มีภาพลักษณ์ของกษัตริย์ผู้เป็นวีรบุรุษแห่งชาติไทย ซึ่งต่อมาจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้นำมาขยายและต่อยอดจัดสำนึกแบบนี้มากยิ่งขึ้น (ดู วาภูมิ โอสถารมย์, 2547 : 39-42)

รัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีมติเห็นชอบให้สร้างเจดีย์องค์ใหม่ครอบเจดีย์เก่าดังกล่าวและเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ. 2502 นับเป็นการตอบสนองอุดมการณ์ชาตินิยมที่ต้องการสร้างความ เป็นเอกภาพแก่ชุมชนท้องถิ่น เพื่อปลูกเร้าการเติบโตทางเศรษฐกิจในชนบทตามนโยบายฟื้นฟูเศรษฐกิจของ ประเทศหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การสร้าง “อนุสรณ์ดอนเจดีย์” ที่จังหวัดสุพรรณบุรีคือตัวอย่างหนึ่งของการพัฒนาประเทศภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมนี้ และที่สำคัญ “อนุสรณ์ดอนเจดีย์” ดังกล่าวนับเป็นรูปธรรมเหมาะสมกับการรับรู้ของชาวบ้าน เป็นการปลูกฝังให้เกิดกระแสท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมตามอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาตินิยมของรัฐในขณะนั้นซึ่งประสบความสำเร็จอย่างสูง ผลก็คือทำให้การค้นคว้าทางวิชาการในเรื่องดอนเจดีย์ล้นหลาม และได้กลายเป็นจุดอ่อนที่ทำให้มีการสร้างข้อโต้แย้งทางวิชาการขึ้นในภายหลัง กล่าวคือ อุดมการณ์ชาตินิยมของรัฐทำให้เกิดกลุ่มท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมแห่งอื่นที่ต้องการหาพื้นที่ในประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยอาศัย “อนุสรณ์ดอนเจดีย์” นี้ด้วยเช่นกัน นั่นก็คือ เกิดกลุ่มท้องถิ่นนิยม

ลักษณะเดียวกันในจังหวัดกาญจนบุรีซึ่งมีพื้นที่เชื่อมต่ออยู่กับจังหวัดสุพรรณบุรี จึงทำให้เกิดการโต้แย้งทางวิชาการขึ้น โดยผู้นำท้องถิ่นของจังหวัดกาญจนบุรีได้คัดค้านที่ตั้งอนุสาวรีย์ยุทธหัตถีที่ดอนเจดีย์ในจังหวัดสุพรรณบุรี ว่าไม่ถูกต้องตามความจริง โดยในปี พ.ศ. 2515 กลุ่มผู้นำท้องถิ่นดังกล่าวและจากการร่วมมือของบุคคลอื่น ๆ ในจังหวัดกาญจนบุรีอีกมาก ได้จัดเวทีอภิปรายและใช้สื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ นำเสนอที่ตั้งอนุสาวรีย์ยุทธหัตถีแห่งใหม่ ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตามข้อมูลต่าง ๆ ที่พวกเขามีอยู่ พร้อม ๆ กันนั้นก็มีการโจมตีคัดค้านงานค้นคว้าเดิมที่เสนอให้ดอนเจดีย์อยู่ที่สุพรรณ กระแสคัดค้านนี้ได้ก่อให้เกิดการโต้แย้งและตอบโต้กันอย่างรุนแรงในหลายรูปแบบ นับเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนและใช้เวลายาวนานถึง 5 ปี เรื่องจึงค่อยยุติลง ด้วยการปรามของกระแสความคิดชาตินิยม-กษัตริย์นิยมที่อ้างถึงความเป็นเอกภาพของสังคมไทย โดยไม่คำนึงถึงเหตุผลทางวิชาการใด ๆ ทั้งสิ้น (ดูรายละเอียดได้จาก วารุณี, เรื่องเดียวกัน ; 43-62)

กรณีที่สอง การต่อต้านหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” ของสายพิน แก้วงามประเสริฐ หนังสือดังกล่าวปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ชื่อ “ภาพลักษณ์ของท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย” ที่เสนอประกอบการศึกษาในชั้นปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีการศึกษา 2536

ในเนื้อหาของหนังสือผู้เขียนได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของนครราชสีมาแง่มุมหนึ่ง โดยการวิเคราะห์ให้เห็นบทบาทของ “ท้าวสุรนารี” ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์เมื่อ พ.ศ.2369 ในเชิงตั้งคำถามว่าวีรกรรมของคุณหญิงโมในครั้งนั้นมีจริงหรือไม่ เพราะในเอกสารสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ดังกล่าวไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของคุณหญิงโมในการปกป้องรักษา “ชาติ” ครั้งนั้นเลย ด้วยเหตุดังนั้นวีรกรรมของท้าวสุรนารีจึงเป็นเพียงวาทกรรมที่รัฐและท้องถิ่นสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างอนุสาวรีย์คุณหญิงโมเมื่อปี พ.ศ. 2477 สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ทั้งนี้เพราะผู้นำท้องถิ่นต้องการสร้างภาพลักษณ์ของเมืองให้อยู่ในฐานะของผู้ที่จงรักภักดีต่ออำนาจรัฐที่ส่วนกลาง (*เมืองนครราชสีมาเป็นฐานที่ตั้งของกบฏบวรเดชเมื่อ พ.ศ. 2476*) การสร้างอนุสาวรีย์ของคุณหญิงโมขึ้นจึงเป็นการยืนยันถึงความจงรักภักดีของเมืองนครราชสีมาที่มีต่อกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันจากเหตุการณ์กบฏดังกล่าวก็ทำให้รัฐตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับท้องถิ่น รัฐจึงสนับสนุนให้ก่อสร้างอนุสาวรีย์จนเสร็จเรียบร้อยภายในเวลาอันรวดเร็ว

เมื่ออนุสาวรีย์คุณหญิงโมเกิดขึ้นแล้วก็ทำให้เกิดงานเขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้มีมากขึ้น พร้อมกับเพิ่มวีรภาพของท่านให้กล้าหาญยิ่งขึ้น นับเป็นวาทกรรมที่รับใช้อุดมการณ์ของรัฐในเรื่องชาตินิยม ภาพลักษณ์ของคุณหญิงโมจึงอยู่ในฐานะวีรสตรีของชาติที่มีความมั่นคงอย่างมาก แม้ว่าจะมีการทำทนายจากงานเขียนภายหลังอยู่บ้างถึงความมีตัวตนและวีรกรรมของท่าน แต่ก็ไม่สามารถทำให้ฐานะความเป็นวีรสตรี

ต้นกลอนลงได้สิ่งนี้ยอมแสดงให้เห็นว่ากระบวนการผลิตซ้ำวาทกรรมเรื่องคุณหญิงโม สร้างการรับรู้และ

ยอมรับวิกรกรรมนี้อย่างฝังลึกอยู่ในใจของคนโคราชและคนไทยโดยทั่วไป นอกจากนี้พิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับงานฉลองอนุสาวรีย์ที่ถูกผลิตขึ้นในแต่ละปีเป็นเวลานานก็ยังทำให้คนปฏิบัติต่อคุณหญิงโม ประหนึ่ง “เทพ” หรือ “เทพารักษ์” ประจำเมืองมากกว่าเป็น “วีรสตรี” แห่งชาติ

นอกจากนี้ผู้เขียนยังได้สรุปย้ำให้เห็นว่า การที่รัฐและท้องถิ่นต่างเห็นความจำเป็นของการสร้างอนุสาวรีย์คุณหญิงโม ย่อมแสดงให้เห็นว่าวิกรกรรมของท่านคงเป็นที่รับรู้กันอยู่พอสมควรก่อน พ.ศ. 2477 แล้ว นอกจากนั้นวาทกรรมนี้ยังถูกผลิตขึ้นจากบุคคลสำคัญของรัฐ คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในสมัยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น รัฐได้นำเอาวิกรกรรมของคุณหญิงโมมารับใช้อุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐก่อนแล้ว โดยเฉพาะความพยายามที่จะสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างส่วนกลางกับหัวเมืองในท้องถิ่นอีสาน ดังจะพบได้ว่าตัวตนและวิกรกรรมของคุณหญิงโมได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2412 สมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งที่วิกรกรรมของคุณหญิงโมเกิดขึ้นเมื่อคราวกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 แต่ในเอกสารร่วมสมัยกับเหตุการณ์นี้ไม่ได้กล่าวถึงไว้เลย ด้วยเหตุดังนั้นก็จึงทำให้น่าเชื่อได้ว่ารัฐได้นำเอาวิกรกรรมของคุณหญิงโมมาเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อปลูกฝังให้ประชาชนรู้สึกรักชาติตามแนวคิดและอุดมการณ์ดังกล่าว

เมื่อหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” ได้เผยแพร่ออกไป ประกอบกับสำนักพิมพ์มติชนผู้ตีพิมพ์ได้ทำคำโฆษณาไว้ที่ปกหลังอย่างทำทนายในลักษณะที่ตั้งคำถามถึงวิกรกรรมอันสำคัญนี้ว่าเกิดขึ้นจริงหรือไม่ หนังสือและข้อความดังกล่าวจึงไปกระทบต่อความรู้สึกของประชาชนในจังหวัดนครราชสีมาอย่างรุนแรง จนนำไปสู่ “สงครามศักดิ์ศรีของชาวโคราช” ในช่วงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ – 4 มีนาคม 2539 กล่าวคือ ได้มีการต่อต้านหนังสือเรื่องนี้ตลอดจนผู้เขียนและผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมด เพราะเป็นการเหยียดหยามทำลายเกียรติภูมิของชาวโคราชและผู้ที่เกี่ยวข้อง “ย่าโม” ทั่วไป การต่อต้านดังกล่าวนี้เริ่มจากหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น พ่อค้าประชาชน ข้าราชการ และนักการเมือง มีการประชุมออกแถลงการณ์ประณามอย่างเผ็ดร้อนโดยเพิ่มเรื่องราว “หมิ่นรัชกาลที่ 3 – รัชกาลที่ 5” และเรียกร้องการรับผิดชอบจากผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมดตั้งแต่ให้มหาวิทยาลัยพิจารณายกเลิกวิทยานิพนธ์อันเป็นที่มาของหนังสือไปจนถึงแจ้งความดำเนินคดีกับสำนักพิมพ์ ให้ทำลายหนังสือทิ้ง ตลอดจนขอขมาต่ออนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี และชาวจังหวัดนครราชสีมา และ ฯลฯ

ในระหว่างเกิด “สงครามศักดิ์ศรีของชาวโคราช” ดังกล่าวได้มีสื่อส่วนกลางส่วนหนึ่งตลอดจนนักวิชาการที่เกี่ยวข้องออกมา “ทำความเข้าใจ” กับสังคมในเชิงให้สติเพื่อแยกแยะระหว่าง “งานวิชาการ” กับ “ความเชื่อ” ตลอดจนให้แง่คิดในมิติอื่น ๆ พอสมควร แต่ในอีกด้านหนึ่ง “ความเจ็บปวด” ที่เกิดขึ้นก็ได้โหมกระพือไปสู่จิตใจของประชาชนจนยากจะไถ่ถอนเสียแล้ว มีการเผาพริกเกลือสาปแช่ง วางหรือรดน้ำและเผาหุ่นฟาง ปลูกเรืออารมณ์ผู้ชุมนุมจนเกือบจะควบคุมความสงบไว้ไม่ได้ อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์การ

ต่อต้านหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” ก็ค่อย ๆ เจียบหายไป โดยข้อเรียกร้องบางข้อก็สัมฤทธิ์ผล เช่น ให้เก็บทำลายหนังสือ โยกย้ายผู้เขียนหนังสือ (ซึ่งเป็นข้าราชการครู) ออกนอกพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา แต่ก็ยังมีข้อเรียกร้องอื่นๆ ที่ยังไม่มีคำตอบมาจนถึงปัจจุบัน (ดูรายละเอียดการรวบรวมข้อมูลและลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้จาก กาญจนี ละอองศรี : 2539, 20-79)

จากเหตุการณ์ในสองกรณีดังที่ยกตัวอย่างมานี้ เราจึงมองเห็นได้อย่างชัดเจนว่ากระแสท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมนั้น ได้มีอยู่ทั่วไปในสังคมไทย และฝังรากลึกอย่างเหนียวแน่นมั่นคง ส่งผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยึดมั่นถือนับกับวาทกรรมดั้งเดิมที่นำเสนอโดยรัฐซึ่งมีเป้าหมายรับใช้อุดมการณ์ทางการเมืองมายาวนาน เหตุฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกระแสท้องถิ่นนิยม-ชาตินิยมนี้ จึงเป็นการผลิตซ้ำเพื่อตอกย้ำความรู้ดังกล่าวจนกลายเป็นความเชื่อของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งนอกจากเป็นการปิดกั้นความรู้และข้อถกเถียงใหม่ ๆ ดังกรณีหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” แล้ว ในกรณีเรื่องการแย่งชิงสถานที่ตั้ง “ดอนเจดีย์” ก็ปรากฏว่ายังได้พยายามเสริมแต่งข้อเขียนเชิงโวหารและตรรกะแบบชาวบ้านเพื่อโน้มน้าวให้ผู้อ่านคล้อยตามมากกว่าจะเป็นการวิเคราะห์ด้วยเหตุผลทางวิชาการ (ดู วารุณี โอสถารมย์, 2547 : 50-51) แนวคิดในเรื่องท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมจึงมีบทบาทและอิทธิพลอย่างสูงในการครอบงำจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาตินิยมที่รัฐสร้างขึ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้ได้ถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองและตอกย้ำด้วยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ที่ก่อให้เกิดจินตนาการต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ อันมีอำนาจคุกคามความทรงจำของท้องถิ่นในรูปแบบอื่น ๆ ที่เคยมีมาให้เลือนหายไป เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชนิดใหม่ที่ถูกรอบงำ มองไม่เห็นชีวิตเลือดเนื้อและลมหายใจของผู้คนจำนวนมากที่มีบทบาทร่วมสมัยอยู่ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นจริงและควรให้ความสำคัญ

กระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยม การศึกษาในกระแสนี้มีลักษณะในทางตรงข้าม กล่าวคือ ผลจากการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ตลอดจนต่อมารัฐก็ได้เข้าไป “ทำลาย” วัฒนธรรมและอำนาจต่าง ๆ ของท้องถิ่นเพื่อสร้างเอกภาพแห่ง “ชาติไทย” ตามอุดมการณ์ชาตินิยมนั้น ในอีกด้านหนึ่ง ก่อให้เกิดกระแสท้องถิ่นในอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นการต่อต้านอุดมการณ์ชาตินิยมดังกล่าว กระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมนี้มักเกิดขึ้นใน “ท้องถิ่น” ที่มีเอกลักษณ์วัฒนธรรมที่สืบทอดมาเป็นเวลานาน และ/หรือมีความแตกต่างกับ “วัฒนธรรมไทย” “ท้องถิ่น” เหล่านี้จึงมักเป็นดินแดนที่เคยเป็นรัฐอิสระหรือหัวเมืองประเทศราชของ “สยาม” ในอดีต เช่น “ปัตตานี” และ “ล้านนา” เป็นต้น เมื่อถูกรอบงำจากรัฐไทย จึงได้เกิดการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลางในรูปแบบต่าง ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น คือ ปฏิบัติการรูปแบบหนึ่งซึ่งมองเห็นความเป็นท้องถิ่นนิยมอีกด้านหนึ่งอย่างชัดเจน

การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในกระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมนี้ เป็นการศึกษาให้เห็นถึงความเป็นมาอันยาวนานตลอดจนความรุ่งเรืองในด้านต่าง ๆ ในอดีตของ “ท้องถิ่น” ตัวเอง โดยเน้นถึงพัฒนาการอันเป็นอิสระจากรัฐไทย จนในที่สุดก็ถูกรุกรานและครอบงำจากศูนย์กลาง ทำให้ต้องสูญเสียอำนาจทางการเมือง และวัฒนธรรมเสื่อมลงหรือกำลังสูญหายไป ในสายตาของนักประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นตามกระแสนี้มองว่ารัฐไทยในปัจจุบันเป็นผู้ทำลายโดยไม่เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเหล่านั้นเพื่อให้คนรุ่นหลังได้ตระหนักและจดจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเน้นให้เห็นถึงการเอารัดเอาเปรียบจากรัฐไทยในสมัยต่าง ๆ จวบจนปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของ “ปัตตานี” เป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกระแสนี้ โดยเริ่มจากผลงานเรื่อง *สยาระหัทหรือยาอันมลายูปะตานี* (Sejarah Kerajaan Melayu Patani) โดย ฮิบรอฮิม ชุกรี (Ibrahim Shukri) ปัญญาชนพื้นเมืองมลายูปัตตานี หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 แม้เป็นผลงานการค้นคว้าที่มีคุณค่าในทางวิชาการอย่างสูง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าเป็นการตอบโต้ของปัญญาชนท้องถิ่นต่อรัฐบาลโดยเฉพาะในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ใช้แนวคิดชาตินิยมในการปกครองประเทศดังกล่าวแล้ว ในกรณีของ “ปัตตานี” นั้นถือได้ว่านโยบายของรัฐตามแนวคิดชาตินิยมได้ส่งผลกระทบต่อประชาชนที่นับถือศาสนาอิสลามในบริเวณนี้อย่างใหญ่หลวง เพราะมีการบังคับปราบปรามทำลายด้วยอำนาจนิยม จนทำให้คนในท้องถิ่นต้องลุกขึ้นต่อสู้ด้วยกำลัง แต่ก็ต้องประสบกับความเจ็บปวด พ่ายแพ้ ล้มตายจำนวนมาก

หนังสือของฮิบรอฮิม ชุกรี จึงได้รับความนิยมในฐานะที่เป็นเอกสารช่วยปลุกจิตสำนึกประวัติศาสตร์ให้ได้รับรู้อดีตทั้งดงาม อิสระ และบันทึกถึงความสัมพันธ์กับรัฐไทยในลักษณะการถูกกดขี่เอาเปรียบ และถูกกระทำอย่างโหดร้ายตลอดมา ชุกรีมีความสามารถในการโน้มน้าวให้เห็นถึงอดีตที่รุ่งโรจน์อย่างมีเหตุผล โดยใช้การอ้างอิงจาก “ตำนานเมืองปัตตานี” (Hikayat Patani) เอกสารเก่าแก่อันเป็นต้นธารของเรื่องราวแห่งรัฐปัตตานีในอดีต นอกจากนี้ก็ยังใช้เอกสารของชาวยุโรปร่วมสมัยที่เดินทางเข้ามาค้าขายในขณะนั้น ซึ่งเป็นยุคที่ปัตตานีมีความรุ่งเรืองเป็นอันมาก แต่ในที่สุดก็ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชุกรีได้บรรยายเรื่องราวช่วงดังกล่าวไว้ว่า “การสูญเสียเอกราชของอาณาจักรปะตานีครั้งนี้มีความหมายอันยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ปะตานี จากความพยายามและความเสียสละของบรรดาราชาปะตานีเป็นเวลาร้อย ๆ ปีนั้นได้รับผลตอบแทนอย่างเสรีาสลค อธิปไตยของราชาปะตานีและเสรีภาพของชาวปะตานีก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของชาวสยามจนตราบเท่าทุกวันนี้”

และเมื่อเขียนถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยระยะใกล้ที่สัมผัสด้วยตัวเอง เขาก็ยังได้อ้างอิงเอกสารของชาวต่างชาติผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์อีกด้วย งานเขียนของชุกรีจึงมีน้ำหนัก สะเทือนใจ และ

ปลุกเร้าความรู้สึกจนถึงที่สุด เช่น “กฎหมายที่ออกโดยสภาวัฒนธรรม ยังได้กำหนดอีกว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ ดังนั้นอิสลามจึงเป็นศาสนาที่ต้องห้าม นอกจากนี้แล้วกิจกรรมอะไรก็ตามที่เป็นการส่งเสริมศาสนาอิสลามเป็นที่ยกเว้นห้ามเช่นเดียวกัน ด้วยกฎหมายนี้ทำให้ชาวมลายูที่อำเภอสาวยบุรีถูกบังคับให้กราบไหว้พระพุทธรูป และพระพุทธรูปจะถูกตั้งตามโรงเรียนต่าง ๆ ซึ่งนักเรียนของโรงเรียนเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นมุสลิมจะถูกบังคับให้กราบไหว้...มีหลายครั้งหลายคราที่ตำรวจไทยได้นึกทำลายและเหยียบย่ำเสื้อคลุมยาวและผ้าโพกหัวของพวกหะยี ส่วนผู้หญิงชาวมลายูที่สวมเสื้อแขนยาวและคลุมหัวนั้นจะถูกตำรวจสยามถีบและทุบตีด้วยด้ามปืนในขณะที่พวกเขากำลังจับจ่ายซื้อของที่ตลาด.. ฯลฯ.... ดังนั้นเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นชาวมลายูปัตตานีจะต้องไม่ปล่อยให้รัฐบาลสยามเป็นผู้กำหนดโชคชะตาให้ แต่พวกเขาจะต้องกำหนดโชคชะตาของตนเอง...” (อิบรอฮิม ชุกรี, 2541 : 32,47,56)

งานเขียนของอิบรอฮิม ชุกรี ได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในหมู่ประชาชนชาวพื้นเมืองขณะเดียวกันก็มีงานค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์ปัตตานีตามมาอย่างไม่ขาดสายจากนักวิชาการท้องถิ่นทั้งในภาษามลายูและภาษาไทย ผลงานเกือบทั้งหมดมักเป็นการผลิตซ้ำโดยการอ้างอิงงานของชุกรีเป็นหลัก และเห็นได้อย่างชัดเจนว่า มีเป้าหมายใช้ปลุกจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เพื่อต่อต้านการปกครองของประเทศไทย การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในกระแสนี้เป็นที่เข้าใจได้และมีความจำเป็นในสังคมไทย เพราะจะทำให้เห็นถึงความเป็นมาของผู้คนในชาติที่แตกต่างหลากหลาย ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจประวัติศาสตร์ชาติไทยตามความเป็นจริงมากที่สุด และจะเป็นประโยชน์ต่อความเข้าใจอันดีต่อกัน เคารพในความแตกต่างทางวัฒนธรรมของผู้คนในชาติ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามแนวทางนี้ถือได้ว่าเป็นแนวทางใหม่ที่ควรส่งเสริมและได้รับความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยมีฐานคิดจากกระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมดังกล่าวก็มีปัญหาอยู่พอสมควร เช่นเดียวกับการศึกษาในกระแสแรก กล่าวคือ เป็นการตอกย้ำเหตุการณ์ที่มีผลกระทบต่อความรู้สึกในลักษณะปลุกเร้าอารมณ์ผู้อ่านจนเกินความจำเป็น ทั้งยังอ้างข้อมูลกันมาเป็นทอด ๆ โดยไม่ค่อยมีการค้นคว้าข้อมูลใหม่ ๆ และที่สำคัญ ไม่ได้ศึกษาให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ที่เกิดจากปัจจัยอันหลากหลายและซับซ้อน การศึกษาในแนวทางนี้จึงมุ่งเข้าไปสู่ประเด็นปัญหาอย่างรวดเร็ว ไม่เห็นพลังอื่น ๆ ในบริบทที่กว้างขึ้นและที่เกิดจากปัจจัยภายในท้องถิ่นเอง การศึกษาในกระแสนี้จึงไม่ช่วยให้เกิดความก้าวหน้าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเช่นเดียวกัน โดยมีลักษณะเป็นเหรียญคนละด้านกับกระแสท้องถิ่นนิยม-ชาตินิยมดังได้กล่าวแล้ว

ปัญหาเรื่องชุมชนนิยม

ปัญหานี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเรื่องท้องถิ่นนิยม อย่างไรก็ตามในการแยกออกมากล่าวไว้ต่างหากในที่นี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นความแตกต่างในรายละเอียดบางอย่างระหว่าง “ท้องถิ่นนิยม” กับ

“ชุมชนนิยม” หรือกล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ เพื่ออภิปรายเรื่อง “ท้องถิ่นนิยม” ให้มีมิติที่หลากหลายซับซ้อนมากขึ้นนั่นเอง

ชุมชนในที่นี้หมายถึงชุมชนหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมซึ่งมีอยู่โดยทั่วไป เป็นสถาบันพื้นฐานของสังคมไทยที่สืบทอดกันมาเป็นเวลานาน เป็นที่สั่งสมรวบรวมความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ตลอดจนมีบทบาทสำคัญตลอดมาในประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะแรก ๆ จะไม่ให้ความสำคัญกับเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้ ในการกล่าวถึงที่อาจมีอยู่บ้างก็เป็นเพียงตัวประกอบที่ไม่มีชีวิตเป็นของตัวเอง และกระแสท้องถิ่นนิยมในระยะแรกก็ไม่รวมเอาชุมชนหมู่บ้านไว้ด้วย เพราะมุ่งศึกษาประวัติของบ้านเมือง ผู้นำ หรือสถานที่สำคัญต่าง ๆ โดยปัญญาชนท้องถิ่นเป็นผู้ผลักดันเป็นหลักดังกล่าวมาแล้ว

ครั้งตั้งแต่ประมาณต้นทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็ได้มีการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็นหน่วยวิเคราะห์สำคัญ และจวบจนปัจจุบันความสนใจดังกล่าวก็มิอย่างต่อเนื่องและเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการฟื้นฟูภูมิปัญญาและสถาบันต่าง ๆ ของชุมชน อันจะทำให้ได้องค์ความรู้ด้านต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง ตลอดจนสร้างความมั่นใจแก่ชุมชนในอันที่จะเข้ามามีส่วนร่วมสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนดังที่ได้กล่าวรายละเอียดมาแล้วในบทที่ 3 อย่างไรก็ตาม ความสนใจในการศึกษาในเรื่องนี้ก็เป็นกระแสที่มาจากภายนอกชุมชน กล่าวคือ เป็นการริเริ่มจากปัญญาชนหรือนักวิชาการจากส่วนกลาง แม้ว่าต่อมาภายหลังจะมีนักวิชาการและปัญญาชนท้องถิ่นเข้าร่วมในขบวนการศึกษานี้ด้วย แต่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ก็ทำงานตามแนวคิดหรือกระบวนทัศน์ที่มาจากภายนอกชุมชน ด้วยเหตุดังนั้น แม้ว่าแนวคิดเรื่อง “ชุมชนนิยม” จะเป็นส่วนหนึ่งของกระแส “ท้องถิ่นนิยม” แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างทั้งทางด้านเนื้อหาและแรงผลักดันดังที่ได้กล่าวมาพอสังเขปนี้

การศึกษาชุมชนหมู่บ้านในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษมานี้ได้ดำเนินไปอย่างคึกคักทั้งโดยนักประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ทำให้เกิดองค์ความรู้ในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม รวมทั้งประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ภูมิปัญญา การใช้ทรัพยากร สิทธิชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ก็เพื่อเข้าใจสังคมหมู่บ้านอย่างรอบด้านและลึกซึ้งมากที่สุด ด้วยเหตุนี้เอง นักวิชาการที่เข้ามาศึกษาเรื่องดังกล่าวจึงให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์เป็นอย่างมากดังกล่าวแล้วในบทก่อน การศึกษาในลักษณะเช่นนี้ส่วนใหญ่แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นผลงานของนักประวัติศาสตร์โดยตรง แต่ก็เห็นได้ว่าใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์เข้ามาอธิบายสังคมท้องถิ่นอย่างน่าสนใจ และผลงานจำนวนมากก็มีคุณภาพการอย่างสูงที่มีจุดยืนอยู่กับประชาชนผู้เสียเปรียบ ซึ่งเป็นความพยายามที่จะศึกษาให้เห็นถึงคุณค่าของวัฒนธรรมชุมชนในด้านต่าง ๆ เพื่อสร้างความมั่นใจตลอดจนเป็นข้อมูลสำคัญทั้งแก่ชุมชนและสังคมเพื่อให้การพัฒนาคำเนินไปโดยเอาชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม แม้ผลงานดังกล่าวจะมีคุณค่าแก่กระบวนการพัฒนาในแนวใหม่ ซึ่งเป็นกระแสชุมชนนิยมดังกล่าวมา แต่เราก็พบว่าการศึกษาในแนวทางนี้มีปัญหาอยู่มากเช่นกัน นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือผู้อ่านทั่วไปสามารถสัมผัสซึ่งข้อบกพร่องได้ไม่ยากแม้เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจก็ตาม ปัญหาดังกล่าวมีอย่างน้อย 3 ประการคือ

ประการแรก การที่มีจุดยืนอยู่ข้างชุมชนมากเกินไปทำให้ภาพของการศึกษาออกมาในลักษณะเชิงบวกเป็นหลัก กล่าวคือ มองเห็นสังคมที่สวยงาม มีความพอเพียง กลมเกลียว และเป็นอิสระจากรัฐในเชิงอุดมคติ นอกจากนี้การศึกษาในช่วงหลังก็จะเน้นให้เห็นถึงภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ตลอดจนเรื่องอำนาจและสิทธิในการใช้ทรัพยากรที่สืบทอดกันมายาวนานของชุมชน การศึกษาที่เน้นภาพดังกล่าวจนเกินไป ทำให้มีข้อโต้แย้งเกิดขึ้นตามมา เพราะสะท้อนความจริงบางส่วนของชุมชนเท่านั้น ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ประการที่สอง ภาพชุมชนที่ปรากฏในอดีตนั้นขาดพลวัตและให้ภาพทั่วไปมากกว่าความหลากหลาย การศึกษาในลักษณะนี้เห็นได้โดยทั่วไปทั้งในกรณีของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน และประเด็นสิทธิอำนาจในการใช้ทรัพยากร งานส่วนใหญ่จะให้ภาพอดีตที่นิ่งตายตัว ต่อจากนั้นจะเป็นภาพของความเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันโดยเป็นผลมาจากการรุกหน้าไปของรัฐเป็นปัจจัยสำคัญ และภาพอดีตดังกล่าวนั้นก็จะมีลักษณะเหมือน ๆ กัน ทั่วประเทศ ไม่เห็นลักษณะเฉพาะตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังเช่นไม่ว่าจะศึกษาชุมชนภาคใด ไกลหรือใกล้จากศูนย์อำนาจรัฐก็มักจะได้ภาพว่า ชุมชนเป็นอิสระ พอเพียง และมีสิทธิอำนาจในการใช้ทรัพยากรโดยสมบูรณ์ โดยไม่มีเงื่อนไขในเรื่อง เวลา สถานที่ และปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นต้น

ประการที่สาม องค์ความรู้ที่ได้มักเป็นประวัติศาสตร์สำเร็จรูป (instant history) เป็นการนำเอาข้อมูลจากคำบอกเล่าของชาวบ้านมาเรียงต่อกัน โดยขาดการวิเคราะห์และอธิบาย ทั้งนี้ก็เพราะผู้ศึกษาเชื่อว่าชาวบ้านเป็นผู้ที่จริงใจ บริสุทธิ์ ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่ชาวบ้านบอกเล่านั้นก็จึงมีความถูกต้องแม่นยำ ไม่มีอะไรแอบแฝง เป็นประวัติศาสตร์จากภายในแท้ ๆ น่าเชื่อถือ จึงสมควรบันทึกไว้เป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” และในบางลักษณะผู้ศึกษาได้เรียบเรียงขึ้นมาจากตำนานในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยการไปสอบถาม-สัมภาษณ์ชาวบ้านแล้วนำมาเขียนเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เช่นกรณี ประวัตินี้ “แม่เจ้าอยู่หัว” ในภาคใต้ก็น่าจะเป็นประวัติศาสตร์สำเร็จรูปชนิดหนึ่งที่เป็นความเชื่อความศรัทธาของชาวบ้าน เนื้อหาจึงมีลักษณะเป็นข้อมูลทางคติชนวิทยาที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแต่ไม่ใช่ข้อมูลดังกล่าวเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในตัวเองตามที่ผู้ศึกษาเรื่องนี้เข้าใจ การศึกษาในลักษณะดังกล่าวมักเป็นผลงานของ “นักประวัติศาสตร์สมัครเล่น” ที่เข้ามาศึกษาท้องถิ่นในช่วงหลัง ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อรู้พื้นความทรง

จำของชาวบ้าน เพื่อเป็นฐานสำหรับสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ตลอดจนต่อสู้เพื่อสิทธิและอำนาจของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

เนื่องจากการศึกษาเรื่องชุมชนหมู่บ้านเป็นกระแสที่ได้รับความนิยมอย่างมากในช่วง 2 ทศวรรษ หลังนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวทางของสำนักนักตรทิพย์ ดังกล่าวแล้วในบทก่อน ผลงานการศึกษาในแนวทางนี้จึงได้รับความสนใจและมีผู้วิจารณ์ไว้พอสมควร ในที่นี้จะคัดมาเป็นตัวอย่างเพื่อประกอบการตั้งข้อสังเกตของปัญหาดังกล่าวบางประเด็น

อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งเป็นนักประวัติศาสตร์โดยตรง ไม่เห็นด้วยกับลักษณะของหมู่บ้าน ที่ถึงทนสืบเนื่องมายาวนาน โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ตามข้อเสนอของอาจารย์ฉัตรทิพย์ในช่วงแรก ๆ ว่า “อาจารย์ฉัตรทิพย์ไม่ต้องการอธิบายว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์กำลังพยายามอธิบายว่าเศรษฐกิจไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เหตุฉะนั้น ภาพของหมู่บ้านไทยจึงค่อนข้างจะนิ่งอยู่กับที่ ส่วนหนึ่งของการที่ได้ภาพนี้จากการวิจัยนั้น เข้าใจว่าเกิดจากมุมมองหรือทฤษฎีที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ใช้ด้วย นั่นก็คือ โดยนัยแล้ว “วิธีการผลิตแบบเอชซี” แต่ปัญหาจริง ๆ มาอยู่ที่ว่า ในท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้งานศึกษาของนักวิชาการอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านมานุษยวิทยาชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ด้วย นั่นก็คือการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านด้วยสถาบันและกลไกแบบเก่าเพื่อเผชิญกับพลังใหม่ ๆ ที่กระทบมาถึงหมู่บ้านจากภายนอก...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข : 196-197) สำหรับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบสัมภาษณ์นั้น อาจารย์นิธิที่ตั้งข้อสังเกตว่า การที่อาจารย์ฉัตรทิพย์นำเอาคำบอกเล่าของชาวบ้านมาเรียงร้อยกันเพื่อสร้างประวัติศาสตร์ของพวกเขาโดยไม่ผ่านการวิเคราะห์ของนักวิชาการ จะถือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ “..เพราะข้อมูลดิบที่ชาวบ้านป้อนให้มันนั้นไม่ได้เสนอให้ล้อย ๆ แต่เสนอในกรอบของการวิเคราะห์ของชาวบ้านหรือของชุมชนหมู่บ้านมาแล้ว นักวิชาการจะอย่างไรกับกรอบของการวิเคราะห์ที่แฝงมากับข้อมูลดิบเหล่านี้...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเดียวกัน : 197)

นอกจากนักประวัติศาสตร์แล้ว กลุ่มนักสังคมศาสตร์ก็ได้วิจารณ์ผลของกลุ่มอาจารย์ฉัตรทิพย์มาอย่างต่อเนื่องเช่นกัน ดังเช่นที่อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้รวบรวมไว้ในรายงานผลการศึกษาผลงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์โดยตรง เช่น ในเรื่องการใช้หลักฐานสัมภาษณ์ชาวบ้าน “...เนื่องจากอาจารย์ฉัตรทิพย์ไม่ได้เคร่งครัดในเรื่องระเบียบวิธีนัก...และมองข้ามนัยที่แตกต่างกันของคำบอกเล่าของชาวบ้านไป บางครั้งถึงกับมองข้ามระบบความสัมพันธ์หลายอย่างในหมู่บ้านไปด้วย เพราะชาวบ้านอาจเลือกจดจำเฉพาะเรื่องราวบางอย่างเท่านั้น นักมานุษยวิทยา...เคยตั้งข้อสังเกตว่าการจำกัดตัวเองอยู่กับคำบอกเล่าของชาวบ้านมากเกินไป โดยไม่สนใจเอกสารภายนอกหรือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอก จะทำให้ขาดบริบทที่จะมาช่วยวิเคราะห์หาเหตุผลว่าทำไมชาวบ้านจึงจำเหตุการณ์บางอย่างได้ แต่กลับลืมบางเหตุการณ์ โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับระบบการถือครองและระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน เพราะมักเกี่ยวข้องกับ

ปัญหาความขัดแย้งที่ชาวบ้านมักไม่ยอมเล่าให้คนภายนอกรับรู้... อาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ประสบปัญหาดังกล่าว เพราะได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับการถือครองที่ดินจากคำบอกเล่าของชาวบ้านน้อยมาก”(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 42) สำหรับภาพของหมู่บ้านที่เสนอออกมาตามกรอบ “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งมีพื้นฐานมาจากความคิดแบบอนาธิปไตยนั้น “...ถูกนักมานุษยวิทยาวิจารณ์ว่า ทำให้ได้ภาพหมู่บ้านแบบอุดมคติ... นักมานุษยวิทยาเรียกว่า การสร้างภาพตัวแทน (Representationalism) ซึ่งตั้งอยู่บนสมมติฐานว่ามีความเป็นจริงดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง และผู้ศึกษาสามารถไปค้นพบเพื่อสะท้อนให้ผู้อื่นรับรู้ได้... ดังนั้น ยิ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ตั้งใจที่จะนำเสนอภาพหมู่บ้านเพื่อวิวาทะกับการครอบงำจากภายนอกมากเท่าใด ภาพของหมู่บ้านก็จะยิ่งมีลักษณะเป็นภาพตัวแทนมากขึ้นเท่านั้น หากใช้ภาพหมู่บ้านตามที่เป็นจริงไม่ หากมีลักษณะเป็นเพียงภาพลักษณ์ตามอุดมคติของผู้ศึกษาซึ่งสะท้อนความจริงบางส่วน...(อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 42-43)

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าข้อบกพร่องในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ภายใต้นิวคิดกระแสชุมชนนิยมนี้เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ เพราะผู้ศึกษามุ่งวิจัยค้นคว้าโดยมีเป้าหมายที่ชัดเจน คือเป็นการค้นหาองค์ความรู้เพื่อเป็นฐานให้กับอุดมการณ์ที่มุ่งมั่นในการเสนอทางเลือกให้กับการพัฒนาสังคมชนบท เพราะเห็นว่าถูกเอาเปรียบและครอบงำจากภายนอกจนนำมาซึ่งความล่มสลายของชุมชน “ข้าพเจ้าเขียนบทบรรยายนี้เพื่อเสนอแนวคิดชุมชนเป็นอุดมการณ์ของสังคมไทยปัจจุบัน เพราะเป็นอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับความ เป็นจริงของสังคมและวัฒนธรรมไทยตลอดมาในประวัติศาสตร์ และสอดคล้องกับความมุ่งหวังของชาวไทยส่วนใหญ่ เป็นที่น่ายินดีว่าขณะนี้แนวคิดนี้ได้ก่อตัวขึ้นเป็นระบบพอสมควรแล้ว และในปัจจุบันก็เป็นแนวคิดคู่ขนานกับแนวคิดทุนนิยม อย่างไรก็ตามก็ยังอยู่ในฐานะเป็นรองแนวคิดทุนอยู่มาก ควรที่จะพัฒนาแนวคิดนี้ให้เป็นระบบคิดที่สมบูรณ์ เผยแพร่และปรานแนวคิดกับขบวนการของสังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ประชาชนไทยทุกหมู่เหล่ามีจิตสำนึกแบบชุมชนที่แจ่มชัดสืบเนื่องตลอดไป” (ฉัตรทิพย์ นาดสุภา, 2548 : 17)

อุดมการณ์นี้เป็นสิ่งที่ดี น่าชื่นชม และมีผู้เห็นด้วยจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ในการสร้างองค์ความรู้เพื่อสนับสนุนนั้น ถ้าทำด้วยใจเป็นกลางโดยไม่มุ่งเสนอด้านที่ดีงามของชุมชนจนเกินไป ก็ไม่ได้หมายความว่าคุณค่าทางวัฒนธรรมชุมชนนั้นจะด้วยพลังลง ในทางตรงกันข้าม ชีวิตวัฒนธรรมของชาวบ้านอาจมีข้อดีหรือจุดอ่อนต่าง ๆ ดำรงอยู่เป็นธรรมดา สิ่งนี้จะทำให้มองเห็นศักยภาพและข้อจำกัดของชุมชนที่จำเป็นต้องให้เขารับรู้และเรียนรู้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาปรับปรุง เลือกสรรให้เหมาะสมกับยุคสมัย นักวิชาการจึงเป็นผู้ทำหน้าที่ศึกษาให้แจ่มชัดและรอบด้านมากที่สุด เพื่อให้ชาวบ้านได้เรียนรู้และเลือกทางเดินได้ด้วยปัญญาจากฐานพลังของวัฒนธรรมชุมชนที่ไม่ได้ตีตราและขีดเส้นไว้ล่วงหน้าจนเกินไป

กล่าวโดยสรุป ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ในตัวของมันเองในบางเรื่องก็ได้คลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปแล้วพอสมควร กล่าวคือ ข้อบกพร่องบางอย่างก็ได้รับการแก้ไขไปในลักษณะและทิศทางที่น่าพอใจ ทั้งนี้ก็เพราะว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษหลังสุดนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ก้าวหน้าไปมาก นักวิชาการอาวุโสผู้มีประสบการณ์หลายท่านต่างได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวคิดและวิธีการศึกษาที่ชัดเจนแหลมคมมากยิ่งขึ้น นักวิชาการรุ่นใหม่ที่กระตือรือร้นจึงได้มีโอกาสเก็บเกี่ยวสิ่งนี้ไว้เป็นแนวทาง โดยที่นักวิชาการอาวุโสเหล่านั้นคอยประคับประคองเป็นพี่เลี้ยงอย่างอดทน แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิม ๆ จะมีอยู่อย่างต่อเนื่องโดยรัฐเป็นผู้คอยสนับสนุนอย่างมั่นคง แต่ความตื่นตัวตอบรับ “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ซึ่งเป็นกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จากประชาชนจำนวนมาก ก็จะทำให้เกิดคำถามต่อกรอบความคิดเดิม ๆ เหล่านั้นว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกระแสหลัก” จะยังคงมีประโยชน์ต่อชุมชนหรือวิถีชีวิตของชาวบ้านในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกปัจจุบันหรือไม่ อย่างไร

ภาคสอง

แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ความนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในรอบประมาณ 50 ปีที่ผ่านมาได้มีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปทั้งในด้านเนื้อหา ตลอดจนแนวคิด แนวทางและวิธีการต่าง ๆ โดยจะเห็นได้ว่าในขณะที่แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเดิม ซึ่งเป็นเรื่องราวของเมือง ผู้นำ ตลอดจนวัฒนธรรมต่าง ๆ ในท้องถิ่นยังคงมีมาอย่างต่อเนื่องและมีอิทธิพลทางความคิดในสังคมทั่วไปนั้น ในอีกด้านหนึ่งก็ได้มีการนำเสนอการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่อันเป็นเรื่องราวของชีวิตประชาชนตามชุมชนหมู่บ้านในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งก็ได้รับความสนใจอย่างมากเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุดังนั้น ในสถานการณ์ปัจจุบันจึงถือได้ว่าเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะดูเหมือนว่าแนวทางการศึกษาทั้งสองที่เป็นคู่ขนานกันนี้กำลังแย่งชิงการให้นิยามความหมาย ตลอดจนสร้างพื้นที่และแสดงบทบาทในแนวทางของตนเพื่อเป็นทางออกของสังคมในท่ามกลางบริบทการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกยุคใหม่ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันในอีกด้านหนึ่งจึงเท่ากับเป็นการค้นหาตัวเองอีกครั้งหนึ่งบนเส้นทางที่ทอดมายาวไกลไปสู่อนาคต

ในอดีตนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยมีบทบาทหน้าที่อย่างสำคัญในการสร้างความเป็นเอกภาพของชาติ ความเก่าแก่และยิ่งใหญ่ของ “ชาติไทย” ประกอบขึ้นมาจากหัวเมืองใหญ่น้อยตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งและอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของ “ศูนย์กลาง” ตลอดมาเป็นเวลาอันยาวนาน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นย่อมทำให้คนตามภูมิภาคต่าง ๆ เกิดความภูมิใจในบทบาทของ “ท้องถิ่น”ตัวเอง ด้วยเหตุนี้จึงต้องการ “แสดงตัว” ให้มากขึ้นซึ่งสัมพันธ์กับการส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ส่วนประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐอย่างมากในทศวรรษ 2520 ก็เพื่อประโยชน์ในด้านความสามัคคีและรักชาติอันเนื่องมาจากความแตกแยกภายในด้วยสาเหตุความเห็นที่แตกต่างของอุดมการณ์ทางการเมืองช่วงทศวรรษก่อนหน้านั้น ครั้นตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้โน้มเอียงไปทางเศรษฐกิจชุมชน ตลอดจนวัฒนธรรมของหมู่บ้าน ทั้งนี้ก็โดยบทบาทของนักสังคมศาสตร์ในสาขาต่าง ๆ เข้ามาช่วยเสริมอย่างสำคัญ และในปัจจุบันการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางดังกล่าวก็ได้รับความสนใจเป็นอย่างมากดังที่เราได้สำรวจกันมาแล้วข้างต้น

ดูเหมือนว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยได้ค้นพบตัวเองแล้วในช่วงเวลาอันเหมาะสมของสถานการณ์ปัจจุบัน นั่นก็คือ เป็นเรื่องราวของวิถีชีวิตประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อันหลากหลายและเป็นการศึกษาเพื่อให้ประวัติศาสตร์เข้ามารับใช้ชาวบ้านทั่วไปอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงจุดเน้นของการศึกษาจากเรื่องราวของเมืองและผู้นำในท้องถิ่นมาสู่วิถีชีวิตของประชาชนดังกล่าวก็มีลักษณะสุดโต่งจนเห็นได้ชัด ทั้งนี้ไม่เฉพาะทางด้านเนื้อหาเท่านั้น หากยังรวมถึงแนวความคิดพื้นฐานและวิธีการศึกษาที่ยังขาดแนวทางเป็นของตัวเองอยู่มาก กล่าวคือ มองเห็นได้ว่ามีความโน้มเอียงไปสู่สาขาทางสังคมศาสตร์ที่มักจะเน้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมร่วม

สมัยอันเกิดจากอิทธิพลของระบบทุนนิยมและการครอบงำของรัฐเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ผู้ศึกษาจึงต้องเข้าไปทำความเข้าใจกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยเกือบทั้งหมดจะมีเป้าหมายค้นหาความรู้เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างข้อเสนอแนะและ/หรือทฤษฎีเชิงนโยบายเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นให้มีความสมดุลมากขึ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางนี้จึงมักได้คำตอบตามสมมติฐานที่ผู้ศึกษากำหนดเอาไว้ล่วงหน้าเพื่อสนับสนุนทฤษฎีหรือนโยบายการพัฒนาดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่” จึงขาดความเป็นอิสระเช่นเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วภายใต้กรอบ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” ที่มุ่งข้อมูลเนื้อหาไปปรับใช้ความเป็นเอกภาพและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญ การศึกษาที่เน้นเนื้อหาและแนวคิดที่โน้มเอียงไปสู่ชาวบ้านมากเกินไปจึงเท่ากับเป็นปฏิกริยาสะท้อนกลับจากการครอบงำของประวัติศาสตร์แห่งชาติไปสู่ด้านตรงข้ามอันเป็นเหตุให้ละเลยบริบทด้านอื่น ๆ ไปเสียมาก ประวัติศาสตร์ในแนวทางใหม่นี้จึงขาดความสมดุล ไร้จินตนาการ เช่นเดียวกับการศึกษาในแนวทางเก่าที่เน้นพัฒนาการของเมืองและผู้นำโดยมองข้ามชีวิตของผู้คนธรรมดาไปเช่นกัน เราจึงเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสองแนวทางนี้ต่างก็มีปัญหาในตัวเองพอ ๆ กัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยควรจะมีคุณลักษณะโดยรวมเป็นอย่างไร เป็นต้นว่า ควรเป็นประวัติศาสตร์จากภายในโดยเน้นเนื้อหาทางด้านสังคม (ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม) หรือเป็นเรื่องราวทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหรือประวัติศาสตร์ความคิด ประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ จะสามารถผนวกเข้ามาสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนธรรมดาได้อย่างไร เราควรกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือไม่ อย่างไร และที่สำคัญวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มีความแตกต่างหรือคล้ายคลึงกับสังคมศาสตร์มากน้อยเพียงใด เหล่านี้ล้วนเป็นคำถามใหญ่และสำคัญยิ่งในกระบวนการค้นหาตัวเองของสาขาวิชานี้ในปัจจุบัน เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมามีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีสถานะที่ไม่แน่นอน ขาดความเป็นตัวของตัวเอง มีความหมายในเชิงวิธีการมากกว่าเป็นสาขาวิชาหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมักแฝงอยู่ในสาขาวิชาต่างๆ หลายสาขาที่สนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นดังกล่าวแล้ว ด้วยเหตุดังนั้นเพื่อความเข้าใจในสถานะของวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้ชัดเจนขึ้น ในส่วนต่อไปนี้จะได้พยายามทบทวนความรู้เพื่อประมวลขึ้นเป็นคุณลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งครอบคลุมทางด้านความหมาย ขอบเขต แนวคิด วิธีการ แนวทางการศึกษา ตลอดจนสถานะและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็โดยการวิเคราะห์สังเคราะห์จากฐานความรู้และประสบการณ์จากอดีตตลอดจนสภาพการณ์ในปัจจุบันของสังคมไทยเป็นหลัก เพื่อนำเสนอเป็นพื้นฐานแก่ผู้สนใจศึกษาได้พัฒนาและค้นหาแนวทางที่เหมาะสมต่อไป การรวบรวมและจัดระบบความรู้ในส่วนนี้ก็จะด้วยหวังให้เป็นงานชิ้นแรก ๆ ที่จะช่วยให้มองเห็นตัวตนของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” ได้ชัดเจนขึ้น ในอีกด้านหนึ่งจึงเท่ากับเป็นการประคับประคองให้สาขาวิชานี้ได้เติบโตไปอย่างมีขั้นบันได โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้เริ่มต้นศึกษาจะได้มีพื้นฐานในการทำความเข้าใจกับทิศทางและลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจากจุดยืนของตัวเองที่มั่นคงขึ้น

บทที่ 5

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

เป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไปว่า ปัญหาสำคัญประการหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาคือ ปัญหาในเรื่องการให้คำนิยามและการกำหนดขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าหมายถึงอะไร ควรจะมีขอบเขตทางด้านกายภาพแค่ไหน และใช้เกณฑ์อะไรมากำหนด การทำความเข้าใจร่วมกันในเรื่องพื้นฐานดังกล่าวนี้ นับว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะมิฉะนั้นแล้วก็จะทำให้การศึกษาหรือพิจารณาในเรื่องอื่น ๆ ที่ตามมาดำเนินไปโดยขาดกรอบหรือแนวทางที่ชัดเจน ซึ่งเท่ากับว่าไม่ได้ช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความก้าวหน้าไปกว่าแนวทางเก่า ๆ แต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม การที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก็เป็นสิ่งที่มีความซับซ้อนอยู่พอสมควร กล่าวคือ จะต้องแสดงให้เห็นที่มาหรือพัฒนาการของปัญหาเสียก่อน จากนั้นจึงค่อยแยกแยะในรายละเอียดรวมทั้งบริบทต่าง ๆ ว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อย่างไร และในที่สุดเราก็จะสามารถเข้าใจและรู้จัก “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” ได้ดีขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้การศึกษาวิจัยมีประสิทธิภาพมากขึ้นในอนาคต ฉะนั้นในบทนี้เราจึงจะเริ่มต้นโดยการสำรวจแนวความคิดของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมาเป็นอันดับแรก ในประเด็นที่สอง จะเป็นการตั้งข้อสังเกตและวิจารณ์แนวความคิดเหล่านั้น อันจะนำไปสู่การสรุปความเห็นเป็นข้อเสนอแนะในประเด็นสุดท้ายต่อไป

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นเรื่องที่ศึกษาเกี่ยวกับหมู่บ้านเพียงหมู่บ้านเดียวหรือกลุ่มเดียว เมืองขนาดเล็กหรือขนาดกลาง (บริเวณขนาดใหญ่หรือที่ตัวของเมืองหลวงอยู่นอกชายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น) หรือไม่ก็เป็นอาณาเขตทางภูมิศาสตร์ที่ไม่ใหญ่เกินกว่าจังหวัดหรือมณฑล....หน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอาจจะเป็นหมู่บ้านหนึ่งหรือหมู่บ้านหลาย ๆ หมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือเมืองขนาดเล็ก หรือไม่ก็อาจจะเป็นแคว้น ภาค หรือมณฑล ที่สมาชิกของชุมชนท้องถิ่นนั้นต่างก็มีความสำคัญ ซึ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมสังคมและการเมือง....”

(สุเทพ สุนทรเกสัช, 2522)

“นัยแรก เป็นการมองประวัติศาสตร์โดยผ่านคนในสังคม ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนต่าง ๆ ในท้องถิ่น ไม่ใช่หมายถึงศูนย์กลางทางการเมืองแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ มอง

ประวัติศาสตร์จากจุดยืนเบื้องล่างมีลักษณะประวัติศาสตร์ชาวบ้าน เพราะฉะนั้นการศึกษาศาสตร์ท้องถิ่นจึงทำให้ได้รู้ถึงสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ทักษะคิด ความคิดของคนมากกว่าเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ถึงแม้ว่าศึกษาเหตุการณ์ก็เป็นเหตุการณ์ที่มีคนเกี่ยวข้องด้วย

นัยที่สอง เป็นการมองประวัติศาสตร์ผ่านระบบเมืองในสังคมท้องถิ่น ซึ่งรับอิทธิพลหรือมีปฏิกริยาโต้ตอบกับระบบการเมืองจากศูนย์กลาง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เน้นประวัติศาสตร์ “เมือง” แตกต่างจากการมองเรื่องให้อยู่ในกรอบของระบบการเมืองที่กว้างใหญ่กว่าเมืองใดเมืองหนึ่งเพียงเมืองเดียว ประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชย่อมต่างจากประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ในกรอบของพงศาวดารอยุธยา เป็นต้น....”

(ธิดา สาระยา, 2529 : 79)

“การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมท้องถิ่นที่มีมวลชนเป็นตัวเคลื่อนไหว คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่ง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน...

เป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริง ซึ่งในที่นี้จะใช้คำว่า “ประวัติศาสตร์จากภายใน” (History from the Inside) ... ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตและ dynamic เสมอ... ประวัติศาสตร์จากภายในมิได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคมซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้านเรื่องปรัมปรามาแล้วแต่อดีต และโดยการสัมภาษณ์สืบสวนในปัจจุบัน....”

(ธิดา สาระยา, 2529 : 25, 29-30)

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นไม่ใช่เป็นแต่เพียงอดีตเท่านั้น แต่เป็นปัจจุบันด้วย เพราะคนทำให้ประวัติศาสตร์เกิดขึ้น สำนักของคนที่มีต่อประวัติศาสตร์ต่อมรดกทางวัฒนธรรมของตัวเอง ต่อความเป็นมา ต่อตัวเองในปัจจุบัน ก็คือส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่เมื่อมองย้อนจากอนาคตในส่วนนี้ก็จะจะเป็นประวัติศาสตร์... พูดง่าย ๆ ก็คือเป็นการศึกษาถึงความเข้าใจเกี่ยวกับสำนักทางประวัติศาสตร์ของคนในปัจจุบันด้วย.... ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นประเภทหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคม คือเรศึกษากลุ่มคนในสังคมไม่จำกัดเนื้อที่และก็ไม่ต้องจำกัดขอบเขตอะไร เพราะเป็นเรื่องของสังคม แต่มันมีแง่มุมต่าง ๆ ด้วย”

(วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ : สัมภาษณ์ ธิดา สาระยา, 2528 : 2-3)

“...สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การใช้ข้อมูลท้องถิ่นก็ยังมีน้อยเกินไป ยังเป็นเรื่องการศึกษาการปกครองมณฑลจากราชธานีเสียเป็นส่วนมาก... การศึกษาวัฒนธรรมจากโบราณคดี ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม... ไม่ค่อยจะได้โยงวัฒนธรรมกับวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ... ไม่มีการตีความและไม่มีคำอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นอย่างไร ไม่มีการใช้ประโยชน์ข้อมูลเพื่ออธิบายพื้นฐานชีวิตของชุมชนที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมเหล่านั้นขึ้นมา... การศึกษาที่ยังคงเน้นที่เมืองใหญ่ ๆ หรือบริเวณใกล้เคียงแต่ขาดการศึกษาท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป โดยเฉพาะเห็นได้ชัดมากกว่าขาดการศึกษาที่เป็นชนชาติส่วนน้อย...”

(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ก. : 10)

“เมื่อกล่าวถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความหมายที่เป็นที่เข้าใจกันก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแควดวงศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ

สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ ในที่นี้ไม่ได้จำกัดความหมายอยู่แต่เฉพาะเชิงกายภาพเท่านั้น จริงอยู่ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นส่วนใหญ่ที่นิยมศึกษากัน มักเป็นประวัติศาสตร์ของ เมือง หมู่บ้าน หรือชนกลุ่มน้อยที่อยู่นอกเขตราชธานีหรือเมืองหลวงของรัฐออกไป แต่สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ ในที่นี้ยังมีความหมายเชิงวัฒนธรรม กล่าวคือ หมายรวมไปถึงประวัติศาสตร์ของสังคมกลุ่มชนหรือชุมชนที่ในเชิงกายภาพ อาจอยู่ในบริเวณศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของรัฐ แต่ในเชิงวัฒนธรรมแล้วไม่ได้มีส่วนร่วมในการใช้อำนาจรัฐแต่อย่างไร....

การกำหนดให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคม หรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของรัฐนี้ ก็เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า สังคมหรือชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีประวัติศาสตร์ของตนไม่ต่างไปจากการที่ราชวงศ์ กลุ่มชนหรือชนชั้นที่ถือกุมอำนาจรัฐนั้นมีประวัติศาสตร์ นอกไปจากนั้นประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ยังมีบทบาทที่แยกออกจากกันไม่ได้จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของรัฐหรือของหน่วยงานสังคมที่ใหญ่กว่าที่อื่น ๆ...

ในขณะที่เนื้อหาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมิชอบเขตค่อนข้างแน่นอน คือเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชน...ขอบเขตของหน่วยที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกลับมีลักษณะยืดหยุ่นสูง เพราะคำว่าท้องถิ่นไม่ได้มีความหมายของขนาดทางพื้นที่แน่นอนสม่ำเสมอ ในลักษณะเช่นนี้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแตกต่างไปจากประวัติศาสตร์ของรัฐ เพราะหน่วยที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของรัฐมีความแน่นอนตายตัวที่ถูกต้อง

กำหนดขึ้นมาจากอำนาจทางการเมืองของรัฐในแต่ละสมัย ในทางตรงข้าม...
หน่วยของ “ท้องถิ่น” ที่ใช้สำหรับศึกษาประวัติศาสตร์มีขนาดที่แตกต่างหลากหลาย “ท้องถิ่น” เป็นได้ทั้งหมู่บ้าน เมือง ชุมชน กลุ่มแม่น้ำ กลุ่มอาชีพ กลุ่มชาติพันธุ์... ฯลฯ

(ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2529 ข. : 1-2)

“ออกเป็นการยากที่จะกำหนดให้แน่นอนว่า “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ คืออะไร การใช้ขอบเขตทางภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนด มักจะทำให้สับสนอยู่เสมอ ดังเช่น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อาศัยเขตจังหวัดเป็นตัวกำหนดขอบเขต ก็มักจะทำให้เกิดปัญหาได้อย่างมาก เนื่องจากเขตจังหวัดเพิ่งกำหนดกันขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง ประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ที่เป็นจังหวัดหนึ่ง ๆ ในปัจจุบันจึงอาจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับท้องถิ่นของจังหวัดอื่น ๆ โกล่เกลียงได้...

ในปัจจุบันเราเคยชินกับการใช้เขตของรัฐหรือประเทศเป็นหน่วยการศึกษา เช่น ประวัติศาสตร์ไทยก็หมายถึงเรื่องราวของผู้คนที่ได้เคยอาศัยอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน เราอาจกล่าวได้ว่า “ท้องถิ่น” คือหน่วยของการศึกษาที่ไม่ใช่รัฐหรือประเทศ

แต่หน่วยของการศึกษานั้นเป็นสิ่งที่กำหนดกันขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่โดยตัวของมันเอง การอาศัยเขตแดนของประเทศไทยเป็นตัวกำหนดหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยก็เพราะเรามีจุดมุ่งหมายอยู่แล้วจะศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติและชาติไทยมีอาณาเขตตามที่ปรากฏเป็นรัฐไทย หน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจึงเป็นตัวรัฐไทย แม้ว่าหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติเช่นนี้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นไม่น้อย... แต่การใช้หน่วยของการศึกษาเช่นนี้ก็สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของการศึกษาคือประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยใน ความหมายของรัฐประชาชาติไทย

จะเห็นได้ว่าหน่วยของการศึกษาย่อมสัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของการศึกษาอยู่เสมอ โดยอาศัยหลักการอันนี้เราอาจกำหนดหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” ได้จากการพิจารณาจุดมุ่งหมายของการศึกษา

จุดมุ่งหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือ ความเข้าใจในความหลากหลายของวิถีวัฒนธรรม ประสพการณ์และระบบที่แตกต่างกันของชุมชนต่าง ๆ ความหลากหลายของชุมชนนั้นนับได้ตั้งแต่ระดับหมู่บ้านขึ้นไปจนถึงภาคที่ร่วมในวัฒนธรรมและประสพการณ์จากอดีตอันเดียวกันมา ด้วยเหตุดังนั้น ขอบเขตของ “ท้องถิ่น” ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่ตายตัวแน่นอนขึ้นอยู่กับว่าผู้ศึกษาประสงค์จะทำความเข้าใจกับประเด็นอะไร “ท้องถิ่น” อันเป็นขอบเขตของการศึกษา ก็จะปรากฏขึ้นเอง ดังเช่นหากผู้ศึกษาต้องการเข้าใจระบบเศรษฐกิจและการคลี่คลาย

ของระบบเศรษฐกิจนั้นในชุมชนที่ผลิตเพื่อการยังชีพ อาจเป็นไปได้ว่า “ท้องถิ่น” อันเป็นหน่วยของการศึกษาที่เหมาะสมเป็นเพียงหมู่บ้านหรือตำบลหนึ่ง...

ในกรณีของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญที่จะกำหนดขอบเขตของหน่วยของการศึกษา ที่สำคัญก็คือขอบเขตของ “ท้องถิ่น” นั้นสามารถตอบคำถามที่ผู้ศึกษาตั้งใจจะหาคำตอบได้เท่านั้น”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก. : 3-4)

“ผมพยายามนึกว่าอะไรคือขอบเขตของท้องถิ่นที่เราน่าจะศึกษา ผมคิดว่าหลักการของมันก็คือว่า เราจะศึกษาท้องถิ่นหรือกลุ่มผู้คนที่อยู่ภายใต้ระบบอันหนึ่งอันเดียวกัน ระบบอันเดียวกันนี้เราก็อยุตกัน ระบบอันนี้จะต้องเป็นระบบที่สมบูรณ์... ในตัวของมันเองพอสมควร แต่จะไม่สัมพันธ์กับระบบอื่น ๆ ก็เป็นไปได้ เราอย่าพูดอะไรที่มัน 100% เต็ม เพราะมันไม่มีระบบอะไรในโลกที่ต้งขึ้นมาสมบูรณ์ แต่โดยตัวของมันเองระบบดังกล่าวต้องเต็มหรือสมบูรณ์ในตัวของมันเอง มันเลี้ยวตัวมันเองได้ มันแลกเปลี่ยนกันทุกอย่างภายในระบบนั้นพอสมควร ผู้คนที่อยู่ในระบบนั้นและกินเขตแดนท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อันนี้แหละคือตัวท้องถิ่นหรือท้องถิ่นที่เราจะศึกษาเจ้าประวัติศาสตร์ของมัน...ทีนี้อะไรน่าจะเป็นรากฐานของระบบที่ว่า เราจะสามารถหาหน่วยศึกษาที่ชัดเจนที่เราจะเข้าใจได้ ผมคิดว่ามันได้หลายอย่างด้วยกัน แต่ที่มันง่ายดีสำหรับในช่วงระยะเวลานี้ก็ก่อนแม้ไม่ได้เป็นเพียงอย่างเดียว ผมคิดว่าน่าจะอาศัยเศรษฐกิจเป็นฐานของระบบที่ว่ามันหมายความว่าขอบเขตหรือดินแดนที่มีผู้คนอาศัยอยู่ ซึ่งมีการผลิต การบริโภค และการกระจายสินค้าที่มันสัมพันธ์อยู่ในระบบเดียวกัน อันนั้นถือว่าเป็นหนึ่งระบบ”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ก. : 223)

“...ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น...เป็นการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นนับจากจุดเล็กไปหาจุดใหญ่ คือแทนที่จะมองจากข้างนอกเข้ามาข้างใน เราก็มองจากข้างในเข้าไปสัมพันธ์กับข้างนอก...เพราะฉะนั้นการมองท้องถิ่นนี้จึงสวนทางกับการศึกษาที่แล้ว ๆ มา...

มักมีการเข้าใจผิดกันระหว่าง คำว่า ท้องถิ่นและชุมชน...อยากใคร่ขอเสนอว่าชุมชนกับท้องถิ่นต่างกันแต่มีความสัมพันธ์กัน ชุมชนเป็นจุดหนึ่งในท้องถิ่น หมายถึงกลุ่มชนที่อยู่รวมกันมีความสัมพันธ์ในทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ที่ท้องถิ่นคือท้องถิ่นที่ชุมชนหลายชุมชนอยู่ร่วมกันและมีรูปแบบวัฒนธรรมใกล้เคียงกัน ในลักษณะนี้ถ้าผมจะมองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเขตพัทลุง แม้ไม่สามารถมองจุดหนึ่งจุดใดของพัทลุงได้ ผมจะพยายามหาว่าท้องถิ่นนั้นมันหมายถึงอะไร...เราอาจจะมองในหลายชุมชนนั้นมันมีรูปแบบวัฒนธรรมซึ่งใกล้เคียงกันไหม มีความสัมพันธ์ทางสังคม ทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร

นั่นเป็นรูปการณ์ที่เราจะต้องมอง ถ้าในลักษณะนี้ผมอาจจะมองว่าพัทลุงเป็นชุมชนส่วนหนึ่งของบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบพัทลุงสงขลาทั้งหมด ซึ่งมีลักษณะโดดเด่นแตกต่างไปจากเขตนครศรีธรรมราชหรือทางเขตปัตตานี ยะลา อันนี้การที่จะมองว่ามันมีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันเราจำเป็นต้องหันไปศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่จะเห็นว่ามันเป็นอย่างไรมาก่อน เพื่อที่จะหาความคล้ายคลึงของท้องถิ่นนั้น...”

(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2531, 213 – 214)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นการศึกษาที่ค่อนข้างเป็นมหัพภาค เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาชุมชนในอย่างแรก โดยมุ่งศึกษาท้องถิ่นอันเป็นบริเวณที่มีชุมชนอยู่รวมกันและมีความสัมพันธ์กันทางเศรษฐกิจ สังคม ระบบความเชื่อ พิธีกรรม และการเมือง การปกครอง จนกล่าวได้ว่าทำให้ผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ มีอะไรหลาย ๆ อย่างร่วมกันและคล้ายคลึงกันจนมีจิตสำนึกว่าเป็นคนถิ่นเดียวกัน การศึกษาเช่นนี้นั้นในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยแสดงให้เห็นว่ามีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้นในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อย่างไม่ค่อยต่าง เช่นท้องถิ่นนั้นมีสภาพแวดล้อมเป็นอย่างไร ตั้งอยู่ในตำแหน่งไหน ภายในเขตอำเภอใด จังหวัดไหนและภูมิภาคใด มีหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่แสดงความเป็นมาทางวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง บรรดากลุ่มชนที่อยู่รวมกันเป็นชุมชนที่สืบมาจนปัจจุบันเป็นพวกไหน อยู่ในท้องถิ่นมาแต่ดั้งเดิมหรือเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น เมื่อเข้ามาอยู่ในท้องถิ่นเดียวกันแล้ว มีการสังสรรค์กันทางเศรษฐกิจ สังคมและระบบความเชื่อพิธีกรรมอย่างไร มีความขัดแย้งหรือมีเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์อย่างใดเกิดขึ้น....”

(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533 : 40)

“...ถ้าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่สามารถทำให้เราเข้าถึงลักษณะเฉพาะของพัฒนาการในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะเป็นแต่เพียงการเพิ่มรายละเอียดของพัฒนาการที่รู้กันอยู่แล้วว่าอะไรเกิดขึ้นแก่ชาติบ้านเมืองเท่านั้น ไม่สามารถทำให้มองเห็นความละเอียดอ่อนของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชาติและในท้องถิ่นได้จริง... หน่วยของการศึกษาน่าจะเกิดขึ้นหลังจากมีคำถามที่แน่ชัดแม้ว่าการศึกษามุ่งจะตอบคำถามอะไร เมื่อนั้นจึงสามารถกำหนดได้ว่าควรจะใช้อะไรเป็นหน่วยในการศึกษาที่เหมาะสมเพื่อให้ได้คำตอบที่ดีที่สุด....”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2535 : 10)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไม่อาจสมบูรณ์ในตัวเองแต่ต้องศึกษาจากด้านของการติดต่อสัมพันธ์กับท้องถิ่นและสังคมอื่นด้วย เพราะประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวของความเคลื่อนไหวทางความคิดที่มีการขัดแย้ง การต่อสู้ การครอบงำ การแลกเปลี่ยน และการผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลา ปัญหาอยู่ที่ว่า การเคลื่อนไหวดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐาน

ของอะไร และมีเงื่อนไขและบริบทอย่างไร หากทำความเข้าใจในประเด็นนี้ได้ก็จะช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีพลังต่อการผลักดันการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ยอมรับศักยภาพของท้องถิ่นมากขึ้น โดยผู้เขียนเสนอว่า น่าจะเริ่มต้นด้วยการสังเคราะห์แนวคิดต่าง ๆ ข้างต้น และประมวลขึ้นมาเป็นแนวการศึกษาที่เรียกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรมซึ่งมีวิธีการที่หลากหลาย”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : 11)

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือการหาพื้นที่ขึ้นของชุมชนที่อยู่นอกรัฐชาติ เพราะรัฐชาติพยายามทำให้เราอยู่ภายใต้กรอบที่เขากำหนดไว้ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือการศึกษาที่ยากรู้ว่าผู้คนในชาติอื่นอยู่ในพื้นที่รัฐชาติทั้งหมด หรือมีพื้นที่อื่นที่เขาสร้างได้เองบ้าง โดยการแสวงหาผ่านการศึกษาทางประวัติศาสตร์ว่าในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาผู้คนที่หลากหลายในสังคมไทยเขายืนอยู่ในพื้นที่ที่ไม่ใช่ของรัฐชาติตรงไหนบ้าง มีบางพื้นที่ที่อยู่นอกรัฐชาติ พื้นที่เหล่านี้คือพื้นที่ของความเป็นคน เพราะพื้นที่ของรัฐชาติคือพื้นที่ของการเป็นประชากร ทุกคนไม่ยากเป็นแค่ราษฎรธรรมดา อยากมีอะไรที่มีความเป็นมนุษย์เล็ดรอดออกมาได้บ้าง เป็นคำถามหนึ่งที่เรอยากเรียนรู้...ประวัติศาสตร์จะช่วยให้เรารู้ถึงความเคลื่อนไหวเหล่านี้ ประวัติศาสตร์ของการอยู่เป็นผู้เป็นคนอยู่กันอย่างไร ซึ่งความเป็นคนมีหลากหลายแบบมาก ต่างวัฒนธรรม ประเพณี ชาติพันธุ์ เพศ วัย ความต่างเหล่านี้นำมาซึ่งความหลากหลาย จำลองเป็นรูปแบบของการศึกษาได้หลายแบบ...”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2545 : 2)

“โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน มีแกนกลางอยู่ที่การศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนในการจัดการกับ “สมบัติชุมชน” โดยเน้นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่สัมพันธ์กับ “สมบัติชุมชน” ที่มีความผันแปรเปลี่ยนแปลงตลอดมา ประวัติศาสตร์ชุมชนเช่นนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แตกต่างไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมา เพราะมุ่งเน้นให้เห็นศักยภาพของชาวบ้านที่อ่อนแอหรือเข้มแข็งขึ้นของชุมชนนั้นแยกไม่ได้จากการที่ชุมชนสูญเสียหรือขยายขอบเขตอำนาจในการครอบครองและจัดการ “สมบัติชุมชน” นอกจากนี้การศึกษาเช่นนี้ยังมุ่งเน้นการศึกษาจากระบบอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงของการครอบครองและจัดการ “สมบัติชุมชน” ด้วย

“การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน ในที่นี้จะศึกษาสองระดับด้วยกัน ระดับแรก การศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงหรือการดำรงอยู่ของชุมชน (ความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอก) ที่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงสมบัติของชุมชน ระดับที่สอง ศึกษาการเปลี่ยนแปลง การสืบทอด การหลั่งไหลของความทรงจำร่วมกันทางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ๆ กล่าวคือ ศึกษาการ

อธิบายประวัติศาสตร์ของชุมชนจากเดิมที่เคยมีประวัติศาสตร์ของตนเองแล้วถูกรวบงำจากประวัติศาสตร์ชาตินิยมจนกระทั่งเปลี่ยนมาสู่ความพยายามที่จะรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของชุมชนจากมุมมองของคนในชุมชนเองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในปัจจุบัน”

(อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2545 ข. : 3)

ข้อสังเกตและการวิจารณ์

จากการสำรวจความเห็นที่ค่อนข้างจะครอบคลุมตลอดในช่วงเวลาประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา เราจะพบว่าความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ยังมีปัญหาอยู่พอสมควร กล่าวคืออยู่ในช่วงที่กำลังแสวงหาซึ่งในอีกด้านหนึ่งก็สะท้อนความเติบโตของวิชานี้ และเห็นพัฒนาการทางความคิดของนักวิชาการที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีแนวโน้มที่ลงม้ายืนอยู่กับประชาชนผู้เสียเปรียบมากขึ้น และนี่ก็คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้ความหมายและขอบเขตของวิชานี้ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพของปัญหาที่เกิดขึ้นเช่นกัน

นักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ได้พยายามให้ความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังที่ได้สำรวจมาข้างต้น ส่วนใหญ่เข้าทำงานเป็นอาจารย์สอนในมหาวิทยาลัยในช่วงทศวรรษ 2510 อันเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในการศึกษาสังคมไทยจากการศึกษาเรื่องราวของศูนย์กลางหรือราชธานีมาให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่น” มากขึ้นตามลำดับ นักวิชาการ กลุ่มนี้เองที่ได้มีบทบาทอย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งเฟื่องฟูขึ้นในทศวรรษ 2520 ครอบคลุมปัจจุบัน บทบาทของกลุ่มนักวิชาการดังกล่าว นอกจากจะทำการสอน วิจัย และควบคุมวิทยานิพนธ์แล้ว ก็ยังได้รับเชิญเป็นวิทยากรในการสัมมนาตามสถานที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศอย่างสม่ำเสมอ ตลอดมา ด้วยเหตุดังนั้นก็จึงถือได้ว่านักวิชาการในสาขาต่าง ๆ เหล่านี้คือผู้ที่บุกเบิกถากถางให้ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่มีพื้นที่ในเวทีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างแท้จริง เพราะในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความหมายแคบ ๆ เป็นเพียง “ประวัติบ้านเมือง” หรือ “ประวัติบุคคลสำคัญ” ในท้องถิ่นเท่านั้น และโดยที่นักวิชาการกลุ่มเหล่านี้เป็นผู้ที่ทำให้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แพร่หลายอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา ตลอดจนขยายความหมายและขอบเขตออกไปสู่ชุมชนหมู่บ้านในมิติต่าง ๆ จนเป็นที่ยอมรับมากขึ้น ที่สำคัญนักวิชาการดังกล่าวยังเป็นผู้ทำงานต่อมาอย่างสืบเนื่องแม้ว่าส่วนใหญ่จะเกษียณอายุราชการไปแล้วก็ตาม ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แปลกอันใดที่จะเห็นว่าแนวความคิดและแนวทางต่าง ๆ ที่นักวิชาการกลุ่มนี้ได้วางไว้นั้นยังคงมีความสำคัญและมีอิทธิพลสืบมาจวบจนในปัจจุบัน

การให้นิยามความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างกันออกไปตามภูมิหลังการศึกษาและความสนใจของแต่ละคนอันได้แก่ ประวัติศาสตร์มานุษยวิทยา โบราณคดี เศรษฐศาสตร์ ซึ่งเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในสังคมไทยและล้วนให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ด้วยกันทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ในเรื่องของขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ที่ใช้ในการศึกษานั้นนักวิชาการในสาขาอื่น ๆ ไม่ค่อยเห็นว่าเป็น “ตัวตน” ที่จะต้องค้นหา ซึ่งไม่เหมือนกับนักประวัติศาสตร์ที่จะให้ความสำคัญกับเรื่องนี้อย่างจริงจัง ดังเช่น อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้พยายามครุ่นคิดถึงขอบเขตของ “หน่วย” ที่ใช้ในการศึกษาอยู่ตลอดเวลา และได้ค้นพบ (ตามความเห็นของท่าน) ในเวลาต่อมาแม้ว่าอาจจะยังไม่ลงตัวนักก็ตาม นอกจากนี้ยังเห็นอีกได้ว่า ประวัติศาสตร์เมือง ในความหมายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นได้ค่อย ๆ เลื่อนหายไปจากความสนใจ เพราะมักคิดกันว่าประวัติศาสตร์ของเมืองนั้นเป็นเรื่องราวของ “ผู้นำ” ที่สัมพันธ์กับศูนย์กลางซึ่งไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับประชาชนแต่อย่างใด ด้วยเหตุดังนั้นการให้นิยามความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาจึงได้มุ่งไปสู่ชุมชนหมู่บ้านหรือท้องถิ่นเล็ก ๆ และมีหลายมิติที่มีนัยยะถึงความเป็นอิสระของท้องถิ่น ส่วนทางด้านเนื้อหาที่จะเป็นเรื่องราวของความขัดแย้ง การต่อสู้ การปรับตัว สิทธิ และอำนาจของชุมชน ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงในนิยามความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้เกิดขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็วซึ่งได้ส่งผลกระทบไปยังชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมในลักษณะที่รัฐและทุนเข้าไปทำลายรุกรานและริบเอาทรัพยากรของชาวบ้านเป็นของรัฐหรือนายทุน อันเป็นการทำลาย “ความมั่นคง” ของชาวบ้านที่จะก่อให้เกิดปัญหาการล่มสลายของชุมชนตามมา ด้วยเหตุนี้จึงได้มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งทั้งในส่วนของรัฐและเอกชนได้ทำการศึกษาสังคมหมู่บ้านดังกล่าวในลักษณะของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีเป้าประสงค์เพื่อนำความรู้มาเพิ่มอำนาจและสิทธิชาวบ้านเพื่อต่อรองและ/หรือต่อสู้กับการรุกรานจากภายนอกดังกล่าว นักวิชาการซึ่งมุ่งเสนอนิยามความหมายและขอบเขตไปตามแนวทางของตนดังกล่าวต่างก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากผู้ที่อยู่นอกสาขาตลอดมา อันช่วยให้การนิยาม เสนอแนวคิดเกี่ยวกับขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความชัดเจนก้าวหน้ายิ่งขึ้น

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งได้ทำงานที่เกี่ยวกับท้องถิ่นมายาวนาน และเป็นผู้นำประวัติศาสตร์ไปสำรวจท้องที่จริง ๆ เช่นเดียวกับ “ลูกศิษย์” ของท่านคือ อาจารย์ธิดา สาระยา ในเวลาต่อมา จนกล่าวได้ว่าทั้งสองได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางวัฒนธรรมนั้น ในระยะแรก ๆ ต่างก็ได้รับการวิจารณ์ว่าไม่ค่อยจะโยงวัฒนธรรมกับวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ ไม่มีการศึกษาวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไปด้วย เพื่ออธิบายพื้นฐานชีวิตของชุมชนที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมเหล่านั้น

ขึ้นมา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ก. : 10) เช่นเดียวกับอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งแม้จะเห็นด้วยต่อการใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดีในแนวทางของอาจารย์ศรีศักรมาอธิบายชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น แต่สำหรับในเรื่องขอบเขตของหน่วยที่ใช้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางวัฒนธรรมนั้น อาจารย์นิธิเห็นว่ายังมีปัญหาเช่นเดียวกันกับใช้การเมืองเป็นฐานในการศึกษา กล่าวคือ “...เอาวัฒนธรรมเป็นฐาน ผมก็คิดว่ามันมีปัญหาเหมือนกันคือ ปัญหาที่เกี่ยวกับการกระจายของวัฒนธรรมที่มันกว้างขวางในระดับท้องถิ่นอย่างมาก เพราะว่าวัฒนธรรมที่เรารู้จักกันค่อนข้างดี ถ้าเราไปใช้หลักฐานลายลักษณ์อักษรมา ๆ แล้วละก็ ผมว่ามันข้ามขอบเขตกว้างขวางเหลือเกิน... พระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชก็นับถือกันมาตั้งแต่ชุมพรถึงสงขลา มันเป็นขอบเขตที่กว้างขวาง เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นมันสัมพันธ์กับชนชั้นนำเสมอ ไม่ว่าวรรณกรรมลายลักษณ์อักษรก็ตาม ไม่ว่าจะพระธาตุก็ตามเราจะมองไม่ค่อยจะลึกมาถึงท้องถิ่น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ก. : 225)

สำหรับในส่วนของอาจารย์ธิดา สาระยา ก็ได้รับการวิจารณ์จากอาจารย์กาญจนา แก้วเทพ ว่าไม่ได้ลงไปถึงระดับมวลชนตามที่ตั้งใจไว้จริง ๆ “ถึงแม้ผู้เขียนจะได้ลงจากยอดไม้ (การศึกษาประวัติศาสตร์แบบเน้นส่วนกลาง) ลงมาสู่เบื้องล่างแล้ว แต่ก็ลงมาอยู่เพียงระดับโคนต้นเท่านั้น ยังไม่ได้ขุดเจาะลึกลงไปถึงระดับรากเหง้า...ขอบเขตของท้องถิ่นที่ศึกษานั้นได้ข้ามมาหยุดอยู่เพียงแค่ “หัวเมือง” ของเจ้านายและขุนนาง (ที่ไม่ต้องทำการผลิต) ที่มีได้อยู่ในส่วนกลางนั่นเอง...ไม่เห็นด้วยกับการนิยามว่า “เมือง” นั้นมีความหมายเท่ากับ “ท้องถิ่น” ในทุกกรณีไป...ผู้เขียนค่อนข้างที่จะให้ความหมายกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ภายใน หมายความว่าศึกษาความรู้สึกนึกคิดของประชาชนที่มีต่อสังคมแวดล้อมรอบ ๆ ตัว ไม่ว่าจะเป็นการรับรู้ ความเชื่อ การยอมรับหรือการปฏิเสธก็ตาม แต่ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นสามารถทำการศึกษาได้ทั้ง 2 ระดับ ในระดับแรกคือการศึกษาว่าได้มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นในความเป็นจริง มีอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยและเหตุการณ์นั้นได้ส่งผลกระทบต่อสืบเนื่องมาอย่างไร ส่วนในระดับที่สองก็คือการศึกษาในลักษณะประวัติศาสตร์ภายใน ดังที่กล่าวมา” (กาญจนา แก้วเทพ, 2530 : 99-101)

ในส่วนของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งให้ความสนใจ “ท้องถิ่น” เนื่องจากเห็นว่าเป็นพื้นที่สำคัญในระบบการผลิตจึงได้ทำการศึกษาในแบบที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน” ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องขอบเขตหรือ “หน่วย” ในการศึกษาเช่นเดียวกัน ดังที่อาจารย์สุเทพ สุนทรเกษมเห็นว่า “...ในรายงานการศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคมของภาคเหนือ (และอาจจะกล่าวรวมไปถึงภาคอื่น ๆ ด้วย) ที่พิจารณาชุมชนบ้านหรือหมู่บ้านในฐานะเป็นหน่วยระดับท้องถิ่นว่ามีความเพียงพอทางเศรษฐกิจ สามารถจะผลิตทุกอย่างที่จำเป็นต่อการยังชีพได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยชุมชน

อื่น ๆ ภายนอกนั้นเป็นข้อสรุปที่ไม่ควรยอมรับ โดยมีได้พิจารณาถึงเงื่อนไขและสภาพแวดล้อมว่ามีลักษณะเฉพาะและแตกต่างกันอย่างมากในแต่ละท้องถิ่น โดยต้องแก้ไขก่อน ดังจะเห็นได้ว่าในสภาพความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์ของภาคเหนือบ้านหรือหมู่บ้าน ไม่ใช่ตัวตนที่อยู่โดดเดี่ยวและเป็นอิสระ แต่เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างทางสังคมการเมืองที่เรียกว่า “เมือง” เมื่อเป็นเช่นนั้นความพอเพียงหรือไม่พอเพียงทางเศรษฐกิจและการที่จะพิจารณาว่าระบบสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นพัฒนาหรือไม่เพียงใดจึงเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาในขอบเขตของระบบสังคมส่วนรวมที่กว้างขวางกว่าชุมชนของบ้านหรือหมู่บ้าน” (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2528 : 431)

จะเห็นได้ว่าความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นแม้มีความชัดเจนแล้วในระดับหนึ่งแต่ยังคงเป็นความเห็นที่หลากหลายอยู่พอสมควร กล่าวคือ ยังไม่เป็นการเห็นที่มีลักษณะร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพหรือมีมาตรฐานอันเป็นข้อตกลงที่สามารถเข้าใจร่วมกันอย่างเป็นกลาง ๆ ได้ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงสามารถมองได้จากหลายมิติหรือหลายลักษณะดังกล่าวมาซึ่งอาจสร้างความสับสนขึ้นได้พอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักเรียนประวัติศาสตร์และผู้เริ่มต้นสนใจทั่วไป

สาเหตุของความไม่ลงตัวหรือเกิดความสับสนในความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมาอาจกล่าวได้ว่าเกิดจากสาเหตุ 2 ประการเป็นอย่างน้อยคือ

ประการแรก เกิดจากความเติบโตของวิชาสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่มุ่งลงไปศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น สาขาวิชาที่มีบทบาทอย่างสำคัญและมีแนวการศึกษาที่ใกล้เคียงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมากก็คือสาขาเศรษฐศาสตร์ที่มุ่งศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านทั้งในด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมและสาขามานุษยวิทยาที่มุ่งศึกษาชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ซึ่งเน้นให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในมิติประวัติศาสตร์มากยิ่งขึ้นในภายหลัง นอกจากนี้ยังมีสาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนหนึ่ง เช่น สังคมวิทยา การพัฒนาชุมชน ไทยคดีศึกษา ฯลฯ ซึ่งล้วนให้ความสนใจศึกษาท้องถิ่นและในภายหลังก็ให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์เช่นกัน

การเติบโตของสาขาวิชาดังกล่าวนี้ทำให้การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมีความคึกคักเป็นอย่างมาก และต่างก็นำเอาแนวคิดทฤษฎีและมุมมองต่าง ๆ มาใช้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน เกิดองค์ความรู้ในมิติต่าง ๆ ที่หลากหลายทั้งในระดับเหตุการณ์ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ สังคม และเกี่ยวกับความคิด ความรู้สึก การปรับตัวต่าง ๆ ซึ่งเป็นประเด็นในมิติทางวัฒนธรรม เนื้อหาอันหลากหลายเหล่านี้เมื่อศึกษาอย่างเป็นประวัติศาสตร์และมีพื้นที่ศึกษาอยู่ใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้ว ผู้ศึกษาและ/หรือผู้อื่นก็มักจะเรียกว่าเป็นการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ใ้ทั้งสิ้น

ความจริงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวมานี้แม้จะสัมพันธ์และเอื้อประโยชน์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างมาก แต่ใช้ว่าจะจัดเป็น“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยตรงเสียเลยทีเดียว ในโลกวิชาการตะวันตกที่มีความเข้มแข็งในการศึกษาเรื่องราวของประชาชนนั้น เขาสามารถแยกแยะได้ค่อนข้างจะชัดเจนระหว่างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) ประวัติศาสตร์จากข้างล่าง (History from below) หรือประวัติศาสตร์ประชาชน (People’s History) นอกจากนี้ยังมีประวัติศาสตร์วัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์ความรู้สึกนึกคิด (Cultural History, or The History of Mentalities) ประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้แม้ว่าจะมีลักษณะร่วมกันอยู่ทั้งในด้านเนื้อหา วิธีการ แต่ก็ มีข้อแตกต่างบางอย่างที่มองเห็นได้ (ดู MacRaidl M. Donald and Jeremy Black, 1997) ส่วนในสังคมไทยที่ การศึกษาเรื่องราวของประชาชนเพิ่งเริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังเพียง 2 ทศวรรษเศษมานี้ องค์กรความรู้แม้ว่าจะมีพอสมควรดังกล่าว แต่ก็ยังไม่มีคุณภาพและปริมาณเพียงพอที่จะแยกแยะลักษณะของความรู้แบบโลกตะวันตกได้ ด้วยเหตุนี้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” จึงมีความหมายและขอบเขตที่คลุมในหลายลักษณะ ดังกล่าวมา

ประการที่สอง เกิดจากความอ่อนแอของวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเอง กล่าวคือ แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยนักประวัติศาสตร์จะมีมานานแล้ว และมีความเติบโตขึ้นมาอย่างมาก ในช่วงทศวรรษ 2520 แต่การศึกษาโดยนักประวัติศาสตร์เองนั้นไม่ค่อยมีความก้าวหน้า กล่าวคือ มักศึกษาอยู่ในแนวทางเดิม ๆ และลดบทบาทลงตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไปซึ่งเติบโตขึ้นมาโดยนักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ดังกล่าว จริงอยู่เมื่อ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมุ่งไปสู่ชุมชนหมู่บ้านมากยิ่งขึ้นในช่วงหลังก็ได้มีนักประวัติศาสตร์ส่วน หนึ่งเข้าร่วมในขบวนการดังกล่าวมาอย่างต่อเนื่องยาวนานจวบจนปัจจุบัน แต่จะเห็นได้ว่าการศึกษาของนัก ประวัติศาสตร์เหล่านั้นก็ดำเนินอยู่ภายใต้ “ร่ม” ของนักสังคมศาสตร์ทั้งสิ้น กล่าวคือ เป็นการศึกษาโดย อาศัยกรอบของนักสังคมศาสตร์ที่ตนเองสนใจ ฉะนั้น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ดูเหมือนว่าจะเฟื่องฟู ขึ้นมาอีกในช่วงกลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาภายใต้เนื้อหาใหม่นั้น เป็นการผลักดันหรือพัฒนาขึ้นมาจาก คนภายนอกสาขา โดยนักประวัติศาสตร์เป็นเพียง “แรงงาน” ที่คอยสนับสนุนอย่างว่าง่าย คือไม่ได้ศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่พัฒนาขึ้นมาโดยตรงจากฐานวิชาของตัวเอง แม้ว่าจะมีนักประวัติศาสตร์อาวุโสคอย เสนอแนะแนวความคิดและมุมมองต่าง ๆ อยู่ตลอดมา ดังที่ได้ยกตัวอย่างมาข้างต้น แต่ก็ไม่มีผลต่อการช่วย ยกกระดานหรือพัฒนาแนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยนักเรียนประวัติศาสตร์ให้ก้าวหน้า ขึ้นจนเป็นที่น่าพอใจได้

เมื่อสาขาประวัติศาสตร์เองไม่ได้พัฒนาแนวคิดแนวทาง ตลอดจนหลักการและหลักเกณฑ์ต่างๆ ขึ้นมาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างชัดเจนดังกล่าว ฉะนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่ผู้สนใจทั่วไปหรือแม้แต่นักเรียนประวัติศาสตร์เองในภายหลังก็จะรู้จัก “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตามที่นักสังคมศาสตร์เข้าใจหรือนิยามความหมายเอาไว้ดังที่ยกมาเสนอข้างต้น

จากการที่ได้สำรวจและแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวมา ไม่ได้หมายความว่าทำให้ปฏิเสธแนวคิดและบทบาทของนักสังคมศาสตร์แต่อย่างใด หากเพียงต้องการแสดงให้เห็นว่า ถึงอย่างไรการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยก็ยังไม่ได้พัฒนาไปถึงจุดที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางจนมีหน่วยงานหรือสถาบันทางการศึกษาเปิดสอนและวิจัยทางสาขานี้กันอย่างจริงจัง กล่าวคือ มีแนวคิด แนวทาง วิธีการศึกษาที่เป็นของตัวเองจนเป็นที่รับรู้และเข้าใจร่วมกันได้ในระดับหนึ่ง ไม่ใช่ต้องรับรู้โดยผ่านสาขาวิชาอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวพันกันอยู่เหมือนที่เป็นเช่นในปัจจุบัน

ที่กล่าวเช่นนี้มีความหมายว่าในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาเราควรยกย่องถึงคุณูปการของนักสังคมศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ที่ผลงานและบทบาทของพวกเขาในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น ได้ช่วยพัฒนาการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ไปด้วยโดยไม่ได้ตั้งใจ เพราะในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยนักเรียนประวัติศาสตร์ยังคงย้ายอยู่ในแนวทางเดิม ๆ และมีทำที่ว่าจะถึงทางตันนั้น นักสังคมศาสตร์ก็ได้เสนอเนื้อหาและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น แนวคิดและวิธีการศึกษาของนักสังคมศาสตร์เหล่านี้มีความแปลกใหม่และละเอียดอ่อนจนสามารถทำให้เข้าใจสังคมท้องถิ่นได้อย่างลึกซึ้งและรอบด้านมากยิ่งขึ้น นับเป็นการเสนอทางออกให้กับนักเรียนประวัติศาสตร์ที่จะหิบบวลยสิ่งดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ได้อย่างลงตัวต่อไป ดังนั้นจนถึงบัดนี้เราจึงพอจะรู้จักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมากยิ่งขึ้นและอาจสามารถกำหนดความหมายและขอบเขต “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้อย่างลงตัวมากขึ้น ทั้งนี้โดยการประมวลขึ้นมาจากแนวคิดและความเห็นต่างๆ ของนักวิชาการหลายสาขาดังที่ได้กล่าวถึงไว้ข้างต้น

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ข้อเสนอในปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทยและผสมผสานเข้ากับแนวความคิดและข้อวิจารณ์ต่าง ๆ ของนักประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา เราจึงพอจะให้คำนิยามและกำหนดขอบเขตของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันได้ชัดเจนขึ้นดังนี้

ความหมาย

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เป็นการศึกษาเรื่องราวของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแวดวงศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ สังคมหรือชุมชนดังกล่าวควรจะศึกษาในลักษณะดังต่อไปนี้

1. แบ่งเขตการศึกษาออกเป็น “หน่วย” เฉพาะที่เหมาะสมซึ่งขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายของผู้ศึกษา ว่าต้องการศึกษาในระดับใด เช่น เมือง หมู่บ้าน หรือชุมชนระดับต่าง ๆ เป็นต้น “หน่วย” ทางกายภาพที่จะใช้ศึกษานั้นเป็นลักษณะที่สำคัญยิ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในประเด็นต่อไป

2. ศึกษาประสบการณ์หรือกิจกรรมทุกด้านใน “ท้องถิ่น” ที่เป็นเขตการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนประวัติศาสตร์ความคิดความรู้สึกต่าง ๆ หรือเลือกศึกษาเรื่องหนึ่งเรื่องใดในหน่วยดังกล่าวแต่ควรโยงให้เห็นว่าประสบการณ์หรือกิจกรรมที่ตนศึกษานั้นมีความสัมพันธ์หรือเกี่ยวโยงกับบริบทด้านอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงอย่างไร

3. ศึกษาถึงความเป็นตัวของตัวเองที่แสดงผ่านมิติต่าง ๆ ดังกล่าวเพื่อให้เห็นพื้นที่ของการเคลื่อนไหวของประชาชนในแต่ละ “ท้องถิ่น” อันหลากหลาย โดยเป็นกิจกรรมที่พวกเขาพร้อมกันกำหนดขึ้นมาเองเป็นสำคัญ

ขอบเขตทางด้านกายภาพและเนื้อหา

เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่มุ่งให้ความสำคัญไปที่กิจกรรมหรือประสบการณ์ต่าง ๆ ของประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมา ด้วยเหตุดังนั้น การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” สำหรับการศึกษาจึงมีความจำเป็นในอันดับแรก ความจริงเรื่องดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาหนึ่งทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตลอดมาเช่นเดียวกับปัญหาอื่น ๆ แต่ผู้ศึกษามักมองไม่เห็นและไม่ให้ความสำคัญ เหตุที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าเมื่อมองไม่เห็นความสำคัญและความหมายที่แท้จริงของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงยอมไม่เห็นความจำเป็นในการกำหนด “หน่วย” หรือขอบเขตทางด้านกายภาพด้วยเหตุนี้การศึกษาในช่วงแรก ๆ ซึ่งมักกำหนดเอาตามขอบเขตของจังหวัดหรืออำเภอในปัจจุบัน ซึ่งนับว่ามีปัญหาอยู่พอสมควร ทั้งนี้ก็เพราะว่าสิ่งดังกล่าวเพิ่งถูกกำหนดขึ้นมาเพื่อความสะดวกในการปกครองของกระทรวงมหาดไทยเมื่อประมาณหนึ่งร้อยปีเศษมานี้เอง การกำหนดขอบเขตเช่นนี้นับว่าไม่สอดคล้องกับพัฒนาการด้านต่าง ๆ อันเป็นวิถีชีวิตของท้องถิ่นนั้น ๆ เพราะพัฒนาการดังกล่าวในแต่ละท้องถิ่นในอดีตมักจะก้าวล้ำเขตแดนการปกครองของปัจจุบันอยู่เสมอ เหตุฉะนั้นการกำหนดขอบเขตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงควรพิจารณาจากลักษณะของความสัมพันธ์ทางด้านสังคมวัฒนธรรมที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องยาวนานมาพอสมควร จนมองเห็นความพิเศษบางอย่างของ “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ได้ ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าท้องถิ่นนั้น ๆ จะมีลักษณะเฉพาะตัวในด้านต่าง ๆ ผิดแผกออกไปจากท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ อย่างสิ้นเชิง

หากในที่นี้หมายถึงความสามารถที่จะดำรงไว้ซึ่งระบบของความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ ได้อย่างลงตัวจนก่อให้เกิดวัฒนธรรมที่โยงโยให้ผู้คนมีความสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันหรือเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกัน การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและมีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะเป็นการศึกษาที่มุ่งหวังจะให้เห็นลักษณะเฉพาะของระบบสังคมหน่วยย่อยต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ถ้าไม่สามารถเข้าถึงลักษณะดังกล่าวแล้วก็จะเห็นได้เพียงองค์ความรู้แต่ละด้านทั่ว ๆ ไปซึ่งไม่ค่อยเกิดประโยชน์มากนัก

เพื่อให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นครอบคลุมเรื่องราวต่าง ๆ อย่างกว้างขวางมากที่สุด ในที่นี้เราจึงสามารถแบ่งขอบเขตของการศึกษาออกได้อย่างน้อย 2 ส่วนคือ

1. การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง
2. การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง นับเป็นหน่วยการศึกษาที่ยึดถือกันมานานแล้ว โดยเมืองในที่นี้หมายถึงเมืองในสมัยจารีตที่อาจพัฒนามาจากชุมชน โบราณหรือเมืองที่สร้างขึ้นภายหลังในสมัยที่รัฐไทยเริ่มตั้งศูนย์กลางอำนาจขึ้นมาในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างอย่างน้อยตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เมือง ต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองหรือตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของ “ศูนย์กลาง” จึงมีฐานะเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่ง แม้ว่าแต่เดิมนั้นอาจเคยเป็นศูนย์กลางมาก่อนก็ตาม ตัวอย่างเช่น “นครศรีธรรมราช” เคยเป็น “ศูนย์กลาง” สำคัญแห่งหนึ่งในภาคใต้ ครั้นตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา “นครศรีธรรมราช” ได้ยอมรับอำนาจของ “ศูนย์กลาง” รัฐไทยในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ด้วยเหตุดังนั้นตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป “นครศรีธรรมราช” จึงมีฐานะเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งของรัฐไทยเช่นเดียวกับหัวเมืองน้อยใหญ่อื่น ๆ ในพระราชอาณาจักร

ดูเหมือนเป็นการง่ายที่กำหนด เมือง เป็นหน่วยของการศึกษา เพราะเมืองต่าง ๆ ทั้งสมัยเก่าและใหม่ต่างมีร่องรอยและตัวตนอยู่อย่างชัดเจน การศึกษาเรื่องราวของเมืองจึงเป็นที่นิยมกันมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองในสมัยเก่าที่เป็นอดีตของจังหวัดต่าง ๆ ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การที่เราใช้เมืองเป็นหน่วยหรือขอบเขตทางด้านกายภาพนั้นไม่ได้หมายถึงแต่เพียงว่าศึกษาเฉพาะในเขตกำแพงคูเมืองหรือเฉพาะบริเวณตัวจังหวัดแต่อย่างใด หากเราเลือกเมืองเป็นหน่วยการศึกษาก็เพื่อเป็น “หมุด” สำหรับเริ่มต้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเลือก “ศูนย์กลาง” ในท้องถิ่นขึ้นเพื่อทำความเข้าใจสังคมของเมืองนั้น ๆ ซึ่งเมืองดังกล่าวย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบริเวณรอบนอกในด้านต่าง ๆ อยู่ด้วย เพราะเมืองจะต้องมีการผลิตและต้องการกำลังคนเพื่อใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ฉะนั้นขอบเขตของเมืองที่ใช้เป็นหน่วยในการศึกษา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความยืดหยุ่นพอสมควร ขึ้นอยู่กับเนื้อหาที่เราต้องการอยากรู้เป็นตัวกำหนดสำคัญ แต่เดิมนั้นการศึกษาเรื่องราวของเมืองจะเน้นอยู่ที่บทบาทของผู้นำในอดีตและ/หรือเป็นพัฒนาการของตัวจังหวัดโดยละเลยมิติทางด้านเศรษฐกิจสังคมและอื่น ๆ การศึกษาแบบเดิมจึงไม่ได้เผยให้เห็นตัวตนหรือ “ขอบเขต” ที่แท้จริงของเมืองต่าง ๆ ได้ ในปัจจุบันการศึกษาเรื่องราวของเมืองก็ยังคงมีความสำคัญและจำเป็นในการเข้าใจสังคมไทย เมืองจึงเป็น “หน่วย” วิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยังคงทันสมัย หากเพียงแต่ให้ความสำคัญกับเนื้อหาอื่น ๆ ควบคู่ไปกับประเด็นทางด้านการเมืองที่นิยมทำกัน ส่วนประเด็นเนื้อหาที่ควรให้ความสนใจเพิ่มขึ้นในการศึกษาเมืองยุคเก่าก็คือมิติทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ซึ่งเท่าที่ผ่านมายังให้ความสนใจกันน้อยแม้ว่าจะมีหลักฐานอยู่พอสมควรก็ตาม สำหรับการศึกษารายละเอียดของเมืองสมัยใหม่นั้นก็ยังทำกันน้อยเมื่อเทียบกับการศึกษาเมืองยุคแรก ทั้ง ๆ ที่เรื่องราวของเมืองสมัยหลังเป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง และมีหลักฐานเพียงพอที่จะสามารถทำให้มองเห็นกิจกรรมด้านต่าง ๆ อย่างรอบด้านและมีชีวิตชีวามากขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในฐานะเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนับว่าเป็นเนื้อหาหรือประเด็นใหม่ในสังคมไทยดังกล่าวมาแล้วข้างต้น การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพของชุมชนขึ้นมาเพื่อเป็นหน่วยในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นทำได้ยากกว่าการศึกษาเรื่องราวของเมืองในประเด็นแรก เพราะชุมชนท้องถิ่นมีกระจายอยู่ทั่วไปและมีขอบเขตข้ามพรมแดนตำบล อำเภอ และจังหวัดในปัจจุบัน นอกจากนี้ชุมชนดังกล่าวถ้ามองจากปัจจุบันแล้วก็มีลักษณะภายนอกที่ใกล้เคียงกันจนไม่อาจแยกออกเป็น “ท้องถิ่น” อย่างเอกเทศได้ อย่างไรก็ตามถ้าเราพิจารณาจากลักษณะของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมในอดีตก็จะพบว่าสามารถกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพของชุมชนท้องถิ่นได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งมีอาณาบริเวณที่กว้างขวางพอสมควร ตลอดจนได้ครอบคลุมทั้ง “พื้นที่” และวิถีชีวิตผู้คนไว้จำนวนมากและหลากหลาย “ท้องถิ่น” ดังกล่าวจึงเป็นเรื่องที่ซับซ้อนและอาจใช้เวลาในการลงไปทำความรู้จัก โดยอาจเริ่มจากระดับจุลภาคที่เป็นหมู่บ้านหรือชุมชนเล็ก ๆ จากนั้นจึงมองหาความสัมพันธ์ของชุมชนในด้านต่าง ๆ และในที่สุดก็จะสามารถกำหนดขอบเขตของชุมชนในระดับ “ท้องถิ่น” ได้ โดยลักษณะดังกล่าวนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นจึงสามารถกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพ หรือ “หน่วย” การศึกษาได้อย่างน้อย 3 ระดับด้วยกันคือ

1. ระดับบ้านหรือหมู่บ้าน
2. ระดับชุมชน
3. ระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

การศึกษาระดับบ้านหรือหมู่บ้าน นับเป็น “หน่วย” การศึกษาระดับที่เล็กที่สุด บ้านหรือหมู่บ้านคือรากฐานอันเก่าแก่ของสังคมที่มีมาโดยธรรมชาติอยู่แล้ว การตั้งบ้านเรือนของผู้คนในอดีตนั้นย่อมรวมกันในหมู่เครือญาติและมิตรสหายซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของผู้คนที่มีความใกล้ชิด การตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกันนี้จึงย่อมมีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ร่วมกันซึ่งก็คือกิจกรรมในการดำรงชีวิต มีระบบความสัมพันธ์แบบครอบครัว เครือญาติ มีการแลกเปลี่ยน พึ่งพา รวมทั้งความขัดแย้งต่าง ๆ หมู่บ้านจึงเริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติที่อยู่อาศัยกันมานานหลายชั่วอายุคน ซึ่งคนในหมู่บ้านก็เป็นญาติพี่น้องหรือเกี่ยวดองกันทั้งสิ้น ภายหลังเมื่อมีคนอื่นเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านด้วย และหากหมู่บ้านมีคนอยู่กันมากขึ้นก็เกิดหมู่บ้านใหม่แยกจากบ้านเก่าออกไป เป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นมา (ดู ปารีชาติ วัลย์เสถียร, 2543 : 1-5)

สำหรับเนื้อหาที่จะศึกษาได้ในระดับนี้ก็จะเป็นเรื่องราวของประวัติศาสตร์ครอบครัวหรือหมู่บ้านที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับ การอพยพโยกย้าย การตั้งถิ่นฐาน สายสัมพันธ์ของเครือญาติ การทำมาหากิน ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินชีวิต ฯลฯ การศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับบ้านหรือหมู่บ้านดังกล่าวนี้ นับเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวและเหมาะสมที่จะใช้เป็น “หน่วย” ในการเริ่มต้นศึกษา

การศึกษาระดับชุมชน เป็นหน่วยการศึกษานขนาดกลางที่ประกอบด้วยเครือข่ายหลาย ๆ หมู่บ้านรวมกันหลาย ๆ หมู่บ้านดังกล่าวนี้มักจะตั้งถิ่นฐานอยู่ในสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศน์เดียวกัน จึงมีการทำมาหากินหรือประกอบอาชีพเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ เช่น ชุมชนชาวนา ชุมชนชาวประมง ชุมชนในเขตป่าเขา หรือชุมชนในเขตป่าพรุ เป็นต้น นอกจากนี้การศึกษาในระดับดังกล่าวก็ยังหมายรวมไปถึงชุมชนที่มีศูนย์กลางระดับ “ย่าน” หรือ “ตลาด” ที่ตั้งอยู่ในเมืองขนาดใหญ่ และชุมชนที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์อีกด้วย การศึกษาในระดับชุมชนที่มีขอบเขตไม่กว้างขวางมากนักดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจและมีความเป็นไปได้มาก โดยเฉพาะสำหรับเป็นหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาที่ยังขาดในมิติประวัติศาสตร์อยู่เป็นอันมาก สำหรับเนื้อหาที่ควรศึกษาในระดับนี้จะประกอบไปด้วยเรื่อง การตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากิน การใช้ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นหัวใจหลักของการศึกษา เพราะเรื่องดังกล่าวจะโยงไปสู่การใช้ทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางด้านสังคม สิทธิชุมชน อำนาจและภูมิปัญญาต่าง ๆ นอกจากนี้ยังสามารถศึกษาทางด้านความคิด และความรู้สึกร่วมที่ประชาชนมีต่อความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อันกระทบถึงชีวิตของพวกเขาได้อีกด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับชุมชนนี้เป็นการศึกษาในพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก จึงมีความเป็นไปได้ที่จะศึกษาให้เห็นถึงประสบการณ์หรือกิจกรรมในทุกด้าน ๆ ของประชาชน

อย่างเป็นองค์รวม (holistic) ซึ่งถ้าเป็นดังนี้แล้วก็จะทำให้เราสามารถมองเห็นและเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนในแต่ละ “ท้องถิ่น” ที่หลากหลายได้อย่างลึกซึ้งและรอบด้าน อันเป็นเป้าหมายหรือหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างแท้จริง

การศึกษาระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น นับเป็นการศึกษาในขอบเขตหรือ “หน่วย” ที่ใหญ่ที่สุด “หน่วย” การศึกษาในระดับนี้พิจารณาจากเครือข่ายของหลาย ๆ ชุมชนที่มีความสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยกันทางด้านเศรษฐกิจอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิต จนเกิดเป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ลงตัวและ “พอเพียง” ในระดับหนึ่งเมื่ออาจจะไม่สมบูรณ์ร้อยเปอร์เซ็นต์ก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ภายในระบบเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นหรือ “หน่วย” การศึกษาดังกล่าว จึงจะประกอบไปด้วยชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายทางด้านสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศอันจะเป็นพื้นฐานต่อการผลิตในแต่ละชุมชน และด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้ชุมชนต่างก็พึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนทางด้านเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน เช่น ชุมชนชาวประมงแลกเปลี่ยนกับชุมชนชาวนา ชุมชนชาวนาแลกเปลี่ยนกับชุมชนในบริเวณป่าเขา เป็นต้น ขณะเดียวกันภายในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นก็อาจจะเกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่พัฒนาขึ้นมาเป็น “เมือง” สมัยใหม่ได้ และด้วยคุณภาพของความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เองที่จะทำให้เกิดการสร้างสรรคทางด้านสังคมวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ จนมีลักษณะที่เป็นของท้องถิ่นนั้น หรือแม้จะมีวัฒนธรรมร่วมกับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ แต่ก็จะมีรายละเอียดบางอย่างแตกต่างกันในแต่ละถิ่น จนกลายเป็น “อัตลักษณ์” เฉพาะตัว ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและบริบทด้านต่าง ๆ ดังกล่าว

จากความหมายดังกล่าวมานี้ “หน่วย” ของการศึกษาในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นจึงมีขอบเขตที่กว้างใหญ่พอสมควร เช่น บริเวณลุ่มน้ำ หุบเขา หรืออาจเป็นระดับที่เรียกว่าอนุภูมิภาคก็ได้ ทั้งนี้การกำหนดขอบเขตดังกล่าวก็โดยอาศัยจากฐานของระบบความสัมพันธ์ทางด้านสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าวมาแล้ว และข้อที่ควรคำนึงเป็นอย่างยิ่งก็คือ “หน่วย” หรือขอบเขตดังกล่าวนี้นอกจากจะมีความสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ แล้วก็ยังไม่ใช่เป็นสิ่งซึ่งหยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีความยืดหยุ่นหรือเคลื่อนไหวอยู่ในแต่ละช่วงเวลาเช่นเดียวกัน เช่นในช่วงเวลาหนึ่งเครือข่ายชุมชนอาจอยู่ในพื้นที่ไม่กว้างใหญ่มากนักครั้นเวลาต่อมาเครือข่ายดังกล่าวอาจขยายใหญ่มากขึ้นหรือเป็นในลักษณะที่หดรัดเข้ามา ซึ่งย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไขอันสลับซับซ้อนในแต่ละช่วงเวลา และด้วยเหตุนี้เองการค้นหามุมหรือ “หน่วย” ของการศึกษาในระดับนี้ ผู้ศึกษาจึงจะต้องลงไปทำความรู้จักกับชุมชนอย่างละเอียดในระดับหนึ่งก่อน จากนั้น “หน่วย” การศึกษาจึงจะเริ่มปรากฏให้เห็นแต่ก็อาจเป็นภาพราง ๆ ซึ่งผู้ศึกษาจะต้องเชื่อมโยงและค้นหาต่อไปจนมองเห็น “ระบบความสัมพันธ์” ที่ชัดเจนขึ้นเป็นลำดับ

สำหรับด้านเนื้อหานั้น เนื่องจากเป็นหน่วยวิเคราะห์ที่กว้างใหญ่และประกอบไปด้วยชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายที่ต้องพึ่งพาอาศัยดังกล่าว ด้วยเหตุนี้การศึกษาให้เห็นเป็นภาพรวมทั้งหมดดังเช่นกรณีของชุมชนหนึ่งชุมชนใดดังที่กล่าวมาข้างต้นจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยากกว่า เพราะต้องใช้เวลาและความพยายามอย่างมาก อย่างไรก็ตามการศึกษาในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นนี้ เราอาจเริ่มต้นจากรื่องหนึ่งเรื่องใดที่ผู้ศึกษามีความถนัดก็ได้ แต่ต้องมองทั้งระบบของ “หน่วย” ที่ศึกษา เช่น ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ระบบสังคมวัฒนธรรม ระบบความคิด ระบบนิเวศน์ หรือศึกษาพัฒนาการของ “เมือง” ในท้องถิ่นดังกล่าวก็ได้ แต่ทั้งนี้ผู้ศึกษาก็ควรสำนึกอยู่ตลอดเวลาว่า “แม้เราจะแยก “ระบบ” ของการจัดตั้งออกเป็น ส่วน ๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่ว่าเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา ฯลฯ ก็ล้วนมีความสัมพันธ์กันเองอย่างแนบแน่น คำถามอาจเจาะลึกไปที่บางด้านของการจัดตั้ง แต่กิจกรรมที่ตนศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นโดด ๆ แต่เกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ ตลอดเวลา” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก. : 4-5)

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนที่มีขอบเขตทางกายภาพหรือ “หน่วย” ที่กว้างขวางดังกล่าวมานี้ ถ้าสามารถเชื่อมโยงกิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกด้านของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ให้เห็นเป็นประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ได้แล้ว ก็จะทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ที่มีเนื้อหานั้น สามารถ “สื่อสาร” กับผู้คนที่อยู่ใน “ท้องถิ่น” และสังคมทั่วไปได้อย่างทรงพลังดังที่ได้กล่าวแล้ว และประวัติศาสตร์แบบนี้ก็จะประโยชน์และรับใช้ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ได้อย่างแท้จริง

อนึ่ง เนื่องจากการศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ในประเทศไทยยังทำกันน้อย ฉะนั้นจึงยังไม่สามารถแยกงานที่เป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ออกจากงานที่ศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ในลักษณะอื่น ๆ ได้อย่างชัดเจน ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงอาจพออนุมานงานที่ศึกษาบทบาทเฉพาะเรื่องของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ด้วย เช่นงานศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจของหมู่บ้านในระดับภูมิภาค หรือประเด็นทางด้านวัฒนธรรมที่มีเครือข่ายเชื่อมโยงกว้างไกลกว่าด้านอื่น ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จึงไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะเข้าใจตัวตนของสังคมในขอบเขตหรือหน่วยที่เฉพาะเจาะจงลงไปเหมือนกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง หรือชุมชนท้องถิ่น หากมุ่งเข้าใจกิจกรรมหรือบทบาทเฉพาะด้านของประชาชนเป็นหลัก เหตุฉะนั้นขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ของการศึกษาจึงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับเรื่องหรือกิจกรรมที่ต้องการศึกษาซึ่งอาจข้ามพรมแดนของประเทศและภูมิภาคได้ เช่น การค้าวัวต่าง ในบริเวณภาคเหนือที่ข้ามพรมแดนไปยัง พม่า ลาว และภาคกลางของไทย หรือกรณีของพ่อค้าชาวมลายูในบริเวณอ่าวไทย เป็นต้น

การศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ดังกล่าวนี้อาจสามารถทำได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้วก็จะเผยให้เห็นวิถีชีวิตของประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ในอีกมิติหนึ่งที่น่าสนใจ ซึ่งเป็นภาพความเคลื่อนไหว ต่อสู้ดิ้นรน การเผชิญปัญหา จินตนาการและชะตากรรมต่าง ๆ ซึ่งช่วยเปิด “พื้นที่” ให้ประชาชนได้มีประวัติศาสตร์ในอีกทางหนึ่ง การเสนอภาพวิถีชีวิตของประชาชนธรรมดาสามัญเช่นนี้จึงมีลักษณะร่วมกับอุดมการณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หากมีจุดต่างในเรื่องของขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” การศึกษาที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกเท่านั้น

บทที่ 6

แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

หลังจากที่เราได้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิยามความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งช่วยให้มองเห็นลักษณะบางประการของสาขาวิชานี้ในเบื้องต้นแล้ว ต่อไปนี้ก็จะกล่าวถึงแนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาอันเป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องหรือเป็นส่วนขยายของความหมายและขอบเขตดังกล่าว แนวความคิดพื้นฐานนี้นับเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่นักเรียนประวัติศาสตร์หรือผู้เริ่มต้นศึกษาจะต้องให้ความสนใจและคำนึงถึงอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นเสมือนกรอบกว้าง ๆ ที่ช่วยให้เราสามารถศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไปได้อย่างมีทิศทางอันเหมาะสมหรือบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป การพิจารณาแนวความคิดพื้นฐานอย่างจริงจังและนำไปใช้อย่างรอบคอบในอีกด้านหนึ่งก็จะทำให้เข้าใจถึงลักษณะเฉพาะหรือตัวตนของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทำให้มองเห็นความแตกต่างตลอดจนถึงความคล้ายคลึงบางประการระหว่างสาขาวิชานี้กับวิชาสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่ให้ความสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมใน “ท้องถิ่น” เช่นเดียวกัน ที่สำคัญแนวความคิดพื้นฐานยังมีนัยไปถึงเป้าหมายของการศึกษาที่จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นศาสตร์ที่มีคุณลักษณะเป็นตัวของตัวเองซึ่งเราจะค่อย ๆ เห็นเป็นลำดับไป

แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เราจะต้องคำนึงถึงอยู่เสมอมีอย่างน้อย 3 ประการดังต่อไปนี้

1. การสำนึกถึงการมีอยู่ตลอดเวลาของ “ท้องถิ่น” ในอดีต
2. ความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ ศูนย์กลางและกับท้องถิ่นอื่น ๆ
3. ความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน

การสำนึกถึงการมีอยู่ตลอดเวลาของ “ท้องถิ่น” ในอดีต

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เราต้องสำนึกอยู่ตลอดเวลาว่า “ท้องถิ่น” ที่เราเลือกศึกษานั้นมีอดีตที่สืบเนื่องมายาวนาน และมีชีวิตอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่มีลักษณะเป็นเหตุการณ์ที่ขาดตอนเป็นช่วงๆ เหมือนดังเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำนวนมากที่เราคุ้นเคยกันมา กล่าวคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในอดีตเรามักไม่ค่อยคำนึงถึงหรือให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะพัฒนาการที่เป็นตัวของท้องถิ่นเอง แต่เรามักจะศึกษาหรือกล่าวถึงต่อเมื่อ “ท้องถิ่น” นั้น ๆ มีความสำคัญหรือมีบทบาทกระทบต่อศูนย์กลางเท่านั้น นี่คือการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ถือตามพงศาวดารดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองนครราชสีมา สงขลา หรือสุพรรณบุรี จะได้รับการบันทึกหรือศึกษาไว้ก็ต่อเมื่อเมืองเหล่านี้ยกทัพมาช่วยรบกรุงศรีอยุธยา หรือเป็นขบถเท่านั้น ส่วนเหตุการณ์อื่น ๆ ในช่วงก่อนหน้าหรือ

หลังสงคราม ตลอดจนสาเหตุและผลของการขบถของเมืองนั้นๆ ก็จะไม่ได้รับการศึกษาไว้ กล่าวคือเป็นการมองประวัติศาสตร์จากภายนอกท้องถิ่นที่เป็นไปตามเงื่อนไขของประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางหรือของสังคมที่ใหญ่กว่า จึงทำให้ท้องถิ่นที่ศึกษาไม่มีชีวิตทางประวัติศาสตร์ที่เป็นของตนเอง ท้องถิ่นจะปรากฏอยู่เพียงช่วงเวลาของเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของรัฐหรือของชาติเท่านั้น (ดู ฌอลอง สุนทราวาณิชย์, 2529 ข. : 3-5)

ในความเป็นจริงแล้ว เมืองต่าง ๆ ย่อมมีชีวิตเป็นของตนเองเช่นเดียวกับศูนย์กลางของรัฐ คือมีกำเนิดและพัฒนาการทางด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่มีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงอยู่ในช่วงเวลาต่าง ๆ ตลอดจนรุ่งเรืองและร่วงโรยตามปัจจัยเงื่อนไขอันเป็นที่ผู้ศึกษาจะต้องคำนึงถึงอยู่เสมอ แม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวอาจไม่มีความสำคัญในระดับสังคมที่ใหญ่กว่าหรือมีผลกระทบไปถึงศูนย์กลางของรัฐ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นหรือเมืองก็ย่อมมีความหมายและความสำคัญต่อท้องถิ่นหรือเมืองนั้น ๆ ยกตัวอย่างเช่น มีเหตุการณ์ไฟไหม้หรือน้ำท่วมครั้งใหญ่ในท้องถิ่นแห่งหนึ่ง เหตุการณ์นี้เมื่อมองภาพรวมในประวัติศาสตร์แล้ว ย่อมไม่มีความสำคัญหรือส่งผลกระทบต่อรัฐหรือชาติแต่อย่างใด แต่เหตุการณ์ดังกล่าวอาจมีผลต่อสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ อย่างใหญ่หลวง เพราะอาจมีผู้คนล้มตายจำนวนหนึ่ง ผลิตผลต่าง ๆ เสียหายทำให้อพยพ อันเป็นเหตุให้ต้องอพยพไปหาที่ทำกินใหม่หรือหางานทำในเมือง หรือแม้กระทั่งต้องย้ายวัดประจำหมู่บ้าน เป็นต้น เหล่านี้คือความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตในท้องถิ่นทั้งสิ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงย่อมมีชีวิตที่เป็นของตนเอง ขึ้นอยู่กับบริบทภายในของ “ท้องถิ่น” นั้นๆ การสำนึกถึงการมีอยู่ของท้องถิ่นนั้นจึงย่อมหมายถึงว่าเราจำเป็นต้องพิจารณาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวเป็นเอกเทศที่มีความหลากหลายไปตาม “หน่วย” ของท้องถิ่นที่เราเลือก

เรื่องราวความเป็นมาของผู้คนใน “ท้องถิ่น” หรือที่เรียกว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งมีอยู่อย่างสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงมาจากอดีตนั้น มีเนื้อหาอันเป็นพื้นฐานที่เราจะต้องคำนึงถึงอย่างน้อย 4 ประเด็นดังนี้

การเมือง “ท้องถิ่น” ที่เราเลือกศึกษามีการแบ่งสรรอำนาจทางการเมืองกันอย่างไร อำนาจดังกล่าวมีที่มาอย่างไร สืบทอดกันอย่างไร

สังคม ในท้องถิ่นดังกล่าวมีการควบคุมร่วมมือหรือ “จัดตั้ง” ในทางสังคมกันอย่างไร สถานภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ แบ่งแยกกันอย่างไร ทำไมสังคมจึงดำรงอยู่ได้ยาวนาน ฯลฯ

เศรษฐกิจ ท้องถิ่นผลิตหรือทำมาหากินอย่างไร มีความสัมพันธ์ทางการผลิตเป็นอย่างไร แลกเปลี่ยนหรือกระจายผลผลิตอย่างไร ฯลฯ

วัฒนธรรม ท้องถิ่นสร้างสรรค์วัฒนธรรมอะไรบ้างที่ช่วยให้สังคมในด้านต่าง ๆ ดำรงอยู่ได้
ทำไมท้องถิ่นจึงมีวัฒนธรรมดังกล่าว รับวัฒนธรรมภายนอกมาปรุงแต่งและส่งอิทธิพลต่อสังคมภายนอก
หรือไม่ อย่างไร ฯลฯ

ประเด็นดังกล่าวนี้นับเป็นคำถามที่สำคัญและวางเอาไว้อย่างกว้าง ๆ เท่านั้น แท้จริงแล้วยังมี
หัวข้อปลีกย่อยอีกมากที่อยู่ในประเด็นเหล่านี้ ซึ่งจะได้ขยายความในรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องสำนึกว่าเนื้อหาหรือประเด็นดังกล่าวเป็นสิ่งที่
ดำรงอยู่ในอดีตของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้ว ก็ยังจะต้องเข้าใจอีกต่อไปว่า แม้เราแยกเนื้อหาประวัติศาสตร์
ออกมาเป็นด้าน ๆ หรือแบ่งแยก “ระบบ” ทางสังคมเป็นส่วน ๆ แต่ในความจริงแล้ว “ระบบ” ต่าง ๆ ที่เรา
แยกออกมานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นและส่งผลต่อกันอย่างแยกไม่ออก แม้ว่าเราสนใจ
ศึกษากิจกรรมด้านหนึ่งด้านใด เช่น เศรษฐกิจ แต่ก็ควรสำนึกอยู่เสมอว่ากิจกรรมหรือประเด็นเนื้อหาที่
ศึกษานั้น ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดด ๆ หากเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา
หมายความว่าพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจในท้องถิ่นหนึ่งย่อมดำเนินไปอย่างมีปฏิสัมพันธ์กับการเมือง
และวัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น เช่น ระบบการเมืองที่มีการจัดตั้งจากภายนอกโดยรัฐย่อมส่งผลให้ระบบ
เศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปตามทิศทางที่รัฐต้องการได้มากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลง
ดังกล่าวนี้ก็อาจขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมบางอย่างของท้องถิ่นนั้นที่อาจช่วยกระตุ้นหรือชลอระบบเศรษฐกิจ
ดังกล่าว ในขณะเดียวกันถ้าเรามุ่งศึกษาวัฒนธรรมบางอย่างเช่น “ความสัมพันธ์” ของผู้คนในท้องถิ่น
“ระบบ” ดังกล่าวก็ย่อมดำเนินหรือเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่สัมพันธ์อยู่กับลักษณะการเมืองและ
เศรษฐกิจของท้องถิ่นนั้น ๆ เช่นกัน “ความสัมพันธ์” ของผู้คนอาจเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วจากความ
ใกล้ชิดเหนียวแน่นสู่ปัจเจกมากขึ้น สิ่งนี้อาจเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองสู่ระบบ
ตลาดอย่างรวดเร็วซึ่งเกี่ยวข้องกับอำนาจรัฐในท้องถิ่นดังกล่าวมา ฯลฯ

ความจริงแล้ว ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะในระดับชาติ ภูมิภาคหรือท้องถิ่น ผู้ศึกษา
จะต้องสำนึกถึงการมีอยู่ของสังคมในทุก ๆ ด้านและเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันดัง ได้กล่าวมานี้ แต่เท่าที่ผ่านมา
การศึกษาในระดับชาติและภูมิกษณนั้นยังไม่ค่อยปรากฏผลงานในลักษณะดังกล่าว หรือพอจะมีอยู่บ้าง
เท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าการศึกษาในหน่วยที่ใหญ่โตระดับชาติหรือภูมิกษณนั้น มีสังคมกว้างใหญ่
และสลับซับซ้อนจนยากแก่การทำความเข้าใจกับหลักฐานจำนวนมากและอธิบายสังคมทั้งหมดออกมาได้
ด้วยนักประวัติศาสตร์เพียงคน ๆ เดียว ด้วยเหตุนี้เราจึงมักเห็นเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เหล่านั้นอยู่
เสมอว่าได้มีการแยกส่วนปรากฏอยู่ เช่น ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์
สังคม เป็นต้น แต่สำหรับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มี “หน่วย” ศึกษาเล็กลงมาในระดับต่าง ๆ นั้น จึงมีความ
เป็นไปได้ที่จะสามารถศึกษากิจกรรมหรือประสบการณ์ของสังคมทั้งหมด แม้ว่าจะยังไม่มีผลงาน
การศึกษาที่สามารถนำมายกตัวอย่างได้อย่างชัดเจนในขณะนี้ และถือว่ยังเป็นสิ่งที่ยากและท้าทายนักเรียน

ประวัติศาสตร์ แต่ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ควรทำความเข้าใจและตระหนักถึงการมีอยู่ของสังคมทั้งหมดอยู่ตลอดเวลา รวมทั้งมีความทะเยอทะยานมุ่งมั่นที่จะสร้างประวัติศาสตร์ลักษณะดังกล่าวขึ้นมาในอนาคต

ควรกล่าวเพิ่มเติมเป็นอย่างยิ่งว่า วิถีชีวิตในท้องถิ่นที่เราศึกษานั้นหมายถึงผู้คนในทุกชนชั้นและสถานภาพ นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ควรเข้าใจผิดคิดว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหมายถึงการศึกษาเฉพาะชีวิตของผู้คนธรรมดาหรือชาวไร่ชาวนาเท่านั้น การละเลยศึกษาชีวิตของผู้มีอำนาจในระดับต่างๆ ตลอดจนบทบาทและอิทธิพลของพระสงฆ์และผู้นำในศาสนาอื่น ๆ ย่อมเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เพียงครึ่งเดียว ทำให้เราไม่เข้าใจสังคมท้องถิ่นอย่างถ่องแท้ เพราะชนชั้นผู้นำเหล่านี้ก็คือส่วนประกอบที่มีบทบาทสำคัญในการจรดโลงสังคมท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ได้และปฏิสัมพันธ์อยู่กับชีวิตประชาชนอย่างแยกกันไม่ออกดังได้กล่าวมาแล้ว

มีคำถามที่สมควรจะนำมาใคร่ครวญอีกประการหนึ่งคือ ชีวิตทางสังคมที่เราศึกษานั้นควรย้อนไปในอดีตเป็นเวลานานเท่าใด คำถามดังกล่าวนี้ตอบยากพอสมควร เพราะ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่เราศึกษานั้นมีอดีตหรือความเป็นมาที่ยาวนานไม่เท่ากัน เมืองบางเมืองอาจมีอดีตที่สามารถย้อนได้ไกลไปถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ หรือในบางชุมชนอาจมีอดีตที่ย้อนไปได้เพียงเมื่อไม่นานมานี้เท่านั้น

ในการกำหนดช่วงเวลาย้อนไปในอดีตที่จะใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงไม่สามารถตั้งกรอบเวลาที่แน่นอนตายตัวได้ ทั้งนี้เพราะในการศึกษาประวัติศาสตร์นั้นย่อมขึ้นอยู่กับจำนวนหลักฐานที่จะต้องมียเพียงพอสำหรับการอธิบายสังคมได้ในระดับหนึ่ง และหลักฐานดังกล่าวก็มีไม่เท่ากันในแต่ละ “ท้องถิ่น” ด้วยเหตุดังนั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องเป็นผู้กำหนดช่วงเวลาเริ่มต้นสำหรับการศึกษาด้วยตัวเอง ซึ่งย่อมหมายถึงว่าผู้ศึกษาจะต้องสำรวจข้อมูลและใคร่ครวญมาเป็นอย่างดีแล้ว อย่างไรก็ตาม แม้ว่าไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัวในเรื่องดังกล่าว แต่การย้อนเวลาไปในอดีตไกล ๆ หลายร้อยปีหรืออาจถึงพันปีนั้น คงจะไม่สอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทย ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงเหตุผลในเรื่องการขาดหลักฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นความไม่ลงตัวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์โดยรวมด้วย ในที่นี้เราจะได้ทำความเข้าใจกับ “ท้องถิ่น” ที่หมายถึงเมืองเป็นตัวอย่าง

กล่าวอย่างรวบรัด รัฐสยามสามารถสถาปนาศูนย์กลางของรัฐขึ้นมาได้อย่างมั่นคงในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเมื่อประมาณ 500 ปีมาแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางอำนาจดังกล่าวนี้ได้ค่อย ๆ มีผลทำให้ “ศูนย์กลาง” ในภูมิภาคอื่น ๆ ได้กลายเป็น “ท้องถิ่น” ในราชอาณาจักรอยุธยา (เชียงใหม่และปัตตานียังคงเป็นศูนย์กลางในภูมิภาคของตนเองต่อมาอีกนานก่อนที่ศูนย์กลางในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะสามารถเข้าไปมีอิทธิพลและผนวกทั้งสองเข้าไว้ในอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมี

ผลให้ทั้งเชียงใหม่และปัตตานีเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งในที่สุด) ด้วยพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชาติในลักษณะดังกล่าวนี้ “ท้องถิ่น” ในความหมายเชิงเปรียบเทียบกับ “ศูนย์กลาง” ของไทยจึงเพิ่งเกิดขึ้น เพราะในช่วงเวลาก่อนหน้านี้โครงสร้างทางประวัติศาสตร์ในดินแดนไทยรวมทั้งดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนอื่น ๆ ด้วย จะประกอบไปด้วย “ศูนย์กลาง” ย่อย ๆ กระจายอยู่มากมายและต่างก็เป็นอิสระแก่กันทั้งสิ้น แม้จะมีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมแต่ก็ไม่มีศูนย์กลางใหญ่ที่สืบเนื่องยาวนานและมีอำนาจเหนือศูนย์กลางย่อย ๆ อื่น ๆ ดังเช่นที่รัฐจารีตสามารถกระทำได้ในสมัยหลัง ด้วยเหตุนี้การศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณในช่วงก่อนรัฐจารีตหรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แม้เราจะอนุมานว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบหนึ่งดังที่ได้สำรวจไว้ในภาคแรก แต่ในความหมายปัจจุบันเมืองและชุมชนโบราณเหล่านั้นก็น่าจะมีสถานภาพเป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” ของท้องถิ่นที่สามารถสืบค้นได้โดยอาศัยความรู้ทางโบราณคดีและมานุษยวิทยาเป็นหลัก มากกว่าจะศึกษาได้จากวิธีการทางประวัติศาสตร์ การใช้คำว่า “ท้องถิ่นศึกษา” ในความหมายสำรวจอย่างกว้าง ๆ น่าจะมีความเหมาะสมกับสภาพของข้อมูลที่มีอยู่ในขณะนี้ ทั้งนี้มิได้หมายความว่า จะแยกเรื่องราวเหล่านั้นออกไปจากเรื่องราวของท้องถิ่นแต่อย่างใด แต่หมายถึงว่า “มรดกทางวัฒนธรรม” เหล่านั้นนับเป็นความภูมิใจของท้องถิ่นปัจจุบัน และเมื่อจะศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในพื้นที่ที่สิ่งนั้นดำรงอยู่ “มรดกทางวัฒนธรรม” เหล่านี้ก็คือ “บทนำ” ที่ควรจะต้องกล่าวถึงก่อนที่จะศึกษาเรื่องราวของสังคมท้องถิ่นในยุคต่อมาในลักษณะของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตามสถานภาพใหม่ที่เป็น “เมือง” หรือ “ชุมชน” ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปสัมพันธ์กับศูนย์กลางของรัฐชัดเจนขึ้นดังกล่าวมา

แม้ว่าเราจะกำหนดช่วงเวลาในการเริ่มต้นศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยไปตามเงื่อนไขในลักษณะที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของรัฐจารีตที่มีศูนย์กลางสืบเนื่องชัดเจนและมีอำนาจทางการเมืองในระดับหนึ่งดังกล่าวมา แต่นี่ก็มีใช้เกณฑ์เวลาที่จะต้องยึดถืออย่างตายตัว หากเป็นเพียงแนวทางของกรอบเวลาอย่างกว้าง ๆ สำหรับให้ช่วยกันพิจารณาเท่านั้น เพราะในความเป็นจริงแล้ว ภายในช่วงเวลาดังกล่าวนี้เราสามารถกำหนดช่วงเวลาเองได้อย่างอิสระซึ่งยืดหยุ่นไปตามเงื่อนไขของบริบทต่าง ๆ ในแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนพลวัตของอำนาจและอิทธิพลของรัฐไทยเองด้วย กล่าวคือแม้สำนึกในการมีอยู่ของท้องถิ่นจะสามารถย้อนไปในอดีตได้เป็นเวลาหลายร้อยปีถึงสมัยต้นอยุธยา แต่เราก็ไม่อาจศึกษาสังคมของท้องถิ่นทั้งในระดับเมืองและชุมชนได้ครอบคลุมตลอดช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้เพราะไม่มีหลักฐานเพียงพอ ขณะเดียวกันอดีตของบางสังคมในรัฐชาติไทยปัจจุบันก็มิใช่มีฐานะเป็น “ท้องถิ่น” มาตั้งแต่สมัยเริ่มต้นยุคจารีต เช่น ปัตตานีและเชียงใหม่ไม่ใช่เป็น “ท้องถิ่น” ของอยุธยาดังกล่าว

การศึกษาพัฒนาการของเมืองต่าง ๆ ในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นดูเหมือนจะสามารถย้อนเวลาไปได้ไกลพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองใหญ่ตามภูมิภาคต่าง ๆ และบรรดาหัวเมืองชั้นในทั้งหลาย ทั้งนี้ก็เพราะมีหลักฐานทั้งจากภายในท้องถิ่นนั้นในรูปของตำนานต่าง ๆ และยังมีเอกสารของรัฐ

ได้บันทึกเรื่องราวของหัวเมืองเหล่านี้ไว้พอสมควรตามความสำคัญและระยะทางที่สามารถติดต่อกันได้ง่าย นอกจากนี้ก็ยังมีบันทึกของชาวต่างชาติอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งเมื่อนำมาศึกษารวม ๆ กันแล้วก็อาจอธิบายพัฒนาการของเมืองเหล่านี้ได้อย่างน่าพอใจในระดับหนึ่ง หัวเมืองเหล่านี้เช่น นครศรีธรรมราช พิชณุโลก สุพรรณบุรี เป็นต้น

ในกรณีของปัตตานีและเชียงใหม่ นั้น ทั้งสองเพิ่งเริ่มเข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางอำนาจรัฐจารีตในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเมื่อประมาณ 200 ปี มานี้เอง กล่าวคือเมื่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ขยายอำนาจออกไปครอบงำดินแดนดังกล่าว มีผลให้อำนาจของทั้งปัตตานีและเชียงใหม่ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของรัฐค่อย ๆ ลดลงและตกอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ในที่สุด เหตุฉะนั้น การศึกษาเรื่องราวของเชียงใหม่และปัตตานีก่อนสมัยกรุงเทพฯ จึงไม่ใช่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หากเราควรศึกษาประวัติศาสตร์ของดินแดนดังกล่าวในฐานะประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางหรืออาณาจักรที่มีสถานภาพเช่นเดียวกับอยุธยาหรือกรุงเทพฯ

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านนั้นยังทำได้ยากเมื่อจะย้อนไปในสมัยรัฐจารีตไกล ๆ ชุมชนหมู่บ้านก็เช่นเดียวกับเมืองที่เราได้เข้าใจมาแล้วว่ามีอยู่และมีบทบาทสำคัญต่อการดำรงอยู่ของรัฐมาตั้งแต่สมัยจารีต เพราะหมู่บ้านคือแหล่งผลิตอาหารและสินค้า ตลอดจนเป็นแรงงานและกองกำลังในการสู้รบยามสงคราม หลักฐานในประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาได้กล่าวถึงรายชื่อหมู่บ้านที่มีบทบาทดังกล่าวอยู่เสมอ แต่คงได้กล่าวตั้งแต่ต้นแล้วว่า หลักฐานของทางราชการจะกล่าวถึงหัวเมืองหรือหมู่บ้านก็ต่อเมื่อสถานที่นั้น ๆ มีความสำคัญต่อศูนย์กลางเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เราจะหวังพึ่งเพียงหลักฐานของทางราชการในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านในฐานะหน่วยหนึ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนหมู่บ้านที่ห่างไกลกับศูนย์กลางของรัฐซึ่งก็คือสังคมส่วนใหญ่ในราชอาณาจักรนั่นเอง

แม้ว่าในเชิงทฤษฎี เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่าหมู่บ้านในสังคมจารีตไทยนั้นจะเป็นหน่วยของสังคมที่พึ่งตนเอง ทำการผลิตเพื่อยังชีพ มีแรงเกาะเกี่ยวในชุมชนอย่างเหนียวแน่น มีความสัมพันธ์กับรัฐน้อย ลักษณะโดยรวมดังกล่าวนี้ของหมู่บ้านไทยมีความสืบเนื่องอย่างสูง ไม่เปลี่ยนแปลงนับเป็นเวลายาวนานเกือบตลอดสมัยรัฐจารีตและรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้อาจมียกเว้นบ้างในชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับเมืองท่าที่ทำการค้าขายซึ่งเป็นเขตความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจของรัฐ ที่อาจทำให้หมู่บ้านดังกล่าวค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงในเชิงรับใช้กิจกรรมทางการค้ามากขึ้น แต่นี่ก็เป็นเพียงส่วนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนชุมชนหมู่บ้านมหาศาลที่ดำรงอยู่อย่างสืบเนื่อง ด้วยเหตุนี้ การกำหนดเวลาเพื่อเริ่มต้นศึกษาสังคมหมู่บ้านที่ย้อนไปไกลจึงมีข้อจำกัดในทางข้อมูลรายละเอียดและความหลากหลายในลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน ภาพในเชิงทฤษฎีจะไม่มี ความหมายสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะไม่ต่างจาก

ความโหลจินตนาการจากความประทับใจที่เกิดขึ้นเมื่อเราได้เห็นหมู่บ้านอันห่างไกลจากการออกภาคสนามใน

ปัจจุบัน นอกจากนี้ยังไม่นับความมีอยู่อย่างสืบเนื่องของชุมชนนั้น ๆ ซึ่งไม่อาจพิสูจน์ได้ง่าย ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านจึงควรเริ่มจากช่วงที่มีหลักฐานภายในรองรับและสามารถเชื่อมโยงกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ได้อย่างมีเหตุผลและสอดคล้องกลมกลืนเท่านั้น

จากเหตุผลทางด้านหลักฐานข้อมูลดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหน่วยระดับชุมชนหมู่บ้านจึงควรย้อนไปไกลได้ไม่เกินสองร้อยปีแล้วแต่กรณีตามเงื่อนไขต่าง ๆ ดังกล่าวมา ทั้งนี้โดยอาศัยข้อมูลจากการสัมภาษณ์ซึ่งสามารถย้อนจากปัจจุบันไปได้ประมาณ 100 ปี ผสานเข้ากับตำนานและวรรณกรรมท้องถิ่น รวมทั้งเอกสารทางราชการที่มีปริมาณมากขึ้นตั้งแต่ยุคสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นต้นมา เอกสารเหล่านี้สามารถให้ภาพย้อนหลังไปได้อีกช่วงเวลาหนึ่ง ด้วยหลักฐานประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว รวมทั้งมี “คำถาม” ที่เหมาะสมจากนักเรียนประวัติศาสตร์ การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีชุมชนหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางจึงมีความเป็นไปได้ และนับเป็นช่วงเวลาที่ทำทนายให้ค้นหา ผู้ศึกษาจะสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคมท้องถิ่นได้โดยการเรียนรู้และกำหนดเอาอย่างอิสระตามปัจจัยต่าง ๆ ทั้งจากภายนอกและภายในที่ทำให้ “ท้องถิ่น” สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปโดยเอกเทศ

ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางและกับท้องถิ่นอื่น

ในการมีอยู่ของสังคมท้องถิ่นในประเด็นข้างต้นนั้นเราต้องเข้าใจว่าไม่ได้ดำรงอยู่อย่างลอยๆ และโดดเดี่ยว หากย่อมมีความสัมพันธ์อยู่กับรัฐหรือศูนย์กลาง เพราะความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ย่อมเกิดมาจากการเปรียบเทียบกับหน่วยสังคมที่ใหญ่กว่าในเชิงสัมพัทธ์ นอกจากนี้ก็ยังมี “ท้องถิ่น” อื่น ๆ ซึ่งได้พัฒนาอยู่ในรัฐเช่นเดียวกับ “ท้องถิ่น” ที่เราศึกษา และท้องถิ่นใกล้เคียงต่าง ๆ ก็ย่อมมีความสัมพันธ์กัน ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องสำนึกถึงความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐหรือศูนย์กลางและระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ นี้ การสำนึกและทำความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวให้ถ่องแท้ก็จะช่วยให้เราสามารถอธิบาย “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ดีขึ้น

ประเด็นในเรื่องความสัมพันธ์ซึ่งเป็นแนวความคิดพื้นฐานของการศึกษาดังกล่าวมานี้ เราสามารถแยกทำความเข้าใจได้เป็น 2 ระดับดังนี้

ระดับแรก ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐไทยและกับศูนย์กลางอำนาจอื่น

ในประวัติศาสตร์ยุคจารีตของไทย บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งถือว่าเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งย่อมมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่ขึ้นต่อรัฐหรือศูนย์กลางอย่างน้อยที่สุดในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติหรือเป็นจริงเราจะต้องเข้าใจว่าอำนาจและระบบราชการของรัฐจารีตนั้นไม่สามารถที่จะเข้าไปจัดการปกครองหรือดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวได้ทั่วถึงทั้งราชอาณาจักร ด้วยเหตุดังนั้น อิทธิพลหรืออำนาจของรัฐซึ่งมีจำกัด

และเข้มข้นไม่เท่ากัน ในการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ผู้ศึกษาจึง พึงตระหนักในดีกรีของความสัมพันธ์ดังกล่าวให้ดี เพราะถ้าเราถูกแนวคิดในเชิงทฤษฎีเข้าครอบงำเสีย แล้ว ก็ย่อมส่งผลถึงการวิเคราะห์สถานภาพของเมืองนั้น ๆ ไปด้วย ในกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ เมืองสมัยจารีตจากข้อมูลที่มีอยู่ขณะนี้ เราสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางได้ อย่างน้อยใน 2 ลักษณะ คือ ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นขึ้นต่อศูนย์กลางโดยตรง และ ความสัมพันธ์ใน ลักษณะที่ท้องถิ่นมีความเป็นอิสระหรือกึ่งอิสระ

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นขึ้นต่อศูนย์กลางหรือรัฐโดยตรง ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เห็นได้ใน กรณีของหัวเมืองที่อยู่ใกล้ชิดกับราชธานีหรือหัวเมืองชั้นใน ซึ่งได้แก่พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนล่าง ในบรรดาหัวเมืองเหล่านี้รัฐสามารถเข้าไปจัดการปกครอง ควบคุมดูแล เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ทางด้านเศรษฐกิจและเกณฑ์กำลังไพร่พลเพื่อประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะเป็นพื้นที่ที่สะดวกแก่การเดินทางไปมาซึ่งอยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ เหตุฉะนั้น ชีวิตของหัว เมือง ดังกล่าวจึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางอย่างมาก ซึ่งย่อมหมายถึงว่าความผันแปรหรือการ เปลี่ยนแปลงของชีวิตเมืองย่อมมีผลมาจากอำนาจรัฐทั้งในด้านการเมือง ศาสนา และวัฒนธรรมหลาย อย่าง อย่างไรก็ตาม การกล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่าหัวเมืองเหล่านี้จะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของ ศูนย์กลางอย่างสิ้นเชิงจนขาดชีวิตของตนเองไป หากในความเป็นจริงแล้ว “ท้องถิ่น” ในลักษณะนี้ก็ย่อมมี ปฏิสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านกับศูนย์กลางและมีพัฒนาการเป็นของตนเองไม่ต่างจากท้องถิ่นอื่น ๆ เช่นกัน เพียงแต่ต้องการจะชี้ให้เห็นว่า หัวเมืองที่อยู่ใกล้ชิดศูนย์กลางนั้นย่อมถูกกำหนดจากรัฐมากกว่า “ท้องถิ่น” ที่อยู่ห่างไกลออกไป

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีความเป็นอิสระหรือกึ่งอิสระ ความสัมพันธ์เช่นนี้มีตัวอย่างให้เห็น ในกรณีของเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐออกไป เช่นกรณีหัวเมืองในภาคอีสาน ภาคใต้ และ บริเวณชายขอบต่าง ๆ ในสมัยรัฐจารีตนั้น ส่วนใหญ่ศูนย์กลางมีอำนาจเหนือหัวเมืองเหล่านี้แต่เพียงใน นาม หรือมีอำนาจในระดับหนึ่งเท่านั้นซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยภายในศูนย์กลางและของ “ท้องถิ่น” เองดังเช่น ถ้าศูนย์กลางมีความมั่นคงทางด้านการเมืองสูง พระมหากษัตริย์ก็จะเป็นที่ยอมรับทั้งจากบรรดาขุนนาง และหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปดังกล่าว ในสภาพการณ์เช่นนี้ ศูนย์กลางก็อาจแต่งตั้งเจ้าเมืองในท้องถิ่น หรือแม้กระทั่งในบางครั้งอาจส่งขุนนางจากส่วนกลางไปปกครองได้ แต่อำนาจนี้ก็ดำรงอยู่ที่เพียงชั่ว ขณะที่ศูนย์กลางเข้มแข็งเท่านั้น เมื่อสถานการณ์ทางการเมืองในราชธานีเปลี่ยนไปในลักษณะตรงกันข้าม บรรดาหัวเมืองเหล่านี้ก็จะเป็อิสระและปกครองตัวเองได้อย่างเป็นเอกเทศ เช่นเดียวกัน ความเป็นอิสระ ของท้องถิ่นก็อาจเกิดจากปัจจัยภายใน คือความเข้มแข็งของท้องถิ่นเอง เช่นบรรดาเมืองท่าทั้งหลายที่มี ความรุ่งเรืองและมั่งคั่งทางด้านการค้า ในบางครั้งก็อาจไม่ยอมรับอำนาจของศูนย์กลางได้ แม้ว่าขณะนั้น อำนาจและบารมีของกษัตริย์โดยทั่วไปจะยังคงเปี่ยมล้นอยู่ก็ตาม

นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นควรเข้าใจต่อไปด้วยว่า บรรดาหัวเมืองที่ห่างไกลและมีอิสระในระดับต่าง ๆ จากรัฐไทยดังกล่าวมานี้ ยังมีความสัมพันธ์กับรัฐอื่นและกับศูนย์อำนาจภายนอกต่าง ๆ อีกด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการจะดำรงไว้ซึ่งสถานภาพทางการเมืองดังกล่าว และนี่ก็คือลักษณะเฉพาะตัวที่เป็นเอกเทศที่ควรสนใจเป็นพิเศษ และมีอยู่อย่างชัดเจนในบริบทของประวัติศาสตร์ไทยสมัยจารีต

หัวเมืองบริวารริมโขงเช่น สกลนคร มุกดาหาร อายุมรบุรีรัฐไทยเป็นบางช่วงเวลา ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจของลาวที่เวียงจันทร์หรือจำปาศักดิ์อย่างแนบแน่น ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างย่อมเกี่ยวข้องกับเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของล้านนาในบางเวลาและยอมรับอำนาจของอยุธยาไปพร้อม ๆ กัน ลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองและ/หรือวัฒนธรรมเช่นนี้ไม่ต่างกับที่หัวเมืองในภาคใต้ เช่น ภูเก็ตมีความสัมพันธ์กับพม่าและไทรบุรีในบางโอกาส แต่ก็ยอมรับอำนาจของอยุธยา (ซึ่งส่วนใหญ่อาจเป็นแต่เพียงในนาม) พัทลุงและนครศรีธรรมราชในฐานะเมืองปลายแดนของอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์มีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นอยู่กับปัตตานี นี่คือข้อมูลที่ปรากฏอย่างชัดเจนที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่อาจละเลยไปได้อีกต่อไป (ดู ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ), 2549)

นอกจาก “ท้องถิ่น” หรือเมืองที่อยู่ห่างไกลรัฐไทยจะมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางของรัฐอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ในบางกรณีเช่นท้องถิ่นที่เป็นเมืองท่าต่าง ๆ ก็ยังสัมพันธ์กับอำนาจที่มาจากข้างนอกอื่น ๆ ด้วย ศูนย์อำนาจในเอเชียของฮอลันดาแม้ว่าจะตั้งอยู่ที่เมืองปัตตาเวียในเกาะชวา แต่กองกำลังของบริษัทการค้า VOC ก็เข้ามามีความสัมพันธ์และพยายามสร้างอิทธิพลในภาคใต้ทั้งสงขลา นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เช่นเดียวกับโปรตุเกส อังกฤษ และฝรั่งเศสที่ได้เข้ามาสร้างความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองท่ารอบ ๆ อ่าวไทย โจรสลัดทั้งในฝั่งอันดามันและอ่าวไทยมีกองกำลังอันน่าเกรงขามและสามารถเข้าตีเมืองท่าต่าง ๆ จนมีผลให้โคมหน้ำประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหัวเมืองดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปได้ ดังเช่น กรณีของนครศรีธรรมราชและพัทลุงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 และ 22 ตามลำดับ (ดู คณะกรรมการจัดพิมพ์, 2510)

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับรัฐไทยสมัยจารีตก็สามารถกล่าวในเชิงทฤษฎีได้เช่นกันว่า “ท้องถิ่น” ในระดับนี้ส่วนมากมีความเกี่ยวข้องกับรัฐโดยผ่านระบบศักดินาที่รัฐเป็นผู้สร้างขึ้น รัฐมีอำนาจเหนือหมู่บ้านและเรียกหาประโยชน์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นส่วย สินค้า หรือการเกณฑ์แรงงาน โดยผ่านมูลนายระดับล่างสุดซึ่งเป็นบุคคลที่หมู่บ้านให้การยอมรับในท้องถิ่นอยู่แล้ว ผู้นำเหล่านี้ถูกผนวกเข้าไปเป็นมูลนายในระบบศักดินาในลักษณะที่รัฐเข้ามาเสริมอำนาจผู้นำท้องถิ่นให้มีน้ำหนักยิ่งขึ้นโดยการให้ยศ บรรดาศักดิ์ มีความสัมพันธ์กับมูลนายระดับสูงกว่าเป็นชั้น ๆ ไปจนถึงตัว

พระมหากษัตริย์ ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับหมู่บ้านจึงผ่านตัวแทนที่มีผลประโยชน์ร่วมกันเป็นทอด ๆ เป็นความสัมพันธ์ทางอ้อมที่หมู่บ้านได้รับประโยชน์ตอบแทนเช่นเดียวกัน

กล่าวคือ ชุมชนหมู่บ้านสมัยรัฐจารีตมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยอำนาจและ/หรือกองกำลังของรัฐ (โดยผ่านผู้นำท้องถิ่นในระดับต่าง ๆ) เพื่อป้องกันภัยคุกคามจากภายนอกชุมชน เช่นการปล้นสะดมและการกวาดต้อนผู้คนเพื่อเอาไปเป็นทาส ภัยคุกคามดังกล่าวอาจมาจากอำนาจนอกระบบภายในรัฐ หรือจากกองกำลังของรัฐใกล้เคียงอื่น ๆ สถานการณ์เช่นนี้ชุมชนหมู่บ้านมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยการคุ้มครองจากรัฐ เพราะท้องถิ่นระดับนี้เป็นหน่วยสังคมที่เล็ก ไม่อาจมีกองกำลังพอจะต้านทานกับอำนาจดังกล่าวได้โดยลำพัง รัฐในระบบศักดินาจะสามารถให้ความคุ้มครองชุมชนหมู่บ้านอย่างได้ผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความสามารถในการระดมเกณฑ์กำลังมาจากหลาย ๆ หมู่บ้านและอำนาจการให้เกิดขึ้นเป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพ ความปลอดภัยภายใต้การคุ้มกันของรัฐย่อมเป็นหลักประกันว่าชุมชนหมู่บ้านจะสามารถทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพได้อย่างมั่นคงในที่ดินซึ่งต่อมารัฐอาจให้การรับรองโดยมี “ตรา” ที่เป็นสัญลักษณ์อย่างรูปธรรมของอำนาจรัฐ นอกจากนี้รัฐยังสามารถครอบงำชุมชนหมู่บ้านในทางอุดมการณ์ได้ด้วย ทั้งนี้ก็โดยอาศัยศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ประชาชนเห็นว่ารัฐมีสิทธิในการเรียกประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ จากหมู่บ้าน ด้วยอิทธิพลของศาสนาทำให้เมืองและหมู่บ้านเชื่อมโยงเข้าหากันโดยมีนักบวชและคัมภีร์เป็นเครื่องมือเพื่อครอบงำทางอุดมการณ์ได้อย่างชัดเจนมากขึ้น (ดูนิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ข. : 45 - 46) ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนดังกล่าวมาพอสังเขปนี้ชวนให้เราเข้าไปว่าสถานะของหมู่บ้านในความสัมพันธ์ก็จะดำเนินไปในลักษณะเดียวกับบรรดาหัวเมืองทั้งหลายที่ขึ้นต่อศูนย์กลางโดยตรง กึ่งอิสระ และเป็นอิสระตามปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม ในกรณีของชุมชนหมู่บ้านนั้นอาจมีลักษณะพิเศษที่ควรแยกออกมาพิจารณาต่างหากซึ่งจะทำให้มองเห็นในรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างออกไปจากกรณีของเมืองได้

ในรัฐจารีต ชุมชนหมู่บ้านสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับศูนย์กลางโดยผ่านมูลนายในท้องถิ่น มูลนายมีสิทธิและความชอบธรรม ในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ต่าง ๆ จากหมู่บ้านโดยรัฐเป็นผู้แต่งตั้งและมอบอำนาจให้ดังได้กล่าวแล้ว ผลประโยชน์ไม่ว่าจะเป็น ส่วย สินค้า หรือแรงงาน ส่วนหนึ่งย่อมจะต้องเป็น “รายได้” ของมูลนายในการดำรงชีพ และนี่ก็คือเหตุผลสำคัญที่ชุมชนหมู่บ้านจะต้องรับภาระโดยไม่อาจหลีกเลี่ยง เพราะหมายถึงความอยู่รอดของมูลนายในท้องถิ่น (ซึ่งย่อมหมายถึงความอยู่รอดของชุมชนหมู่บ้านที่ได้รับประโยชน์จากมูลนายด้วย) ภาวะดังกล่าวนี้จึงเป็นสิ่งถาวรตราบเท่าที่หมู่บ้านดำรงอยู่ มูลนายตามหัวเมืองคือตัวแทนของอำนาจรัฐที่มีอยู่ในหมู่บ้านตลอดไป แม้ในยามที่ศูนย์กลางไม่อาจควบคุมหรือมีอิทธิพลต่อหัวเมืองอย่างต่อเนื่องก็ตาม กล่าวคือ ไม่ว่าหัวเมืองจะมีสถานะอย่างไรในความสัมพันธ์กับรัฐ ก็จะไม่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของภาระหน้าที่ที่หมู่บ้านจะต้องรับผิดชอบต่อ “รัฐ” แต่อย่างใด เพราะมูลนายตามหัวเมืองก็สามารถจะอ้างอำนาจรัฐได้ตลอดเวลาในการเรียกหาผลประโยชน์ต่าง ๆ ดังกล่าว แม้ว่าส่วยและแรงงานทั้งหมดจะตกแก่มูลนายในท้องถิ่น โดยที่ศูนย์กลางไม่ได้รับส่วนแบ่งเลยก็

ตาม ตัวอย่างในลักษณะดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดเจนในกรณีของหัวเมืองปลายแดนทางภาคใต้ ที่มุลนายเรียกเก็บส่วยหลายชนิดอันเป็นผลผลิตของพื้นบ้านซึ่งไม่มีทางจะเป็นสินค้าหรือเพื่อการบริโภคสำหรับมุลนายในศูนย์กลางได้เลย (ดู ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ), 2541 : 61-90)

ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับรัฐโดยผ่านตัวแทนตามระดับศักดินาดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ตึงเครียด เพราะรัฐไม่ได้ขูดรีดส่วยหรือแรงงานเกินขีดความสามารถที่หมู่บ้านจะให้ได้ และหมู่บ้านก็มักมีอิสระในตัวเองทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นในการเลือกตัวผู้นำ สร้างวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ รวมทั้งตัดสินใจในเรื่องเศรษฐกิจ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงครอบงำหมู่บ้านได้อย่างหลวม ๆ ด้วยอำนาจศักดินาจากเมืองที่ประชาชนไม่ค่อยรู้จักนัก แต่ไม่มีแรงกดดันให้ต้องต่อต้านหรือหลบหนี ด้วยเหตุนี้หมู่บ้านสมัยจารีตจึงกลมกลืนอยู่ในรัฐที่ให้อิสระจนไม่มีเหตุผลใด ๆ ที่จะต้องรังเกียจนัก ในทางตรงข้ามหมู่บ้านซึ่งก่อตั้งขึ้นมาใหม่กลับพยายามหาผู้คุ้มครองโดยอาศัยระบบศักดินาโดยตรง ตัวอย่างความสัมพันธ์เห็นได้จากกรณีในภาคอีสานสมัยต้นรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตามในราชอาณาจักรที่กว้างใหญ่นี้อำนาจศักดินาในรัฐจารีตไม่อาจสัมพันธ์กับชุมชนหมู่บ้านได้ทั้งหมด จึงเป็นไปได้อย่างมากว่าหมู่บ้านตามริมชายขอบของอำนาจรัฐจารีตจำนวนไม่น้อยที่จะต้องพึ่งพาตัวเองอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวนี้จึงจำเป็นต้องรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น ตัดสินชะตากรรมต่าง ๆ เมื่อเกิดปัญหาจนเคยชินกลายเป็น “อัตลักษณ์” ของชุมชน และท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้เองที่จะเป็นปฏิกริยากับอำนาจรัฐในภายหลังเมื่อ รัฐต้องปรับตัวครั้งใหญ่ในช่วงต้นศตวรรษที่ 25 โดยการเข้าไปจัดการควบคุมหมู่บ้านเข้มงวดขึ้นตามลำดับดังจะได้กล่าวถึงในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นอื่น ๆ ต่อไปภายใต้อำนาจรัฐสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นระดับต่าง ๆ กับรัฐย่อมมีความใกล้ชิดกันมากขึ้นเป็นธรรมดา เพราะรัฐมีทั้งเงินทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่คอยอำนวยความสะดวกในการครอบงำท้องถิ่นได้ง่ายและรวดเร็ว ในสถานการณ์เช่นนี้ท้องถิ่นจึงค่อย ๆ ถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐที่มีอำนาจรวมศูนย์เป็นครั้งแรก รัฐจึงมีอิทธิพลเหนือท้องถิ่นในทุกด้านและเป็นจริงในทางปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม ในความสัมพันธ์ที่ดูเหมือนจะมีลักษณะเดียวกันตลอดภายในรัฐชาติที่เกิดขึ้นนี้ ผลกระทบต่าง ๆ ที่เกิดจากการรวมศูนย์ดังกล่าวก็ไม่อาจมีทั่วถึงตลอดทุกท้องถิ่นในทันทีเท่า ๆ กัน หากผลลัพธ์นั้นย่อมเกิดขึ้นภายในเงื่อนไขของระยะทางและลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นซึ่งอาจต้องใช้เวลารวมทั้งเกิดคุณภาพทางสังคมที่เราไม่อาจทำนายหรือคาดหวังได้ เหตุฉะนั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงพึงตระหนักในเรื่องนี้ และไม่ด่วนสรุปจากปรากฏการณ์ทั่วไปของความสัมพันธ์ดังกล่าวก่อนทำการศึกษอย่างจริงจัง

ระดับที่สอง ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นอื่น

การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ในกรณีของท้องถิ่นที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มุ่งไปในความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐเพียงอย่างเดียว และเนื้อหาของความสัมพันธ์นั้นก็มักเป็นเรื่องของการเมืองโดยละเอียดในด้านอื่น ๆ ไปดังกล่าวมา และที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ยังไม่ค่อยมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ เช่นเดียวกัน ในความเป็นจริงแล้วประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นใกล้เคียงนั้นมีความสำคัญมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะจะทำให้มองเห็นแง่มุมบางอย่างที่ซับซ้อนและยังมีรายละเอียดที่ช่วยให้เข้าใจ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ลึกซึ้งขึ้น ด้วยเหตุนี้เราจึงควรสำนึกอยู่ตลอดเวลาถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวซึ่งในที่นี้อาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นเป็นอิสระซึ่งกันและกัน
2. ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีอำนาจเหนืออีกท้องถิ่นหนึ่ง

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นเป็นอิสระซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวนี้มองเห็นได้ทั่วไปทั้งในระดับเมืองและชุมชนหมู่บ้านตั้งแต่สมัยจารีตเป็นต้นมา เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่เท่าเทียมและพึ่งพาอาศัยกันในทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม ไม่มีการครอบงำกดขี่แม้อาจหลอมน้ำในทางผลประโยชน์อยู่บ้าง แต่ก็ไม่นำไปสู่ความตึงเครียดที่เกิดปฏิกิริยาต่อต้านแต่อย่างใด กรณีเช่นนี้เห็นได้จากกลุ่มเมืองต่าง ๆ ที่ถูกปกครองโดยตรงจากศูนย์กลางมักจะเป็นเมืองในระดับเดียวกันจึงต่างเป็นอิสระแก่กัน ไม่มีใครมีอำนาจเหนือใคร เพราะต่างขึ้นอยู่กับศูนย์กลาง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากมีพื้นที่ใกล้ชิดกันและในบางกรณีเจ้าเมืองก็มีความสัมพันธ์ในทางเครือญาติกันจึงเป็นธรรมดาที่หัวเมืองเหล่านี้จะต้องพึ่งพาอาศัยกันทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่อาจแลกเปลี่ยนหรือไปมาหาสู่จนเกิดการสร้างสรรค์ทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นปึกแผ่นขึ้นในภายหลัง

สำหรับในชุมชนหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ยังเห็นได้ชัด เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าหมู่บ้านถูกรอบงำอย่างหลวม ๆ จากอำนาจรัฐ สามารถตัดสินใจในเรื่องพื้นฐานต่าง ๆ ด้วยตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการทำมาหากินที่มุ่งผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่ในความเป็นจริงแล้ว ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นั้นมีทรัพยากรในการดำรงชีพพื้นฐานไม่ครบถ้วน เช่น หมู่บ้านทำนา หมู่บ้านหาของป่า หมู่บ้านจับปลา เป็นต้น แม้หมู่บ้านในสังคมไทยจะทำการผลิตไปพร้อมกันหลาย ๆ อย่าง ในลักษณะที่เรียกว่า “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” แต่ความขาดแคลนปัจจัยพื้นฐานบางอย่างก็มีอยู่เสมอ ซึ่งยังไม่นับภัยธรรมชาติต่าง ๆ และโรคระบาดที่ต้องอดอยากล้มตาย เหล่านี้เป็นเงื่อนไขที่ทำให้หมู่บ้านต้องแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพแก่กันและกัน เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันเป็นหลักโดยไม่คำนึงถึงเรื่อง “กำไร-ขาดทุน” ชุมชนหมู่บ้านจึงมีฐานะเท่าเทียมกัน แม้เกิดความขัดแย้งขึ้นมาบ้าง แต่ก็ไม่นำไปสู่การครอบงำในทางการเมืองหรือด้านหนึ่งด้านใดอย่างเป็นรูปธรรม หากจะเป็นปฏิกิริยาหรืออิทธิพลบางอย่างทางความคิดซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

ความสัมพันธ์ที่เป็นอิสระระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่น ไม่ว่าในระดับใดดังกล่าวมานี้ เราควรต้องเข้าใจด้วยว่าไม่ใช่เป็นสิ่งที่ดำรงสถานภาพอย่างสถิตอยู่อย่างนั้นตลอดช่วงเวลาอันยาวนาน หากย่อมมีการเคลื่อนไหวไปสู่ลักษณะความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันได้และเช่นเดียวกันก็อาจกลับมาสู่สภาพเดิมได้อีกซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีของประวัติศาสตร์หัวเมืองต่าง ๆ

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีอำนาจเหนือท้องถิ่นอื่น ลักษณะการปกครองในราชอาณาจักรสยาม แต่โบราณหลังพุทธศตวรรษที่ 21 มาแล้ว เราจะเห็นว่าในราชธานีได้กำหนดให้บรรดาหัวเมืองเอกต่าง ๆ เช่น พิชณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา เป็นผู้ควบคุมบรรดาหัวเมืองเล็กหัวเมืองน้อยทั้งหลายต่างพระเนตรพระกรรณในภูมิภาคต่าง ๆ หัวเมืองเอกเหล่านี้ซึ่งเป็นท้องถิ่นแห่งหนึ่งจึงย่อมมีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นอื่น (หัวเมืองเล็ก ๆ ภายใต้อาณัติ) อย่างไม่เท่าเทียมเป็นธรรมดา เพราะหัวเมืองเอกสามารถควบคุมเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ตลอดจนให้คุณให้โทษแก่เจ้าเมืองเล็กๆเหล่านี้ได้ นี่เป็นลักษณะของความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมที่ปรากฏอยู่ชัดเจนในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทยสมัยจารีต อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ไม่ใช่เกิดขึ้นเฉพาะระหว่างหัวเมืองเอกกับหัวเมืองภายใต้การดูแลเท่านั้น หากเกิดขึ้นกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่เคยเป็นอิสระต่อกันก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่เกิดความวุ่นวายขึ้นในราชธานีหรือในยามที่ระบบการปกครองขาดประสิทธิภาพ ก็ย่อมเปิดโอกาสให้หัวเมืองทั้งหลาย ลังสมอำนาจขึ้นมาจนมีอิทธิพลเหนือหัวเมืองข้างเคียงที่เคยมีสถานะในระดับเดียวกันก็ได้ การครอบงำลักษณะดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะหนึ่งหรือสืบทอดมายาวนานก็ได้ เพราะภายหลังจากศูนย์กลางกลับเข้มแข็งขึ้นมาได้อีกก็อาจให้อำนาจแก่หัวเมืองที่มีอิทธิพลดังกล่าวได้ปกครองดูแลหัวเมืองที่อ่อนแอเหล่านั้นต่อไป ทั้งนี้อาจยกฐานะจากเมืองโทเป็นเมืองเอกดังกรณีของเมืองสงขลาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้น

ในส่วนของผู้ชุมนุมหมู่บ้านนั้น เรามองเห็นความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ไม่ค่อยชัด อย่างไรก็ตามก็อาจกล่าวได้ว่าในความสัมพันธ์ที่ดูเหมือนเท่าเทียมกันนั้นก็ยังสามารถสัมผัสได้ถึงความเคลื่อนไหวของอิทธิพลบางอย่างแอบแฝงอยู่เช่นกัน

กรณีของผู้ชุมนุมโจร ซึ่งมักตั้งอยู่ในบริเวณท้องถิ่นที่ห่างไกลตามชายขอบอำนาจรัฐทั้งในบริเวณป่าเขาและเกาะแก่งต่าง ๆ และออกปฏิบัติการณ์ปล้นสดมภ์ไปตามท้องถิ่นใกล้เคียง สร้างความหวาดหวั่นให้แก่ชาวบ้านโดยทั่วไป เพราะจะต้องสูญเสียทรัพย์สินบางอย่างในบางครั้ง โดยที่อำนาจศักดินาไม่อาจช่วยเหลือได้ทัน ก็ถือว่าเป็นความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นหนึ่ง (ชุมนุมโจร) มีอิทธิพลต่อท้องถิ่นอื่นที่อยู่ใกล้เคียงได้เช่นเดียวกัน แม้ท้องถิ่นที่มีอำนาจเหนือกว่าในลักษณะนี้ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองหรือวัฒนธรรมแต่อย่างใด เช่นเดียวกันยังมีตัวอย่างอื่น ๆ อีกที่เราควรสนใจเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะทางด้านความคิดความรู้สึกของผู้คนซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นถึงสถานะที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างท้องถิ่นต่าง ๆ ที่สัมพันธ์อยู่กันก็ได้ ตัวอย่างเช่นชาวบ้านในชุมนุมที่รายรอบอาจมีความรู้สึกหวาดกลัวบ้านจับปลาที่ตัวเองแลกเปลี่ยนอยู่นั้น

มีความต่ำต้อยกว่าตนเพราะชุมชนชาวนายู่ใกล้อำนาจศักดินาในเมืองที่มีความเจริญ ความรู้สึกเช่นนี้อาจเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อชุมชนหมู่บ้านต้องปรับอยู่ในรัฐสมัยใหม่ เพราะจะทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกกีดกันออกไปจนกลายเป็น “คนชายขอบ” ที่มีอำนาจและศักดิ์ศรีน้อยลง เหตุฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านในที่ราบกับหมู่บ้านกลุ่มชาติพันธุ์ที่เคยดำเนินมาในอดีตก็ย่อมได้รับผลกระทบไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านความรู้สึกนึกคิดที่นำไปสู่ความไม่เท่าเทียม อันเป็นความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นหนึ่งมีอิทธิพลต่อท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ ได้เช่นกัน

จากความสำคัญของประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับหน่วยทางสังคมในระดับต่าง ๆ ดังกล่าวมาพอสังเขปนี้ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องมีความรู้ประวัติศาสตร์ในภาพรวมที่เป็นบริบทของท้องถิ่นที่ศึกษาด้วย กล่าวคือ นอกจากมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในประวัติศาสตร์แห่งชาติหรือศูนย์กลางแล้ว ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่นที่เป็นบริบท แวดล้อมใกล้ชิดก็เป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ เพราะเหตุการณ์หรือข้อมูลดังกล่าวจะช่วยให้เราอธิบาย “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ง่ายขึ้น สามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ โดยไม่ผิดพลาด

กล่าวเฉพาะในส่วนของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาโดยตรงนั้น ยังมีความสำคัญมากขึ้นตามระยะทาง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าเราศึกษา “เมือง” แห่งหนึ่งในภาคอีสานเหนือ เราจำเป็นที่จะต้องรู้ว่า มีเหตุการณ์สำคัญอะไรเกิดขึ้นในภาคอีสานเหนือโดยรวมบ้าง เช่น เหตุการณ์สงคราม กบฏ การปฏิรูปการปกครอง การตัดเส้นทางรถไฟ ฯลฯ ซึ่งแล้วแต่ว่าช่วงเวลาที่เราศึกษาจะตรงกับเหตุการณ์ใด เหตุการณ์นี้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่อีสานเหนือโดยรวมในแต่ละยุคแต่ละสมัยอย่างไร ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าผลกระทบดังกล่าวย่อมต้องเกิดแก่ “ท้องถิ่น” ที่เรากำลังศึกษาไม่โดยตรงก็โดยอ้อม เช่นเดียวกัน ถ้าเราศึกษา “ท้องถิ่น” ที่เล็กลงมาในระดับชุมชนหมู่บ้าน นอกจากจะต้องมีความรู้ในเรื่องเหตุการณ์สำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะต้องให้ความสำคัญกับความรู้ในบริบทท้องถิ่นที่เล็กลงมาว่าภูมิภาคด้วย ในกรณีชุมชนหมู่บ้านนี้ เราจะต้องรู้ในเรื่องความเป็นไปต่างๆ ของเมืองหรือจังหวัดหรืออำเภอที่ชุมชนหมู่บ้านนั้นมีความสัมพันธ์อยู่ และความรู้ในบริบทดังกล่าวก็ย่อมจะต้องมีความละเอียดและชัดเจนพอสมควร เพราะความรู้เหล่านี้จะช่วยให้เราทำความเข้าใจกับชุมชนหมู่บ้านที่ศึกษาได้ดีขึ้น ข้อมูลจากภายนอกจะให้ความกระจ่างในบางมิติซึ่งทำให้การศึกษามีประสิทธิภาพ ในขณะที่เดียวกันเหตุการณ์สำคัญๆ จากภายนอกก็จะส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งเรื่องการเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่จะต้องพิจารณากันเป็นพิเศษ โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในอย่างละเอียด ดังจะได้กล่าวในประเด็นต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน

การศึกษาประวัติศาสตร์ทุกชนิดย่อมหมายถึงการศึกษาความเปลี่ยนแปลงอยู่แล้ว แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมามักมุ่งไปที่ตัวผู้นำหรือกลุ่มผู้นำ และคำถามที่ใช้ในการศึกษาก็เป็นคำถามเก่าที่ใช้สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยดังได้กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุตั้งนั้น ประเด็นความเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นผู้ศึกษาจึงถูกบีบบังคับให้มองหาคาบหาของผู้นำที่อิงอยู่กับศูนย์กลางหรือสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องรัฐไทย เช่น การขอตั้งเมือง การเปลี่ยนตัวเจ้าเมือง การสงครามกับอริราชศัตรู ฯลฯ การศึกษาเรื่องบทบาทของตัวผู้นำในลักษณะดังกล่าวนี้ แม้จะมีประโยชน์ต่อการเข้าใจประวัติศาสตร์ของชาติโดยรวม โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับตัวผู้นำในท้องถิ่นที่จะช่วยให้เข้าใจและมองเห็นความซับซ้อนของกลุ่มชนชั้นนำไทยได้ดียิ่งขึ้น แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยคำถามเก่านี้เน้นบทบาทของตัวผู้นำเช่นนี้ ย่อมไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่อีกต่อไป

เพราะดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น ต้องพิจารณาบทบาทของผู้คนทุกกลุ่มในระบบต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กันทั้งในท้องถิ่นเองและกับภายนอก และท้องถิ่นที่เราศึกษานั้นก็ได้เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงมาแล้วทั้งสิ้น ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมมีสาเหตุมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งจากภายในและภายนอก อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณาความเปลี่ยนแปลงนั้น เราไม่สามารถกำหนดเอาจากเหตุการณ์ที่มากกระทบด้านเดียวเพียงผิวเผิน หากต้องมองว่าปัจจัยเหล่านั้นมีผลต่อสังคมทั้งหมดของท้องถิ่นที่เราศึกษาอย่างไร ระบบต่าง ๆ ได้ปรับตัวเพื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างไร เหตุฉะนั้น ในการศึกษาความเปลี่ยนแปลงจึงไม่ใช่มุ่งไปที่สาเหตุหนึ่งสาเหตุใดโดยเฉพาะ เช่นเดียวกันก็ไม่ได้หาข้อสรุปของความเปลี่ยนแปลง แต่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องให้ความสำคัญกับปัจจัยหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกันอย่างสลับซับซ้อน ซึ่งส่งผลให้เกิดการคลี่คลายของสังคมนั้น ๆ

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเพื่อให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ นั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในเป็นพิเศษ การกล่าวเช่นนี้มีได้หมายความว่าปัจจัยภายนอกไม่มีความสำคัญ หากเพียงต้องการจะบอกว่าความสำคัญของปัจจัยภายนอกนั้นเป็นที่เข้าใจโดยไม่ต้องย่ำแล้วว่ามามีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” เพียงใด และเท่าที่ผ่านมาราก็ให้ความสำคัญมากเกินไปโดยละเลยปัจจัยภายใน จึงทำให้ภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีลักษณะเป็นกลไกตามการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยต้นตอภายนอกจนไม่เห็นความเป็นตัวเองของท้องถิ่น

แท้จริงแล้ว ท้องถิ่นมีพัฒนาการเป็นของตัวเอง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องอธิบายให้เห็นพลวัตภายในนี้ โดยการพิจารณาปัจจัยภายในอย่างละเอียด ตัวอย่างเช่น การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฯลฯ เป็นปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อย่างแน่นอน แต่ปัจจัยเหล่านี้ก็ไม่อาจทำให้ท้องถิ่น

เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะและ/หรือในช่วงเวลาเดียวกันได้ทั้งหมด เพราะมีปัจจัยและเงื่อนไขของแต่ละท้องถิ่นหลาย ๆ อย่างจะเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ความห่างไกลของระยะทางน่าจะเป็นตัวอย่างรูปธรรมที่ชัดเจนได้ว่าเป็นอุปสรรคสำคัญที่ไม่ให้อิทธิพลของศูนย์กลางเข้าไปเปลี่ยนแปลงท้องถิ่นบริเวณชายขอบได้อย่างรวดเร็วเหมือนกับพื้นที่ใกล้ ๆ ศูนย์กลาง นอกจากนี้ เราก็ต้องพิจารณาด้วยว่าเมื่ออิทธิพลจากภายนอกจะเข้ามายังท้องถิ่นแล้ว แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นแต่ละแห่งก็มีลักษณะแตกต่างกันไปตามปัจจัยภายในที่ดำรงอยู่ การจะเข้าใจวิถีของความเปลี่ยนแปลงนี้จึงมีความสลับซับซ้อน หลายชั้นหลายเชิง ซึ่งเราก็จะต้องพิจารณามาจากปัจจัยภายใน ลักษณะของผู้นำ ทรัพยากร วิถีวัฒนธรรม ฯลฯ ของแต่ละท้องถิ่นได้ปรับตัวกับปัจจัยภายนอกอย่างไร เหล่านี้แหละคือประเด็นที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องอธิบาย ในบางกรณีแม้ว่าในตัวระบบสังคมภายในอาจดูเหมือนหยุดนิ่ง เช่น เศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ แต่ในความไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็มีส่วนประกอบบางอย่างที่เอื้อต่อความเปลี่ยนแปลงได้เมื่อมีเงื่อนไขอันเหมาะสมบังเกิดขึ้น ความสำนึกถึงพลังของความเปลี่ยนแปลงที่แฝงเร้นอยู่ในสังคมที่ศึกษาเช่นนี้ จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีพลวัตในตัวเองดังกล่าว (คูนิชิ เอียวสรีวงศ์, 2530) เหตุฉะนั้นปัจจัยภายในจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่เราจะต้องทำความเข้าใจให้ถ่องแท้สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน

ในประเด็นความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายโดยให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในนี้เป็นเรื่องสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ทุกชนิดที่จำเป็นจะต้องกล่าวไว้ เราจะได้พิจารณาถึงรายละเอียดของลักษณะการศึกษาในแนวทางแบบประวัติศาสตร์เพิ่มเติมข้างหน้าต่อไป ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นมิติของความเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายของสังคมท้องถิ่นชัดเจนขึ้น

บทที่ 7

หลักฐานและความหมายของหลักฐาน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตาม ถือว่า “หลักฐาน” สำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากหลักฐานแล้วผู้ที่ศึกษาอดีตก็ไม่อาจตอบคำถามต่าง ๆ ได้เลย ในทางกลับกันถ้าเราสามารถค้นคว้าหาหลักฐานในเรื่องที่จะศึกษาได้มากเท่าใด นั่นก็ย่อมหมายถึงว่ามีแนวโน้มที่จะทำความเข้าใจกับอดีตได้กระจ่างชัดขึ้น ด้วยเหตุดังนั้น หลังจากที่เรารู้จักทำความเข้าใจในเรื่องความหมายขอบเขต ตลอดจนจนถึงแนวความคิดพื้นฐานของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบทก่อน ๆ กันมาแล้ว จึงควรหันมารู้จักและทำความเข้าใจในเรื่องใน “หลักฐาน” ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตลอดจนพิจารณาความหมายของข้อมูลเพื่อนำมาวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ต่อไป

กล่าวกันมานานแล้วว่าปัญหาใหญ่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยก็คือ การขาดแคลนหลักฐาน ทั้งนี้ก็เพราะว่าสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่ชอบบันทึกตัวหนังสือเหมือนสังคมตะวันตก ด้วยเหตุนี้ เมื่อจะศึกษาเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมหรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชนจึงมีปัญหาในเรื่องหลักฐาน เพราะมีการบันทึกกล่าวถึงไว้น้อยและยิ่งเมื่อออกไปศึกษาใน “ท้องถิ่น” ใด ๆ ด้วยแล้ว ความขาดแคลนหลักฐานก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น จนในที่สุดก็ไม่อาจศึกษาเรื่องราวของผู้คนในท้องถิ่นดังกล่าวได้เลย ปัญหาดังกล่าวนี้มีความจริงอยู่ไม่น้อยในกรณีศึกษาที่ต้องการย้อนยุคไปไกล ๆ ด้วยเหตุดังนั้น จึงเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจนำมาพูดคุยถกเถียงกันมากขึ้นในทศวรรษ 2520 อันเป็นช่วงที่ประวัติศาสตร์ของจังหวัดต่าง ๆ ได้รับความสนใจสูงสุดช่วงหนึ่งดังกล่าวมา อย่างไรก็ตาม เมื่อได้พิจารณากันอย่างถ่องแท้แล้วก็พบว่าปัญหาการขาดแคลนหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น ไม่ได้มีอยู่จริงนัก ทั้งนี้ก็เพราะว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมาไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เมื่อกล่าวถึงหลักฐานแล้วก็จะยึดติดอยู่กับการใช้หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรเป็นหลัก และหลักฐานดังกล่าวนี้ก็เป็นของราชการเสียเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นเมื่อเริ่มมีการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชน หลักฐานเหล่านี้จึงมีข้อมูลเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวน้อยเป็นธรรมดา แต่ในความเป็นจริงแล้ว หากเราลองย้อนทบทวนให้คิดว่าเรื่องที่กำลังศึกษาคืออะไร เกี่ยวข้องอยู่กับเอกสารหลักหรือฐานชนิดใดอีกบ้าง เราก็จะพบว่าในเวลาที่ผ่านมา นั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเข้าใจผิดและด่วนสรุปเร็วเกินไปในเรื่องการขาดแคลนหลักฐานเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ในทางตรงกันข้าม ถ้าพิจารณากันอย่างรอบคอบแล้วก็จะพบว่าหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกลับมีอยู่มากทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเรามักจะเลยมาก่อนด้วยเหตุที่ยึดติดอยู่กับแนวความคิดเดิม ๆ ดังกล่าว ยิ่งเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ปัจจุบันมุ่งสนใจชุมชนท้องถิ่นที่ย้อนเวลาไปไม่ไกลนัก ก็ยิ่งทำให้มีหลักฐานในการศึกษาเพิ่มมากขึ้น เหตุฉะนั้นความคิดที่ว่าไม่มีหลักฐานสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจึงน่าจะหมดไปได้ การเปลี่ยนแปลงแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้จึงมีส่วนทำให้เกิดการใช้หลักฐานใหม่ ๆ ด้วยโดยไม่ยึดติดอยู่กับหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรของทางราชการเพียงอย่างเดียว แต่จะมีความหลากหลายอย่างน่าสนใจยิ่ง ในที่นี้เราจะมาทบทวนแยกแยะเป็นกลุ่มต่าง ๆ ให้เห็นอย่างชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งมองหาวิธีการพิจารณาหาความหมายในหลักฐานบางชนิดที่ยังไม่คุ้นเคยกันนัก ทั้งนี้ก็โดยอาศัยพื้นฐานความเข้าใจจากการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่ว ๆ ไปเป็นสำคัญ

ประเภทของหลักฐาน

ดังที่เราทราบกันแล้วว่า แต่เดิมนั้นมักจะแบ่งหลักฐานออกได้เป็น 2 ประเภท คือ หลักฐานชั้นต้น (primary sources) และหลักฐานชั้นรอง (secondary sources) หลักฐานชั้นต้นได้แก่ หลักฐานที่บันทึกขึ้นโดยผู้ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอดีตโดยตรง หรือรู้เห็นเหตุการณ์ด้วยตัวเอง เช่น รายงาน จดหมายเหตุ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรองนั้น หมายถึงบันทึกของผู้ที่ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์โดยตรง เช่น อาจารย์ฟังจากคำบอกเล่าของคนอื่นมา หลักฐานประเภทนี้ได้แก่ หนังสือ และตำนานต่าง ๆ เป็นต้น การแบ่งหลักฐานออกเป็น 2 ประเภทดังกล่าวนี้ก็เพื่อความสะดวกเป็นประโยชน์ต่อการประเมินหลักฐานตามความเชื่อเดิมที่เข้าใจกันว่าหลักฐานชั้นต้นย่อมมีน้ำหนักน่าเชื่อถือกว่าหลักฐานชั้นรอง เพราะหลักฐานชั้นต้นบันทึกโดยผู้ที่อยู่ใกล้ชิดเหตุการณ์ ส่วนหลักฐานชั้นรองที่ถูกรับฟังทีหลังหรือรับฟังผู้อื่นก็ย่อมมีน้ำหนักน่าเชื่อถือน้อยเป็นธรรมดาดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิธีการทางประวัติศาสตร์มีความก้าวหน้ามากขึ้นภายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการประเมินความน่าเชื่อถือของหลักฐานหรือที่เรียกกันว่า “วิพากษ์วิธีทางประวัติศาสตร์” จึงทำให้การแบ่งประเภทของหลักฐานตามแบบเดิมมีความล้าสมัยอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ เราจะเห็นได้ว่าในหลักฐานชั้นต้นนั้นได้ปรากฏหลักฐานชั้นรองอยู่ด้วย เช่น ศิลาจารึก ก็ปรากฏข้อความที่ย้อนเหตุการณ์ไปไกลมากจนอาจหาข้อเท็จจริงไม่ได้เลย ในทางกลับกัน ในหลักฐานชั้นรองบางชิ้นมีข้อมูลบางอย่างที่น่าเชื่อถือ ทั้งในสิ่งที่ผู้บันทึกพยายามจะบอกหรือเมื่อเราศึกษาในเรื่องความคิดของผู้บันทึกต่อเรื่องราวต่าง ๆ ในงานของเขา ก็จะพบว่าหลักฐานประเภทหลังนี้มีความน่าเชื่อถือขึ้นมาอย่างมาก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดนั้นย่อมทำให้หลักฐานชั้นรองกลายเป็นหลักฐานชั้นต้นขึ้นมาทันที การยกตัวอย่างความล้าสมัยของการมีหลักฐานชั้นต้นและหลักฐานชั้นรองอยู่ในเอกสารชิ้นเดียวกันนี้จึงทำให้การแบ่งประเภทของหลักฐานประวัติศาสตร์ในลักษณะเดิมไร้ความหมายลงไปเพราะหลักฐานที่บันทึกขึ้นมาร่วมสมัยกับเหตุการณ์ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นหลักฐานชั้นต้นเสมอไป ขณะเดียวกันหลักฐานที่บันทึกขึ้นมาภายหลังเหตุการณ์เป็นเวลานานก็อาจเป็นหลักฐานชั้นต้นได้เช่นกัน นอกจากนั้นการแบ่ง

หลักฐานออกเป็นชั้นต้นและชั้นรองดังกล่าวก็ยังคงแคบเกินไป เพราะมุ่งเน้นเฉพาะหลักฐานที่เป็นบันทึกตัวหนังสือเท่านั้น ไม่ครอบคลุมหลักฐานประเภทอื่นที่มีคุณค่าสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์อีกมาก เช่น หลักฐานที่เป็นทางด้านโบราณคดี คำบอกเล่า ศิลปะต่าง ๆ เป็นต้น หลักฐานเหล่านี้ล้วนได้รับความสนใจมากขึ้นตามลำดับควบคู่กับการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ก้าวหน้ามากขึ้นทั้งด้านวิธีการและเนื้อหา ด้วยเหตุดังนั้น ในปัจจุบันการแบ่งประเภทของหลักฐานจึงนิยมแบ่งตามลักษณะใหม่ดังกล่าว คือ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร และ หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ในการสำรวจหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้ก็จะแบ่งไปตามลักษณะดังกล่าว เพราะมีความสอดคล้องกันดีกับแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เรากำลังทำความเข้าใจกันอยู่

หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบันที่มุ่งไปสู่เนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้นตลอดจนไม่ได้ยื้อเวลาไปศึกษาในอดีตที่ไกลนัก ทำให้ผู้ศึกษาต้องหันมาพิจารณาหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรหลากหลายขึ้น กล่าวคือ แต่เดิมการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักเน้นอยู่ที่เนื้อหาทางการเมืองอันเกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้นำในการปกครองหัวเมืองหรือทำสงครามป้องกันราชอาณาจักร ฉะนั้นหลักฐานที่จะตอบคำถามเหล่านี้ได้ก็คือเอกสารที่เป็นของราชการ อันได้แก่พระราชพงสาวดาร เอกสารราชการ และ พงสาวดารเมืองต่าง ๆ ส่วนเอกสารอื่นแม้ว่าจะมีอยู่จำนวนหนึ่งแต่ผู้ศึกษาก็มองไม่เห็นว่าจะนำมาใช้ประโยชน์อย่างไร เพราะคำตอบในเอกสารเหล่านั้นไม่ตรงกับคำถามที่ผู้ศึกษาต้องการทราบ ครั้นเมื่อทิศทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เปลี่ยนแปลงไปดังที่ได้กล่าวมา เราจึงพบว่าหลักฐานลายลักษณ์อักษรจำนวนมากที่เป็นประโยชน์ดังจะชี้ให้เห็นต่อไป

อย่างไรก็ตามในการสำรวจหลักฐานประเภทนี้เราสมควรพิจารณาในภาพกว้างควบคู่กันไป โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ ตำนาน/พงสาวดาร เอกสารราชการหรือเอกสารการปกครอง และ เอกสารของเอกชน

ตำนาน/พงสาวดาร เอกสารกลุ่มนี้เป็นหลักฐานที่คุ้นเคยและนิยมใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิมมานาน ด้วยเพราะเป็นหลักฐานที่บอกเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์อย่างตรงไปตรงมาตามเนื้อหาหรือคำตอบที่ผู้ศึกษาต้องการ โดยทั่วไปในช่วงแรก ๆ ผู้ศึกษาจะเชื่อถือพงสาวดารมากกว่าตำนาน เพราะเป็นเอกสารที่มีอายุใหม่กว่าและมีที่มาที่ไปชัดเจน สามารถตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ ได้ อย่างไรก็ตาม ต่อมาภายหลังคุณค่าของตำนานก็เป็นที่ยอมรับกันมากขึ้นเนื่องจากตำนานจำนวนหนึ่งมีเนื้อหาและวิธีการเขียนในลักษณะเดียวกับพงสาวดาร เช่นเดียวกับที่พงสาวดารเมืองหลายฉบับก็มีเรื่องราวของตำนานปรากฏอยู่ ด้วยเหตุดังนั้น เอกสาร 2 ชนิดนี้จึงเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก

ตำนานที่เป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง คือตำนานที่เป็นประวัติความเป็นมาของเมือง บุคคลสำคัญ และปูชนียสถาน เรื่องราวเหล่านี้แต่เดิมเป็นการจดจำบอกเล่าสืบต่อกันมาและก็ได้รวบรวมเรียบเรียงขึ้นมาเป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง ด้วยเหตุผลที่ตำนานทั้งหลายเริ่มต้นด้วยการจดจำบอกเล่ากันมาเป็นเวลานานดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ตำนานจึงเป็นที่รวมของนิทาน คติชาวบ้าน และข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หลายยุคหลายสมัยเข้ามาไว้ในเรื่องเดียวกัน ด้วยเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ตำนานมีลักษณะเด่นเฉพาะตัว และอาจเป็นหลักฐานที่จะต้องใช้วิธีการที่ซับซ้อนมากขึ้นในการหาความหมายต่าง ๆ ดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ศูนย์กลางอำนาจรัฐต่าง ๆ หรือหัวเมืองสำคัญ ๆ ในประเทศไทยต่างก็มีตำนานเหล่านี้ด้วยกันทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือ เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นเรื่องราวของเชียงใหม่ ตำนานเมืองหริภุญไชย เป็นเรื่องราวของเมืองลำพูน ตำนานหิรัญนครและตำนานสิงหนวัตกุมาร เป็นเรื่องการจัดตั้งฐานของชุมชนในกลุ่มน้ำกก (ตำนาน)พื้นเมืองน่าน เป็นเรื่องราวความเป็นมาของเมืองน่าน ส่วนตำนานเกี่ยวกับปูชนียสถานในภาคเหนือได้แก่ ตำนานพระธาตุช่อแฮ ตำนานพระธาตุจอมทอง ตำนานพระธาตุแช่แห้ง เป็นต้น

นิทานเรื่องทำวุ่นทำว้างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะของตำนาน ส่วนนิทานหรือประวัติของเมืองต่าง ๆ ในบริเวณภาคกลางจะปรากฏอยู่ใน “พงศาวดารเหนือ” ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นงานเขียนที่รวบรวมตำนานจำนวนมากเข้ามาไว้ด้วยกัน แต่มิได้ตั้งชื่อหนังสือว่าตำนานในภาคใด ตำนานพื้นเมืองที่รู้จักกันดี คือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ที่กล่าวถึงประวัติอันเก่าแก่ของเมืองนี้ ตำนานนางเลียดขาว อันเป็นเรื่องราวประวัติความเป็นมาของเมืองพัทลุง ตำนานเมืองปัตตานี (Hikayat Patani) และตำนานเมืองไทรบุรี (Hikayat Marong Mahawangsa) คือประวัติความเป็นมาของรัฐปัตตานีและไทรบุรีตามลำดับ ซึ่งเนื้อหาในส่วนแรกของงานเขียนทั้งสองจะมีลักษณะเป็นนิทานปรัมปราและเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์อย่างชัดเจน

ยังมีตำนานอีกจำนวนหนึ่งตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศที่ปรากฏอยู่ในเอกสารพื้นเมืองเช่น คัมภีร์ไบเบิล พับสา และหนังสือบูด เป็นต้น เอกสารโบราณเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกเก็บรวบรวมไว้แล้วตามศูนย์วัฒนธรรมหรือศูนย์วิจัยวัฒนธรรมของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ แต่ยังไม่ได้ปริวรรตเป็นภาษาปัจจุบันมากนัก เพราะต้องใช้บุคลากรและความพยายามรวมถึงเงินทุนสนับสนุนจำนวนหนึ่ง ตำนานเหล่านี้ยังคงรอคอยให้ผู้สนใจศึกษาในอนาคต เช่นเดียวกับยังมีตำนานเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ รวมทั้งตำนานเกี่ยวกับบรรพบุรุษอีกจำนวนหนึ่งที่ชาวบ้านเล่าสืบต่อกันมา โดยยังไม่มีใครจัดขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรก็นับเป็นตำนานที่น่าสนใจแม้จะถูกเสริมแต่งไปแล้วเป็นอย่างมากด้วยเวลาผ่านไปหลายชั่วอายุคนตลอดจนมีบริบททางสังคมที่แตกต่างหลากหลายกันไปในแต่ละ “ท้องถิ่น” จนทำให้ตำนานดังกล่าว

เปลี่ยนแปลงไปตาม “สังคม” ต่าง ๆ แต่ตำนานเหล่านี้ก็ล้วนมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์แฝงอยู่ เพราะต่าง

มีเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นจริงเป็นพื้นฐาน แต่มีการเสริมแต่งให้พิสดารออกไปอีกด้วยเหตุผลความเหมาะสมกับศรัทธาและความเชื่อตามเวลาและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปดังกล่าว

เนื่องจากตำนานส่วนใหญ่เต็มไปด้วยเรื่องราวที่เป็นอิทธิปาฏิหาริย์ เหตุการณ์ต่าง ๆ สับสนและไม่น่าจะเป็นไปได้ รวมทั้งความคลาดเคลื่อนในเรื่องของเวลาทางประวัติศาสตร์ จึงทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ที่ผ่านมามักเห็นว่าตำนานเป็นเรื่องเหลวไหลไม่น่าเชื่อถือ ตำนานจึงมักถูกละเลยหรือเห็นว่ามีคุณค่าต่ำสำหรับเป็นหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์มานานพอสมควร

อย่างไรก็ตาม ถ้าเรามองย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยยุคแรก ๆ ก็จะพบว่าตำนานได้ถูกใช้เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ตลอดมา ดังจะเห็นได้จากในการเรียบเรียงพระราชพงสาวดารหรือพงสาวดารของเมืองต่าง ๆ ก็มักนำเอาตำนานต่าง ๆ เข้ามาไว้ในตอนต้น ๆ ของงานเขียนประเภทนี้อยู่เสมอ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วตำนานต่าง ๆ นั้นสามารถนำมาใช้อ้างอิงเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาสังคมโบราณก็จะเห็นได้ว่าหลักฐานประเภทอื่น ๆ เช่น โบราณคดีก็ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าตำนานย่อมมีเค้าความจริงอยู่เสมอ ดังตัวอย่างในงานของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม และจิตร ภูมิศักดิ์ ที่ได้สำรวจมาแล้วในบทที่สอง อย่างไรก็ตาม หลักฐานประเภทนี้ก็มีข้อจำกัดอยู่มากจึงยังไม่ค่อยนิยมกันแม้ในปัจจุบัน เพราะไม่อาจนำมาใช้ได้ทันทีโดยตรงไปตรงมาเหมือนกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ โดยทั่วไป แต่ผู้ใช้หลักฐานจะต้องทำความเข้าใจกับความหมายตลอดจนวิธีการเขียนตำนานซึ่งเราจะได้ทำความเข้าใจกันข้างหน้าต่อไป ในส่วนของงานศึกษาด้านานระยะแรกที่น่าสนใจได้แก่ “พงสาวดารโยนก” ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ที่ได้เรียบเรียงขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2449 นับเป็นการรวบรวมเอาตำนานต่าง ๆ ที่เป็นต้นฉบับอักษรพื้นเมืองทางภาคเหนือมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องต่อเนื่องกัน โดยสอบสวนเทียบเคียงเข้ากับหลักฐานเอกสารอื่น ๆ เช่น พระราชพงสาวดารของพม่า รามัญ ไทยใหญ่ ลานช้าง จีน ไทย เขมร และเอกสารภาษาอังกฤษทำให้เกิดเป็นผลงานใหม่ที่มีคุณค่าในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

สำหรับพงสาวดาร ซึ่งเป็นหลักฐานที่รู้จักกันดีในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือพงสาวดารของหัวเมืองต่าง ๆ เอกสารนี้ได้รับการรวบรวมและเรียบเรียงขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา โดยขุนนางซึ่งเป็นข้าหลวงที่ส่วนกลางส่งไปปกครองหัวเมืองในแต่ละมณฑลเป็นผู้ผลักดันให้ข้าราชการและปราชญ์ท้องถิ่นเข้าร่วมทำงานด้วย พงสาวดารของบรรดาหัวเมืองดังกล่าวต่อมาภายหลังได้รวมอยู่ในหนังสือชุดประชุมพงสาวดาร พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2457 โดยการริเริ่มของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งเมื่อทรงดำรงตำแหน่งกรมสัปปาทิกของหอสมุดวชิรญาณลักษณะเนื้อหาของพงสาวดารเหล่านี้คือการเรียบเรียงประวัติความเป็นมาของแต่ละหัวเมือง โดยเริ่มจากร່วเรื่องราวในยุคแรก ๆ มาจนถึงสมัยที่พงสาวดารเขียนขึ้น โดยผู้เขียนได้พยายามเรียบเรียงเหตุการณ์ต่าง ๆ

ไปตามลำดับเวลา มีการสอดแทรกเรื่องราวความสัมพันธ์กับศูนย์กลางในลักษณะต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ เช่นเดียวกับสำประวัตินของบรรดาเจ้าเมืองคนสำคัญ ๆ และสายตระกูลเอาไว้ด้วย ตัวอย่างเช่นพงสาวดารเมืองสงขลา พงสาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย พงสาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน (ในประชุมพงสาวดารภาค 3 และภาค 4 ตอนต้น) เป็นต้น

เนื่องจากในช่วงดังกล่าวสังคมไทยได้เริ่มรับอิทธิพลวิธีการเขียนประวัติศาสตร์จากตะวันตกมาแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงมองเห็นวิธีการศึกษาว่าเปลี่ยนแปลงก้าวหน้าขึ้น กล่าวคือ ในการเรียบเรียงพบว่ามีมีการค้นคว้าตรวจสอบหาหลักฐานต่าง ๆ มาประกอบ รวมทั้งวินิจฉัยหลักฐานเหล่านั้นอย่างเป็นระบบขึ้น ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจน เช่น พงสาวดารเมืองระนอง โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในระยะดังกล่าวเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยจากยุคตำนานมาสู่การเขียนพงสาวดารในลักษณะที่ก้าวหน้าขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าเนื้อหาตอนต้นของพงสาวดารเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นเรื่องราวสมัยโบราณนั้น ผู้เรียบเรียงพงสาวดารก็ได้นำมาตำนานต่าง ๆ เข้ามาใช้เพื่อให้เห็นประวัติความเป็นมาในยุคดึกดำบรรพ์ของแต่ละเมืองอันเป็นเรื่องราวที่ค่อนข้างสับสน สืบค้นยืนยันได้ยาก จากนั้นเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็จะมี ความชัดเจนขึ้นและดำเนินไปตามลำดับเวลาตลอดจนมีข้อมูลรองรับอย่างน่าเชื่อถือ ด้วยลักษณะของการเขียนพงสาวดารดังที่กล่าวมานี้ เราจึงสามารถเห็นร่องรอยความต่อเนื่องและกลมกลืนระหว่างตำนานกับพงสาวดารท้องถิ่นที่ถือว่าเป็นกลุ่มหลักฐานสำคัญและมีบทบาทอย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยตลอดมา

พงสาวดารเมืองที่ถูกรวบรวมไว้ในประชุมพงสาวดารภาคต่าง ๆ ดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายครั้งในเวลาต่อมาโดยกรมศิลปากร โดยพิมพ์ครบชุดบ้าง ปลีกย่อยบ้าง นอกจากนี้ก็ยังมีเอกชนจำนวนหนึ่งขออนุญาตคัดลอกบางเรื่องนำไปตีพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ รวมแล้วจากเดิมที่ตีพิมพ์ครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2457 และกรมศิลปากรได้สืบสานต่อมาจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2537) ก็เป็นจำนวนถึง 82 ภาค อย่างไรก็ตาม แม้หนังสือชุดประชุมพงสาวดารจะได้รับความนิยมอย่างมากแต่เป็นที่น่าสังเกตว่าทางราชการที่รับผิดชอบโดยตรงก็ยังไม่ได้ปรับปรุงคุณภาพของเอกสารต้นฉบับกันอย่างจริงจังเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่ได้ทำการตรวจสอบกับต้นฉบับจริงหรือความถูกต้อง แม้ว่าในปัจจุบันจะค้นพบต้นฉบับเป็นหลายสำนวนมากขึ้นแล้วก็ตาม นับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งในการตรวจสอบศึกษาเปรียบเทียบหลักฐานเพื่อสร้างสำนวนฉบับเดิมที่แท้จริงออกมา อันจะเพิ่มคุณภาพของหลักฐานเพื่อการศึกษาวิจัยสังคมไทยได้อย่างมีประสิทธิภาพและลึกซึ้งยิ่งขึ้นต่อไป

อนึ่ง นับเป็นเรื่องที่น่ายินดีเป็นอย่างยิ่งว่าในปัจจุบันนักวิชาการที่เกี่ยวข้องได้เห็นปัญหาดังกล่าวมากขึ้น ด้วยเหตุดังนั้นก็พยายามนำเอา “หลักฐาน” เหล่านี้มาชำระตรวจสอบ รวมทั้งปริวรรตต้นฉบับใหม่ ๆ ทำให้ได้เอกสารเพิ่มขึ้นและมีคุณภาพสูง ตัวอย่างที่ควรกล่าวถึงได้แก่ หนังสือในชุด “ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์” ของสำนักพิมพ์อมรินทร์ที่เริ่มทยอยออกสู่สาธารณชนแล้วคือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (2539) พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด (2539) พื้นเมืองเชียงใหม่ (2539) ทั้งนี้ก็โดยความร่วมมือของนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญหลายท่านรับผิดชอบชำระต้นฉบับปริวรรต ตรวจสอบ วิเคราะห์ แต่ละชิ้นแล้วแต่กรณี โดยมี ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นบรรณาธิการ ส่วนเอกสารที่น่าสนใจชิ้นอื่น ๆ ที่ทำงานในลักษณะเดียวกันนี้ได้แก่ **The Nan Chronicle** (1994) ของ D.K. Wyatt และ **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** (2543) โดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วยอจ เป็นต้น

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการ เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการของไทยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ของเอกสารประเภทนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งของก่อนสมัยรัตนโกสินทร์นั้นได้สูญหายไปเกือบหมดแล้ว ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าเกิดจากการไม่มีธรรมเนียมหรือระบบการเก็บเอกสารราชการมาตั้งแต่โบราณ ด้วยเหตุดังนั้นก็เอกสารที่ตกทอดต่อมาจึงกระจัดกระจายเป็นอย่างมาก จนกระทั่งเมื่อได้มีการตั้งกระทรวง ทบวง กรมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว จึงได้เริ่มมีการเก็บเอกสารกันอย่างมีระบบ นอกจากนั้นในสมัยที่หอสมุดแห่งชาติเริ่มถือกำเนิดขึ้นในนามของหอพระสมุดวชิรญาณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณภาพซึ่งทรงเป็นนายกสภาหอพระสมุดได้ทรงเห็นความสำคัญในการเก็บรวบรวมเอกสารเก่าทุกชนิด รวมทั้งเอกสารการปกครองเก่าดังกล่าวเท่าที่จะหาได้ตามหน่วยราชการ ้วดาวาราม ตลอดจนที่ตกเป็นสมบัติของเอกชนตามหัวเมืองต่าง ๆ นำมาเก็บไว้เป็นแผนกหนึ่งในหอพระสมุด เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นเอกสารการปกครองตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ลงมา ส่วนเอกสารก่อนหน้านั้นมีอยู่น้อย อย่างไรก็ตามเอกสารของยุคเก่าดังกล่าวก็ค่อย ๆ มีมากขึ้น เนื่องจากหอสมุดแห่งชาติได้รับเพิ่มเติมภายหลังโดยอยู่ในความดูแลของแผนกหนังสือตัวเขียน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พฤษยะ, 2525 : 71)

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการดังกล่าวนี้มีคุณค่าอย่างสูงต่อการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม กล่าวในส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้แก่ พระตำราบรมราชูทิศ สารตรา ใบบอก บันทึก จดหมายเหตุ รายงาน เป็นต้น ตัวเอกสารที่มีอายุตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ขึ้นไปมักเขียนด้วยกระดาษสีดำที่เรียกว่าสมุดดำ หรือบางครั้งก็ใช้กระดาษขาว เรียกว่าสมุดขาว ครั้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมากระดาษที่ใช้ก็มีความทันสมัยมากขึ้น รวมทั้งพัฒนาจากการเขียนด้วยลายมือไปสู่ตัวพิมพ์ดีดในที่สุด ในสมัยดังกล่าวนี้เองเมื่อได้มีการปฏิรูปการปกครองการบริหารของรัฐบาลกลางให้เป็นแบบใหม่ขึ้นบ้างแล้ว เอกสารการปกครองหรือเอกสาร

ราชการก็ได้เพิ่มจำนวนขึ้นมากมายนับตั้งแต่บัดนั้น ทั้งนี้ก็เพราะมีระบบการเก็บเอกสารที่ดีขึ้นสำหรับการบริหารแบบใหม่ที่จะต้องใช้ออกสารมากกว่าวิธีการบริหารแบบเก่า เอกสารเหล่านี้จะทวีมากขึ้นตามลำดับเมื่อระบบการปกครองแบบใหม่มีความซับซ้อนขึ้นในภายหลัง โดยเอกสารส่วนใหญ่ก็มีลักษณะคล้ายกับที่กล่าวมาแล้วคือ เป็นเอกสารที่ติดต่อกันระหว่างรัฐบาลและข้าราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ตลอดจนรายงานของข้าราชการในเรื่องต่าง ๆ ที่ละเอียดขึ้น เช่น รายงานการตรวจราชการ รายงานความคิดเห็นเพื่อกราบบังคมทูล เป็นต้น ต้นฉบับของเอกสารเหล่านี้ในปัจจุบันจัดเก็บไว้ใน “หอจดหมายเหตุแห่งชาติ” และส่วนหนึ่งก็ได้มีการทำสำเนาไปไว้ในหอจดหมายเหตุของจังหวัดต่าง ๆ อีกด้วย

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 แล้วเช่นกันที่เอกสารเก่าบางส่วนเหล่านี้เริ่มได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ และทยอยเพิ่มขึ้นเรื่อยมา โดยเริ่มในวารสารของราชการ คือ **เทศาภิบาล** และพิมพ์สอดแทรกในหนังสือชุดประชุมพงสาวดารภาคต่าง ๆ ตลอดจนตีพิมพ์เป็นเรื่อง ๆ แยกย่อยออกมา ในปัจจุบันเอกสารเหล่านี้จึงแพร่หลายมากยิ่งขึ้น ทำให้ผู้สนใจศึกษาสามารถหยิบฉวย “หลักฐาน” ดังกล่าวมาใช้ได้อย่างสะดวก ตัวอย่างเช่น **สารตราเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช** (ในประชุมพงสาวดารภาค 1 ตอนต้น) **ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยา ภาค 1 (สำนักนายกรัฐมนตรีย)** **ทำเนียบข้าราชการนครศรีธรรมราช** (ในประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 73) **เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 115)** (รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เขียนทูลเกล้าฯถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) **เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ. 117** **จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องจัดราชการเมืองนครราชสีมา ฯลฯ** โดยสองเรื่องหลังนี้พิมพ์อยู่ในหนังสือ **รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (2511)**

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการนับเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าอย่างสูงสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งนี้ก็เพราะเอกสารดังกล่าวมีข้อมูลหรือข้อสนเทศเกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่เป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องสภาพทางด้านภูมิศาสตร์ ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน การทำมาหากิน วัฒนธรรมความเชื่อ การเมืองการปกครอง และที่สำคัญคือทัศนคติของผู้ปกครองระดับต่าง ๆ ที่มีต่อท้องถิ่น ผู้สนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงละเลยหลักฐานชนิดนี้ไปไม่ได้เลย

มีข้อน่าสังเกตว่าในระยะหลังมานี้เมื่อวงวิชาการของไทยได้หันมาสนใจประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น แต่ปรากฏว่าผู้ศึกษาไม่ค่อยให้ความสนใจหลักฐานดังกล่าวมากนัก ทั้งนี้อาจเป็นความเข้าใจผิดคิดว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนคือเรื่องราวของชาวบ้านนั้นจะต้องใช้วิธีการสัมภาษณ์เพียงอย่างเดียว ส่วนหลักฐานของทางราชการคือเรื่องราวของผู้ปกครองซึ่งไม่เกี่ยวกับวิถีชาวบ้านแต่อย่างใด

การตั้งข้อรังเกียจหลักฐานดังกล่าวนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดาย เพราะการที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้รอบด้านนั้นจำเป็นที่จะต้องอาศัยหลักฐานทั้งภายนอกและภายใน เหตุฉะนั้นการเน้นหลักฐานภายใน (การสัมภาษณ์ชาวบ้าน) เพียงอย่างเดียวจึงไม่ใช่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ หากเป็นการทำความเข้าใจสังคมเหล่านั้นเพียงครั้งเดียว รวมทั้งยังไม่อาจตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้จากการสัมภาษณ์หรือหลักฐานภายในท้องถิ่นอีกด้วย

เอกสารของเอกชน นับเป็นหลักฐานที่มีอยู่จำนวนมากและหลากหลายที่สุดเมื่อเทียบกับ 2 กลุ่มแรกทีกล่าวแล้ว เอกสารของเอกชนก็มีคุณค่าสูงที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมควรให้ความสนใจเพิ่มขึ้นทั้งในส่วนที่เป็นหลักฐานภายนอกและภายในท้องถิ่นเอง ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีเราจะไม่รังเกียจหลักฐานดังกล่าวนัก แต่จะเห็นได้ว่านักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนำหลักฐานนี้มาใช้น้อยเหตุผลส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากความไม่สะดวกในการเข้าถึงเอกสาร ที่สำคัญเอกสารเหล่านี้มีอยู่กระจัดกระจาย ไม่ได้นำมาเก็บรวบรวมไว้ในที่เดียวกันเหมือนกับหลักฐานกลุ่มตำนานพงสาวดารหรือเอกสารการปกครองที่กล่าวแล้ว ผู้ที่ต้องการใช้หลักฐานในกลุ่มนี้จึงจะต้องอดทนแสวงหาพอสมควร อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมาก็เป็นที่น่ายินดีว่าได้มีผู้เก็บรวบรวมหลักฐานที่เป็นของเอกชนไว้อย่างเป็นระบบมากขึ้น (โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารที่เป็นของท้องถิ่นโดยตรงซึ่งเก็บไว้ตามศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ และตามศูนย์วิจัยของมหาวิทยาลัยในภูมิภาคที่ศึกษาทางด้านสังคมท้องถิ่นโดยตรง) นอกจากนี้ก็ยังได้ส่งเสริมให้มีการตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้างมากขึ้น

บันทึกของชาวต่างชาติ นับเป็นเอกสารเอกชนที่สำคัญยิ่งที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นได้ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาเป็นต้นมา ความจริงบันทึกของชาวต่างชาติได้มีมาก่อนสมัยดังกล่าวแล้ว เช่น บันทึกของชาวจีน อินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่ของเอกสารดังกล่าวก็จะให้ภาพที่เกี่ยวกับรัฐหรือศูนย์กลางเป็นหลัก ไม่เหมือนตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาที่มีพ่อค้าและนักเดินทางเอกชนต่างให้ความสนใจบันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นมากขึ้น ทั้งนี้จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เอกสารดังกล่าวนอกจากเป็นส่วนส่วนตัวแล้วก็ยังเป็นรายงานหรือจดหมายที่เกี่ยวข้องกับการค้าของบริษัทซึ่งเข้ามาติดต่อค้าขายกับศูนย์กลางอำนาจที่อยุธยา และกับบรรดาเมืองท่าต่าง ๆ เอกสารเหล่านี้ได้แก่บันทึกของชาวฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น ตัวอย่างเอกสารที่แปลเป็นภาษาไทยและรู้จักกันดีแล้วคือ *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17* ซึ่งมีข้อมูลเกี่ยวกับหัวเมืองชายทะเลที่เกี่ยวข้องจำนวนหนึ่ง

ครั้นตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เอกสารที่เป็นบันทึกของชาวต่างชาติก็มีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งของชาวยุโรปทั้งที่เป็นพ่อค้า หมอสอนศาสนา นักเดินทางเผชิญโชค และผู้ที่เข้ามารับจ้างเป็นที่ปรึกษาหรือทำงานให้แก่รัฐไทยสมัยใหม่ ชาวตะวันตกเหล่านี้มักมีโอกาสดำเนินทางไปยังท้องถิ่นอันห่างไกลตามภูมิภาคต่าง ๆ และได้บันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นไว้อย่างละเอียดกว่านักเดินทาง

รุ่นแรก ๆ ตัวอย่างเอกสารเหล่านี้ได้แก่ **The Kingdom and People of Siam** ของ Sir John Bowring ซึ่งเป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 **Three Voyages along the Coast of China** โดย Carl F. Augustus มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ชาวเยอรมัน ซึ่งเดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสยามในราวปี พ.ศ. 2371 **Temples and Elephants** ของ Carl Bock ซึ่งเป็นบันทึกประสบการณ์การเดินทางในบริเวณภาคกลางและภาคเหนือเมื่อ พ.ศ. 2424 **Five Years in Siam From 1891-1896** โดย H. Warrington Smyth ชาวอังกฤษผู้ซึ่งเข้ามารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ในตำแหน่งรองเจ้ากรมโลหกิจฯ กระทรวงเกษตรธิการ ฯลฯ

สาเหตุที่งานเขียนประเภทบันทึกประสบการณ์การเดินทางและการสำรวจดังกล่าวนี้มีมากขึ้นเป็นลำดับในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ก็เพราะว่าเป็นช่วงเวลาที่เขาติดตะวันตกได้เข้ามามีผลประโยชน์อย่างเข้มข้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวม ซึ่งรัฐสยามก็ต้องปรับตัวสัมพันธ์กับชาวต่างชาติดังกล่าวเพิ่มขึ้น งานเขียนเหล่านี้มีคุณค่าในฐานะที่เป็นหลักฐานร่วมสมัยที่มีข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นจำนวนมากที่มักไม่ได้รับการบันทึกไว้ในเอกสารของชาวพื้นเมืองนัก ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลทางด้านกายภาพ เช่น สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ หรือ ข้อมูลทางด้านสังคมวัฒนธรรม การเมืองการปกครอง โลกทรรศน์ ความเชื่อ เป็นต้น ในปัจจุบันงานเขียนในลักษณะดังกล่าวได้รับการแปลและตีพิมพ์เผยแพร่บ้างแล้ว โดยกรมศิลปากร ในส่วนที่เป็นภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสนั้น สำนักพิมพ์ White Lotus ได้เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการตีพิมพ์ตลอดมา ด้วยเหตุนี้ผู้สนใจศึกษาจึงสามารถเข้าถึงเอกสารได้ง่ายกว่าแต่ก่อน แม้ว่าอาจต้องใช้เวลาในการอ่านภาษาที่ไม่คุ้นเคยอยู่บ้างก็ตาม

นอกจากบันทึกของชาวต่างชาติแล้ว บันทึกของชาวพื้นเมืองเองก็นับเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องให้ความสำคัญ บันทึกของชาวพื้นเมืองนี้อาจเป็นผลงานของชนชั้นสูงในสังคมหรือปัญญาชนท้องถิ่นซึ่งเริ่มปรากฏให้เห็นมากขึ้นตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เอกสารเหล่านี้ได้แก่ บันทึกการท่องเที่ยว ชีวประวัติ จดหมาย ประวัติชุมชน จดหมายเหตุความทรงจำ ซึ่งแต่เดิมนั้นมักเก็บไว้กับตัวผู้เขียนในฐานะเอกสารส่วนตัว จนต่อมาภายหลังทายาทก็จะนำมาจัดพิมพ์เผยแพร่ในหนังสืออนุสรณ์งานศพของผู้บันทึก จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าหนังสืองานศพคือแหล่งข้อมูลสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำนวนมากที่เราควรค้นหาและให้ความสนใจเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน ตัวอย่างงานเขียนของชาวพื้นเมืองระยะแรกที่ตีพิมพ์แล้วได้แก่ **ชีววิวัฒน์ที่ต่าง ๆ ภาคที่ 7** โดย สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษี สว่างวงศ์ **เที่ยวตามทางรถไฟ** โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ **จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี** ของหลวงสาครสรเขตต์ (ป.สาคริกานนท์) ตลอดจนบันทึกใหม่ ๆ ในระยะหลังเช่น ผลงานของมนัส โอภากุล ที่เกี่ยวกับเมืองสุพรรณบุรี เรื่องเล่าประวัติศาสตร์สามัญชน **คนทุ่งกุลารั้ว** ของเดช ภูสองชั้น เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเอกสารที่ยังไม่ได้

เผยแพร่อีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นบันทึกของปัญญาชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นครูหรือผู้นำศาสนาในชุมชนที่มักบันทึกเรื่องราวท้องถิ่นของตัวเองในแง่มุมต่าง ๆ ไว้ที่น่าสนใจ เอกสารเหล่านั้นมักเก็บไว้โดยถูกหลานและกำลังชำระสูญหายไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีโอกาสตีพิมพ์เผยแพร่แต่อย่างใด นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นคนในท้องถิ่นนั้นๆ จึงอาจเป็นผู้สืบเสาะแสวงหาเอกสารดังกล่าวและคัดลอกนำมาเก็บรวมไว้ก็จะเป็นประโยชน์แก่คนรุ่นหลังต่อไป ตัวอย่างความพยายามในการรวบรวมเอกสารที่น่าสนใจเหล่านี้ เช่น **บันทึกของคนท้องถิ่น (2537)** ของโครงการท้องถิ่นศึกษาคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ซึ่งได้รวบรวมเอกสารท้องถิ่นไว้หลายชนิด เช่น ชิวประวัติบันทึกความทรงจำ ตลอดจนรายงานการประชุมสภาเทศบาลเมือง เป็นต้น

วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ ถิ่นับเป็นหลักฐานของเอกชนอีกชนิดหนึ่งที่มีอยู่มากตามท้องถิ่นต่าง ๆ แต่นักเรียนประวัติศาสตร์นำมาใช้น้อย เอกสารเหล่านี้เขียนหรือคัดลอกโดยปัญญาชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนในท้องถิ่นด้านต่าง ๆ เช่น วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา วรรณกรรมคำสอน และ วรรณกรรมประโลมโลก รวมทั้งเอกสารประเภทคำราต่าง ๆ เช่น คำราชา คำราดุษฎียาม เป็นต้น ในปัจจุบันวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว ได้รับความสนใจจากนักวิชาการที่เกี่ยวข้องโดยตรงมากขึ้น โดยนำต้นฉบับซึ่งเป็นเอกสารโบราณนำมาปริวรรตและวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ ทำให้สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ได้สะดวกกว่าเดิม เอกสารเหล่านี้มีคุณค่าที่สะท้อนให้เห็นถึง ความเชื่อ โลกทรรศน์ และความคิดของผู้คนในท้องถิ่นได้อย่างที่หลักฐานประเภทอื่นไม่ค่อยมี แหล่งข้อมูลที่สำคัญและสามารถเข้าถึงได้ง่ายคือ ศูนย์ศึกษาทางด้านวัฒนธรรมในสถาบันอุดมศึกษาทั่วประเทศ ซึ่งมักรวบรวมปริวรรตเอกสารดังกล่าวไว้จำนวนหนึ่ง รวมทั้งการทำวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาในระดับปริญญาโทขึ้นไปที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมและคติชน ซึ่งบางส่วนก็ได้้นำเอาต้นฉบับของเอกสารมาวิเคราะห์ไว้ดังที่เราได้สำรวจกันมาแล้วในภาคแรก นอกจากนี้ก็ยังมีผลงานจากโครงการวิจัยทางวรรณกรรมท้องถิ่นที่ทำงานในลักษณะเดียวกันโดยมุ่งศึกษาต้นฉบับจำนวนมากและได้ตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังเช่น โครงการ “ภูมิปัญญาทัศนจากวรรณกรรมและพฤติกรรม” ของศาสตราจารย์สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ที่ได้รับทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นต้น

หลักฐานที่เป็นของเอกชนที่น่าสนใจอีกชนิดหนึ่งคือหนังสือพิมพ์ แม้ว่ากิจการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยจะเริ่มต้นมาภายใต้การส่งเสริมของรัฐและในระยะแรก ๆ จะเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับข่าวราชการ เช่น **ราชกิจจานุเบกษา** ที่เริ่มออกในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ต่อมาภายหลังเมื่อกิจการนี้ได้ขยายตัวมากขึ้นแล้ว ก็ปรากฏจำนวนหนังสือพิมพ์เพิ่มขึ้นทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค ด้วยเหตุนี้เราจึงสามารถใช้หนังสือพิมพ์ตลอดจนวารสารต่าง ๆ เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้เช่นกัน หนังสือพิมพ์จะให้ข้อมูลและทัศนะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม กล่าวเฉพาะในส่วนหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นที่เริ่มขึ้นในทศวรรษ 2470 นั้น นอกจากจะรายงานข่าวดังกล่าว

แล้วก็จะให้ข้อมูลในรายละเอียดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในท้องถิ่นอย่างชัดเจนอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภัยธรรมชาติ ข่าวดังผู้ร้าย โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ตลอดจนการโฆษณาสินค้าที่ทำให้เรามองเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคม ซึ่งสะท้อนความคาดหวังของชุมชนและสภาพการณ์ต่าง ๆ ได้ระดับหนึ่ง นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องใส่ใจกับหลักฐานชนิดนี้ แม้ว่าหนังสือพิมพ์ที่เป็นของท้องถิ่นเองจะมีไม่มากนัก รวมทั้งไม่สามารถออกได้อย่างสม่ำเสมอ และอาจหาต้นฉบับที่เก่าแก่เกินกว่า พ.ศ. 2500 ได้ยากก็ตาม

งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์รวมทั้งวิทยานิพนธ์และบทความต่าง ๆ ก็นับเป็นเอกสารที่สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ งานนิพนธ์ดังกล่าวหมายถึงงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะการวิเคราะห์แบบวิชาการที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ผลงานในลักษณะนี้ได้เริ่มต้นขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และค่อย ๆ เข้ามาแทนที่งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์แบบเก่าที่เป็นพงสาวดารและตำนานในที่สุด งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างกระจ่างชัดและรวดเร็ว เพราะผู้เขียนจะมุ่งอธิบายเรื่องหนึ่งเรื่องใดอย่างเป็นระบบ ซึ่งจะช่วยให้นักเรียนประวัติศาสตร์ได้มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ก่อนที่จะศึกษาด้วยตัวเองต่อไป การอ่านงานนิพนธ์ของผู้อื่นจึงมีความจำเป็นทั้งในส่วนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับท้องถิ่นโดยตรงและงานนิพนธ์ที่ให้ภาพรวมในระดับที่ใหญ่กว่าท้องถิ่น เช่น ภูมิภาคหรือชาติ การศึกษาบริบทของประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะช่วยให้เราเข้าใจสังคมท้องถิ่นได้ลึกซึ้งขึ้น ทั้งนี้เพราะท้องถิ่นไม่ใช่หน่วยที่ดำรงอยู่โดด ๆ แต่ย่อมสัมพันธ์กับภายนอกในระดับหนึ่งระดับใดดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีประโยชน์ในรุ่นแรก ๆ ได้แก่ ผลงานของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ พระยาอนุমানราชชน ครั้นต่อมาภายหลังก็มีงานนิพนธ์เกิดขึ้นจำนวนมากซึ่งล้วนมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้งสิ้น เช่น ผลงานของเดิม วิภาคพจน์กิจ จิตร ภูมิศักดิ์ ศรีศักร วัลลิโภดม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อานันท์ กาญจนพันธุ์ ฯลฯ

ในที่นี้ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า นอกจากจะต้องศึกษางานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์โดยตรงแล้ว ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จำเป็นต้องอ่านงานนิพนธ์ในสาขาอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น ทางด้านมานุษยวิทยา คติชนและวรรณกรรม โบราณคดี ฯลฯ งานนิพนธ์ในสาขาเหล่านี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดอยู่กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งนอกจากผู้สนใจจะได้ข้อมูลเนื้อหาแล้วก็ยังได้ประโยชน์ในเรื่องแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่สามารถนำไปเป็นเครื่องมือศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ ดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร

หลักฐานประเภทนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าสังคมท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่นิยมบันทึกเรื่องราวของตัวเองไว้มากนัก ด้วยเหตุดังนั้น หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรจึงช่วยเติมช่องว่างดังกล่าวได้ดี ในปัจจุบันหลักฐานเหล่านี้ได้รับความสนใจนำมาอธิบายสังคมท้องถิ่นมากขึ้นตามลำดับ ซึ่งได้แก่หลักฐานทางด้านโบราณคดี หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ศิลปะการแสดง/ประเพณีพิธีกรรม หลักฐานจากคำบอกเล่า สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

หลักฐานทางด้านโบราณคดี หลักฐานนี้ทำให้เราได้รู้เรื่องราวในความเก่าแก่หรืออดีตอันไกลโพ้นของชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ โดยอาศัยการขุดค้นและตีความของนักโบราณคดี ในปัจจุบันนี้หลักฐานดังกล่าวได้เผยแพร่มากยิ่งขึ้น โดยบทบาทของนักวิชาการประจำหน่วยงานโบราณคดีตามภูมิภาคต่าง ๆ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสามารถนำข้อมูลมาใช้อธิบายพื้นฐานสังคมที่ตัวเองสนใจศึกษาได้อย่างสะดวก หลักฐานโบราณคดีจะทำให้เราทราบถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ความเชื่อและสภาพทางด้านเศรษฐกิจของคนโบราณอันเป็นช่วงที่ไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรกล่าวถึง อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบัน เราไม่ควรมุ่งศึกษาขึ้นไปสู่อดีตอันไกลโพ้นจนเกินไป เพราะอดีตดังกล่าวมีความห่างไกลกับปัจจุบันมากจนอาจไม่มีความเกี่ยวพันสืบเนื่องกับชุมชนในสมัยต่อมาเลยแล้วก็ได้ ด้วยเหตุดังนั้นเราจึงควรทำความเข้าใจชุมชนโบราณต่าง ๆ ในฐานะที่เป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” ของท้องถิ่นมากกว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เป็นเรื่องของสังคมสมัยหลังเมื่อเกิดศูนย์อำนาจรัฐขนาดใหญ่ขึ้นมาเมื่อมีอิทธิพลอย่างชัดเจนแล้ว และที่สำคัญมีหลักฐานรองรับอย่างหลากหลาย รวมทั้งหลักฐานโบราณคดีที่อยู่บนพื้นดิน หรือในอีกความหมายหนึ่งอาจเรียกว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เป็นหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในเรื่องสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ก็ย่อมสร้างสรรค์ศิลปะดังกล่าวขึ้นมาควบคู่กับพัฒนาการทางสังคมในแต่ละยุคแต่ละสมัย หลักฐานเหล่านี้ได้แก่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ภาพสลัก ภาพเขียนบนฝาผนัง เป็นต้น การศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ทำให้สามารถกำหนดอายุของเมืองหรือชุมชนตลอดจนเข้าใจในเรื่องคตินิยม ความเชื่อต่าง ๆ และที่สำคัญหลักฐานดังกล่าวทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองและชุมชนที่สะท้อนอยู่ในศิลปะเหล่านี้โดยที่หลักฐานอื่น ๆ อาจไม่ได้กล่าวถึง เหตุฉะนั้นการศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะจึงช่วยให้เข้าใจสังคมท้องถิ่นได้ดี แม้จะต้องอาศัยการอธิบายจากผู้เชี่ยวชาญโดยตรงก็ตาม

หลักฐานจากศิลปะการแสดง/ประเพณีพิธีกรรม นับเป็นหลักฐานอีกรูปแบบหนึ่งที่จะช่วยให้มองเห็นสังคมท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้เช่นกัน โดยเฉพาะความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่ถ่ายทอดผ่านทางศิลปะการแสดงรวมถึงประเพณีพิธีกรรม อันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีวัฒนธรรมในท้องถิ่น หลักฐานดังกล่าวมีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรหรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เป็นปัจจัยหลักค้ำสำคัญ นักมานุษยวิทยาซึ่งสนใจศึกษาเรื่องดังกล่าวสามารถที่จะอ่านความหมายของศิลปะการแสดงและประเพณีพิธีกรรมได้ดี นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงควรเรียนรู้วิธีการทางมานุษยวิทยาเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ทำความเข้าใจสังคมร่วมสมัยด้วย หลักฐานดังกล่าวจะช่วยให้เห็นถึงความผันแปรของสังคมท้องถิ่นซึ่งเป็นภาวะที่ชาวบ้านมีปฏิริยาโต้ตอบหรือปรับตัวโดยผ่านทางศิลปะและประเพณีพิธีกรรม อันหมายถึงความคิดของชุมชนในลักษณะที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ในการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ มักอาศัยหลักฐานจากศิลปะการแสดงและประเพณีพิธีกรรม ดังกรณีตัวอย่างการศึกษาในภาคเหนือของไทย เช่น “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” (2537) ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ เป็นต้น

หลักฐานจากคำบอกเล่า เป็นหลักฐานที่ได้รับความนิยมมากที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพราะสังคมให้ความสำคัญและสนใจเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงการเปลี่ยนแปลงที่ร่วมสมัยมากขึ้น เหตุฉะนั้นหลักฐานจากคำบอกเล่าจึงมีบทบาทอย่างสำคัญและดูเหมือนว่าจะสามารถเข้าถึงได้โดยง่ายอย่างไม่มีวันสิ้นสุด อย่างไรก็ตาม หลักฐานจากคำบอกเล่านี้สามารถแยกออกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ประเพณีจากการบอกเล่า และ การสัมภาษณ์

ประเพณีจากการบอกเล่า คือการบอกเล่าเกี่ยวกับเรื่องราวของเหตุการณ์ ความเชื่อ ค่านิยม ตลอดจนธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนานมาแล้ว โดยการถ่ายทอดในลักษณะคำพูด คำร้อง สืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน เป็นข้อมูลที่อยู่เล่าไม่ได้เห็นมาด้วยตัวเอง แต่ได้มาจากการเล่าต่อ ๆ กันมา จนในที่สุดก็อาจมีการจดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรโดยผู้ที่เข้าไปศึกษาก็ได้ ตัวอย่างข้อมูลที่ได้จากประเพณี การบอกเล่า ได้แก่ นิยายปรัมปรา ปรีสนา บทสวดและคำพังเพย เป็นต้น ข้อมูลที่ได้จากประเพณีจากการบอกเล่าจึงมีหลากหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนสภาพทางการเมือง เศรษฐกิจ สภาพทางสังคมและความเชื่อ ฯลฯ ในการเข้าใจเรื่องดังกล่าวผู้ศึกษาจะต้องนำมาวิเคราะห์ตีความเสียก่อน ทั้งนี้ก็ต้องอาศัยวิธีการทางคติชนวิทยาซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักไม่ค่อยคุ้นเคยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นหลักฐานที่สะท้อนความเป็นพื้นถิ่นพื้นบ้านที่สืบทอดกันมาเป็นเวลาอันยาวนาน โดยที่ผู้บอกเล่ามักไม่มีส่วนได้ส่วนเสีย ด้วยเหตุดังนั้น ข้อมูลจากประเพณีการบอกเล่าจึงควรได้รับความสนใจมากขึ้น รวมทั้งสร้าง “โครงเรื่อง” ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างเหมาะสมให้ข้อมูลเหล่านี้ได้เกาะเกี่ยวบอกเล่าเรื่องราวอย่างมีประสิทธิภาพ

ส่วนหลักฐานที่ได้จากการสัมภาษณ์นั้น หมายถึงข้อมูลในลักษณะที่เป็นคำพูดจากการบอกเล่าของบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตของผู้เล่าหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผู้เล่าเกี่ยวข้องอยู่ด้วยหรือมีประสบการณ์มาจากตัวเอง หลักฐานชนิดนี้นิยมกันอย่างมากในระยะหลังเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมสมัยได้รับความสนใจมากขึ้นดังกล่าวแล้ว ข้อมูลจากการสัมภาษณ์นี้มีเสน่ห์ตรงที่หลังไหลออกมาจากผู้เล่าโดยไม่มีที่สิ้นสุด ผู้เล่ากับผู้สัมภาษณ์สามารถตอบโต้แลกเปลี่ยนกันได้ตลอดเวลาจนเป็นที่พอใจ งานวิจัยประวัติศาสตร์ชุมชนหลาย ๆ ชิ้นที่ผ่านมาได้ใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์เพียงอย่างเดียว งานในลักษณะนี้จึงอาจเรียกว่า “ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า” ก็ได้

การใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์นี้มีมานานแล้วในสังคมไทย ดังเช่น งานนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือ **นิทานโบราณคดี** ที่ได้ทรงสืบสวนสอบถามจากคนสูงอายุ หรือผลงานของพระยาอนุมานราชธนที่เกี่ยวกับชีวิตชาวนา เป็นต้น ส่วนในระยะต่อมาผลงานของ David Bruce Johnston เรื่อง **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930** ที่ศึกษาสังคมชาวนาในภาคกลาง และผลงานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน นับว่าเป็นงานที่ใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์ได้อย่างน่าสนใจและมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวกันว่าหลักฐานจากการสัมภาษณ์นี้คือหัวใจหรือข้อมูลหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในปัจจุบันทีเดียว อย่างไรก็ตาม แม้เราไม่อาจปฏิเสธคุณค่าของหลักฐานชนิดนี้ได้ แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าข้อมูลจากการสัมภาษณ์มักเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ ผู้เล่าและกาลเวลาและที่สำคัญไม่สามารถย้อนไปสู่อดีตได้มากนัก ดังนั้นผู้ศึกษาจึงจะต้องตรวจสอบข้อมูลเหล่านี้กับหลักฐานอื่น ๆ ด้วย จึงจะทำให้หลักฐานจากการบอกเล่ามีความน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

กล่าวอย่างสรุป หลักฐานจากประเพณีการบอกเล่าและจากการสัมภาษณ์มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ใช้กรรมวิธีในการบอกเล่าเป็นสื่อในการถ่ายทอดข้อมูล แต่ความแตกต่างอยู่ที่ว่าการสัมภาษณ์หรือการบอกเล่า เป็นวิธีการหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนประเพณีจากการบอกเล่านั้นเป็นการศึกษาข้อมูลที่เกิดขึ้นมานานแล้ว และได้เล่าต่อกันมาหลายชั่วอายุคนจนเป็นเรื่องปรัมปราโบราณ (ดู ศรีศักร วัลลิโภดม, 2522) คุณค่าของหลักฐานดังกล่าวนี้มีอยู่อย่างรอบด้านทั้งในส่วนที่เป็น “ข้อเท็จจริง” ในอดีตและทัศนคติของผู้เล่า ซึ่งขึ้นอยู่กับผู้ที่เข้าไปศึกษาต้องการข้อมูลชนิดไหน

หลักฐานจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เป็นหลักฐานที่มักจะถูกมองข้ามไปหรือไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควรในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงเวลาที่ผ่านมา หลักฐานดังกล่าวได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ เส้นทางการคมนาคม แม่น้ำลำคลอง ปริมาณน้ำฝน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ย่อมมีความสัมพันธ์อยู่กับสังคมมนุษย์ในระดับต่าง ๆ และมีส่วนสำคัญในการกำหนดวิถี

ประวัติศาสตร์ในแต่ละภูมิภาคหรือท้องถิ่น ด้วยเหตุดังนั้น การศึกษาเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ก็จะทำให้เราเข้าใจสังคมได้ดีขึ้น อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเรื่องดังกล่าวก็มีใช้เพียงแต่บอกว่ามีภูเขาสูง-ยาวเท่าใด แม่น้ำลำคลองมีกี่สาย หรือมีกี่ฤดูตั้งที่เรามักเห็นอยู่บ่อย ๆ ในบทแรกของงานวิจัย หากจะต้องเป็นการศึกษาสภาพในอดีตว่าสิ่งเหล่านี้ได้ดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนอย่างไร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ในมิติประวัติศาสตร์ที่มีคนเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ด้วย จึงนับเป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับภูมิภาคหรือท้องถิ่นที่มีสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์แตกต่างกันออกไปเป็นหน่วยนิเวศน์หนึ่ง ๆ ที่มีลักษณะเฉพาะของตน

การเริ่มต้นศึกษาจึงจำเป็นจะต้องทำงานในภาคสนามเช่นเดียวกับการสำรวจหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรชนิดอื่น ๆ การทำงานในภาคสนามทำให้เกิดภาพพจน์และคำถามต่าง ๆ อันจะนำไปสู่การสัมภาษณ์บุคคลเพื่อเก็บข้อมูลในอดีต เช่น ในเรื่องของพื้นที่ป่า เส้นทางน้ำ จำนวนสัตว์ป่า และสัตว์น้ำต่าง ๆ ว่าได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เป็นต้น การออกไปสำรวจเหล่านี้ก่อให้เกิดจินตนาการและจะมีความเป็นไปได้และน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้นเมื่อเราสามารถนำข้อมูลไปตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น แผนที่เก่า ภาพถ่ายทางอากาศ ข้อมูลทางอุตุนิยม ซึ่งเป็นหลักฐานทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถเข้าถึงได้ไม่ยากในปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ภูมิภาคหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยอาศัยหลักฐานด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวนี้ได้รับความนิยมน้อยมากในสังคมตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสังคมที่ได้รับอิทธิพลทางแนวคิดมาจากสำนัก Annales ของฝรั่งเศส

ความหมายของหลักฐาน

การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตาม เมื่อสามารถรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องมาได้ในปริมาณที่น่าพอใจระดับหนึ่งแล้ว ก็ไม่ได้หมายความว่าหลักฐานดังกล่าวจะให้ข้อมูลแก่เราโดยอัตโนมัติจนเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ศึกษาได้เลย หลักฐานข้อมูลโดยตัวของมันเองไม่ได้มีความหมายทางประวัติศาสตร์โดยตรง แต่หลักฐานจะให้ความหมายต่าง ๆ เมื่อเราได้ตั้งคำถามขึ้นอย่างเหมาะสม ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่คำนึงถึงวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาความหมายจากข้อมูลต่าง ๆ ไปในทางที่สามารถจะอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมท้องถิ่นตามจุดประสงค์ที่วางไว้ หลักฐานแต่ละชิ้นจะให้ข้อมูลหรือความหมายที่เราต้องการได้มากน้อยเพียงใดจึงย่อมขึ้นอยู่กับคำถามเป็นสำคัญ

คำถามเก่าที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยซึ่งเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์และพัฒนาการของรัฐ เมื่อนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ก็ย่อมที่จะทำให้ผู้ศึกษาตั้งคำถามหรือมองหาแต่บทบาทของผู้ผู้นำในท้องถิ่นที่มีผลต่อพัฒนาการของรัฐไทยเท่านั้น การอธิบายในลักษณะเช่นนี้เห็นชัดแล้วว่า ได้มองข้ามหรือละเลยบทบาทของผู้คนกลุ่มอื่น ๆ ในท้องถิ่นไปเสียสิ้น แม้ว่าในหลักฐานที่นำมาใช้นั้นจะมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพวกเขาอยู่ก็ตาม ปัญหาใหญ่อย่างหนึ่งในการศึกษาจึงไม่ใช่อยู่ที่การขาดหลักฐานในการศึกษาเรื่องราวของประชาชน แต่เรื่องสำคัญก็คือเพราะนักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ได้ตั้งคำถามกับหลักฐานต่าง ๆ ไปในทางที่จะให้ประชาชนได้มีบทบาทในประวัติศาสตร์ต่างหาก ด้วยเหตุนี้จึงไม่แปลกอันใดที่จะเห็นว่าในระยะเวลาที่ผ่านมาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำนวนหนึ่งก็ยังคงมีเนื้อหาเดิม ๆ ที่เป็นเรื่องราวของผู้นำท้องถิ่นเพียงอย่างเดียว หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ เป็นการตอบคำถามใน “โครงเรื่อง” เก่าที่ได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์แห่งชาติ การศึกษาในแนวทางนี้จึงเท่ากับไม่เปิดโอกาสให้หลักฐานที่ใช้ได้แสดงศักยภาพของข้อมูลออกมาทั้งหมด เพราะตั้งคำถามไว้แคบ ๆ ทั้งนี้ไม่ต้องกล่าวถึงหลักฐานใหม่ ๆ ซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับประชาชนโดยตรงก็จะถูกละเลยไปเป็นธรรมดา

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบันที่มุ่งไปสู่เรื่องราวของประชาชนมากขึ้นดังกล่าว สิ่งที่จะต้องคำนึงเป็นอันดับแรกคือการมองหา “โครงเรื่อง” ใหม่ที่เป็นประสบการณ์หรือกิจกรรมร่วมกันของประชาชน ไม่ใช่เน้นเรื่องราวของผู้นำเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป “โครงเรื่อง” ใหม่นี้จึงมีความสำคัญ (ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดบางส่วนในบทต่อไป) เพราะจะนำไปสู่การพัฒนาประเด็นคำถามต่าง ๆ ที่เอื้อให้หลักฐานจำนวนมากที่ถูกกละเลยมานาน ได้เกาะเกี่ยวขึ้นมาเป็นเรื่องราวของประชาชน เช่นเดียวกับหลักฐานเดิม ๆ ซึ่งเรากันเคยในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเก่า ก็อาจให้ความหมายใหม่ ๆ ได้หากเราพัฒนาเงื่อนไขของคำถามขึ้นมาอย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าหลักฐานแต่ละชิ้นจะให้ข้อมูลได้มากน้อยเพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับคำถามของผู้ศึกษา ผู้ที่มีพื้นฐานความรู้ดีเกี่ยวกับหลักฐานดังกล่าวก็ย่อมสามารถที่จะวิเคราะห์จับความจากหลักฐานได้มาก และลึกกว่าผู้ที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ เพียงพอ ด้วยเหตุนี้ นักเรียนประวัติศาสตร์แต่ละคนจึงย่อมวิเคราะห์ตีความหาข้อมูลในหลักฐานชิ้นเดียวกันได้ไม่เท่ากัน การฝึกฝนจึงเป็นเรื่องสำคัญเพื่อให้สามารถรู้จักหาความหมายหรือจับความจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ ให้มากที่สุด

โดยปกติในการตีความเพื่อหาความหมายหรือข้อมูลจากหลักฐานนั้นอาจแบ่งออกได้เป็น 2 อย่าง ดังที่มีผู้เสนอไว้คือ การตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นต้น และการตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นลึก การตีความอย่างแรกคือ การอ่านเพื่อให้เข้าใจว่าเอกสารหรือหลักฐานนั้น ๆ ได้พูดหรือให้ข้อมูลอะไรบ้าง ส่วนการตีความอย่างที่สอง ได้แก่ การอ่านเพื่อให้เข้าใจว่านอกจากเอกสารหรือหลักฐานตั้งใจจะพูดหรือให้ข้อมูลอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ยังมีข้อมูลอื่น ๆ ที่แฝงอยู่ซึ่งสามารถรู้ได้จากหลักฐาน

นั้นอีกหรือไม่ อย่างไร โดยสรุปก็คือ การตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นต้นเป็นการหาข้อมูลที่ผู้สร้างหลักฐานตั้งใจจะให้ ส่วนการตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นลึก คือ การหาข้อมูลที่ผู้สร้างหลักฐานไม่ตั้งใจจะให้นั่นเอง (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธยะ, 2525 : 178-197)

เพื่อความเข้าใจในเรื่องดังกล่าว ให้เราลองมาพิจารณาตัวอย่างการหาความหมายของหลักฐานจากข้อความในเอกสารชิ้นหนึ่ง คือ รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เขียนทูลเกล้าฯถวายแด่รัชกาลที่ 5 มีข้อความตอนหนึ่งที่เกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชว่า

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นช้างออกไปดูท้องที่นอกเมืองทางด้านตะวันตกเวลาหนึ่ง และได้ตรวจสอบดูแผนที่เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นของมียู่แต่เดิม เห็นด้วยเกล้า, ว่าทำเลเมืองนครศรีธรรมราชนี้ควรแก่การเกาะปลูก ไม่มีหัวเมืองใดในแหลมมลายู จะสู้ได้โดยแท้ ท้องที่ตั้งเตรียมทะเลขึ้นไปจดเชิงเขาหลวง ซึ่งเรียกว่าท้องที่ในเขาเป็นที่ราบทำเลนามีลำน้ำไหลแต่เขาลงมาออกทะเลเป็นระยะกันกว่าสิบลิ้า ลำน้ำเหล่านี้ระดับน้ำต่ำกว่าแผ่นดินตอนริมเมืองไม่ถึงศอก จะปิดทศเอาขึ้นมาได้โดยง่าย ท้องที่ตอนหลังเขาออกไปข้างตะวันตกได้ตามได้ความว่าเป็นที่ดอนที่เขาโดยมาก จะทำได้แต่การเกาะปลูกอย่างอื่นนอกจากนา แต่การทำนาในเมืองนครศรีธรรมราชนี้มีความขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องโคกระบืออย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องที่จำหน่ายสินค้าออกอย่างหนึ่ง กับด้วยเรื่องการหวงห้ามที่ดินอย่างหนึ่ง

ความขัดข้องในเรื่องโคกระบือนั้น ด้วยมีพวกพ่อค้าต่างเมืองมารับซื้อโคกระบือออกไปทางเมืองสงขลาแลเมืองไทรบุรีไปขายเกาะหมาก แลส่งไปต่างประเทศปีละถึงพัน หัวพัน ภาให้โคกระบือในพื้นที่เมืองราคาแรงเพราะไม่มีมากขึ้นได้ ราษฎรจะทำไร่เนาหาทุนซื้อโคกระบือไม่ใคร่จะได้พอเป็นเหตุประการหนึ่งซึ่งพาให้การไรรณาไม่ใคร่จะแพร่หลายมากขึ้น

เรื่องโคกระบือออกจากเมืองนครเป็นอันมากนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบมาแต่เมื่อพักอยู่เมืองสงขลา แลได้ตั้งใจไว้ว่าจะได้สวนเหมือนกัน เมื่อมาได้ความดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าการต่อไปข้างหน้าจำเป็นจะต้องคิดปิดหรือผ่อนให้โคกระบือออกให้น้อยลง แต่จะทำโดยทันทีพ่อค้าต่างประเทศจะร้อง จึงได้สั่งพระยาสุขมณยวินิจให้สำรวจบาญชีโคกระบือคูเมื่อเวลาจัดกำนันผู้ใหญ่บ้านเมื่อได้หลักฐานว่าไม่พอแก่การไรรณาในเมืองแน่นอนแล้ว ก็จะทำห้ามหรือจะจัดการผ่อนผันประการใดก็ได้ถนัด

ความขัดข้องด้วยเรื่องทางสินค้าออกนั้น เพราะลำน้ำเมืองนครศรีธรรมราชถึงมีมากก็เป็นลำน้ำเล็ก ๆ และตื้น มีลำน้ำดีพอใช้ก็แต่ลำน้ำปากพนัง แต่ก็เข้าไปอยู่เสียลึกซึ่งแล้งขัดข้องโดยเหตุจะหาที่ทอดจอดเรือใหญ่ไม่มีดีด้วย ทางน้ำที่จะจัดบำรุงการค้าขายให้ดีขึ้นแลทำได้ง่าย มีทางเดียวที่จะขุดแต่งคลองระโนดซึ่งเป็น

ใช้ไปมาได้ในฤดูมรสุม และเป็นทางสำหรับสินค้าทะเลน้อยมาออกทะเล แต่ต้นเงิน
เสียด้วยทอดทิ้งประมาณสัก ๒๐๐ เส้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระยาสุโขมนัฏวิจิ
และพระยาศรีธรรมราชให้ตรวจดูแลให้ คัดจัดการที่จะบุคคลองระโนคในฤดูแล้งนี้...

จากหลักฐานรายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการขึ้นนี้ เมื่อเราตีความ
ขั้นต้นแล้วก็จะให้ความหมายโดยทั่วไปก็คือ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของเมืองนครศรีธรรมราชที่
เหมาะแก่การทำไร่นาและพืชผลอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม อุปสรรคที่สำคัญในเรื่องนี้ก็คือการขาดแรงงาน
สัตว์เพราะโคกระบือจำนวนมากได้ถูกพ่อค้าซื้อไปขายยังหัวเมืองมลายูแถบไทรบุรี และเกาะปีนัง
นอกจากนี้ที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ยังมีปัญหาเส้นทางเดินเรือที่จะขนส่งสินค้า และปัญหาการหวงห้าม
ที่ดินอีกด้วย ดังนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งทรง
ดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยสั่งให้ขุนนางและเจ้าเมืองสำรวจวางแผนเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติต่อไป

ข้อมูลดังกล่าวมีประโยชน์แก่นักเรียนประวัติศาสตร์ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเมือง
นครศรีธรรมราชในช่วงเริ่มต้นก่อตั้งมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2439 ไม่ว่าจะในด้านสภาพทางภูมิศาสตร์ การทำ
มาหากินของราษฎร เส้นทางเดินเรือ และการค้ากับต่างประเทศ นับเป็นข้อมูลทั่ว ๆ ไปที่ให้ภาพ
ท้องถิ่นอย่างชัดเจนระดับหนึ่งและตรงไปตรงมาโดยไม่ต้องวิเคราะห์ตีความมากนัก กล่าวคือ ผู้ที่อ่าน
หลักฐานขึ้นนี้ไม่ว่าจะเป็นคนระดับใด มีการศึกษาสูงและ/หรือเป็นนักเรียนประวัติศาสตร์หรือไม่ ก็จะได้
ให้ความหมายขั้นต้นจากเอกสารขึ้นนี้ใกล้เคียงกันคือ สภาพทั่วไปของบ้านเมืองนครศรีธรรมราชในยุค
แรกเริ่มปฏิรูปมณฑล อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าหลักฐานแต่ละชิ้นยังมีข้อมูลอื่น ๆ แฝงอยู่อีก
มาก ถ้าเราไม่ได้ตั้งคำถามแก่หลักฐานดังกล่าวภายใต้เงื่อนไขที่เหมาะสม เราก็จะไม่ได้รับข้อมูลอื่น ๆ ที่
เกี่ยวข้องเพิ่มเติม ข้อมูลอื่น ๆ จึงย่อมได้รับการตีความในขั้นที่สองดังกล่าว ซึ่งจะขึ้นอยู่กับ
ความสามารถของนักเรียนประวัติศาสตร์หรือผู้ตีความเป็นสิ่งสำคัญ

กรณีหลักฐานรายงานการตรวจราชการฯข้างต้น เมื่อนำมาตีความขึ้นลึกแล้วเอกสารนี้ยังให้
ข้อมูลอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง เช่น ความเป็นอิสระของระบบเศรษฐกิจบริเวณภาคใต้ตอนล่างที่ไม่ได้
ผูกพันหรือขึ้นอยู่กับกรุงเทพฯ โดยตรง แต่จะเกี่ยวข้องอยู่กับบริเวณหัวเมืองมลายูอย่างมาก จากข้อมูล
ทางด้านการค้านี้จึงยังสะท้อนความเคลื่อนไหวตอบรับการค้าขายจากชุมชนหมู่บ้านอีกด้วย ความหมาย
ดังกล่าวก็คือ ชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ (ส่วนหนึ่ง) ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยวทางเศรษฐกิจ หากมีการแลกเปลี่ยน
พึ่งพาจากภายนอกตลอดมา แม้ในช่วงก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลก็ตาม ส่วนในด้านจุดประสงค์
ของรัฐบาลกลางเราสามารถมองเห็นจากเอกสาร ได้ว่ารัฐต้องการผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจเป็น
อย่างมาก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากการที่ผู้เขียนให้ความสำคัญโดยการเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องค่อนข้าง
ละเอียด รวมทั้งนำเสียงของผู้เขียนรายงานก็สื่อความหมายเช่นนี้ เป็นต้น นี่คือข้อมูลที่ผู้เขียนหรือ
ผู้รายงานไม่ได้ตั้งใจจะบอก แต่เราต้องอ่านตีความเอาเอง

ยังมีความหมายอื่น ๆ อีกมากซึ่งขึ้นอยู่กับคำถามของผู้ศึกษาว่าต้องการข้อมูลด้านใดอีกหรือไม่ หลักฐานดังกล่าวนี้อาจสามารถให้คำตอบเป็นที่พอใจแก่เราก็ได้ หรือนำไปสู่สมมติฐานใหม่ของเนื้อหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในกรณีนี้ เช่น ลักษณะการเมืองที่เป็นเอกเทศของผู้นำท้องถิ่นก่อนสมัยการปฏิรูป เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่ไม่เป็นอิสระในตัวเอง เป็นต้น เหล่านี้ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ศึกษาดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม หลักฐานชิ้นหนึ่งก็ไม่อาจตอบคำถามได้ทุกเรื่อง หลักฐานจะให้ข้อมูลในเรื่องที่เกี่ยวข้องกันเท่านั้น หรือเป็นพื้นฐานให้เกิดจินตนาการในเรื่องที่สัมพันธ์กัน โดยผู้ศึกษาจะต้องหาข้อมูลอื่น ๆ มาประกอบเพื่อให้ได้คำตอบที่น่าพอใจต่อไป การใช้ข้อมูลหลายอย่างเพื่อมาอธิบายเรื่องราวหรือประเด็นหนึ่ง ๆ นับเป็นสิ่งที่นักเรียนประวัติศาสตร์พึงกระทำอยู่แล้ว ไม่ใช่ตีความเข้ากับคำตอบที่ตั้งไว้ล่วงหน้า ผู้ที่ตีความหลักฐานให้ได้ความหมายชั้นลึกจึงควรพึงระวังในข้อนี้ เพราะแม้ “จินตนาการ” จะเป็นสิ่งจำเป็นในการศึกษาประวัติศาสตร์ แต่ก็ควรเป็นจินตนาการที่อยู่บนพื้นฐานของข้อมูลและทำทนายให้ค้นหากหลักฐานอื่น ๆ ต่อไป

ในช่วงเวลาที่ผ่านมารวมครั้งเท็จหรืออาจถูกสอนให้รังเกียจเอกสารของทางราชการในการนำมาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นเรื่องราวของชาวบ้านดังกล่าวข้างต้น ทั้งนี้ก็เพราะคิดว่าหลักฐานที่มีคุณค่ามากที่สุดในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวน่าจะเป็นหลักฐานของชาวบ้านเอง เช่น คำสัมภาษณ์หรือ บันทึกพื้นเมือง เป็นต้น ส่วนหลักฐานของทางราชการนั้นเป็นเรื่องของคนภายนอกและไม่มีข้อมูลอะไรที่น่าเชื่อถือ ความคิดดังกล่าวนี้แม้มีส่วนถูกอยู่ด้วย แต่มีผลเสียก็คือความคับแคบของการใช้หลักฐานที่มีเพียงด้านเดียวคือหลักฐานจากภายใน แต่ตามความเป็นจริงเราได้เห็นกันแล้วว่า หลักฐานจากภายนอกที่เป็นของราชการก็สามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าเราจะศึกษาเรื่องอะไรและเลือกใช้หลักฐานให้เหมาะสมต่างหากที่เป็นสิ่งสำคัญกว่าการใช้หรือไม่ใช้หลักฐานชนิดใด กรณีเอกสารเสนาบติกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 ที่เราได้ทำความเข้าใจกันมานี้ มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนท้องถิ่นอยู่จำนวนหนึ่งอย่างแน่นอนส่วนจะมีความน่าเชื่อถือหรือไม่เพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาที่จะต้องวิเคราะห์ตรวจสอบ ทั้งกับหลักฐานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งอาจมีอยู่ เช่น บันทึกท้องถิ่น เอกสารของต่างชาติ วรรณกรรมท้องถิ่น ฯลฯ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของนักศึกษาผู้นั้นด้วยเป็นสำคัญ ข้อมูลทั้งหมดล้วนเชื่อมโยงสะท้อนภาพที่เกี่ยวข้องหรือส่องทางให้แก่กันและกันในระดับหนึ่งอยู่เสมอ การศึกษาเช่นนี้ทำให้การอธิบายทางประวัติศาสตร์มีความน่าเชื่อถือหลักฐานทุกชนิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาจึงมีความหมายให้ข้อมูลแก่เราในมิติหนึ่งซึ่งอาจจะเป็นในด้านหลักหรือด้านรองก็ได้ จึงนับว่ามีประโยชน์ในระดับหนึ่ง ไม่ใช่ไปตั้งข้อรังเกียจกับหลักฐานอย่างหนึ่งอย่างใดดังกล่าว

ในการตีความเพื่อหาความหมายชั้นลึกที่ซ่อนอยู่ในหลักฐานข้อมูลจึงขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของนักเรียนประวัติศาสตร์ ผู้ที่มีความรู้ความสามารถก็ย่อมตีความหลักฐานได้อย่างมีประสิทธิภาพ หรือใช้หลักฐานได้อย่างคุ้มค่า ทำให้เรื่องที่ศึกษามีความกระจ่างชัดและวิเคราะห์ได้อย่างน่าเชื่อถือ ความรู้ความสามารถดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ฝึกฝนได้และผู้ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ต้องถึนอย่างจริงจังก็ย่อมมีคุณสมบัติเหล่านี้อยู่แล้วในระดับหนึ่ง เพื่อให้เข้าใจประเด็นนี้ชัดเจนขึ้น จึงจะได้อธิบายความในเรื่องความรู้ความสามารถที่จะช่วยให้เราตีความเพื่อหาความหมายในหลักฐานได้ดียิ่งขึ้นต่อไป โดยจะแบ่งความรู้ความสามารถดังกล่าวออกเป็น 2 ด้าน คือ ความรู้เกี่ยวกับเนื้อหาที่ศึกษา และ ความรู้เฉพาะที่เกี่ยวกับหลักฐานนั้น ๆ

ความรู้เกี่ยวกับเนื้อหาที่ศึกษา ความรู้ดังกล่าวอาจแยกออกได้เป็น 2 อย่าง อย่างแรก คือ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ โดยตรง เช่น ถ้าเราศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้าน ก็ควรจะมีความรู้เรื่องดังกล่าวพอสมควร ไม่ว่าจะเป็นองค์ประกอบและโครงสร้างของชุมชน มิติทางวัฒนธรรมชุมชน สถานภาพของชุมชนหมู่บ้านในรัฐ สิ่งเหล่านี้สามารถศึกษาได้จากผลงานของผู้อื่นที่มีอยู่แล้ว ซึ่งผู้ศึกษาจะได้ความรู้ทั้งในส่วนเนื้อหาของเนื้อหาเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้าน ตลอดจนแนวคิดแนวทางต่าง ๆ ควบคู่กันไป ส่วนความรู้อย่างที่สองนั้น เป็นความรู้เกี่ยวกับบริบทของเรื่องที่เรากำลังจะศึกษากล่าวคือ เมื่อเราต้องการศึกษาชุมชนหนึ่งชุมชนใดแล้ว เราก็ควรจะมีความรู้บริบทภายนอกในลักษณะที่เป็นภาพกว้าง ว่าชุมชนตั้งอยู่ในส่วนไหนของจังหวัด บริบทดังกล่าวคือสภาพทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในขอบเขตที่เหมาะสม และถ้าศึกษาในขอบเขตที่กว้างในระดับเมืองหรือมณฑล บริบทดังกล่าวก็จะขยายไปสู่ระดับภาคหรืออนุภูมิภาค เช่นกรณีตัวอย่างถ้าศึกษาสภาพเศรษฐกิจของเมืองหรือมณฑลนครศรีธรรมราชดังที่ได้ทำความเข้าใจกันมา บริบทที่จะต้องรู้นั้นนอกจากเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับศูนย์กลางของรัฐไทยแล้ว เราก็ควรทราบพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในบริบทคาบสมุทรมาลายูร่วมสมัยด้วยว่าเป็นอย่างไร เช่นเดียวกัน ถ้าเราศึกษาประเด็นดังกล่าวในมณฑลอุบล ก็จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานตอนล่าง ตลอดจนถึงสภาพต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขงภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส เป็นต้น ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ โดยตรง ตลอดจนความรู้ในบริบททางประวัติศาสตร์ในขอบเขตที่เหมาะสมกับหน่วยที่เราจะศึกษา ย่อมจะทำให้การตีความหลักฐานมีประสิทธิภาพมากขึ้น เพราะเท่ากับรู้ที่มาที่ไป สภาพแวดล้อม และจุดมุ่งหมายของหลักฐานได้ในระดับหนึ่ง เหล่านี้คือ “แสงสว่าง” ที่จะช่วยส่องให้เห็นแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งอาจซ่อนอยู่ใน “ชอกหลืบ” อันซับซ้อนของหลักฐานที่เราต้องการค้นหาความหมายดังกล่าว

เราจะกลับไปสู่ข้อความในหลักฐาน รายงานฯ เสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฯ อีกตอนหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นตัวอย่างในการทำความเข้าใจให้ชัดเจนขึ้นว่า ความรู้เกี่ยวกับเรื่องที่ศึกษานั้น จะช่วยให้เราวิเคราะห์ตีความหลักฐานจนเกิดข้อมูลในมิติอื่น ๆ เพิ่มเติมขึ้นมาได้อย่างไร

การปลาดในเมืองนครศรีธรรมราชอีกอย่างหนึ่งนั้น คือ การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ เป็นการปลาดที่ความอุทสาหะแลปัญญาของคนคนเดียวมีแต่ตัวอาจจะทำการใหญ่ได้เป็นมหัศจรรย์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามได้ความ ดังจะเรียบเรียงกราบบังคมทูล, ต่อไปนี้ คือ พระปาลรูป ๑ อายุประมาณ ๔๐ เศศ เดิมเมื่อยังเป็นฆราวาสอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช นี้ บังเกิดสังเวศด้วยวัดพระบรมธาตุชำรุดทรุดโทรมปรักหักพังเป็นอันมาก ปรลาดนจะปฏิสังขรณ์แต่ไม่มีกำลังสามารถจะทำการได้ จึงออกบวชเมื่อ ๗ ปี ล่วงมาแล้ว บวชแล้วออกธุดงค์เที่ยวพยายามชี้แจงเกลี้ยกล่อมชาวเมืองให้ศรัทธาช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ แต่เที่ยวธุดงค์อยู่ดังนี้ ๔ ปี ไปได้คนศรัทธามากในตำบลบ้านป่าแห่งหนึ่ง พระปาลจึงชักชวนชาวบ้านนั้นตัดไม้ผูกแพล่องลงมาเมืองนครศรีธรรมราช แลไปขออนุญาตต่อผู้รักษาเมืองแล้ว จึงลงมือทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตามกำลังเท่าที่มีอยู่ในเวลานั้น พอกิตติศัพท์นี้รู้แพร่หลายออกไปก็บังเกิดความปีติยินดีของราษฎรทั้งชายหญิงพากันมาช่วยตั้งแต่เมืองไทรบุรี เมืองตานี เมืองหนองจิก เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองกาญจนดิฐ ตลอดจนเมืองไชยา หลังสวน และในเมืองนครศรีธรรมราชเองพากันมาช่วยเป็นอันมาก ประมาณจำนวนคนที่ได้มาช่วยพระปาล...มาจนบัดนี้กว่าสามหมื่นคน มีคนทำการวันละพันบ้าง หกร้อยเจ็ดร้อยบ้าง ห้าร้อยเป็นอย่างต่ำ ผู้คนทำการล้นหลามเหมือนกับการเมรากลางเมือง แลมีคนทุกขนาดแลชนิด ต่างคนต่างทำการประปนกันไป บางคนแก่อายุถึง ๖๐ เจ็ดสิบปีขึ้นไปถือปูนแลมุงกระเบื้องอยู่บนหลังคา บางคนช่วยขนอิฐบ้าง ถากไม้ไผ่กบบ้าง ดูเต็มใจทำด้วยกันหมดทุกคน เป็นการปลาดได้แลเห็นก็ต้องเกิดปีติยินดีด้วยเป็นอันมาก...

หลักฐานที่ยกมานี้ให้ข้อมูลตามตัวอักษรแก่เราคือ เหตุการณ์การซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุที่มีผู้คนชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกันเป็นจำนวนมาก ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพผู้เห็นเหตุการณ์รู้สึกแปลกพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะคาดไม่ถึงว่าพระสงฆ์เพียงรูปเดียว (พระปาล) จะมีบารมีสามารถชักชวนผู้คนจากหลาย ๆ เมืองให้มาศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้ถึงเพียงนี้ ข้อมูลดังกล่าวให้ภาพเหตุการณ์ที่น่าสนใจ เป็นความรู้เกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชในอีกแง่มุมหนึ่งทางด้านพุทธศาสนาในช่วงเริ่มปฏิรูปการปกครอง ซึ่งอาจทำให้ผู้อ่านรู้สึกตื่นเต้นและปีติไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าความรู้ความเข้าใจในสังคมที่เราศึกษามีความสำคัญยิ่ง เพราะจะทำให้สามารถรู้จักหลักฐานที่เกี่ยวข้องได้ลึกซึ้งขึ้น และจะสามารถตีความได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป ในกรณีที่ยกตัวอย่างมา ความแปลกประหลาดใจและตื่นเต้นอาจลดลงไปได้มาก ถ้าเรามีความรู้ประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชยุคก่อนการปฏิรูปการปกครองและสังคมภาคใต้ร่วมสมัยในระดับหนึ่งว่า เป็นสังคมนับถือพุทธศาสนาซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองนครศรีธรรมราชเองก็ยังเป็นศูนย์กลางทางการเมืองใหญ่ที่มีอิทธิพลและเครือข่ายโยงโยไปทั่วภาคใต้เป็นเวลาอันยาวนาน สภาพการณ์ดังกล่าวปรากฏอยู่ในหลักฐานร่วมสมัยจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นตำนานเมืองต่าง ๆ จารึก พงศาวดาร วรรณกรรม และข้อมูลทางคติชนวิทยา ด้วยเหตุนี้การ

ซ่อมแซม ปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ โดยความศรัทธาที่มาจากทั่วทิศ (แม้อาจจะริเริ่มโดยพระภิกษุธรรมคารุปหนึ่ง) จึงไม่ใช่เหตุการณ์ที่ผิดปกติแต่อย่างใด เพราะมีพื้นฐานความศรัทธาจากสังคมทั่วไปรองรับอยู่อย่างเหนียวแน่นแล้ว

เมื่อเรามีความรู้เกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชและสังคมภาคใต้ก่อนสมัยใหม่ดีพอสมควร ดังกล่าว ดังนั้นเราจึงสามารถวิเคราะห์ได้ว่าผู้เขียนหลักฐานชิ้นนี้อาจไม่เข้าใจประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคใต้อย่างเพียงพอจึงได้แสดงความเห็นออกมาอย่างนั้น (นับเป็นเรื่องปกติที่ศูนย์กลางของรัฐจารีตมีความรู้เกี่ยวกับหัวเมืองต่าง ๆ อย่างจำกัด ทั้งนี้ก็เพราะยังไม่มีเครื่องมือและกลไกที่ดีพอในการควบคุมและบริหารให้เกิดประสิทธิภาพเหมือนรัฐชาติสมัยหลัง) เหตุฉะนั้นเราจึงสามารถตีความหลักฐานชิ้นนี้ได้อีกชั้นหนึ่งเป็นข้อมูลที่สนับสนุนให้เห็นว่าอำนาจของรัฐต่อหัวเมืองในสมัยจารีตนั้นมีอย่างจำกัด ขณะเดียวกันก็สะท้อนความเป็นเอกเทศของท้องถิ่นในระดับหนึ่งด้วย

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า นอกจากหลักฐานรายงานราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ชิ้นนี้ จะตอบคำถามทางด้านสภาพทั่ว ๆ ไปและเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ก็ยังให้ข้อมูลอื่น ๆ ที่ผู้บันทึกรายงานไม่ได้ตั้งใจจะบอกอีกด้วยคือ ความอ่อนแอของอำนาจศูนย์กลางที่มีต่อท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐไม่มีความรู้เกี่ยวกับหัวเมืองอย่างเพียงพอ (ดังสะท้อนอยู่ในเอกสารที่บันทึกโดยเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นปัญญาชนของรัฐในขณะเดียวกัน) ข้อมูลเกี่ยวกับอำนาจรัฐนี้จะไม่ปรากฏขึ้นเลยถ้าเราไม่ได้ตั้งคำถามภายใต้เงื่อนไขที่เหมาะสม และผู้อ่านหลักฐานจะได้ข้อมูลด้านหนึ่งด้านใดเพิ่มเติมอีกหรือไม่เพียงใดนั้น ก็ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้เกี่ยวกับสังคมของท้องถิ่นที่ศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญเพื่อช่วยตั้งคำถาม ข้อมูลที่เราได้ในกรณีนี้ไม่ว่าจะเรื่องเกี่ยวกับอำนาจของรัฐที่มีต่อท้องถิ่นอย่างจำกัด หรือในทางตรงข้ามคือความเป็นเอกเทศของท้องถิ่นนั้นต้องสามารถนำไปตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือต่อไป หลักฐานอื่นดังกล่าวอาจเป็นของภายในหรือภายนอกท้องถิ่นก็ได้ เป็นต้นว่า เอกสารของชาวต่างชาติ หลักฐานทางคติชนวิทยา เหล่านี้จะให้ข้อมูลที่สนับสนุนสมมติฐานเรื่องที่เราตั้งไว้ให้มีเหตุผลมากยิ่งขึ้น บริบททางสังคมและหลักฐานแต่ละชนิดย่อมส่องทางให้แก่กันถ้าเราตั้งคำถามให้เหมาะสมดังกล่าว

โดยสรุป ในการตีความหลักฐานเพื่อให้ได้ความหมายในระดับลึกและน่าเชื่อถือมากขึ้นต้องอาศัยความรู้ในเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเรื่องที่จะศึกษา เพราะหลักฐานที่นำมาใช้นั้นมีความสัมพันธ์อยู่กับความรู้ดังกล่าวในมิติหนึ่งมิติใดอยู่เสมอ เพียงแต่เราจะสามารถค้นหาและเปิดเผยความสลับซับซ้อนนี้ให้เป็นข้อมูลที่ต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยหลักฐานและวิธีการอย่างหลากหลาย เหตุฉะนั้นจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับ

สาขาวิชาอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นมานุษยวิทยา คติชนวิทยาในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น ในการวิเคราะห์ตีความหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับสาขาวิชาดังกล่าว การใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ทั่วไปเพียงอย่างเดียวไม่น่าเพียงพอที่จะเข้าใจธรรมชาติของหลักฐานนั้น ๆ ได้อย่างลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีความรู้เฉพาะเกี่ยวกับหลักฐานบางประเภทด้วย เช่น ตำนาน วรรณกรรม ศิลปกรรม เป็นต้น

ความรู้เฉพาะที่เกี่ยวกับหลักฐาน ความรู้ในลักษณะดังกล่าวนี้แตกต่างกับความรู้ทั่วไปในแง่ที่ว่า เราไม่สามารถใช้สามัญสำนึกหรือความคิดความรู้ทั่ว ๆ ไปมาทำความเข้าใจหรือตีความหลักฐานบางอย่างได้ หากต้องอาศัยแนวความคิดหรือวิธีการที่เป็นลักษณะเฉพาะบางอย่างหรือเป็นของสาขานั้น ๆ มากขึ้น ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์สามารถฝึกฝนเรียนรู้โดยการศึกษาค้นคว้าจากผลงานที่มีการวิเคราะห์ไว้แล้ว ในที่นี้เราลองมาพิจารณาวิธีการทำความเข้าใจกับหลักฐาน 2 ชนิด คือ ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นหลักฐานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่เรายังไม่ค่อยนำมาใช้กันมากนัก ทั้งนี้ก็ย่อมเกิดจากเหตุผลที่ว่าเราไม่สามารถทำความเข้าใจในความหมายต่างๆ ที่มีอยู่ในหลักฐานดังกล่าวได้อย่างกระจ่างชัดนั่นเอง

ตำนาน หลักฐานชนิดนี้นิยมใช้อ้างอิงกันมาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 แล้ว แต่มักนำมาใช้อย่างตรงไปตรงมาเพื่อตรวจสอบกับหลักฐานชนิดอื่นในการสืบค้นพัฒนาการของบ้านเมืองหรือชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณภาคเหนือของไทย อาจารย์มานิต วัลลิโกดม นับเป็นคนแรก ๆ ที่ให้ความสำคัญกับหลักฐานชนิดนี้ ผลงานของท่านเช่น **พุทธานุสรณ์** และ **ตำนานสิงหนวัติกุมาร** เป็นต้น ต่อมาจิตร ภูมิศักดิ์ ได้เห็นด้วยกับแนวทางการศึกษาดังกล่าว และได้นำเอาตำนานต่างๆ มาศึกษาเปรียบเทียบตรวจสอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ อย่างกว้างขวางมากยิ่งขึ้น จนได้ผลสรุปที่ชัดเจนว่าตำนานต่าง ๆ สามารถนำไปใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ดี *“อาศัยแต่ที่เราต้องศึกษาโดยยึดพื้นฐานทางสังคมไว้ให้มั่นคง และสอบทานกับหลักฐานอื่น ๆ ให้รอบด้านระมัดระวังเท่านั้น”* (จิตร ภูมิศักดิ์, 2526 : 19) ผลงานการศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ เล่มสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันมาจนถึงปัจจุบันล้วนได้อาศัยหลักฐานประเภทตำนานมาตรวจสอบทั้งสิ้น การใช้ตำนานในแง่นี้มาศึกษาสังคมจึงขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ศึกษาเป็นหลัก ซึ่งถือว่าเป็นการใช้ความรู้ทั่วไปมาวิเคราะห์ดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาในประเด็นแรก

แต่การศึกษาตำนานในฐานะที่เป็น “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่งตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาโดยการอาศัยแนวคิดหรือมุมมองใหม่ กล่าวคือ จากเดิมที่มุ่งมองหาข้อเท็จจริงในตำนานและสรุปว่าหลักฐานชนิดนี้มีคุณค่าเช่นเดียวกับพงศาวดารหรือจารึก มาสู่การศึกษาที่มุ่งทำความเข้าใจตำนานในแง่ของความคิดแยกแยะโครงสร้างและประเภท ค้นหาบทบาท

หน้าที่ทางสังคม รวมทั้งชี้ให้เห็นมิติใหม่ในคุณค่าทางประวัติศาสตร์ การศึกษาด้านานในลักษณะดังกล่าวนี้ ปรากฏอยู่ในผลงานของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ธิดา สาระยา ศรีศักร วัลลิโกดม วินัย พงศ์ศรีเพียร เป็นต้น

อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้วิเคราะห์โครงสร้างและความคิดของผู้เขียนตำนานในประเด็นเกี่ยวกับหลักเอกภาพแห่งความคิด ความหมายและจุดประสงค์ของตำนาน และ โครงสร้างทางความคิดทางประวัติศาสตร์ของผู้เขียนตำนาน (ภิกษุล้านนา) ทำให้เรามองเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทักษะความคิดของผู้เขียนตำนานมีความแตกต่างคนละระบบกับทักษะทางประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน ด้วยเหตุดังนั้น จึงได้มีข้อสรุปว่า “ผู้ที่ต้องการแสวงหาข้อเท็จจริงเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์คงจะไม่ประสบความสำเร็จนัก... ทั้งนี้เพราะวิธีการข้อเสนอข้อความของตำนานมักจะแสดงออกมาในรูปของสัญลักษณ์มากกว่าเป็นการเสนอตรง ๆ จึงทำให้ยากที่จะประเมินได้ว่าข้อความนั้นเป็นข้อความที่แท้จริง หรือจินตนาการจากการนำเรื่องราวพิศดารเป็นอุกนิหารและนิยายปรัมปรา ทว่าหากการศึกษาประวัติศาสตร์มิใช่เป็นเพียงศึกษาเหตุการณ์ แต่หากรวมถึงเข้าใจสังคมในอดีตด้วย ตำนานบาลีเหล่านี้จะมีข้อมูลที่สำคัญยิ่งอันจะนำไปสู่การเข้าใจ โครงสร้างความคิดและสถาบันต่าง ๆ ของสังคม โครงสร้างความคิดทางประวัติศาสตร์ของผู้เขียนตำนานที่นำมาวิเคราะห์นั้นก็จะเป็นแนวทางให้นักประวัติศาสตร์แปลสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของตำนานได้ เพราะสัญลักษณ์เหล่านี้สร้างจากลักษณะความคิดของผู้แต่งเอง คุณค่าของตำนานจึงขึ้นอยู่กับว่านักประวัติศาสตร์จะสามารถถามคำถามที่ถูกต้องตามแนวทางดังกล่าว เฉพาะกรณีได้อย่างไร (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2527 : 39-40)

การวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ในแนวทางดังกล่าวนอกจากจะช่วยให้เข้าใจ “หลักฐาน” ชนิดนี้ในอีกมิติหนึ่งดังกล่าวแล้ว ก็ยังเป็นการจุดประกายให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดอันเป็นเนื้อหาใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การวิเคราะห์ตำนานในลักษณะนี้ปฏิเสธไม่ได้ว่าได้รับอิทธิพลแนวความคิดของนักวิชาการชาวตะวันตกที่ได้พัฒนาวิธีการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับหลักฐานพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังปรากฏแนวทางอยู่ในหนังสือ **Perception of the Past in Southeast Asia** (1979) ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แปลกอันใดที่การศึกษาในภาคแรกของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของอาจารย์วินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง “Traditional Thai Historiography and Its Nineteenth-Century Decline” (1983) จึงมีแนวความคิดที่ใกล้เคียงกัน ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องบริบททางสังคม โครงสร้างของตำนาน บทบาทและหน้าที่ และในประเด็นสุดท้ายเป็นการประเมินคุณค่าของตำนานในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและโลกทัศน์ของคนในยุคสมัยที่ตำนานได้รับการเขียนขึ้น ซึ่งในประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้จะได้รับการศึกษารายละเอียดบางแง่มุมเพิ่มเติมในงานของธิดา สาระยา และศรีศักร วัลลิโกดม ที่มุ่งเน้นวิเคราะห์ตำนานต่าง ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง

ในการวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดา สาระยาเพื่อนำมาศึกษาประวัติศาสตร์เมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ มีลักษณะสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ การวิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน และการหาความหมายที่เป็นลักษณะ “ประวัติศาสตร์จากภายใน”

ประการแรก การวิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน ผู้ศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่าง **ตำนานปรัมปรา (myth)** ที่ไม่อาจกำหนดเงื่อนไขทางเวลาได้แน่นอน เพราะรากเดิมของตำนานมาจากจารีตการบอกเล่ากับ **ตำนานประวัติศาสตร์** ที่เป็นการบันทึกเรื่องบอกเล่าลงในกรอบเวลาที่มีการเรียงลำดับชาติสกุลของผู้ครองเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ ในการวิเคราะห์ตำนานดังกล่าว อาจารย์ธิดายังชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างตำนานทั้งสองประเภท ตลอดจนสาเหตุของการบันทึกตำนาน “.....เราจึงเห็นได้ชัดเจนว่าตำนานประวัติศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์แห่งการเกิดบ้านเมืองทางตอนเหนือด้วย งานเขียนดังกล่าวได้กลายเป็นหลักฐานของท้องถิ่นที่สำคัญ ในการที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์เมือง... (ธิดา สาระยา, 2525 : 54-56)

การวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดาในแง่นี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจและเชื่อถือในคุณค่าของหลักฐานดังกล่าว เพราะนอกจากทำให้เห็นถึงความเป็นมาหรือการคลี่คลายของอดีตตั้งแต่ก่อนที่จะมีการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วก็ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานอันจะนำไปสู่ความเข้าใจในเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมใดสังคมหนึ่ง ตำนานประวัติศาสตร์ช่วยสร้างเอกลักษณ์ท้องถิ่นเปรียบเสมือนประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตซึ่งยังคงสืบสายเชื่อมโยงมาถึงผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ จวบจนปัจจุบัน

ประการที่สอง การหาความหมายที่เป็นลักษณะ “ประวัติศาสตร์จากภายใน” เป็นการศึกษาที่มองตำนานในลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริง เป็นผลมาจากการที่มนุษย์พยายามสร้างและทำความเข้าใจในอดีตของตน เป็นประวัติศาสตร์ที่มีได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นสิ่งที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคมซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้านเรื่องปรัมปราต่าง ๆ ที่มาจากอดีตซึ่งผู้รู้ในท้องถิ่นจะมีบทบาทยิ่งในการสืบทอดหรือฟื้นฟูร่องรอยและปรุงแต่งอดีต สร้างความยอมรับขึ้นในสังคม ส่งต่อเรื่องราวเหล่านั้นในรูปของจารีตการบอกเล่าแล้วอาจมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง เช่น ตำนานพื้นเมืองเงินยาง เชียงแสน เรื่อง ท้าวสูงหรือเจือง เป็นทั้งนิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าของชาวบ้านอยู่ในตำนานประวัติศาสตร์ (คูธิดา สาระยา, 2529 : 29-31)

การศึกษาด้านานในแง่นี้ทำให้เข้าใจหลักฐานดังกล่าวได้ในอีกมิติหนึ่งซึ่งสะท้อนชีวิตที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เป็นประวัติศาสตร์ที่มองผ่านจุดยืนภายในสังคมนั้น จึงไม่ใช่เรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ได้ข้อมูลจากพงศาวดารหรือหลักฐานอื่น ๆ หากเน้นให้น้ำหนักไปในทางที่สะท้อนทัศนคติ ค่านิยม ความคิดความเชื่อที่สัมพันธ์กับคนและสังคม ข้อมูลดังกล่าวจะมาช่วยเสริม

ภาพของประวัติศาสตร์เหตุการณ์ให้ชัดเจนขึ้น การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดา สารระยา แม้มิได้ก้าวกระโดดออกไปจากแนวทางการศึกษาของนักวิชาการท่านอื่น ๆ อย่างชัดเจน แต่จากการวิเคราะห์และมีมุมมองที่ละเอียดอ่อนมากขึ้น ก็นับว่าเป็นคุณูปการและสร้างสีสันให้กับการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานชนิดนี้เพิ่มขึ้น ช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของตำนานในอีกแง่มุมหนึ่งซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนประวัติศาสตร์ภายหลัง และจากการที่อาจารย์ธิดา สารระยา ได้ให้ความสำคัญกับตำนานในฐานะเป็นหลักฐานสะท้อนประวัติศาสตร์ของประชาชนมากขึ้นในภายหลัง โดยเห็นว่า “การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์สังคมท้องถิ่นที่มีมวลชนเป็นตัวเคลื่อนไหว คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน.....” (ธิดา สารระยา, 2529 : 29) นับเป็นทัศนะที่ได้รับการสนับสนุนและสอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการหลายท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้หันมานับศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อย่างเด่นชัดขึ้นในภายหลังดังกล่าว

วรรณกรรมท้องถิ่น นับเป็นหลักฐานอีกชนิดหนึ่ง ที่ได้รับความสนใจและนำมาวิเคราะห์กันมากขึ้นในปัจจุบัน โดยเฉพาะในการเขียนวิทยานิพนธ์ทางสาขาวรรณคดีไทยที่มักนิยมวิเคราะห์วรรณคดีท้องถิ่นที่ส่วนใหญ่มีเนื้อหาเป็นนิทานพื้นบ้าน นิทานชาดก ตำนานหรือนิยายท้องถิ่น จึงทำให้เราเข้าใจ “หลักฐาน” ชนิดนี้ในฐานะที่ช่วยสะท้อนภาพสังคมท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ ได้ระดับหนึ่ง สิ่งเหล่านี้จะต้องอาศัยแนวคิดและวิธีการเฉพาะเพื่อเป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจ ซึ่งในช่วงประมาณ 20 ปี ที่ผ่านมามีได้เกิดแนววิเคราะห์และวิธีการใหม่ ๆ ในการศึกษาวรรณกรรมเพิ่มขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง ในที่นี้เราจะมาทำความเข้าใจกับแนวคิดและแนวทางดังกล่าวเป็นตัวอย่างพอสังเขป เช่น การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการศึกษาทางคติชนวิทยา การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม เป็นต้น

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยา เป็นการศึกษาเปรียบเทียบวรรณคดีท้องถิ่นต้นฉบับสำนวนต่าง ๆ โดยพิจารณาการแพร่กระจายและโยงไปถึงความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่พบสำนวนนั้น ๆ การเปรียบเทียบต้นฉบับสำนวนต่าง ๆ ของ วรรณคดีเรื่องเดียวกันโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยานี้ จะแตกต่างไปจากการศึกษาเปรียบเทียบในเชิงประวัติที่มีการศึกษามาแต่เดิม การใช้หลักของคติชนวิทยาในการศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวนอกจากสร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นได้ขยายขอบเขตออกไปอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ยังทำให้สามารถเข้าใจวรรณคดีดังกล่าวในมิติที่สัมพันธ์กับความหลากหลายของสังคมท้องถิ่นด้วย ตัวอย่างงานในแนวนี้ได้แก่ วินัย ภูระหงษ์ “พระสุธน นางมโนห์รา : การศึกษาเปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ” กัญญรัตน์ เวชศาสตร์ “การศึกษาเปรียบเทียบ

เรื่อง ศรีรัตนอุทัยฉบับต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” (2521) และศิริพร จิตะฐาน “รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน” (2522) เป็นต้น

งานของศิริพร จิตะฐาน มีความแปลกใหม่มากขึ้นเมื่อได้นำเอาทฤษฎีทางคติชนวิทยา เกี่ยวกับการแพร่กระจายของนิทานเข้ามาศึกษาโดยการเปรียบเทียบ รามเกียรติ์ ส่วนพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระลัก-พระลาม และ พระรามขาด จากภาคอีสาน ทรมาณ และพรหมจักร จากภาคเหนือ และ รามเกียรติ์ฉบับบ้านควนเกย จากภาคใต้ ทั้งนี้โดยมุ่งที่จะพิสูจน์ตามกรอบทฤษฎีที่ว่า เมื่อนิทานแพร่จากแหล่งหนึ่งไปสู่อีกแหล่งหนึ่งนั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงใน ลักษณะต่าง ๆ ดังนี้คือ เปลี่ยนรายละเอียด เพิ่มความ ลดความ สลับความ และสับสนความ

ผลการศึกษาพบว่า ในด้านการเปลี่ยนรายละเอียดมักเกิดในตอนเริ่มเรื่อง ตอนที่ เป็นข้อต่อ ของเรื่อง และตอนจบเรื่อง ทั้งนี้เพราะผู้เล่ามีจินตนาการที่ดัดแปลงเรื่องให้แปลกออกไป หรือมีเหตุผล ที่จะนำรายละเอียดที่คุ้นเคยเข้ามาแทนเรื่องที่ไม่คุ้นเคย รวมทั้งเปลี่ยนเนื้อหาให้ดูสมเหตุสมผลตาม ทัศนคติของตน ส่วนการเพิ่มความก็พบว่านิทานท้องถิ่นมีอิทธิพลสำคัญต่อการเพิ่มความ เช่นมีการเพิ่ม ตัวละครที่นิยมกันในท้องถิ่นเข้าไปในนิทานที่รับจากต่างถิ่น นอกจากนี้ยังมีการผนวกนิทานท้องถิ่นทั้ง เรื่องโดยเฉพาะเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเข้าไปใน พระรามขาด เป็นต้น เช่นเดียวกับที่ประเพณีพื้นบ้าน ย่อมจะมีส่วนกำหนดพฤติกรรมของตัวละคร และตัวละครในเรื่องมักมีค่านิยม ความคิด ความเชื่อ เช่นเดียวกับคนท้องถิ่นนั้น ๆ ฯลฯ กล่าวอย่างสรุป ในกระบวนการแพร่กระจายของนิทาน มีแนวโน้ม ที่เนื้อหาของนิทานจะเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัย แต่ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงนั้น นิทานเรื่องหนึ่ง ๆ จะยังคงรักษาโครงเรื่องหรือเอกลักษณ์ของตัวเองเอาไว้ได้ การศึกษาวรรณคดี ท้องถิ่นในแนวนี้พบว่าช่วยให้เข้าใจ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ประเภทวรรณคดีที่แจ่มชัดใน ลักษณะของความคิด ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานดังกล่าว จากการศึกษาเปรียบเทียบก็ยังสามารถทำให้เห็น กระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (localization) ซึ่งสะท้อนถึงการมีตัวตนของสังคมท้องถิ่นที่ดำรงอยู่ อย่างหลากหลายในสังคมไทย และมีความเคลื่อนไหวปะทะสังสรรค์กับสังคมอื่นอยู่ตลอดเวลา การศึกษาจึงเท่ากับเป็นการ “ชำระ” หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรมและหลักฐาน ประเภทวรรณคดีท้องถิ่นก็จะมีคุณค่าและมีน้ำหนักมากขึ้นเมื่อได้มีการศึกษาอย่างละเอียดในแต่ละเรื่อง ต่อไป

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง เป็นการศึกษาด้านฉบับวรรณคดีเรื่องหนึ่งเรื่องใด อย่างละเอียด จนสามารถกำหนดอายุของ “หลักฐาน” ดังกล่าวได้แน่นอนขึ้น ส่วนใหญ่เป็นงาน วิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของสาขาจารึกภาษาไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร การศึกษาในแนวทางนี้เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 โดยนำเอาข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นที่ยังไม่มีใครศึกษา มาก่อน มาปริวรรตเป็นตัวอักษรไทยในปัจจุบัน จากนั้นจึงศึกษาลักษณะตัวอักษร ได้แก่ พยัญชนะ

สระ เครื่องหมายต่าง ๆ ตลอดจนศึกษอักขรวิธี เช่น การวางพยัญชนะ สระ ตัวเลข วรรณยุกต์ และ เครื่องหมายกำกับเสียง ขั้นตอนต่อไปก็จะศึกษาในเชิงประวัติและเชิงวรรณกรรม รวมทั้งศึกษาภาพ สะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่ศึกษา ตัวอย่าง งานการศึกษาในแนวนี้ได้แก่ กัตัญญ ชูชื่น “พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา: บทวิเคราะห์” (2525) อร์ไท ผลิต “การศึกษาเชิง วิจารณ์นิทานชาดกเรื่องชุมพราซแดงเขียว” (2525) เป็นต้น (ดู บาหยัน อิมสำราญ, 2538 : 211-215)

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้ช่วยให้นักประวัติศาสตร์นำเอาข้อมูลต่าง ๆ มาวิเคราะห์ สังคมได้โดยไม่ต้องกังวลในเรื่องเวลา ซึ่งมักมีปัญหาอยู่เสมอเมื่อต้องใช้หลักฐานประเภทวรรณคดี ท้องถิ่น การศึกษาที่วิเคราะห์ต้นฉบับอย่างละเอียด โดยเฉพาะแง่มุมทางด้านภาษาดังกล่าวจึงทำให้ สามารถกำหนดอายุของวรรณกรรมนั้น ๆ ได้แน่นอนขึ้น นับว่าเป็นการช่วยแก้ปัญหาในเรื่องอายุของ เอกสารประเภทนี้ในระดับหนึ่ง แม้ว่าจะยังต้องศึกษาเทียบกับบริบททางด้านอื่น ๆ อีกต่อไปก็ตาม

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม นับได้ว่าเป็นการพัฒนาอีกขั้นหนึ่งของวรรณคดี ท้องถิ่นศึกษา ที่ก้าวออกมาจากแนวทางเดิม ซึ่งส่วนใหญ่เน้นการศึกษาตัวบท (Text) ในแง่ของเนื้อหา ฉันทลักษณ์ สุนทรียภาพ หรือหากเป็นการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม ก็มักใช้วรรณคดีเป็นตัวตั้ง แล้วมองสังคมผ่านวรรณคดี หรือดึงภาพสังคมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีออกมาวิเคราะห์ แต่การศึกษา วรรณคดีท้องถิ่นกับสังคมในแนวทางใหม่นี้ จะเริ่มต้นจากการกำหนดขอบเขตของท้องถิ่นทางกายภาพ ซึ่งอาจกำหนดด้วยวัฒนธรรม วิถีชีวิต แบบแผนพฤติกรรมที่คนในท้องถิ่นนั้นมีร่วมกัน จนสามารถ มองเห็น “ลักษณะร่วม” ของคนในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้ และในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นี้เองก็จะมีวรรณกรรม ท้องถิ่นที่สามารถหยิบขึ้นมาศึกษาในบริบทของสังคมท้องถิ่นนั้น การพิจารณาวรรณคดีท้องถิ่นในฐานะ ที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงควรพิจารณาในบริบทของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวนี้จึงสามารถศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในเชิงโครงสร้างหน้าที่ เพื่อดูความสัมพันธ์ ระหว่างวรรณคดีท้องถิ่นกับความเชื่อและศาสนา พิธีกรรม ประเพณีและวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ซึ่ง นับเป็นการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างรอบด้าน (ดู ศิราพร ฐิตะฐาน, 2528 : 17-18)

ตัวอย่างที่ดีของการศึกษาในแนวทางนี้คืองานของ ปราณี วงษ์เทศ “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” (2531) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของวรรณคดีชาดก นิยายท้องถิ่น คำนิยาม โลกทัศน์ วิถีชีวิตของชาวลาวพวนในอำเภอโคกบิบบ จังหวัดปราจีนบุรี จากการศึกษาพบว่านิทาน ท้องถิ่นต่าง ๆ ในบริเวณนี้ เช่น มโหสถ พระรถเมรี การะเกด จำปาสี่ต้น ฯลฯ ได้ถูกนำมาเล่าในรูป ของนิทานชาดกและนิยายท้องถิ่น โดยโยงเหตุการณ์ในเรื่องกับสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น รวมทั้งยังใช้ อธิบายปรากฏการณ์ความเป็นไปในหลาย ๆ เรื่องอีกด้วย ผู้ศึกษาได้ตั้งคำถามว่าเหตุใดประเพณีการเล่า วรรณคดีชาดก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มลาวพวนจึงมีความหมายต่อชีวิตของพวกเขา และเมื่อได้ ศึกษาบริบททางสังคมซึ่งเกี่ยวข้องกับวรรณคดีชาดกดังกล่าวก็พบว่า เป็นประเพณีที่พระสงฆ์จะนำชาดก

มาเทศน์ให้ชาวบ้านฟัง โดยการสอดแทรกคำสอนต่าง ๆ ลงไป และชาดกดังกล่าวจะมีบทบาทอยู่ในวิถีชีวิตด้านอื่น ๆ ของคนลาวพวนอย่างใกล้ชิด เช่น ใช้อ่านในงานศพ ในพิธีอยู่ไฟของผู้หญิง รวมทั้งพิธีทำขวัญและงานบุญต่าง ๆ ชาวลาวพวนเชื่อว่าชาดกที่พระสงฆ์เทศน์เป็นเรื่องจริง และเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ใช้เป็นแนวในการปฏิบัติตัวในสังคม ความชื่นชมในนิทานชาดกได้ฝังลึกอยู่ในจิตใจของพวกเขา และเป็นสัญลักษณ์ของคนลาว ผู้ศึกษาได้สรุปว่า นิทานชาดกเป็นกลไกทางสังคมที่สร้างความผูกพันในหมู่ชาวลาวพวนในฐานะเป็นชนกลุ่มน้อย นิทานชาดกจึงเป็นพลังแฝงที่ช่วยยึดเหนี่ยวความเป็นชนชาติลาวพวน มีบทบาทสำคัญในการยึดคนท้องถิ่นไว้ด้วยกัน ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้อาจศึกษาได้ในกรณีอื่น ๆ เช่น เรื่องพระสุทนต์มโหรีรา กับท้องถิ่นภาคใต้ ผาแดง-นางไอ่ อุตสาบารส กับท้องถิ่นอีสาน (ศิริพร จิตะฐาน, เรื่องเดียวกัน : 17-20) การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้จึงเป็นการศึกษาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจสังคมท้องถิ่นมากกว่าการศึกษาวรรณกรรมในฐานะที่เป็นวรรณกรรม การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม จึงทำให้วรรณคดีมีฐานะเป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ได้พัฒนาเนื้อหาออกไปอย่างหลากหลายดังกล่าวข้างต้น

การยกตัวอย่างผลงานการศึกษาเกี่ยวกับ “หลักฐาน” ที่เป็นตำนานและวรรณกรรมท้องถิ่นในที่นี้ก็เพื่อให้เราได้ตระหนักว่า “หลักฐาน” ดังกล่าวมีประโยชน์อย่างมากในการทำความเข้าใจท้องถิ่นในมิติที่หลักฐานทั่วไปไม่ค่อยมี แต่การใช้หลักฐานที่เป็นตำนาน วรรณกรรมท้องถิ่น (รวมไปถึงประวัติศาสตร์ ศิลปะ ประเพณี พิธีกรรม และอื่น ๆ) นั้น เราต้องอาศัยความรู้ที่เป็นแนวคิดและวิธีการเฉพาะในการทำความเข้าใจเพื่อตีความให้ได้ความหมายต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานดังกล่าว นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องเรียนรู้ “ธรรมชาติ” ของหลักฐานเหล่านี้ด้วย มิฉะนั้นแล้วเราก็ไม่สามารถนำมาใช้ได้มากไปกว่าการรวบรวมเอาไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยหรือหนังสือในฐานะที่เป็น “เอกสารมีค่า” ซึ่งจะต้องสืบทอดรักษาไปชั่วลูกหลานเช่นที่นักวิชาการรุ่นแรก ๆ ได้กระทำมาแล้ว

บทที่ 8

แนวทางการศึกษา : กรณีประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น

หลังจากเราได้เข้าใจความหมายขอบเขต แนวความคิดพื้นฐาน ตลอดจนเรื่องหลักฐาน และความหมายของหลักฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือการศึกษาเรื่องราวของสังคมหรือชุมชนที่เราต้องการจะรู้จักเหล่านั้น สังคมหรือชุมชนใน “ท้องถิ่น” ดังกล่าวแน่นอนว่าก็คือพัฒนาการของผู้คนที่มีชีวิตอยู่ในอดีตซึ่งครอบคลุมกิจกรรมในทุกด้านที่พวกเขาได้ร่วมปฏิบัติสืบต่อกันมาใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ และได้คลี่คลายมาเป็นสังคมในปัจจุบันที่มีความแตกต่างหลากหลาย กิจกรรมหรือปฏิบัติการต่าง ๆ ดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมหรือวัฒนธรรมก็ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและจบสิ้นไปแล้วในหลายห้วงเวลาอันซับซ้อน นักเรียนประวัติศาสตร์มีหน้าที่จะต้องศึกษาค้นคว้า สืบสวน อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่สับสนไว้ระเบียบให้เป็นที่น่าเข้าใจจากร่องรอยในหลักฐานต่าง ๆ ที่หลงเหลืออยู่ ทั้งนี้ก็เพื่อไปสู่เป้าหมายสำคัญก็คือการเข้าใจพัฒนาการของสังคมท้องถิ่นในอดีตอันจะเป็นฐานความรู้สำคัญในการเข้าใจปรากฏการณ์ในปัจจุบัน

การที่จะไปสู่ความรู้ดังกล่าวได้จึงจะต้องอาศัยแนวทางและวิธีการศึกษาตลอดจนแนวคิดต่าง ๆ เป็นเครื่องมือ เพราะมีเช่นนั้นแล้วก็จะทำให้เราขาดทิศทางในการศึกษาซึ่งในที่สุดก็อาจเป็นเพียงการรวบรวมข้อมูลที่สะเปะสะปะเท่านั้น ซึ่งไม่แตกต่างจากการเก็บของเก่ามารวบรวมไว้ในห้อง ไม่เห็นชีวิตของผู้คนที่โลดแล่นอยู่ในประวัติศาสตร์ที่เคลื่อนไหวอย่างมีพลังอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังมีความหมายอย่างยิ่งต่อสำนึกของผู้คนในปัจจุบัน การทำความเข้าใจในเรื่องแนวทางและวิธีการศึกษาจึงมีความจำเป็น ซึ่งในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงสาระใน 2 ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกัน คือ

1. การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์
2. การหาแนวทางในการวิเคราะห์

การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์

การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์หรือการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ นับเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาเข้าใจกันอยู่แล้วว่าเป็นการศึกษาเรื่องราวในอดีต อย่างไรก็ตามในที่นี้ก็เพียงแต่ต้องการกล่าวย้ำให้เห็นว่าการศึกษาแบบประวัติศาสตร์นั้น ไม่ได้หมายถึงอดีตอย่างลอย ๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นและจบไปแล้วเท่านั้น หากประวัติศาสตร์สนใจที่จะศึกษาเรื่องราวของอดีตในมิติของ “เวลา” และการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมในอดีตดังกล่าว

ในกรณีที่เรากำลังต้องการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น ไม่ว่าจะในระดับใดดังที่กล่าวมาข้างต้น ย่อมหมายถึงเป็นการศึกษาพฤติกรรมทางสังคมของผู้คนใน “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ในแต่ละช่วงเวลา หรือยุคสมัยว่าพวกเขาเหล่านั้นมีประสบการณ์ทางชีวิตอย่างไร พฤติกรรมทางสังคมที่แสดงออกมาดังกล่าวย่อมหมายถึงความสัมพันธ์เชิงตอบโต้กันระหว่างผู้คนกับบริบททางสังคมในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ (หรือเรียกว่ายุคหนึ่งก็ได้) กล่าวคือชีวิตของผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในอดีตนั้นล้วนได้ผ่านประสบการณ์การต่อสู้อันมีทั้งความสำเร็จและล้มเหลวมาทุกยุคทุกสมัย ซึ่งทั้งหมดล้วนขึ้นอยู่กับปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเข้ามาเป็นเงื่อนไขกำหนดพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ซึ่งในแต่ละ “ท้องถิ่น” นั้นมีขั้นตอนของการเปลี่ยนแปลงหรือคลี่คลายไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับผลของปฏิกิริยาของผู้คนกับปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าว เหตุฉะนั้นการศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงมีลักษณะที่คำนึงถึงบริบทในแต่ละช่วงเวลาเป็นสำคัญ

การศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงไม่ใช่เป็นการรวบรวมอดีตว่ามีอะไรเกิดขึ้นมาบ้างเมื่อใดเท่านั้น แต่มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การอธิบายพฤติกรรมของผู้คนว่าในแต่ละช่วงเวลานั้นพวกเขาใช้ชีวิตอย่างไร และได้มีพัฒนาการหรือเปลี่ยนแปลงคลี่คลายต่อมาอย่างไร ซึ่งทั้งหมดก็เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจในสังคมอย่างลึกซึ้งมากที่สุด กล่าวเฉพาะสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ แล้วการศึกษาแบบประวัติศาสตร์จะทำให้เราเห็นพัฒนาการของวิถีชีวิตในแต่ละช่วงเวลาว่าชาวบ้านได้ผ่านประสบการณ์อะไร มีความรู้หรือภูมิปัญญาอะไรบ้างในการต่อสู้หรือแก้ปัญหาต่าง ๆ ภายใต้บริบทของสังคมยุคหนึ่งๆ นอกจากนี้ก็จะได้รู้ถึงข้อจำกัดและศักยภาพต่าง ๆ ที่จะทำให้ประชาชนในท้องถิ่นได้เข้าใจตัวเอง เก็บเกี่ยวความรู้ต่าง ๆ มาพัฒนาชุมชนได้ในเวลาต่อมา เป็นต้น การศึกษาที่แสดงให้เห็นกระบวนการคลี่คลายของสังคมหรือชุมชนที่มีพลวัตหรือพัฒนาการอย่างชัดเจนแบบประวัติศาสตร์เท่านั้นที่จะทำให้เรารู้จักสังคมอย่างทะลุปรุโปร่งซึ่งจะนำไปสู่องค์ความรู้ที่แก้ปัญหาและมองเห็นอดีตได้ว่าควรจะนำไปประยุกต์ใช้กับอนาคตอย่างไร ด้วยเหตุฉะนั้น การศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่าง ๆ เป็นอันมาก กล่าวในส่วนของการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นนั้น การแบ่งช่วงเวลาหรือยุคต่าง ๆ ที่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ ก็นับเป็นปัญหาหรือประเด็นถกเถียงกันมาเช่นเดียวกับกรณีเรื่องการกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพดังกล่าวข้างต้น

ในการศึกษาประวัติศาสตร์แห่งชาติ ซึ่งมีขอบเขตทางด้านกายภาพอยู่อย่างแน่นอนแล้วคือการศึกษาดินแดนในบริเวณรัฐชาติปัจจุบัน การแบ่งยุคสมัยประวัติศาสตร์ที่ทำกันมาและยึดถืออย่างเหนียวแน่นก็คือการแบ่งยุคสมัยตามการเกิดและล่มสลายของศูนย์กลางอำนาจรัฐ คือ สุโขทัย อยุธยา

ธนบุรี รัตนโกสินทร์ การแบ่งเช่นนี้แม้ว่าจะยึดถืออยู่บ้างในหมู่นักประวัติศาสตร์รุ่นหลัง ๆ เพราะเห็นว่าเป็นการแบ่งตามประวัติศาสตร์ผู้นำโดยไม่คำนึงว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบต่อชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในทางเศรษฐกิจสังคมโดยรวมอย่างไร จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าในภายหลังเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยได้ก้าวหน้าไปสู่ด้านเศรษฐกิจสังคมมากขึ้น การแบ่งยุคดังกล่าวก็ได้คลี่คลายไปมาก ทั้งในส่วนของ การแบ่งยุคย่อย ๆ เพื่อการอธิบายอย่างเฉพาะเจาะจง และการขยายยุคให้ยาวนานขึ้นเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างของสังคมแทนประวัติศาสตร์ที่เน้นผู้นำแบบเก่า

ในส่วนของ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบเดิมที่ยึดเอาขอบเขตของจังหวัดหรืออำเภอเป็นหน่วยในการศึกษาก็มักนิยมแบ่งช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลง โดยอาศัยเกณฑ์แบบเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติดังกล่าวข้างต้น การแบ่งช่วงเวลาในลักษณะนี้นับว่าเป็นสิ่งที่ล้าสมัยไปแล้ว เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้พัฒนามาสู่ขอบเขตและเนื้อหาใหม่ที่เรากำลังพิจารณากันอยู่นี้ การแบ่งช่วงเวลาหรือยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในปัจจุบันจะให้ความสำคัญไปที่การเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนจำนวนมากใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ไม่ใช่แบ่งตามเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงในสถานภาพทางการเมืองของผู้นำเช่นดังที่เคยนิยมกระทำกันมา การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของ “เวลา” ดังกล่าวนี้อาศัยเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทั้งภายในและภายนอกประกอบกัน ซึ่งเป็นหน้าที่ของนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องลงไปค้นหาและกำหนดขึ้นมาโดยในแต่ละ “ท้องถิ่น” ย่อมแตกต่างกันไปตามปัจจัยที่เข้ามากำหนดและที่มีอยู่ในตัวเอง

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงหลัง ๆ ที่ให้ความสนใจในเรื่องราวของชุมชนมากยิ่งขึ้นนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่างานจำนวนมากก็ยังให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ในระดับชาติมาเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงมากเกินไป กล่าวคือแบ่งยุคสมัยต่าง ๆ ไปตามเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในศูนย์กลาง เช่น การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หรือการเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปี พ.ศ. 2504 เป็นต้น การแบ่งยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้นับว่ามีปัญหาอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกับการแบ่งยุคในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบเก่าที่กล่าวแล้ว

การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเราจะปฏิเสธปัจจัยภายนอกเหล่านั้น ในทางตรงกันข้ามจะต้องพิจารณาเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นพิเศษว่ามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อย่างไร ซึ่งก็เป็นความจริงอย่างมากกว่า การปฏิรูปการปกครองหรือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาติได้นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในบางท้องถิ่นอย่างใหญ่หลวง กรณีเช่นนี้เราก็ยังใช้ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาเป็นเงื่อนไขสำคัญในการกำหนดยุคของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบางแห่งได้ อย่างไรก็ตาม การใช้ปัจจัยดังกล่าวมาเป็นเกณฑ์ในการแบ่งยุคก็ไม้อาจใช้ได้กับทุกกรณีศึกษาไป เพราะดังที่ได้กล่าวแล้วว่า “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ นั้นมีความแตกต่างและหลากหลายเป็นอันมาก ไม่ว่าจะเป็นลักษณะเฉพาะภายในของ “ท้องถิ่น” เอง หรืออาจเกิดจากเงื่อนไขความห่างไกลจากศูนย์กลางที่ไม่เท่ากัน ตัวอย่างเช่นกรณีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในช่วงต่าง ๆ อาจมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วใน “ท้องถิ่น” แห่งหนึ่ง แต่ใน “ท้องถิ่น” อื่นอาจเกิดขึ้นในอีกลักษณะหนึ่งและ/หรือเกิดขึ้นในเวลาภายหลัง สาเหตุที่เป็นดังนี้ก็เพราะความแตกต่างของ “ท้องถิ่น” ในแต่ละแห่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะภายในและความห่างไกลไม่เท่ากันนั่นเอง เหตุฉะนั้นนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องพิจารณาช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” ที่ตัวเองศึกษาให้ดี ไม่ใช่ใช้เหตุการณ์ภายนอกมากำหนดเอาโดยอัตโนมัติ

ควรกล่าวเป็นอย่างยิ่งว่าในอีกด้านหนึ่งก็มีผู้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นจำนวนหนึ่งเช่นกันที่เน้นเหตุการณ์ภายในจนดูเหมือนว่าจะเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายโดยปฏิเสธปัจจัยภายนอกเช่นกัน กล่าวคือ เห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นเป็นเรื่องของคนในท้องถิ่น ฉะนั้นเรื่องราวของวิถีชีวิตหรือด้านอื่น ๆ ทั้งหมดจึงย่อมเกิดจากการกำหนดโดยผู้คนในท้องถิ่นเองโดยอิสระจากภายนอก การศึกษาในลักษณะนี้เรียกว่า “ประวัติศาสตร์จากภายใน” ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะหนึ่งที่ทำให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ความคิด” ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในบ้านเราเมื่อไม่นานมานี้

ความจริงแล้วความแตกต่างระหว่างนักเรียนประวัติศาสตร์ 2 กลุ่มนี้เป็นเพียงภาพลวงตาเท่านั้น กล่าวคือคูเฝิน ๆ ก็เหมือนว่าเป็นการทำงานสวนทางกันโดยสิ้นเชิง แต่แท้จริงแล้วการเน้นปัจจัยภายในและภายนอกไม่ใช่เรื่องสลักสำคัญไปกว่าต่างศึกษาเรื่องเดียวกันแต่คนละด้านของเนื้อหาเท่านั้น กล่าวคือ ต่างก็มุ่งเน้นสังคมท้องถิ่นด้วยกันทั้งสองฝ่าย ฝ่ายแรกเน้นการเปลี่ยนแปลงในระดับเหตุการณ์คือเศรษฐกิจและสังคมเป็นหลัก ขณะที่ฝ่ายหลังพยายามเข้าใจถึงความรู้สึกนึกคิดที่เป็นปฏิกริยาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นผลมาจากปัจจัยด้านต่าง ๆ นั่นเอง สาเหตุที่เกิดความแตกต่างในความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะว่าความสับสนของฝ่ายแรกให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกมากเกินไป จนดูประหนึ่งว่าถูกรอบงำโดยประวัติศาสตร์แห่งชาติจนมองไม่เห็น “ตัวตน” ของท้องถิ่น เหตุฉะนั้น “ประวัติศาสตร์จากภายใน” หรือ “ประวัติศาสตร์ความคิด” จึงเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้น แต่การเน้น

ประเด็นปัจจัยภายในดังกล่าวทำให้ดูเหมือนว่าเป็นแนวทางการศึกษาที่สวนทางกัน และอาจสร้างความสับสนแก่นักเรียนประวัติศาสตร์ขึ้นได้เช่นกัน

เราจะต้องไม่ลืมว่าอุดมคติของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือการทำความเข้าใจสังคมทั้งหมดของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ฉะนั้นการพิจารณาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านจึงมีความจำเป็นที่จะต้องพยายามหาทางไปให้ถึงแม้อาจใช้เวลาและความอดทนเช่นเดียวกับการค้นหาช่วงของความเปลี่ยนแปลงที่เป็นการสังเคราะห์ขึ้นมาจากปฏิกิริยาของทั้งปัจจัยภายในกับภายนอกซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในแต่ละท้องถิ่นดังกล่าว เหตุฉะนั้นปัจจัยทั้งภายนอกและภายในจึงมีความสำคัญที่จะทำให้เราสามารถเข้าใจในพฤติกรรมของผู้คนในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ได้ดี เพราะวิถีชีวิตของพวกเขาไม่ได้ดำเนินไปอย่างลอย ๆ หรือเป็นอิสระจากบริบทต่าง ๆ ที่แวดล้อมอยู่ หากจะต้องถูกกำหนดมาจากสังคมภายในท้องถิ่นและปัจจัยต่าง ๆ จากภายนอกที่เข้ามากระทบ และวิถีชีวิตของผู้คนใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ก็จะเป็นความเคลื่อนไหวที่เกิดจากความสัมพันธ์ซึ่งตอบโต้กันระหว่างมนุษย์กับบริบททางสังคม (ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก) ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ดังกล่าว

โดยสรุป การศึกษาแบบประวัติศาสตร์เป็นการมุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงสังคมมนุษย์ในช่วงเวลาต่าง ๆ จากอดีต โดยแสดงให้เห็นถึงกระบวนการคลี่คลายของสังคมดังกล่าวที่เกิดจากเหตุปัจจัยอันหลากหลายอันสลับซับซ้อน การศึกษาอาจจะไม่เน้นการค้นหาสาเหตุหรือผลของปรากฏการณ์หนึ่ง แต่ต้องแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเงื่อนไขหลาย ๆ อย่างที่ปรากฏและคลี่คลายอยู่ในกระบวนการเดียวกัน การแบ่งช่วงเวลาต่าง ๆ ที่จะทำให้เห็นถึงกระบวนการคลี่คลายในประวัติศาสตร์นั้นจึงไม่ใช่เหตุการณ์จากภายนอกหรือภายในสังคมนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการกำหนดอย่างตายตัว หากจะต้องแบ่งช่วงของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากปฏิกิริยาของสองส่วนมาพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ในกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงของแต่ละท้องถิ่นจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยดังกล่าวที่แตกต่างกันและส่งผลให้ท้องถิ่นต่าง ๆ มีความเปลี่ยนแปลงไม่เหมือนกัน

การหาแนวทางในการวิเคราะห์

คำกล่าวที่ว่าประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทุกผู้ทุกนามทุกสถานภาพล้วนมีอดีตทั้งสิ้น แต่ไม่จำเป็นว่าพวกเขาจะมีประวัติศาสตร์เสมอไปนั้น นับว่าเป็นความจริงที่สุด เพราะประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่เราต้องสร้างขึ้นมาโดยการอธิบายไปตาม “โครงเรื่อง” หรือประเด็นต่าง ๆ ที่ถูกกำหนดขึ้นมาตามความสนใจ ประวัติศาสตร์ชาติไทยมีโครงเรื่องที่สำคัญก็คือพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของชาติที่มีผู้นำหรือกษัตริย์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ เช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเก่าที่มีคำถามไปยังบทบาทของเจ้าเมืองหรือผู้นำ ซึ่งก็คือโครงเรื่องที่ใช้ศึกษาเพื่ออธิบายว่าท้องถิ่นดังกล่าวว่ามี

ความสำคัญหรือมีบทบาทอย่างไรในประวัติศาสตร์ชาติไทย แม้ผู้ศึกษาในสองกรณีดังกล่าวจะสำนึกอยู่ด้วยเช่นกันว่า พัฒนาการด้านต่าง ๆ ของชาติไทยหรือในชุมชนท้องถิ่นนั้นย่อมมีชีวิตของผู้คนจำนวนมากดำรงอยู่และมีบทบาทด้วยเช่นกัน แต่ตราบดีที่ยังไม่ได้พัฒนาโครงการที่เหมาะสมสำหรับอธิบายเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่เหล่านั้น พวกเขาที่เป็นแค่เพียงตัวประกอบเล็กๆ ที่ไร้ความหมาย เป็นผู้ที่มมีชีวิตอยู่ในอดีตแต่หาได้มีประวัติศาสตร์เป็นของตัวเองไม่

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันที่มุ่งเข้าใจวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาโครงการที่เหมาะสมสำหรับอธิบายบทบาทของผู้คนส่วนใหญ่ดังกล่าว จริงอยู่ในรอบประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาได้มีผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น โดยมุ่งความสนใจไปที่พัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของพวกเขา ซึ่งนับเป็นคุณูปการสำคัญที่ทำให้ประชาชนเหล่านั้นได้มีบทบาทอยู่ในประวัติศาสตร์แห่งชาติด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาดังกล่าวก็เป็นเพียงการเสนอภาพรวมอย่างกว้าง ๆ ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากกว่าจะเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่มุ่งเข้าใจความหลากหลายของสังคม ดังที่เรากำลังค้นหากันอยู่ เหตุฉะนั้นโครงการที่นำมาใช้ศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ดังกล่าวแม้จะใช้ได้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่ก็คงจะต้องพิจารณาในรายละเอียดให้เหมาะสมกับ “ท้องถิ่น” ระดับต่างๆ และความหลากหลายต่อไป

การเลือกโครงการเพื่อใช้สำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อไปนี้จะพิจารณาถึงความเป็นไปได้และสอดคล้องกับ “หน่วย” ทางกายภาพ ซึ่งจะขอแบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ ประวัติศาสตร์ชุมชน และประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน

ชุมชนเป็น “หน่วย” การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีขนาดไม่กว้างใหญ่มากนัก ดังกล่าวแล้ว และมีความเป็นไปได้มากที่จะศึกษาเนื้อหาในทุกมิติของ “ท้องถิ่น” ระดับนี้ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามเพื่อไม่ให้เกิดความสับสนในการเสนอเนื้อหาที่มีหลายด้านปะปนกัน เหตุฉะนั้นเราจึงต้องเลือกเอาโครงการประเด็นหนึ่งประเด็นใดที่เหมาะสมที่สุดมานำเสนอเป็น “แกน” หลักสำหรับร้อยเรียงให้เห็นถึงพัฒนาการของสังคมผ่านประเด็นดังกล่าวว่าได้เปลี่ยนแปลงคลี่คลายมาอย่างไร โดยมีเรื่องราวด้านอื่น ๆ เข้ามาสัมพันธ์เกาะเกี่ยวไปกับโครงการที่ถูกเลือกขึ้นมา การศึกษาประวัติชุมชนโดยผ่านโครงการประเด็นหนึ่งประเด็นใดดังกล่าวย่อมจะทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้อย่างลึกซึ้งขึ้น เพราะได้มองเห็นความ

เปลี่ยนแปลงภายใต้บริบทและเงื่อนไขต่าง ๆ ไปตามช่วงเวลาอย่างมีพลวัต อันเป็นจุดประสงค์หลักของการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้น

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับชุมชนนั้น มีโครงเรื่องให้เราเลือกเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักโดยทั่วไป กล่าวคือ “สังคม” ในชุมชนหนึ่งก็ย่อมมีกิจกรรมทั้งการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมในหลายมิติ อย่างไรก็ตาม การศึกษาในระดับชุมชนนั้นเราสามารถที่จะแยกแยะประเด็นหลัก ๆ เหล่านี้ลงไปสู่คำถามย่อย ๆ ได้อีกมาก ทั้งนี้ก็เพื่อให้มีความเหมาะสมกับ “หน่วย” ศึกษาที่มีขนาดไม่ใหญ่โตนัก และกิจกรรมหรือปฏิบัติการด้านต่าง ๆ ของสังคมก็ยังไม่เป็นระบบที่ซับซ้อนเหมือน “ท้องถิ่น” ที่ใหญ่โตกว่าหรือในระดับชาติ เหตุฉะนั้นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจึงจะต้องมองหาประเด็น โครงเรื่องที่เหมาะสมกับพื้นที่ของตัวเองให้มากที่สุด

เนื่องจากชุมชนที่เราใช้เป็น “หน่วย” ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมักกำหนดขึ้นมาจากพื้นฐานทางด้านการทำมาหากินแบบเดียวกันและ/หรือมีสังคมและวัฒนธรรมร่วมกัน การหาประเด็นสำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ชุมชนจึงควรพิจารณาจากพื้นฐานในเรื่องดังกล่าวเป็นหลัก ซึ่งในที่นี้จะเสนอตัวอย่างโครงเรื่องให้พิจารณา 2 ประเด็นคือ การจัดการทรัพยากร และ “วิถีวัฒนธรรม” หรืออัตลักษณ์

การจัดการทรัพยากร ประเด็นนี้นับว่าได้รับความสนใจมากที่สุดในการศึกษาระดับชุมชน เพราะการจัดการทรัพยากรเป็นรากฐานสำคัญในการทำมาหากินของชาวบ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ การใช้ประเด็นดังกล่าวเป็นศูนย์กลางในการศึกษานับเป็น “โครงเรื่อง” ที่จะทำให้เข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านได้ตรงเปี่ยมมากที่สุด เพราะวิถีชีวิตของประชาชนที่เปลี่ยนแปลงมาในประวัติศาสตร์นั้นก็คือการปรับตัวในด้านการจัดการทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของตัวเอง อันหมายถึงครอบครัวและชุมชนนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ก็คือประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบ้านในการทำมาหากินในระบบนิเวศน์หน่วยหนึ่ง เช่นชุมชนในหุบเขา ชุมชนชาวนา ชุมชนประมง เป็นต้น

การใช้ประเด็นการจัดการทรัพยากรมาศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจะทำให้เรามองเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในหน่วยที่ศึกษา รวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันทั้งในระดับชุมชนและกับสังคมในวงกว้างภายนอก ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปในช่วงเวลาต่าง ๆ ความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้จะมีผลทำให้การจัดการทรัพยากรเปลี่ยนไปด้วย การใช้การจัดการทรัพยากรของชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มาเป็นแกนกลางสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนต่าง ๆ จะสามารถโยนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสังคมในวงกว้างหรือกับรัฐได้ง่าย

ขึ้น เพราะสังคมในวงกว้างหรือระดับรัฐนั้นมีแนวโน้มในการเข้ามาครอบงำการใช้ทรัพยากรโดยผ่านกลไกต่าง ๆ มาทุกยุคทุกสมัยอยู่แล้ว ปัจจัยจากภายนอกดังกล่าวนี้มีผลต่อการจัดการทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตรง (วิทยา อภรณ์, 2541 : 3)

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านการจัดการทรัพยากรดังกล่าวนี้จะทำให้เรามองเห็นวิถีชีวิตของชาวบ้านใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้อย่างซับซ้อนและรอบด้านขึ้น เช่นเมื่อเราเลือกชุมชนหนึ่งชุมชนใดขึ้นมาศึกษา เมื่อทำความเข้าใจกับบริบทหรือสังคมที่แวดล้อมชุมชนดังกล่าวแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านเรื่องราวของการจัดการทรัพยากรก็อาจเริ่มจากการตั้งถิ่นฐาน การจัดการทรัพยากรในระยะแรกซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านมีความเป็นอยู่แบบยังชีพ ให้ความสำคัญต่อความสมบูรณ์ของธรรมชาติซึ่งแสดงออกโดยผ่านประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ด้วยการจัดการทรัพยากรในลักษณะนี้จะโยงให้เห็นถึงการควบคุมทางสังคมซึ่งเป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ที่สอดคล้องกับความเป็นอยู่ในชุมชน และประเด็นสำคัญที่จะต้องศึกษาต่อมาก็คือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนดังกล่าวกับสังคมภายนอกที่ใหญ่กว่าและกับรัฐ เพราะเรื่องดังกล่าวจะมีผลกระทบต่อจัดการทรัพยากรของชาวบ้านซึ่งจะคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปในช่วงเวลาต่าง ๆ อันหมายถึงการปรับตัวของชาวบ้าน โดยมองเห็นได้จากการปรับตัวในเรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งจะมีความซับซ้อนเพิ่มขึ้น เพราะมีปัจจัยและตัวแปรต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องมากยิ่งขึ้น (ดูตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้ได้จาก วิทยา อภรณ์, 2541)

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยพิจารณาผ่านเรื่องการจัดการทรัพยากรนั้นนับว่ามีความเหมาะสม เพราะทรัพยากรหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านนำมาใช้เพื่อรองรับความมั่นคงของชีวิต การศึกษาเรื่องดังกล่าวจึงเป็นการศึกษาวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยตรงและจะทำให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงได้ง่ายและชัดเจน เพราะชุมชนเหล่านี้ล้วนมีความสัมพันธ์กับภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับรัฐซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้การจัดการทรัพยากรในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอันเกิดจากการครอบงำและแย่งชิงในภายหลัง ประวัติศาสตร์ชุมชนที่ร้อยเรียงด้วยประเด็นการจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน จึงสามารถศึกษาได้โดยทั่วไปทั้งชุมชนชาวนา ชาวประมง หรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม ดังได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนนั้นมีความหลากหลายในวิถีวัฒนธรรม ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยที่ต่างกันในแต่ละถิ่น ชุมชนเหล่านี้ได้แก่ชุมชน “ชายขอบ” ต่าง ๆ ซึ่งมี “วิถีวัฒนธรรม” หรือ “อัตลักษณ์” เฉพาะตัว เช่น ชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ หรือชุมชนที่ห่างไกลโดดเดี่ยวตามป่าเขาหรือเกาะแก่ง ด้วยเงื่อนไขเฉพาะเหล่านี้ ชุมชนดังกล่าวซึ่งมีวิถีวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปจากสังคมส่วนใหญ่ ซึ่งแสดงให้เห็นตัวตนของ “ท้องถิ่น” จนกลายเป็น “อัตลักษณ์” ที่คนในชุมชนรู้สึกหรือ

คนจากภายนอกมองเห็นได้ แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในลักษณะนี้จะสามารถทำได้โดยผ่านประเด็นเรื่องการจัดการทรัพยากรเหมือนกับชุมชนอื่น ๆ โดยทั่วไป แต่ “โครงเรื่อง” ที่เหมาะสมกับการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของชุมชนประเภทหลังก็อาจไม่มีอะไรเหมาะสมไปกว่าตัวตนในวิถีวัฒนธรรม หรือ “อัตลักษณ์” ของพวกเขาตัวเอง

วิถีวัฒนธรรม การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านประเด็นนี้สามารถใช้ได้กับชุมชนชายขอบซึ่งมักตั้งอยู่ในพื้นที่ห่างไกลที่อิทธิพลภายนอกหรือรัฐเข้าไปไม่ถึงได้ยาก วิถีวัฒนธรรมของชุมชนเหล่านี้จึงไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงหรือปรับเปลี่ยนมาอย่างช้า ๆ อย่างไรก็ตาม ในที่สุดจากการพัฒนาของรัฐอย่างเข้มข้นในช่วงสี่ทศวรรษมานี้ก็มีผลให้ชุมชนดังกล่าวต้องปรับตัวอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านวิถีวัฒนธรรมหรือการปรับเปลี่ยน “อัตลักษณ์” จะทำให้เราเข้าใจชุมชนได้อย่างซับซ้อนและรอบด้านเช่นเดียวกัน การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านวิถีวัฒนธรรมหรือ “อัตลักษณ์” ก็อาจเริ่มต้นจากการอธิบายบริบทที่แวดล้อมชุมชนที่จะศึกษา จากนั้นจึงจะแสดงให้เห็นลักษณะทางกายภาพของชุมชน ตลอดจนการอพยพตั้งถิ่นฐาน และเรื่องราวต่อมาก็คือการศึกษาก็จะสามารถเห็นตัวตนของชุมชนหรือวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมได้โดยโยงอธิบายจากประเด็นดังต่อไปนี้

การเมืองการปกครอง ชุมชนจัดตั้งการปกครองภายในอย่างไร มีความสัมพันธ์กับภายนอกและรัฐในระดับไหนอย่างไร เช่นเป็นอิสระหรือถูกปกครองโดยผ่านผู้นำทางประเพณี

เศรษฐกิจ ชุมชนทำมาหากินอย่างไร ยังชีพแบบไหน เพราะปลูก หาของป่า จับสัตว์น้ำ แลกเปลี่ยนกับใคร มีความตึงเครียดทางการใช้ทรัพยากรหรือไม่ แก้ไขอย่างไร อำนาจ สิทธิในทรัพยากรเป็นอย่างไร แสดงออกทางความเชื่อหรือพิธีกรรมอย่างไร

สังคมวัฒนธรรม ชุมชนเกาะเกี่ยวกันอย่างไร รูปแบบของพิธีกรรม ระบบความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยม เป็นอย่างไร การจัดระบบความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่าง ๆ เป็นอย่างไร อะไรเป็นตัวกำหนดสิ่งเหล่านี้

การอธิบาย วิถีวัฒนธรรม หรือ “อัตลักษณ์” ของชุมชนโดยมองผ่านเรื่องราวดังกล่าว จะทำให้เราสามารถมองเห็นตัวตนของชุมชนดังกล่าวว่ามีลักษณะโดดเด่นอย่างไร เช่น เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ “หมู่เหนือ” หรือ “ชาวเกาะ” ที่ห่างไกลความเจริญล้ำสมัยเป็นต้น วิถีวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงตัวตนของชุมชนเหล่านี้ย่อมจะต้องเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปในช่วงเวลาต่าง ๆ นั่นก็ย่อมหมายถึงเกิดจากการปรับตัวของชาวบ้านที่เป็นปฏิริยากับปัจจัยทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามากระทบ นักเรียนประวัติศาสตร์ซึ่งจะต้องอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของวิถีวัฒนธรรมดังกล่าวว่าคลี่คลายไป

อย่างไร ก็สามารถนำเสนอโดยการมองผ่านวิถีทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่แปรรูปไปสู่ลักษณะใหม่ในช่วงเวลาต่าง ๆ ซึ่งอาจเป็นการปรับตัวให้ทันสมัย หรือเป็นการตอบโต้ “ความเจริญ” ที่รุกเข้าไป ซึ่งเหล่านี้ล้วนมีความซับซ้อนอันเกิดจากบริบท สถานภาพของผู้คน และเงื่อนไขต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลาดังกล่าว การใช้ วิถีวัฒนธรรมหรือ “อัตลักษณ์” มาอธิบายการคลี่คลายของประวัติศาสตร์ชุมชนโดยมองผ่านเรื่องราวต่าง ๆ ดังกล่าวมา ก็จะเห็นได้ว่าสามารถทำให้เราเข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านใน “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้อย่างรอบด้านและชัดเจนเช่นเดียวกับการมองจากการจัดการทรัพยากรที่กล่าวแล้ว โครงเรื่องทั้งสองแม้จะแตกต่างกันแต่ก็มุ่งไปสู่เป้าหมายเดียวกัน เหตุฉะนั้นนักเรียนประวัติศาสตร์จึงจะต้องเลือกโครงเรื่องที่เหมาะสมเพื่ออธิบายชุมชนที่ศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับชุมชนเป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหาและทำได้โดยไม่ยากนัก การเลือกโครงเรื่องหรือ “แกน” สำหรับที่จะให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเข้ามาเกาะเกี่ยวอย่างมีประสิทธิภาพนั้น มีความจำเป็นอย่างมากที่ผู้ศึกษาจะต้อง “รู้จัก” ชุมชนที่ตนเองสนใจพอสมควร ฉะนั้นผู้ที่อยู่ในท้องถิ่นจึงอาจสามารถศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนของตนหรือชุมชนอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงได้ดี โดยในขั้นแรกผู้ศึกษาจะต้องเริ่มมองหาลักษณะเด่นของชุมชน ซึ่งอาจเห็นได้จากปัญหาต่าง ๆ ที่ชุมชนกำลังประสบอยู่ในปัจจุบัน เพราะชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในปัจจุบันกำลังถูกกระทำจากการเข้ามาของรัฐและทุนอย่างหนัก ปัญหาหรือการปรับตัวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนย่อมเป็นผลพวงมาจากบริบททางประวัติศาสตร์ทั้งสิ้น อุบัติการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนจึงเป็นกุญแจสำคัญที่จะไขไปสู่อดีตได้ดี อย่างไรก็ตาม นักเรียนประวัติศาสตร์ก็ต้องไตร่ตรองให้ดีซึ่งเกิดจากการศึกษาในเบื้องต้นเป็นสำคัญ และจะต้องไม่ลืมว่านอกเหนือจาก การจัดการทรัพยากร และ วิถีวัฒนธรรม แล้วก็ยังมิโครงเรื่องอื่น ๆ อยู่อีกที่เหมาะสมจะใช้เป็น “แกน” สำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ชุมชนได้เช่นกัน

ประเด็นสำคัญที่ควรจะต้องกล่าวต่อเนื่องกันไปก็คือ เราจะแบ่งช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงหรือ “ยุค” ของประวัติศาสตร์ชุมชนได้อย่างไร

แน่นอนเหลือเกินว่าการแบ่งยุคประวัติศาสตร์ชุมชนไปตามความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์แห่งชาตินั้นเป็นเรื่องที่ไม่สมเหตุผลผลอีกต่อไป เพราะดังที่ได้กล่าวแล้วว่าชุมชนย่อมมีวิถีวัฒนธรรมที่เป็นของตัวเอง แม้ปฏิเสธไม่ได้ว่าชุมชนต่าง ๆ ย่อมสัมพันธ์กับภายนอกตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปจนถึงระดับรัฐ และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จากภายนอกย่อมมีผลกระทบต่อชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ถ้าเราเอาช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชุมชนไปผูกติดอยู่กับ “เวลา” ของประวัติศาสตร์แห่งชาติ ก็จะทำให้วิถีวัฒนธรรมที่ศึกษาหมดความหมายลงไป เพราะจะมองไม่เห็น

รายละเอียดของชีวิตที่โดดเด่นอยู่ในท่ามกลางบริบทที่กว้างใหญ่กว่ามีความหลากหลายและต่อผู้คิดค้น อยู่ในสายธารของประวัติศาสตร์แห่งชาติอย่างไร

การแบ่งช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ชุมชนจึงจะต้องกำหนดขึ้นมาจากการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในชุมชนซึ่งก็ย่อมหมายถึงว่าปัจจัยทั้งภายในและภายนอกได้มีส่วนกำหนดให้วิถีชีวิตในแต่ละช่วงเวลาดำเนินไปอย่างไร ช่วงเวลาดังกล่าวอาจสอดคล้องหรือแตกต่างกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ระดับภูมิภาคหรือระดับชาติก็ได้ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์จะต้องเป็นผู้กำหนดขึ้นมาเองภายหลังที่ได้ศึกษาข้อมูลจากชุมชนที่ตนเองสนใจในระดับหนึ่งมาแล้ว

โดยปกติแล้วการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในสังคมไทยนั้นสามารถอธิบายย้อนไปได้ประมาณ 100 ปี เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวเราสามารถหาหลักฐานต่าง ๆ จากชุมชนได้ รวมทั้งหลักฐานจากภายนอกก็จะช่วยเสริมให้เรื่องราวของวิถีวัฒนธรรมที่เราต้องการรู้มีความกระจ่างมากขึ้น ทั้งนี้ก็ต้องเข้าใจด้วยว่าการศึกษาย้อนไปไกลกว่า 100 ปี ก็สามารถทำได้หากมีหลักฐานหลงเหลืออยู่เพียงพอ แต่ในที่นี้เราจะยึดเอาเวลาในช่วง 100 ปีโดยประมาณเป็นเกณฑ์เพื่อทำความเข้าใจในประเด็นการเปลี่ยนแปลงร่วมกัน

ในช่วงประมาณ 100 ปี นับเป็นเวลาที่ยาวนานพอสมควรและเพียงพอที่จะอธิบายพัฒนาการของชุมชนหนึ่ง ๆ ที่เราเลือกศึกษาเพื่อให้ทราบว่าวิถีชีวิตของผู้คนใน “ท้องถิ่น” ดังกล่าวได้สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร การศึกษาที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ชุมชนได้อย่างถ่องแท้ย่อมหมายถึงว่าเราสามารถที่จะอธิบายกระบวนการคลี่คลายของสังคมดังกล่าวได้อย่างแจ่มชัดว่าชาวบ้านได้ผ่านประสบการณ์อะไรมาบ้างในแต่ละช่วงเวลา และพวกเขาได้ปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชีวิตได้อย่างไร มีความรู้หรือภูมิปัญญาอะไรบ้างที่ช่วยให้พวกเขาสามารถสืบทอดความเป็นชุมชนมาจวบจนปัจจุบัน

เนื่องจาก “หน่วย” หรือขอบเขตของประวัติศาสตร์ชุมชนนั้นไม่กว้างขวางมากนัก รวมทั้งมักตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน สภาพดังกล่าวจึงย่อมอ่อนไหวให้แก่การเปลี่ยนแปลงได้ง่าย เพราะในช่วงเวลาอันยาวนานประมาณ 100 ปีนั้นย่อมมีเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในมาพ้องพานกระทบทั้งโดยตรงและโดยอ้อมให้ชีวิตในชุมชนต้องปรับตัวอยู่ตลอดเวลา เหตุการณ์หลาย ๆ อย่างเช่น น้ำท่วม ไฟไหม้ หรือการนำพืชพันธุ์ใหม่มาปลูกในหมู่บ้านอาจมีผลกระทบต่อวิถีวัฒนธรรมอย่างมาก ในขณะที่เรื่องราวดังกล่าวอาจไม่เกี่ยวข้องหรือมีผลต่อสังคมในหน่วยที่ใหญ่กว่าหรือไม่กระทบเลยในกรณีของประวัติศาสตร์ภูมิภาค ในทางตรงกันข้าม เหตุการณ์หลายอย่างที่เกิดขึ้นภายนอกก็อาจมี

ความสำคัญต่อชุมชนน้อยกว่าสิ่งใกล้ตัวที่ชาวบ้านได้สัมผัสหรือได้รับผลกระทบโดยตรงดังกล่าว เหตุฉะนั้น การแบ่งช่วงเวลาความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชุมชนในบางกรณีจึงต้องให้ความสำคัญไปที่ปัจจัยเพียงบางประการอันมีผลกระทบโดยตรงต่อชะตากรรมของชุมชน ซึ่งหมายถึงความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตในช่วงเวลาระยะหนึ่งต่อมาอันเป็นผลโดยตรงมาจากปัจจัยดังกล่าว

ด้วยลักษณะพิเศษของ “ท้องถิ่น” ในระดับชุมชนดังที่ได้กล่าวมา การแบ่งช่วงเวลาจึงมี “อิสระ” จากความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างในระดับชาติ กล่าวคือ ประวัติศาสตร์ชุมชนจะมีสีสันและพลังได้ก็ต่อเมื่อสามารถมองเห็นพลวัตของวิถีชีวิตที่เกิดจากการต่อสู้ดิ้นรนโดยเอกเทศในแต่ละชุมชนที่ศึกษา เหตุฉะนั้น การพิจารณาในรายละเอียดของยุคต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ชุมชนจึงมีความจำเป็นไม่น้อยไปกว่าการมองหาโครงเรื่องมาใช้อธิบาย เพราะถ้าเราไม่สามารถค้นหาลักษณะเฉพาะของชุมชนในเรื่องนี้ได้แล้ว เรื่องราวของประชาชนก็จะเพียงเป็นส่วนประกอบเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เสริมประวัติศาสตร์แห่งชาติให้มีรายละเอียดมากขึ้น ซึ่งก็เป็นประวัติศาสตร์ที่จัดชุดไว้ความหมายแก่ผู้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ อีกต่อไป

การศึกษาประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

ในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนมีความเป็นไปได้มากและกำลังเป็นที่นิยมกันอยู่ในปัจจุบัน เพราะมีแนวทางที่เข้าถึงได้ไม่ยากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการทำงานของนักวิชาการหนุ่มสาวผู้กระตือรือร้นในหลาย ๆ สาขาวิชา ในทางตรงกันข้าม ประวัติศาสตร์ในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นกลับมีผู้ให้ความสนใจศึกษาน้อยกว่า ทั้งที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งยวดและกล่าวถึงกันมานานแล้วในสังคมไทย

การศึกษาประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่นนั้น ถือได้ว่าเป็นการศึกษาสังคมในระดับที่เป็นท้องถิ่นจริง ๆ อย่างสมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นหน่วยที่สะท้อนความเป็นท้องถิ่นย่อย ๆ ในสังคมไทยได้ดี ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจและช่วยยกระดับฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้สูงขึ้น อันหมายถึงการเคารพบทบาทของประชาชนที่จะอยู่ร่วมในประวัติศาสตร์แห่งชาติได้อย่างมีศักดิ์ศรี การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้จึงอาจเป็นทางออกแก่การศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ที่มีผู้พยายามแสวงหาอยู่ได้ทางหนึ่ง เพราะเป็นการศึกษาใน “ท้องถิ่น” ที่มีขอบเขตอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่พอสมควร มีเอกภาพที่สามารถทำให้มองเห็นกิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกด้านของประชาชนได้อย่างมีเนื้อหนัง และเมื่อเราสามารถศึกษาในพื้นที่ต่าง ๆ ครอบคลุมไปทั่วประเทศแล้ว ก็จะช่วยให้การสร้าง “ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” มีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนในอีกด้านหนึ่งก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติในความหมายที่ว่าชาติก็หมายถึงที่รวมของท้องถิ่นอันหลากหลาย และด้วยขนาดพื้นที่ที่กว้างขึ้นกว่าชุมชน รวมทั้งมีเอกภาพในระดับหนึ่งนี่เองที่เปิดโอกาสให้เราสามารถสร้างประวัติศาสตร์ในระดับที่จะเผยให้เห็นประสบการณ์ต่างๆด้านของประชาชนตามที่หลายฝ่ายคาดหวัง แต่ปัญหาก็มีอยู่ว่า อะไรคือ โครงเรื่องที่เหมาะสมสำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้ให้มีประสิทธิภาพได้ เพราะดูเหมือนว่ากิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกเรื่องของสังคมจะมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันเลย (ในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นย่อมมีการจัดตั้งทางสังคมที่มีระบบซับซ้อนทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมและมีคุณภาพเพียงพอที่จะดำรงและสืบทอดต่อมาเป็นเวลานาน ๆ ได้) ด้วยเหตุดังนั้น นับว่าเป็นการยากที่เราจะอธิบายพัฒนาการของสังคมท้องถิ่นระดับนี้ให้ได้ครบถ้วนโดยไม่มีกรอบโครงเรื่องที่ตีพอ เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องอาศัยความพยายามและความรู้ในหลาย ๆ ลักษณะประกอบกัน อย่างไรก็ตาม เพื่อให้บรรลุเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นักเรียนประวัติศาสตร์สามารถศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนได้โดยมีแนวทางอย่างน้อยใน 2 ลักษณะที่สัมพันธ์กัน คือ

1. ศึกษาเน้นเฉพาะเรื่อง
2. ศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history)

การศึกษาเน้นเฉพาะเรื่อง นับเป็นการศึกษาที่มีลักษณะใกล้เคียงกับกรณีของประวัติศาสตร์ชุมชนดังที่ได้กล่าวแล้ว ความแตกต่างอยู่ที่ว่าในกรณีแรกนั้นศึกษาในชุมชนเดียว ส่วนกรณีหลังต้องศึกษาทั้ง “ระบบ” ที่อยู่ในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นเดียวกัน การเลือกศึกษาเฉพาะเรื่องนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละคน เช่น ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม หรือ ระบบนิเวศน์ หรืออาจศึกษาประเด็นหนึ่งประเด็นใดในระบบดังกล่าวก็ได้ เช่น เรื่องการแลกเปลี่ยนค้าขาย การจัดการน้ำ ความสัมพันธ์ทางสังคม หรือประเด็นทางด้านความเชื่อความคิดต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนสามารถนำไปใช้ศึกษาได้ทั้งสิ้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนนี้เปิดโอกาสให้นักวิชาการในหลาย ๆ สาขาเข้ามาศึกษาอันเป็นพื้นฐานสำคัญให้เกิดการเชื่อมโยงความรู้เข้าด้วยกัน ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีพื้นที่กว้างขึ้นนี้ แม้ว่าเราจะเลือกเนื้อหาเพียงด้านหนึ่งด้านใด แต่ผู้ศึกษาก็ควรสำนึกอยู่ตลอดเวลาว่า “แม้เราจะแยก ‘ระบบ’ ของการจัดตั้งออกเป็นส่วนๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่ว่าเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา ฯลฯ ก็ล้วนมีความสัมพันธ์กันเองอย่างแนบแน่น คำถามอาจเจาะลึกไปที่บางด้านของการจัดตั้ง แต่กิจกรรมที่คนศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้น โดด ๆ แต่เกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ ตลอดเวลา” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530

ก.: 4-5) ความสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีความสำคัญในเรื่องดังกล่าวนี้จะทำให้เราสามารถอธิบายพัฒนาการด้านที่เลือกให้สัมพันธ์สอดคล้องกับเนื้อหาเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้ และถ้าทำได้กลมกลืนก็จะส่งผลให้เรื่องที่ศึกษามีน้ำหนักมากขึ้น เช่น สามารถอธิบายได้ว่าพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์ของผู้คนอย่างไร หรือการเมืองเกี่ยวข้องกับการแบ่งชนชั้นทางสังคมอย่างไร งานศึกษาเรื่องท้องถิ่นในลักษณะนี้มีพบมากขึ้นในสาขามานุษยวิทยาระยะหลัง ๆ ส่วนทางด้านประวัติศาสตร์นั้นมีตัวอย่างของวิธีวิทยาที่ดีเยี่ยมในงานประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ (คูนิชิ เอียวสรีวงศ์, 2525)

การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) นับเป็นเรื่องที่ยังอยู่ในอุดมคติของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย เพราะยังไม่ปรากฏว่ามีงานชิ้นไหนเลยที่สามารถทำได้ กล่าวคือเป็นการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมหรือปฏิบัติการในทุก ๆ ด้านของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ อย่างมีพลวัต เนื้อหาดังกล่าวนอกจากจะมองเห็นในระดับโครงสร้างแล้วก็ยังคงต้องเปิดพื้นที่ให้มีรายละเอียดของวิถีชีวิตทุกแง่มุมที่ตัวละครย่อย ๆ จำนวนมากมีโอกาสได้แสดงตัวเองบนหน้าประวัติศาสตร์ นอกจากนี้การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดก็จะต้องคำนึงถึงอิทธิพลของสภาพแวดล้อมต่าง ๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่ที่ศึกษาด้วย และท้ายที่สุดเรื่องราวดังกล่าวทั้งหมดนี้มีการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปอย่างไร

จะเห็นได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้นมีความซับซ้อนเป็นอย่างมากและต้องอาศัยความรู้ในหลาย ๆ สาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง กล่าวกันว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้คือทางออกอย่างหนึ่งของปัญหาการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วไปนั้นเป็นวิชาที่ค่อนข้างทะเยอทะยาน กล่าวคือ นิยามว่าทุกอย่างที่เป็นประสบการณ์ของมนุษย์ในมิติของเวลาเป็นเรื่องของประวัติศาสตร์หมด แต่ในทางปฏิบัตินั้นทำได้ยาก เราจึงมักได้ยินการแบ่งประวัติศาสตร์ออกเป็นส่วน ๆ เช่น ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สงคราม เป็นต้น การทำเช่นนี้ดูเสมือนว่ากิจกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมาจะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันแต่อย่างใด ครั้นต่อมาเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์เริ่มให้ความสนใจกับประวัติศาสตร์แบบองค์รวมหรือประวัติศาสตร์ทั้งหมดมากขึ้น การกำหนดหน่วยการศึกษาระดับ “ท้องถิ่น” ที่เล็กลงกว่าระดับชาติมากจึงเป็นทางออกให้นักประวัติศาสตร์มีโอกาสศึกษาไปตามกรอบที่ตัวเองสนใจได้ง่ายขึ้น เพราะหน่วยที่เล็กลงนี้จะช่วยให้สามารถจัดการกับหลักฐานและอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างครอบคลุมมีประสิทธิภาพมากกว่าในระดับชาติ

อย่างไรก็ตาม แม้ปฏิเสธไม่ได้ว่า “หน่วย” ที่เล็กลงนี้เป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด แต่เรื่องสำคัญที่จะต้องค้นหาต่อไปก็คือเราจะใช้โครงเรื่องอะไรเพื่อตั้งคำถามสำหรับสร้างประวัติศาสตร์ที่เป็นประสบการณ์ร่วมกันของคนทั้งหมดใน “ท้องถิ่น” ที่ศึกษา เพราะประวัติศาสตร์ทั้งหมดไม่ได้หมายความว่า เป็นการรวมหลักฐานข้อมูลจำนวนมากครอบคลุมกิจกรรมทุกด้านเข้าไว้ด้วยกัน แต่ย่อมหมายถึงการหาโครงเรื่องที่เหมาะให้หลักฐานข้อมูลดังกล่าวมาเกาะเกี่ยวขึ้นอย่างเป็นระบบในกรอบที่วางไว้อย่างมีประสิทธิภาพ ในที่นี้จะทดลองเสนอกรอบโครงเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดไว้เบื้องต้นเป็น 2 กรอบใหญ่ ๆ ซึ่งสัมพันธ์ต่อเนื่องกันคือ 1. การศึกษาผ่านความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น และ 2. ศึกษาในลักษณะของประวัติศาสตร์แบบองค์รวม (holistic)

ความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น นับเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนดังได้กล่าวมาแล้ว นักเรียนประวัติศาสตร์สามารถอาศัยกรอบดังกล่าวมาขยายไปสู่โครงเรื่องย่อย ๆ ที่แสดงให้เห็นถึง “ตัวตน” หรือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ “ท้องถิ่น” ได้ และจากโครงเรื่องดังกล่าวนี้เราก็สามารถที่จะมีพื้นที่ให้ชีวิตชาวบ้านจำนวนมากได้เปิดเผยตัวเองออกมา ฉะนั้นคำถามเกี่ยวกับความเป็นเอกภาพของท้องถิ่นจึงน่าจะมีความเหมาะสมเป็นอันดับแรกในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด

โครงเรื่องย่อยที่จะตอบคำถามความเป็นเอกภาพของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ในอีกด้านหนึ่งก็คือลักษณะพื้นฐานของสังคมที่เรามักละเลยไป เพราะไม่ใช่เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่เป็นความเคลื่อนไหว หากหมายถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมอันเป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์ที่มีความต่อเนื่องยาวนานมาพอสมควร สิ่งเหล่านี้เองที่ช่วยให้สังคมท้องถิ่นมีตัวตนชัดเจนและสืบทอดต่อมาได้ ในที่นี้จะเสนอโครงเรื่องย่อยไว้เพียงบางประเด็นเพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับช่วยกันพิจารณา

ประเด็นแรก สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

ใน “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายชุมชน ย่อมมีความเป็นเอกภาพทางด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์อยู่ในระดับหนึ่งอย่างแน่นอน ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์จะต้องอธิบายให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นพื้นฐานเสียก่อน เช่น ภูเขา แม่น้ำ ทุ่งราบ ทะเล เป็นต้น การกล่าวถึงเรื่องราวเหล่านี้ผู้ศึกษาจะต้องอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนอย่างไรด้วย ไม่ใช่กล่าวลอย ๆ อย่างไม่รู้ชีวิตที่มักนิยมทำกันในบทแรก ๆ ของวิทยานิพนธ์หรืองานวิจัยที่เราัมักพบเห็นบ่อย ๆ การศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ที่มีชีวิตนี้จึงเผยให้เห็นโลกของชาวบ้านในมิติของการพึ่งพิงธรรมชาติ

การตั้งชุมชนที่ถูกกำหนดจากสภาพแวดล้อมซึ่งจะมีผลให้ลักษณะของการทำมาหากินแตกต่างกันไป แต่ชุมชนที่หลากหลายเหล่านี้ก็ดำรงอยู่ในความเป็นเอกภาพของระบบนิเวศน์ใน “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ได้

ประเด็นที่สอง วัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ (Material Culture)

ใน “ท้องถิ่น” หนึ่งในที่เราศึกษาย่อมมีวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ อันเป็นผลมาจากความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ของชาวบ้านที่ได้สืบทอดสร้างสรรค์กันมา รวมทั้งเป็นสิ่งที่ได้รับจากภายนอกนำมาดัดแปลงประยุกต์ให้เข้ากับลักษณะสังคมในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้นับตั้งแต่ลักษณะของบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า การแต่งตัว หัตถกรรมต่าง ๆ ตลอดจนถึงการก่อสร้างศาสนสถาน การกล่าวถึงเนื้อหาเหล่านี้ก็จะทำให้ประวัติศาสตร์ของประชาชนมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นและยังสะท้อนถึงลักษณะเฉพาะของ “ท้องถิ่น” ที่เรากำลังศึกษาได้อีกทางหนึ่ง

ประเด็นที่สาม การจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization)

ใน “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนย่อมมีการจัดตั้งหรือจัดระเบียบทางสังคมอยู่อย่างชัดเจนและเราสามารถมองเห็นได้ในหลายลักษณะประกอบกัน ซึ่งโดยมากเป็นเรื่องของความสัมพันธ์แบบต่าง ๆ ที่ผูกร้อยให้สังคมมีความเป็นปึกแผ่นและมีพลังในการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้ เช่น การผูกเกลือ-ดอง การผูกเสี่ยว ความสัมพันธ์ทางเพศ การเกณฑ์แรงงาน ระบบยุติธรรมและกฎหมาย ฐานะและบทบาทสตรี เป็นต้น การอธิบายประวัติศาสตร์ของประชาชนโดยผ่านประเด็นเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจ ทำให้เห็นมิติใหม่ ๆ ของประวัติศาสตร์ประชาชนที่มักถูกมองข้ามทิ้ง ๆ เป็นเรื่องที่ไม่อยากหากเราตั้งประเด็นคำถามที่เหมาะสม

ยังมีโครงเรื่องย่อยอื่น ๆ อีกที่วางอยู่ในกรอบเรื่องความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น ซึ่งช่วยให้เรานำวิถีชีวิตชาวบ้านเข้าไปเกาะเกี่ยวได้อย่างเป็นระบบ และเมื่อสามารถทำได้ในหลาย ๆ มิติแล้วเราก็จะมองเห็นชีวิตของผู้คนหรือผู้ต่ำต้อยทั้งหลายได้ว่าแท้จริงแล้วพวกเขาก็มีประวัติศาสตร์เช่นกัน หากได้มีเพียงอดีตอย่างเดียวไม่ และเป็นผู้มีบทบาทอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของท้องถิ่นและอาจส่งผลไปสู่ระดับชาติก็ได้ (ดูตัวอย่างการศึกษาในเรื่องนี้ได้ใน Reid, 1988)

ปัญหาอย่างหนึ่งของการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ก็คือ ภาพชีวิตที่ได้เห็นนั้นมักเป็นภาพนิ่ง กล่าวคือทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงได้ยาก อย่างไรก็ตาม โดยธรรมชาติของเรื่องราวประเด็นดังกล่าวย่อมมีความเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ อยู่แล้ว เหตุฉะนั้นจึงจะต้องสร้างองค์ความรู้เหล่านี้ไว้เป็นพื้นฐานที่จะบอกตัวตนของท้องถิ่นเสียก่อน เพราะตัวละครทั้งหลายจะได้มีพื้นที่ในประวัติศาสตร์ในฐานะตัวแสดงหลัก และเมื่อการศึกษามาถึงขั้นที่สอง คือการแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายของ

กิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม ชีวิตของผู้คนเหล่านั้นก็จะเข้ามาพ้องพานกับความเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างในช่วงเวลาต่าง ๆ ได้อีกครั้งอย่างเหมาะสม และจะเกิดภาพในเชิงเปรียบอีกด้วย

ประวัติศาสตร์แบบองค์รวม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ในอีกด้านหนึ่งก็คือการพิจารณาความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในกรอบของประวัติศาสตร์แบบองค์รวมอันหมายถึงการอธิบายกิจกรรมหรือประสบการณ์ทั้งหมดของท้องถิ่นให้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์หรือมีผลถึงกันในแต่ละช่วงเวลานั้นเอง การศึกษาไปตามกรอบดังกล่าวนี้แตกต่างไปจากการศึกษาที่เน้นเฉพาะเรื่องในแง่ที่ว่า ประวัติศาสตร์แบบองค์รวมนั้นจะให้ความสำคัญกับกิจกรรมทุกด้านอย่างเท่าเทียมกัน การศึกษาเรื่องหนึ่งเรื่องใดจะส่งผลไปสู่ประเด็นอื่น ๆ ในลักษณะที่ส่องทางให้แก่กันและกันซึ่งจะทำให้ห้วงความรู้ที่ได้มีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตามแม้จะให้ความสำคัญกับทุก ๆ เรื่องอย่างเท่าเทียมกันแต่การศึกษาทางประวัติศาสตร์นั้นในที่สุดเราก็ต้องมีประเด็นหนึ่งประเด็นใดมาใช้อธิบาย “นาร่อง” เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายของสังคมมิติหนึ่งมิติใดก่อน จากนั้นจึงจะได้นำเสนอเนื้อหาด้านอื่น ๆ ที่สัมพันธ์สอดคล้องกันดังกล่าวแล้ว ด้วยเหตุดังนั้น การหาโครงเรื่องนาร่องจึงมีความสำคัญ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์สามารถกำหนดขึ้นมาได้เองหลังจากที่ทำงานอย่างหนักโดยศึกษาในทุก ๆ กิจกรรมของสังคมในท้องถิ่นที่ตนสนใจแล้ว ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคก่อนสมัยใหม่ (ดินแดนแห่งนี้อาจจัดได้ว่าเป็น “ท้องถิ่น” แห่งหนึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์เอเชียหรือระดับโลก) มิงงานวิจัยที่พยายามมองการเปลี่ยนแปลงของดินแดนนี้เป็นองค์รวมโดยใช้ประเด็นด้านการค้าทางทะเลมาอธิบายในฐานะปัจจัยหลักที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ ตามมา เช่น การเมือง สังคมวัฒนธรรม ศาสนา ฯลฯ แม้ว่าการศึกษานี้จะครอบคลุมในอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่และได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ถึงความเป็นเอกภาพและประเด็นอื่น ๆ อยู่พอสมควร แต่ก็นับว่าเป็นงานบุกเบิกที่สำคัญที่สามารถนำเอาแนวคิดมาประยุกต์ใช้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ในระดับหนึ่ง (ดู Reid, 1992)

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับเครือข่ายชุมชนนี้ ประเด็นที่ใช้ นาร่องเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นองค์รวมที่เราจะพิจารณาและให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ การเมือง การปกครองของท้องถิ่น ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากศูนย์กลางนับตั้งแต่การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนนี้น่าจะอยู่ในระยะประมาณ 100 ปี ซึ่งเป็นระยะที่รัฐไทยได้ขยายอำนาจไปสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เป็นจริงในทางปฏิบัติมากยิ่งขึ้นตามลำดับ การขยายอำนาจดังกล่าวนี้อาจมีผลกระทบต่อท้องถิ่นในระดับย่อย ๆ

ไม่เท่ากัน แต่สำหรับ “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนที่เรากำลังพิจารณากันอยู่นี้ เป็นที่ยอมรับกันว่า อิทธิพลของส่วนกลางมีผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองการปกครองของท้องถิ่นอย่างใหญ่หลวง และทำให้กิจกรรมด้านอื่น ๆ ต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเราจะแบ่งยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนไปตามเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชาติ หากเพียงต้องการย้ำให้เห็นว่า ปัจจัยภายนอกในเรื่องนี้มีความสำคัญซึ่งเราจะต้องนำมาพิจารณาอย่างละเอียดเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นระดับที่กว้างใหญ่ขึ้นนี้ ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าหมายถึงการคลี่คลายในระดับโครงสร้างของวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่นั่นเอง

บทส่งท้าย

ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน

เราจะเห็นได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในรอบประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาได้พัฒนาไปอย่างสืบเนื่องและก้าวหน้ามากขึ้นตามลำดับ โดยการศึกษาที่มีแนวโน้มจากรื่องราวของเมืองประวัติศาสตร์สำคัญ ไปสู่เนื้อหาต่าง ๆ ในระดับชุมชนหมู่บ้านที่ยึดเอาประชาชนธรรมดาเป็นศูนย์กลาง เพื่อเข้าใจในความหลากหลายของวิถีชีวิตตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็น “ชาติไทย” ในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงย่อมหมายถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง

ในอดีตนั้น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้มีความสำคัญในฐานะที่ช่วยสร้างเอกภาพและความมั่นคงให้กับรัฐและศูนย์กลางของชาติไทยในการเผชิญกับจักรพรรดินิยม ตลอดจนเพื่อต่อต้านลัทธิความเชื่อที่เป็น “ศัตรูของแผ่นดิน” และดูเหมือนว่าบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีความสำคัญและประสบความสำเร็จด้วยดีที่ช่วยให้ผู้คนในชาติเกิดความสามัคคีและพากภูมิใจในท้องถิ่นตัวเองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยอันยิ่งใหญ่และเก่าแก่ บทบาทเช่นนี้ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอาจจะมีผลสอดคล้องกับยุคสมัยและบริบทต่าง ๆ ของสังคมไทยที่ผ่านมา จึงเห็นว่าการศึกษาในลักษณะเดิมดังกล่าวจะมีปัญหาอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไม่เห็นพลังของชีวิตประชาชนส่วนใหญ่ว่ามีส่วนผลักดันประวัติศาสตร์ของชาติอย่างไร แต่ข้อผิดพลาดเหล่านี้ก็สามารถอธิบายได้และนับเป็นข้อจำกัดของยุคสมัยที่น่าเห็นใจ

แต่ในปัจจุบัน บริบทต่าง ๆ ในสังคมไทยไม่ได้มีลักษณะเช่นเดิมอีกแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจสังคม การเมือง และสภาพแวดล้อมอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ ในลักษณะเป็น “การทำลาย” ต่อวิถีชีวิตของชุมชนดั้งเดิมที่ไม่อาจจะต้านทานได้ เหตุฉะนั้น “การคุกคาม” สมัยใหม่จึงมาในรูปแบบของทุนนิยมที่รุกรานเข้ามาครอบงำผ่าน “ศูนย์กลาง” เกือบทุกด้าน ขณะเดียวกัน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ก็ต้องพึ่งพา “ศูนย์กลาง” เป็นอย่างมาก ในโครงสร้างเช่นนี้จึงทำให้ “ชาติไทย” อ่อนแออันมีผลต่อ “ความมั่นคง” ของชาติโดยรวมและกำลังตกอยู่ในภาวะวิกฤต จึงถึงเวลาที่จะต้องร่วมกัน “ต่อสู้” กับภัยดังกล่าวโดยการหันมาสำรวจตัวเราเองเพื่อรวมพลังความรู้ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างรีบด่วน ทั้งนี้ก็เพื่อเรียนรู้เข้าใจรากเหง้าของสังคมอย่างทอ้งแท้ เพื่อเป็นเกราะและเป็นเครื่องมือในการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่จะมีบทบาทและสำคัญต่อไปนั้นจะต้องเป็นประวัติศาสตร์ในแนวทางใหม่ดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว ส่วนการที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิม ๆ ยังคงทรงอิทธิพลอยู่ในสังคมไทยจวบจนปัจจุบันนั้น นับว่าเป็นเรื่องที่สามารถทำความเข้าใจได้แต่ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ เพราะสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาทางด้านความคิดในสังคมไทยที่ยังคงล้าหลัง ครอบงำประชาชนด้วยอุดมการณ์เดิม ๆ เพื่อจัดระเบียบสังคมที่เอื้อประโยชน์ให้กับคนกลุ่มเล็กๆ ที่มีอำนาจ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางใหม่จึงเป็นการเสนอความคิดเพื่อการเปรียบเทียบอย่างมีสติ และปัญหาว่ามีความเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทสังคมไทยในปัจจุบันหรือไม่ ในที่นี้จึงจะได้เสนอให้เห็นถึง บทบาทและความสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันให้ช่วยกันพิจารณา

ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันมีอยู่อย่างน้อย 3 ประการที่สัมพันธ์กันดังนี้

1. เป็นการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนในท้องถิ่นให้ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองและชุมชน
2. เป็นความรู้ที่มีประโยชน์สำหรับการกำหนดนโยบายการพัฒนาให้สอดคล้องและเหมาะสมกับศักยภาพและข้อจำกัดของแต่ละท้องถิ่น
3. เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ช่วยให้มีความสมดุลแก่การศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป

การสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนในท้องถิ่นให้ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองและชุมชน

ประชาชนมีประวัติศาสตร์อันเป็นความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของชุมชน ดังปรากฏในรูปของตำนาน นิทานและเรื่องเล่าต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ได้สืบทอดกันมายาวนาน ช่วยสร้างความมั่นใจและเป็นความรู้ให้การดำเนินชีวิตมีความมั่นคง เพราะสามารถแก้ปัญหาหรือปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่เข้ามาเผชิญในอดีตได้ แต่ในช่วงเวลาที่รัฐไทยเริ่มขยายตัวเข้าไปควบคุมชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มากยิ่งขึ้นนับจากสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นต้นมา ซึ่งมีผลทำให้สำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนที่ตระหนักถึงบทบาทและคุณค่าของตัวเองได้ค่อย ๆ เลือนหายไป โดยมีสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่ในลักษณะของอุดมการณ์ประวัติศาสตร์แห่งชาติเข้ามาแทนที่ผ่านทางระบบการศึกษาแบบใหม่ดังที่เราได้ทำความเข้าใจมาแล้วในตอนต้น

ครั้งเมื่อมีการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ก็ยิ่งส่งผลให้ประชาชนหลงลืมประวัติศาสตร์ของตัวเองไปอย่างหมดสิ้น เพราะคุณค่าของความรู้ในความทรงจำที่ได้สืบทอดกันมานั้น ไม่ได้มีความหมายใด ๆ ในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ

ที่ทำให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นมากขึ้นตามลำดับ ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ต้องตกเป็นเหยื่อของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม พวกเขาถูกเบียดขับให้กลายเป็น “คนขายขอบ” ที่เสียเปรียบในทุกๆด้านทางสังคม ตลอดจนถูกแย่งชิงทรัพยากรซึ่งเป็นทุนแห่งชีวิตไปหล่อเลี้ยงภาคการผลิตสมัยใหม่ที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ผู้มีอำนาจและทุนข้ามชาติ

การล่มสลายของชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วประเทศ ไม่ใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์รูปธรรมทั่วไป เช่น การละทิ้งถิ่นฐานโยกย้ายสู่เมือง การขายเลือดเนื้อเชื้อไขไปเป็นโสเภณี หรือการค้ายาเสพติดเท่านั้น หากการล่มสลายของชุมชนท้องถิ่นยังหมายถึงการสูญเสียรากฐานที่สำคัญยิ่งของสังคมไทย นั่นก็คือการสูญเสียคลังทางปัญญาของชาวบ้านที่จะใช้เป็นฐานในการปรับตัวเพื่อการดำเนินชีวิตในสังคมแบบใหม่ และที่สำคัญ ความทรงจำของชาวบ้านดังกล่าวคือฐานที่มั่นของสังคมไทยในการต่อรองและต่อสู้กับระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีใหม่ที่โหมกระหน่ำหนักหน่วงยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าในความทรงจำร่วมกันของชุมชนนั้น นอกจากจะใช้เป็นพลังที่ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการเผชิญกับปัญหาและการปรับตัวในสถานการณ์ดังกล่าวแล้ว หาก “ประวัติศาสตร์ชาวบ้าน” นี้ก็ยังเป็นคลังที่เก็บปัญญาญาณทั้งหมดของชุมชน ไว้เป็นสมบัติร่วมกันที่ทุกคนสามารถหยิบมาใช้เป็นเครื่องมือมาใช้ในการแก้ปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบันได้ด้วย (ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2548, 30 - 31)

เราจึงไม่แปลกใจอันใดที่จะพบว่าในกระบวนการสูญเสียความทรงจำร่วมของชาวบ้านในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา นั้น สามารถมองเห็นได้ชัดเจนว่าพวกเขาได้สูญเสียความเชื่อมั่นในตนเองในการดำเนินชีวิต มองไม่เห็นคุณค่าของความรู้และภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ และยังระบบการศึกษาและระบบเศรษฐกิจของเราเดินตามหลังโลกตะวันตกกระแสนักมากขึ้นเท่าใด สังคมไทยก็ยังมองชุมชนท้องถิ่นว่าต่ำต้อยล้าหลัง ซึ่งมีผลให้ชาวบ้านถูกตัวเองอย่างน่าเศร้า อันนำมาซึ่งโศกนาฏกรรมร่วมกันของ “ประชาชาติ” ไทยในปัจจุบัน เหตุฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อฟื้นความทรงจำร่วมของชุมชนจึงมีความจำเป็น และการศึกษาดังกล่าวนี้ก็เป็นกระบวนการในแนวทางใหม่ที่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น-ชาตินิยม นอกจากนี้ก็ยังมีเป้าหมายสำคัญที่จะ “คืนประวัติศาสตร์” ให้แก่ประชาชน เพื่อให้รับรู้และตระหนักถึงสถานภาพของตัวเองในประวัติศาสตร์โดยรวมอีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบใหม่นั้น มุ่งศึกษากิจกรรมหรือประสบการณ์ทุก ๆ ด้านของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ โดยเน้นให้ความสำคัญไปที่ตัวประชาชนทุกระดับในฐานะผู้สร้างและเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกัน ทั้งนี้โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษาเพื่อสร้างองค์ความรู้ด้วย การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จะทำให้เกิดความเข้าใจและตระหนักถึงความเป็นมาของวิถีชีวิตของประชาชนได้อย่างรอบด้านและลึกซึ้ง ความรู้เหล่านี้จะช่วยฟื้นฟูสำนึกประวัติศาสตร์ในชุมชนขึ้นมาใหม่ หลังจากที่ถูกกระแสการพัฒนาในแนวทางเก่าทำลายให้เสื่อมถอยหรือขาดความมั่นใจมานาน ให้กลับคืนมาด้วยความเชื่อมั่นในตัวเองและมีศักยภาพที่จะนำเอาภูมิ

ปัญญาต่าง ๆ ของบรรพบุรุษมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันในปัจจุบันได้มากขึ้น และอีกอย่างหนึ่ง ความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ดังกล่าวก็จะเป็นพลังที่เข้มแข็ง ช่วยให้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ สามารถฟื้นฟูชีวิตให้แก่สถาบันและวัฒนธรรมที่จะเพิ่มพลังให้แก่ชาวบ้านในการที่จะสามารถเลือกแนวทางการดำเนินชีวิตที่เป็นของตนเองได้หลายทาง มีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ มีทางเลือกอันเหมาะสมสำหรับตัวเองมากขึ้น

องค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำนึกถึงคนส่วนใหญ่และเป็นผลอันเกิดจากความร่วมมือกันจึงสามารถ “สื่อสาร” กับประชาชนในชุมชนท้องถิ่นได้อย่างมีพลัง เพราะพวกเขาได้เห็นถึงต้นตอ และตัวตนของตัวเอง จนสามารถตอบคำถามได้ว่าเขาคือใครในวันนี้ มีที่ไปที่ไปอย่างไร และจะก้าวเดินไปข้างหน้าบนพื้นฐานอะไร ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวจะทำให้เกิดสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่ สำนึกได้ว่าประวัติศาสตร์แห่งชาติไม่ใช่ประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางที่เมืองหลวงหรือประวัติของบุคคลสำคัญเพียงอย่างเดียว แต่จะรวมถึงประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อันหลากหลายที่หลอมรวมกันมาจากอดีตจนกลายเป็น “ชาติไทย” ในปัจจุบัน ประชาชนในท้องถิ่นจึงมีความสำคัญและมีบทบาทในประวัติศาสตร์แห่งชาติ ชาวบ้านจึงมิใช่ผู้ต่ำต้อย สิ้นไร้ไม่ตอก ไม่ได้เป็นเบี้ยล่างที่ถูกกระทำเพียงอย่างเดียว หากเป็นมนุษย์ที่มีความสามารถและมีภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สืบทอดสั่งสมกันมาเป็นเวลานาน บรรพบุรุษของพวกเขาก็เป็นส่วนหนึ่งและเป็นผู้กำหนดหรือผู้กระทำในประวัติศาสตร์แห่งชาติด้วย สำนึกประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะทำให้ผู้คนรู้ว่าตนเองมีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต รู้จุดอ่อนจุดแข็งรวมทั้งข้อจำกัดต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้คนในท้องถิ่นไม่ดูถูกตัวเอง แต่กลับเกิดความภูมิใจในการต่อสู้ของบรรพบุรุษ การรื้อฟื้นสำนึกประวัติศาสตร์ที่เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนขึ้นมาจะทำให้เกิดสายสัมพันธ์ที่โยงใยให้คนในท้องถิ่นพร้อมที่จะปกป้องรักษาชุมชน อันหมายถึงทรัพยากรและภูมิปัญญาต่าง ๆ เพราะสิ่งเหล่านี้คือ “สมบัติชุมชน” ที่พวกเขามีสิทธิ์และเป็นเจ้าของสืบทอดกันมา

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจึงมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การสร้างองค์ความรู้ที่ชัดเจนรอบด้าน โดยที่ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างความทรงจำร่วมที่จำเป็นจะต้องทบทวน ปรับปรุงแก้ไข เรียนรู้และถ่ายทอดกันในชุมชน กระบวนการดังกล่าวนี้จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีชีวิตอยู่ตลอดเวลา อันจะทำให้เกิดหมายรู้ตนเองอย่างมีคุณค่าพร้อม ๆ กับเกิดสำนึกประวัติศาสตร์ที่มีคุณภาพใหม่ดังกล่าว สิ่งนี้เองคือรากฐานนามธรรมอันลึกที่สุดของสังคม ที่ช่วยให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืน และนั่นก็ย่อมหมายถึง “เกราะ” อันสำคัญยิ่งที่จะทำให้เกิด “ความมั่นคง” ขึ้นในชาติดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม แม้ในปัจจุบันสังคมไทยได้ตระหนักถึงคุณค่าของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นใน
 ความไหลลื่นแนวทางใหม่นี้มากขึ้น แต่ก็ยังไม่เกิดงานวิจัยที่มีผลกระทบในวงกว้าง ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเหตุที่ว่าเรายัง

ขาดแนวคิดแนวทางเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน ผลงานที่ออกมาส่วนหนึ่งจึงขาดคุณภาพและยังมีเงื่อนไขในเรื่องเวลาที่รีบเร่งให้ได้ผลงาน เพื่อประโยชน์ใช้สอยในบางกรณีจนเกินไป เหตุผลอีกประการหนึ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญก็คือ ไม่มีสถาบันหน่วยงานการศึกษาของรัฐให้การสนับสนุนหรือส่งเสริมอย่างจริงจังทั้งในลักษณะของการเรียนการสอนและการวิจัย กล่าวเฉพาะในด้านการเรียนการสอนในระดับมหาวิทยาลัย แม้จะปรากฏรายวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่ในหลักสูตรวิชาเอกประวัติศาสตร์ แต่ผู้สอนส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้ตระหนักถึงความสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางใหม่นี้ เหตุฉะนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่การเรียนการสอนในระดับอุดมศึกษาของเราก็ยังคงมีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชาตินิยมที่สืบทอดกันมาหลายทศวรรษ ในระยะหลังแม้ว่าเริ่มที่เรื่องราวของชาวบ้านมากขึ้น แต่ผู้สอนก็มุ่งไปยังตัววัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ หรือ “ภูมิปัญญา” โดยทั่วไปโดยไม่ได้มองบริบทหรือที่มาที่ไปของวัฒนธรรมชาวบ้านเหล่านั้น เนื้อหาเหล่านี้จึงไม่มีพลังในการรื้อฟื้นความทรงจำร่วมของชาวบ้าน พวกเขาอาจมีความสำคัญขึ้นมาบ้างก็ในฐานะเป็นผู้ผลิตสินค้า OTOP ที่รัฐให้การสนับสนุนและกumulกรรมเอาไว้โดยมีเป้าหมายเพื่อส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเท่านั้น

เราต้องยอมรับว่า การถกทอความทรงจำใหม่ขึ้นในสังคมไทยนั้นเป็นเรื่องที่ยากมาก เพราะสังคมเราเป็นสังคมที่พึ่งพิงอยู่กับอำนาจบางอย่างที่คอยชี้นำความคิดและนิยามความหมายต่าง ๆ ให้กับสังคมตลอดมา เรื่องราวหรือเหตุการณ์ใด ๆ จะถูกนำมายกระดับความสำคัญจนกลายเป็นความทรงจำร่วมของชุมชนหรือสังคมหรือไม่ นั่น ก็จะต้องมีกลไกของอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ ดังตัวอย่างที่เราเห็นมาแล้วในอดีตว่าประวัติศาสตร์ชาติไทยได้เข้ามาแทนที่ประวัติศาสตร์ของชุมชนอย่างไร ระบบการศึกษาที่ถือกลไกสำคัญที่มีอำนาจชี้นำนิยามความหมายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จะก่อให้เกิดความทรงจำร่วมของชุมชนในลักษณะที่ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองได้ เหตุฉะนั้นหนทางหนึ่งในการรื้อฟื้นสำนึกประวัติศาสตร์ที่เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนดังกล่าว จึงควรจะเริ่มต้นในหลักสูตรของสถานการศึกษาตั้งแต่ระดับชั้นมัธยมขึ้นไป

ในหลักสูตรท้องถิ่นศึกษานั้นเปิดกว้างให้ครูอาจารย์สามารถสร้างเนื้อหาและกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชุมชนหรือท้องถิ่นของตัวเองได้อย่างเสรีอยู่แล้ว แต่ในช่วงเวลาที่ผ่านมานี้เนื้อหาส่วนใหญ่ที่นิยมนสอนกันก็คือ หลักสูตรสำเร็จรูปซึ่งเป็นประวัติของจังหวัด อำเภอ และประวัติของบุคคลสำคัญในท้องถิ่น มากกว่าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตัวเองที่มีขอบเขตย่อย ๆ ลงไป ในอีกส่วนหนึ่งของหลักสูตรท้องถิ่นที่ผ่านมาก็จะสอนในลักษณะที่เป็นกิจกรรมเพื่อให้เกิดผลิตภัณฑ์ทางด้านภูมิปัญญาของท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น การทำขนม งานจักสาน งานปั้น งานแกะ และงานไม้ต่าง ๆ เป็นต้น การสอนในลักษณะดังกล่าวนี้แม้มีประโยชน์ที่ช่วยสืบสานความรู้ของบรรพบุรุษ ทั้งยังทำให้ผลิตผลเหล่านั้นกลายเป็นมูลค่าที่เทียบเท่าสินค้า “หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์” ได้ แต่นี่ก็เป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งเท่านั้นของหลักสูตรท้องถิ่นที่มุ่งผลสำเร็จสุดท้ายเกินไป โดยมองไม่เห็นที่มาที่ไปของภูมิปัญญาเหล่านั้น

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จะช่วยอุดช่องว่างสำคัญนี้ให้ได้อย่างพอดีและลงตัว นั่นก็คือ เราจะสามารถสอนในเรื่องผลสำเร็จของภูมิปัญญาต่าง ๆ ดังกล่าวได้อย่างมีชีวิตชีวามากขึ้น ถ้าได้มีการสืบค้นบริบททางด้านสังคมของชุมชนที่เป็นเจ้าของภูมิปัญญาเหล่านั้นไปพร้อม ๆ กัน เป็นการเริ่มต้นรื้อฟื้นความทรงจำร่วมของสังคมในระดับชุมชนอย่างเป็นธรรมชาติที่เป็นการร่วมมือกันระหว่าง ครู นักเรียน ผู้ปกครอง ผู้รู้ในท้องถิ่น และนักวิชาการ เพื่อค้นหาอดีตของตัวเองอันเป็นเสมือนต้นธารแห่งชีวิตเลือดเนื้อและจิตวิญญาณของชุมชนที่สืบสานต่อมาจากบรรพบุรุษ เรื่องราวดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหา สืบสวนอย่างมีวิจารณญาณ ซึ่งสอดคล้องสัมพันธ์กับวัยอยากรู้อยากเห็นและเปี่ยมล้นด้วยจินตนาการของนักเรียนนักศึกษาอยู่แล้ว องค์กรความรู้ที่ได้นั้นก็จะเป็นตาข่ายของความทรงจำเล็ก ๆ ที่ทุกคนร่วมกันถักทอขึ้นมาเพื่อให้ได้เรียนรู้จดจำและสืบสานกันต่อไป ที่สำคัญเป็นประวัติศาสตร์ชุมชนที่ได้รับการรับรองเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาที่จะต้องถกเถียงกันคว้าและปรับปรุงให้มีชีวิตอยู่เสมอ ตาข่ายแห่งความทรงจำเล็ก ๆ นี้แหละที่เราควรให้ความสำคัญและส่งเสริมให้แต่ละชุมชนสร้างขึ้นมาอย่างค่อยเป็นค่อยไป และเมื่อตาข่ายเล็ก ๆ เหล่านี้ค่อย ๆ ประสานเข้าด้วยกันจนเกิดภาพใหญ่ กลายเป็นความทรงจำร่วมในระดับท้องถิ่น ก็ยิ่งจะทำให้เกิดสายสัมพันธ์ของชุมชนที่มีมานานแล้วได้ค่อย ๆ กระชับแน่นหนายิ่งขึ้น อันจะกลายเป็นที่มาของพลังและอำนาจของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คุณภาพใหม่ที่เปิดพื้นที่ให้แก่ชีวิตประชาชนได้มีสถานภาพอยู่ในประวัติศาสตร์แห่งชาติอย่างมีศักดิ์ศรี ซึ่งย่อมหมายถึงตระหนักในความสำคัญของตัวเองและชุมชนในชีวิตปัจจุบันอีกด้วย

เป็นความรู้ที่มีประโยชน์สำหรับการกำหนดนโยบายการพัฒนาให้สอดคล้องและเหมาะสมกับศักยภาพ และข้อจำกัดของแต่ละท้องถิ่น

การพัฒนาประเทศที่มุ่งให้ความสำคัญไปที่ตัวเงินและตัววัตถุตลอดช่วงเวลาประมาณ 40 ปีเศษที่ผ่านมาได้ส่งผลให้เกิดการล่มสลายของชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป การล่มสลายดังกล่าวถือเป็นภาวะวิกฤตที่รุนแรงอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังนั้นในปัจจุบันจึงได้มีการทบทวนแนวทางการพัฒนาให้เกิดความสมดุลและเหมาะสมกับสังคมไทยมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ เป็นการพัฒนาที่มีแนวโน้มมุ่งไปที่ตัวคนหรือยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง อันหมายถึงการพัฒนาที่ทำให้เกิดความมั่งคั่งและมั่นคงแก่ชีวิตของคนส่วนใหญ่ โดยมีจุดมุ่งหมายจะเพิ่มขีดความสามารถที่พวกเขาที่มีพื้นฐานอยู่แล้วและได้รับการสืบทอดกันมานานในชุมชน

ถ้าการพัฒนาประเทศดำเนินไปในทิศทางที่มุ่งประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ในสังคมดังที่ได้กล่าวมานี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะมีค่าและมีความสำคัญและมีบทบาทอย่างเต็มที่ และในปัจจุบันเป็นที่น่ายินดีว่าสังคมไทยมีแนวโน้มที่จะเข้าใจและเห็นความสำคัญของความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกระบวนการพัฒนาที่ทุกคนมีส่วนร่วม เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ถูกจุดและเพิ่มศักยภาพของท้องถิ่นตามความเหมาะสม นี่คือหนทางใหม่ที่จะช่วยฟื้นฟูทั้งทรัพยากร สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ ภูมิปัญญา และวิถี

ชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นให้รอดพ้นจากภาวะวิกฤตดังที่กล่าวมา จนสามารถกลับมาขึ้นอยู่กับศักยภาพ หรือ “ทุน” ที่มีอยู่ในชุมชน การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำนึกถึงชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นต่อกระบวนการพัฒนาแนวใหม่และมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างแยกไม่ออก ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจกับความหมายของการพัฒนาในแนวทางใหม่ให้ชัดเจนขึ้น หลังจากนั้นเราก็จะสามารถมองเห็นความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่ามีความจำเป็นเพียงใดในกระบวนการพัฒนาดังกล่าว

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมาเป็นการพัฒนาที่มุ่งไปที่ตัวเงินและตัววัตถุ จึงทำให้ขาดความสมดุลในชีวิตและธรรมชาติของประชาชนที่เป็นการทำลายวัฒนธรรมและทรัพยากรไปจากชุมชน ด้วยเหตุนี้การพัฒนาในแนวทางใหม่ที่ยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางจึงจำเป็นที่จะต้องทบทวน รื้อถอนความคิดเดิม ๆ และนิยามการพัฒนาเสียใหม่

การพัฒนาในแนวทางใหม่เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนและชุมชนอย่างแท้จริงนั้นควรนิยามด้วยหลักการ 2 ประการ คือ **ประการแรก** เป็นความสามารถที่จะเข้าถึง (เป็นเจ้าของในลักษณะใดลักษณะหนึ่งและใช้ได้) และจัดการซึ่งทรัพยากรในท้องถิ่นและของส่วนรวมในประเทศเพื่อประโยชน์ของคนและส่วนรวม **ประการที่สอง** การประเมินความสำเร็จในการพัฒนาต้องไม่จำกัดอยู่ที่ตัวเงินและวัตถุ แต่จะต้องรวมด้านอื่น ๆ ที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิตของผู้คนด้วย เช่น ความมั่นคงในชีวิต สืบไปถึงลูกหลานในอนาคต มีพลังและความสามารถที่จะแก้ไขปัญหา ตัดสินชะตากรรมของตนเองในชุมชนได้ กล่าวคือ มีทางเลือกของชีวิตอยู่บ้าง เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2536 : 3)

ในประการแรกนั้น ดังที่เราเข้าใจกันมาแล้วว่าทรัพยากรไม่ได้หมายถึงทรัพยากรธรรมชาติ แต่เพียงอย่างเดียว หากยังหมายรวมถึงส่วนอื่น ๆ ที่เป็นวัฒนธรรม เช่น ความรู้ด้านต่าง ๆ ตลอดจนระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของสังคม ซึ่งช่วยจรจรโลงการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์และเป็นไปโดยสงบในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ส่วนในการถือครองตลอดจนการใช้และจัดการทรัพยากรของชุมชนในอดีตนั้นส่วนใหญ่อยู่ในการจัดการของชุมชนและเคยเป็นเจ้าของใช้สอยตลอดมา ไม่ว่าจะเป็น ป่าเขา ที่ดิน ไร่สวน แรงงาน ตลอดจนความรู้หรือภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สืบทอดกันมา แม้ว่าความรู้บางอย่าง เช่น แพทย์แผนไทยชั้นสูงจะไม่มีอย่างแพร่หลายอยู่ในทุกชุมชน แต่ความรู้ดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่ชาวบ้านทั่วไปเข้าถึงโดยไม่ยากและไม่ต้องมีค่าตอบแทนที่สูงเกินความสามารถ

แต่ในปัจจุบันนี้ สภาพดังที่ได้กล่าวมาได้เปลี่ยนไปหมด ซึ่งสาเหตุสำคัญที่สุดของความเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือ นโยบายของการพัฒนาที่ไม่ให้ความสำคัญแก่นมนุษย์ดังกล่าว กฎหมายต่าง ๆ นำไปสู่การปฏิบัติที่เข้มงวด ทำให้ทรัพยากรที่เคยอยู่ในมือของชาวบ้านได้หลุดลอยเป็นของรัฐ เช่น พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติทำให้พื้นที่สาธารณะชุมชนเคยเข้าถึงและใช้ประโยชน์ร่วมกันกลายเป็น “ป่าอนุรักษ์” และ

ยังผลักดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่เหล่านั้นไปยังสถานที่อื่น ๆ ที่พวกเขาไม่เคยชิน ส่วนนโยบายที่ผลักดันให้ประชาชนทำการผลิตป้อนตลาดมากขึ้น ทำให้การจัดการด้านแรงงานที่เคยมีและเป็นประเพณีที่หล่อเลี้ยงชุมชนมานานต้องหมดไป พืชเศรษฐกิจที่หวังผลกำไรต้องทำให้เพิ่มทุนในการผลิตมากยิ่งขึ้นพร้อม ๆ กันนั้นก็ทำให้ความรู้ของชาวบ้านในการผลิตแบบดั้งเดิมค่อย ๆ หายไป เช่นเดียวกันกับสายสัมพันธ์ของชุมชนอันเกิดจากระบบความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ทำร่วมกันมาจนกลายเป็นความเอื้ออาทรต่อกันก็หมดสิ้นไปพร้อม ๆ กับการอพยพโยกย้ายไปสู่ตลาดการผลิตที่มีค่าตอบแทนเป็นตัวแทนสำหรับการซื้อหาสินค้าเพื่อการอุปโภคบริโภคมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากความร่อยหรอของทรัพยากรในท้องถิ่นทั้งสิ้น การพัฒนาในลักษณะนี้จึงยังทำให้ผู้คน “ยากจน” ลง เพราะขาดแคลนทรัพยากรพื้นฐานในการดำรงชีวิต ในทางตรงข้ามทรัพยากรดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นป่าเขาหรือทะเลบางส่วนรัฐกลับสนับสนุนให้อยู่ในความครอบครองของเอกชนในระบบทุน ทั้งนี้เพื่อทำการผลิตให้ได้มูลค่าในจำนวนที่รัฐต้องการและเอื้อประโยชน์ให้แก่คนเพียงหยิบมือเดียว

การพัฒนาที่ควรจะเป็นนั้นจึงจะต้องทำในลักษณะที่ตรงข้ามกับสิ่งที่กล่าวมานี้ นั่นคือจะต้องเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นได้เข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ เช่นที่เคยเป็นมาในอดีต และจะต้องส่งเสริมให้พวกเขา “เข้าถึง” หรือใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น การเพิ่มศักยภาพหรือขีดความสามารถจึงต้องทำจากฐานความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่แล้ว ก็จะทำให้การพัฒนาดำเนินไปอย่างมีพลังสร้างสรรค์จากความรู้ ความชำนาญและศักยภาพของแต่ละท้องถิ่นดังกล่าว แม้ว่าการจัดการทรัพยากรตามประเพณีที่เคยมีมาดั้งเดิมไม่เหมาะสมกับบริบททางสังคมในปัจจุบัน แต่จากฐานวัฒนธรรมทางสังคมดังกล่าว ชาวบ้านก็สามารถปรับประเพณีเก่ามาประยุกต์ใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการใช้ชีวิตในโลกยุคใหม่ได้ ตัวอย่างเช่น การตั้งกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ชมรมแพทย์พื้นบ้าน หรือ ธนาคารข้าว ซึ่งในหลายกรณีล้วนประสบความสำเร็จด้วยดี มีผลให้ชุมชนสามารถยืนอยู่ได้ด้วยลำแข้งของตัวเอง ทั้งนี้ก็เพราะว่ากลุ่มองค์กรเหล่านั้นล้วนตั้งขึ้น โดยอาศัยฐานประเพณีโบราณซึ่งเปี่ยมด้วยคุณธรรมเมตตาต่อกันมากกว่าหวังผลกำไรในระบบเศรษฐกิจยุคใหม่ จึงไม่แปลกอันใดที่เราจะพบว่ากลุ่มองค์กรที่รัฐผลักดันสนับสนุนในการพัฒนาตามแนวทางแก่นั้นมักประสบความสำเร็จล้นหลามอยู่เสมอ เหตุฉะนั้นการส่งเสริมให้ชาวบ้านได้เข้าถึงและจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อประโยชน์ของคนและชุมชนจึงเป็นหัวใจของการพัฒนาอย่างสร้างสรรค์ตามที่หลายฝ่ายมุ่งหวัง

การพัฒนาที่มุ่งให้ประชาชนได้เข้าถึงทรัพยากรอย่างกว้างขวางเช่นนี้จึงแยกไม่ออกจากการพัฒนาทางการเมือง นั่นก็คือจะต้องให้เกิดการกระจายอำนาจการปกครองลงมาถึงท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนหมู่บ้านได้มีอำนาจปกครองตนเอง มีองค์กรการปกครองที่สามารถเป็นเจ้าของ ใช้สอยและจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นที่เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนส่วนใหญ่อย่างแท้จริง ในปัจจุบัน เป็นที่น่ายินดีว่าการปฏิรูปทางด้านการเมืองมีผลให้เกิดรัฐธรรมนูญ ปี พ.ศ. 2540 ซึ่งมักเรียกกันว่า

รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีประชาชนร่วมอยู่ในขั้นตอนการยกร่าง และในมาตรา 46 ยังระบุถึงสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติไว้ด้วย อย่างไรก็ตาม ขั้นตอนในการผลักดันกฎหมายเพื่อให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พ.ร.บ.ป่าชุมชนนั้น ยังคงยืดยาว อันเป็นผลมาจากความล่าช้าในวิสัยทัศน์ของผู้มีอำนาจที่วิสัยทัศน์คับแคบ ไม่เข้าใจถึงเจตนาของรัฐธรรมนูญที่เป็นแนวคิดก้าวหน้าทางการเมืองไปมากแล้ว เหตุฉะนั้น การรวมตัวและการสร้างเครือข่ายของประชาชนจะต้องมีมากขึ้น เพื่อถักทอสายใยให้เข้มแข็งเป็นพลังในการต่อรองไปสู่อำนาจของประชาชนอย่างแท้จริง

สำหรับการนิยามการพัฒนาด้วยหลักการประการที่สอง ซึ่งเป็นเรื่องของการประเมินความสำเร็จในการพัฒนาต้องไม่จำกัดอยู่ที่ตัวเงินและวัตถุนั้น มีความหมายที่สำคัญคือการให้คุณค่าและยกย่องศักดิ์ศรีของความเป็นคนนั่นเอง เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าแนวการพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านไปได้ทำให้ผู้คนจำนวนมากในท้องถิ่นขาดความมั่นใจในการดำเนินชีวิต เพราะถูกมองว่าเป็นคนไร้ค่า ล้าหลัง ยากจน ความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ไม่มีความหมายในโลกที่บูชาความสำเร็จตามมาตรฐานของระบบทุนนิยม การพัฒนาในแนวทางใหม่จึงต้องหันมาทบทวนในเรื่องนี้ โดยให้ความสำคัญกับชีวิตมนุษย์ในทุก ๆ มิติ และต้องฟื้นฟูพัฒนาศักยภาพของพวกเขาจาก “ทุน” ที่มีอยู่แล้ว

ความเป็นมนุษย์นั้นไม่ได้หมายความว่าอาศัยหรือต้องการปัจจัย 4 เพียงอย่างเดียว มนุษย์มีอารมณ์ความรู้สึก เหตุผล จินตนาการ ด้วยเหตุนี้จึงยังต้องการการยอมรับในสังคม ต้องการความมั่นคงในชีวิตที่สืบทอดไปถึงลูกหลาน ต้องการความรัก ความเป็นมิตร ชอบเป็นนายชีวิตของตัวเอง มีสมองที่ใช้ตัดสินใจหรือเลือกทางเดินที่เห็นว่าดีที่สุดในสถานการณ์ต่าง ๆ ให้แก่ตัวเองและครอบครัว ฯลฯ สิ่งเหล่านี้มองไม่เห็นเป็นรูปธรรมและไม่อาจวัดเป็นตัวเลขได้ การพัฒนาที่ผ่านมามองไม่เห็นความสำคัญของปัจจัยนี้ในการพัฒนาชีวิต สังคมท้องถิ่นจึงได้กว้างขวางไร้วิญญาณ แม้อาจมีเงินจากลูกหลานที่ส่งมาให้จากในเมือง แต่ตัดขาดวงจรชีวิตไปจากถิ่นฐานอย่างสิ้นเชิง

การพัฒนาที่เห็นความสำคัญของคนนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมองชีวิตคนในทุกมิติ เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถ มีบทบาทสำคัญในสังคมตามสถานภาพและพื้นที่ของตัวเองที่แตกต่างหลากหลายกันไป ด้วยเหตุนี้ เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาจึงต้องมุ่งพัฒนาศักยภาพของพวกเขาให้สูงขึ้นจากเดิมโดยไม่แยกคนออกไปจากครอบครัวและชุมชนอย่างสิ้นเชิง เหมือนที่เป็นมา ตัวอย่างเป็นรูปธรรมและสำคัญที่สุดในการพัฒนาชีวิตของผู้คนก็คือนโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาที่กำลังดำเนินอยู่ในขณะนี้ ต้องมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาขีดความสามารถของคนตลอดจนให้มีทางเลือกตามแต่ศักยภาพของตนเองอย่างแท้จริง กล่าวคือ นอกจากเพิ่มระดับการศึกษาให้สูงขึ้นและกระจายไปทุกท้องถิ่นแล้ว ก็ควรจัดการเรียนการสอนในหลักสูตรอื่น ๆ ควบคู่ไปกับวิชาสามัญทั่วไป ซึ่งได้แก่ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นที่พวกเขาดำเนินชีวิตอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรัพยากร ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้รัฐควรส่งเสริมให้ท้องถิ่นจัดการหลักสูตรอย่างจริงจังเป็นรูปธรรมและเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เลือกศึกษาเพื่อนำความรู้ไปประกอบอาชีพในท้องถิ่นต่อไป ยิ่งในปัจจุบันมีสถาบันการศึกษาที่เรียกว่ามหาวิทยาลัยราชภัฏ มีหน้าที่ในการเรียนการสอนและค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับท้องถิ่นในพื้นที่ของตัวเองอยู่แล้ว การพัฒนาชีวิตของผู้คนจึงควรอาศัยสถาบันดังกล่าวผลิตคนรุ่นใหม่ออกมารับใช้และเข้าถึงชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง การขยายโอกาสทางการศึกษาในลักษณะเช่นนี้ก็โดยอาศัยความรู้และบุคลากรจากชุมชน เพื่อพัฒนาชุมชนท้องถิ่นทั้งที่โดยผ่านหน่วยงานของรัฐและเอกชน ไม่ใช่เป็นการขยายโอกาสทางการศึกษาเพียงเพื่อผลิตคนงานที่มีฝีมือมากขึ้นสำหรับป้อนโรงงานอุตสาหกรรม หรือมุ่งหวังไปรับราชการ เพราะทั้งสองกรณีนี้ในวันนี้ยังมีตำแหน่งน้อยลงไป ที่สำคัญ เป็นการศึกษาที่ไม่ให้ผู้เรียนได้มีทางเลือกอื่น ๆ อีกเลย นอกจากเส้นทางที่ขีดไว้ล่วงหน้าแล้ว จึงไม่แปลกอันใดที่เราจะพบว่ามีผู้สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ มักตกงานเป็นจำนวนมากในระยะที่ผ่านมา และพวกเขาต้องหนีหน้าจากบ้านเกิด กระเสือกกระสนไปขายแรงงานในเมืองซึ่งถูกกดค่าแรงลง เนื่องด้วยมีแรงงานล้นเกินอุปสงค์ของโรงงานที่มีเทคโนโลยีมาแทนเพิ่มขึ้นทุกวัน

มนุษย์นั้นมีความรักผูกพันกับท้องถิ่นที่เกิดเป็นธรรมชาติอยู่แล้ว เช่นเดียวกับต้องการความรัก การยอมรับ ตลอดจนความมั่นคงในชีวิต ฯลฯ โดยไม่ต้องมีเงินตรามากมาย ถ้าพวกเขาได้รับการพัฒนาจากนโยบายการศึกษาในลักษณะใหม่ที่เป็นการศึกษาที่เรียนรู้เชิงปฏิบัติ ก็จะเป็นการเปิดโอกาสให้คนจำนวนมากเดินเข้าสู่อาชีพการงานในท้องถิ่นที่เขามีฐานความรู้เดิมเป็นทุนและยังได้รับการฝึกฝนเป็นระบบจากสถาบันดังกล่าวจนชำนาญเต็มความสามารถ ตัวอย่างอาชีพเหล่านี้อาจเริ่มมองเห็นและเป็นที่ยอมรับกันบ้างแล้วในปัจจุบัน เช่น มัคคุเทศก์ท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์ การแพทย์แผนไทยในหลายสาขา การปรุงเหล้าพื้นบ้าน หัตถกรรมชนิดต่าง ๆ ศิลปินพื้นบ้าน ฯลฯ อาชีพเหล่านี้ล้วนเคยมีอยู่ในท้องถิ่นซึ่งได้สั่งสมกันมายาวนาน และล้วนสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับปัจจุบันได้ทั้งสิ้น นับเป็นทางเลือกที่กว้างขึ้นสำหรับการดำเนินชีวิต แม้ไม่ใช่อาชีพที่จะสร้างเม็ดเงินให้มากมาย แต่ก็ได้รับการส่งเสริมและยอมรับกันมากขึ้นก็จะทำให้เป็นอาชีพที่มั่นคง เป็นนายของตัวเอง มีความสุขกับการทำงานที่ตัวเองเลือกนี้ ที่สำคัญสูงสุดก็คือการได้มีชีวิตอยู่ในท้องถิ่นตัวเอง สัมพันธ์กับครอบครัว ชุมชน อันนำไปสู่การสร้างสำนึกรักท้องถิ่น การพัฒนาที่แท้จริงจึงต้องส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่เปิดโอกาสให้หากมีทางเลือกได้เช่นนี้ด้วย ไม่ใช่มุ่งไปที่ตัวเลขการส่งออก หรือตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมที่มุ่งตัวเงิน แต่ทำให้ความเป็นมนุษย์สูญหายไป

ถ้าการพัฒนาไม่เป้าหมายยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางดังกล่าวมา การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีความสำคัญและมีบทบาทอย่างสูง เป็นความรู้พื้นฐานที่ขาดเสียมิได้เลยและจะต้องสร้างขึ้นมาก่อนการวางแผนการพัฒนาตามแนวทางที่เราทำความเข้าใจกันมานี้ เพราะความรู้ประวัติศาสตร์

ท้องถิ่นจะเป็นแสงสว่างที่ทำให้รู้เรื่องราววิถีชีวิตในอดีตตาม “ท้องถิ่น” ได้ในทุกแห่งทุกมุม ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนไหวปรับตัวของชุมชน อันหมายถึงวิถีวัฒนธรรมที่คลี่คลายมาถึงปัจจุบัน การพัฒนาจึงต้องดำเนินบนรากฐานของ “ทุน” ทางสังคมทั้งหมดนี้

ในปัจจุบันเป็นที่น่ายินดีอีกด้วยว่าแนวทางการพัฒนาท้องถิ่นได้มุ่งไปยังพื้นที่ระดับเขตเฉพาะ (Area Based) มากขึ้น ดังเช่นพื้นที่ของกลุ่มน้ำหรือหุบเขาต่าง ๆ ขอบเขตของพื้นที่ในลักษณะดังกล่าวนี้สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับเครือข่ายของชุมชนซึ่งเป็น “หน่วย” การศึกษาที่ใหญ่ที่สุดดังที่เราได้ทำความเข้าใจจนมาแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้มุ่งทำความเข้าใจสังคมทั้งหมด ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ทั้งในส่วนของคนกับธรรมชาติ คนกับคน ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับภายนอก เป็นการศึกษาในลักษณะสหสาขาวิชาโดยบูรณาการความรู้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงสังคมท้องถิ่นอย่างเป็นองค์รวม การพัฒนาในแนวทางใหม่จึงต้องอาศัยฐานความรู้ดังกล่าวนี้ ซึ่งมีรายละเอียดครอบคลุมเรื่องราวต่าง ๆ ในทุกมิติเป็นระบบ (ดูบทที่ 8) ในการพัฒนาที่ผ่านมาเราได้ละเลยความรู้เหล่านี้ไป ยกตัวอย่างเช่นในเรื่องของพื้นที่สาธารณประโยชน์ที่มีความสำคัญกับชาวบ้าน เพราะหมายถึงฐานเศรษฐกิจแบบยังชีพและเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่มีศาลผีหรือศาลเทพารักษ์ที่คนในท้องถิ่นให้ความเคารพและมาประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ระบบความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ทำร่วมกันนี้ เป็นสิ่งที่ทำให้คนที่อยู่ต่างชุมชนมีความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจร่วมกัน และสร้างกติกาในการอยู่ร่วมกันที่เรียกว่า “จารีตประเพณีและระบบความเชื่อ” ที่นำไปสู่การอยู่ร่วมอย่างมีความเอื้ออาทรต่อกันและอยู่ในระบบศีลธรรมร่วมกัน (ศรีศักร วัลลิโภคม, 2541 : 7) นี่ก็คือความรู้ที่เราไม่ได้ศึกษาหรือไม่ให้ความสนใจ ด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่มีความเข้าใจประโยชน์และคุณค่าของพื้นที่ดังกล่าว การพัฒนาจึงมักทำในสิ่งตรงข้าม กล่าวคือ เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่ว่างเปล่าไร้ประโยชน์จึงต้องเข้าไปพัฒนาใช้สอยให้คุ้มค่า จึงพบว่าบ่อยครั้งที่พื้นที่สาธารณประโยชน์อันหมายถึงชีวิตและวิญญาณของชาวบ้าน กลายเป็นที่ต้องจมอยู่ใต้น้ำเพราะมีการสร้างเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำขึ้นมา หรือเปิดโอกาสให้นายทุนจากภายนอกเข้ามาบุกรุกยึดครอง และในที่สุดพื้นที่ดังกล่าวก็กลายเป็นสมบัติของเอกชนที่รัฐออกเอกสารสิทธิ์ให้

การพัฒนาที่ไม่มีความรู้และไม่สนใจกับวิถีวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่น จึงได้ผลลัพธ์อันน่าเศร้าใจที่เห็นได้อย่างชัดเจนในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการขัดกับกฎหมายรัฐธรรมนูญและวัฒนธรรม จึงจำเป็นจะต้องทบทวนโดยให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์ เป็นการให้เกียรติในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์แก่เพื่อนร่วมชาติอย่างเท่าเทียม โดยการเคารพจารีตประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น ก่อนที่จะเข้าไปเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาอันใดนั้นก็จะต้องมีการศึกษาวิจัยสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งและรอบด้านเสียก่อน และที่สำคัญก็คือในกระบวนการสร้างองค์ความรู้และการพัฒนานั้น ก็จะต้องสนับสนุนให้คนในท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมและตัดสินใจอยู่ด้วยเสมอ

เนื่องจากประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ยังให้ความสนใจกับมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่าง ๆ ในฐานะที่เป็น “ทุน” ให้เกิดพลังการขับเคลื่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นวิถีชีวิตร่วมสมัยของชาวบ้าน เพราะมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติดังกล่าวคือที่มาของความเชื่อและ/หรือความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน¹ ซึ่งเป็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีกด้านหนึ่งที่สืบทอดกันมาโดยการบอกเล่า มิติประวัติศาสตร์ดังกล่าวมักเป็นสิ่งที่ถูกระบายไปเช่นกัน ซึ่งแท้ที่จริงแล้วสิ่งนี้เป็นข้อมูลที่จะทำให้เราสามารถเข้าใจวิถีชีวิตของผู้คนท้องถิ่น ได้ลึกซึ้งขึ้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นประโยชน์โดยตรงต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนที่เกี่ยวข้องกับมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในท้องถิ่น เพราะการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนมุ่งสร้างความเข้าใจอันดีต่อเพื่อนมนุษย์ที่อยู่ร่วมโลกเดียวกัน โดยมุ่งให้คนจากภายนอกและในประเทศได้รู้จักและเรียนรู้สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างมีเหตุผลและถูกต้อง เป็นการท่องเที่ยวที่ให้ความรู้และความเพลิดเพลินทั้งด้านศิลปวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และมีจุดหมายสำคัญที่จะอนุรักษ์สิ่งเหล่านี้ไว้พร้อม ๆ กับการสร้างสำนึกให้คนจากภายนอกมีความเคารพต่อวัฒนธรรมท้องถิ่น ตลอดจนกระจายรายได้ไปสู่คนท้องถิ่นอย่างเป็นธรรม การท่องเที่ยวแบบยั่งยืนจึงเป็นการพัฒนาอีกด้านหนึ่งที่เหมาะสมกลมกลืนกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว เพราะไม่เป็นการทำลายทรัพยากรจนเกินความจำเป็น ซึ่งการดำเนินไปจนบรรลุจุดมุ่งหมายที่วางไว้นี้ก็โดยอาศัยความรู้ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการอธิบายนำที่เกี่ยวกับโบราณสถานและสถานที่สำคัญต่าง ๆ นั้น จะต้องให้เห็นถึงความหมายทางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นในปัจจุบัน ไม่ใช่เน้นในเรื่องรูปแบบศิลปะและอายุหรือมุ่งความสวยงามเก่าแก่เป็นสำคัญเหมือนดังที่เคยเป็นมา ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงช่วยยกระดับความรู้ความเข้าใจแก่ผู้ที่มาเยือนพร้อม ๆ กับสร้างจิตสำนึกแก่คนในท้องถิ่นไปพร้อม ๆ กัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังให้ความรู้ในอีกด้านหนึ่งที่เป็นจุดอ่อนหรือข้อจำกัดของท้องถิ่นแต่ละแห่งอันไม่เหมือนกัน เช่น ความเปราะบางในระบบนิเวศน์ หรือ ลักษณะพิเศษทางสังคมวัฒนธรรมที่มีความละเอียดอ่อนที่จะต้องทำความเข้าใจกันเป็นพิเศษก่อนที่จะเข้าไปพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลง ความแตกต่างหลากหลายเหล่านี้เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่จริงในสังคมไทยซึ่งอาจมองไม่เห็น โดยสำรวจเพียงผิวเผิน

¹ หมายถึงผู้คนจำนวนหนึ่งที่ตั้งรกรากใหม่ในภายหลัง โดยพัฒนาขึ้นมาในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเมืองมาแล้วในอดีต การเกิดขึ้นของชุมชนบนพื้นที่ซ้ำกันนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าพื้นที่นั้นมีสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่เหมาะสม ที่สำคัญก็คือผู้คนในชุมชนดังกล่าวนี้ได้นำร่องรอยและหลักฐานในอดีตมาเชื่อมโยงกับชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมท้องถิ่นในปัจจุบัน ด้วย ดังจะเห็นได้จากการฟื้นฟูโบราณสถานอันเป็นของลัทธิความเชื่อโบราณ เช่น ปราสาทขอมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้เป็นธาตุหรือพระสถูปเจดีย์ในพุทธศาสนา และมักสร้างตำนาน (myths) ขึ้นมาอธิบายเชื่อมโยงกับสังคมในขณะนั้น (คูศรีศรักร วัลลิโกดม, อ้างแล้ว : 5)

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะช่วยสร้างความกระจ่างในเรื่องนี้หากเราให้ความสำคัญและศึกษากันอย่างทุ่มเท และคำนึงถึงคนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ช่วยให้มีความสมดุลแก่การศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีเป้าหมายเพื่อสร้างองค์ความรู้ในลักษณะที่เป็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะ กระแสการศึกษาที่มุ่งลงไปสู่ระดับชุมชนท้องถิ่นในปัจจุบันจะช่วยให้เกิดเป็นความรู้ที่สร้างความสมดุลกับศูนย์กลางได้ในอนาคตได้อย่างแน่นอน แต่องค์ความรู้ดังกล่าวก็จะต้องมีคุณภาพเป็นที่ยอมรับ ตลอดจนกระจายเพียงพอที่จะสร้างอำนาจการต่อรองต่าง ๆ เพื่อเอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นได้

ในอดีต ประเทศไทยได้สร้างและใช้ความรู้ทั้งที่เกี่ยวกับศูนย์กลางและของท้องถิ่นเองเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองดูแลและวางแผนพัฒนาในระยะต่อมา ความรู้ส่วนใหญ่ซึ่งเป็นของศูนย์กลางจึงได้สร้างความชอบธรรมให้กับรัฐในการควบคุม จัดระเบียบทางสังคม ตลอดจนพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ เหล่านี้ล้วนเป็นการปิดกั้น ยึดอำนาจ ปิดบัง ธิปไตยทางธรรมชาติไปจากชุมชนทั้งสิ้น ปฏิบัติการดังกล่าวจึงทำให้ชุมชนด้อยค่าและตกต่ำลงไปเป็นอันมาก ซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในช่วงของการพัฒนาประเทศตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาดังกล่าวแล้ว การพัฒนาในลักษณะที่ไม่สมดุลย์นี้ในอีกด้านหนึ่งก็เกิดจากการยอมรับในสถานะตัวเองของท้องถิ่นตามที่ข้อมูลหรือความรู้ฝ่ายรัฐได้สร้างขึ้น เหตุฉะนั้น การไม่มีอำนาจต่อรองต่าง ๆ ของชุมชนท้องถิ่นตลอดมาจึงย่อมเกิดจากการขาดความรู้ภายในตัวเองเป็นพื้นฐานสำคัญ การสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในปัจจุบันจึงมีความหมายรวมไปถึงการสร้างวาทกรรมอีกชุดหนึ่งเพื่อสร้างความสมดุลย์กับศูนย์กลางทั้งในแง่วิชาการและการพัฒนาควบคู่กันไป

ในช่วงของยุคการพัฒนาประเทศประมาณ 40 ปีเศษที่ผ่านมา เราได้สร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นขึ้นเป็นจำนวนมากดังที่ได้สำรวจให้เห็นแล้วในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งเป็นเพียงเสี้ยวเดียวของความรู้เหล่านั้น ความรู้ดังกล่าวถ้ามองโดยทั่วไปแล้วก็จะเห็นได้ว่ามีส่วนที่สมดุลย์ขึ้นเรื่อย ๆ กับความรู้ที่ให้ความสำคัญกับส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม ปริมาณเพียงอย่างเดียวก็ไม่ได้หมายถึงว่าจะสามารถสร้างความสำคัญและอำนาจให้ท้องถิ่นในลักษณะที่มีความสมดุลย์มากขึ้นแต่อย่างใด เพราะในปัจจุบันนี้แม้ว่าจะมีรัฐธรรมนูญที่ให้สิทธิและอำนาจแก่ประชาชนในท้องถิ่นมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัตินั้นก็ยังไม่เห็นกลไกที่มีประสิทธิภาพอันจะนำไปสู่เป้าหมายนั้นอย่างจริงจัง เหตุฉะนั้นเราจึงพบว่านโยบายการพัฒนาก็ยังคงให้ความสำคัญกับศูนย์กลางและโดยการตัดสินใจของผู้มีอำนาจในรัฐบาลเป็นหลัก สัดส่วนงบประมาณในการพัฒนาท้องถิ่นยังคงมีน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างที่จะให้อำนาจและความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืน ปรากฏว่าสังคมไทยยังมองไม่เห็นและตระหนักในเรื่องนี้ทั้งที่โดยตั้งใจหรือไม่ได้ตั้งใจก็ตาม ถ้าเราเชื่อว่าความรู้เป็นส่วนหนึ่ง

วาทกรรมที่มีอำนาจในการสร้างจิตสำนึกและปฏิบัติการใด ๆ ไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ได้ จึงมีความจำเป็นจะต้องทบทวนสำรวจว่าเหตุใดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในสังคมไทยซึ่งมีมากขึ้นจนน่าพอใจระดับหนึ่งแล้วในปัจจุบัน แต่ความรู้ดังกล่าวก็ไม่นำไปสู่การอธิบายที่จะสร้างพลังและอำนาจที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นในกระบวนการพัฒนาเพื่อให้เกิดความสมดุลย์ที่พึงหวังได้ ในเรื่องนี้เราจะได้พิจารณาปัญหาหรือข้อจำกัดของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นโดยรวมเสียก่อน หลังจากนั้นก็จะร่วมกันทำความเข้าใจถึงความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าจะสามารถช่วยปรับปรุงแก้ไขจุดอ่อนนี้ได้อย่างไร

ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีปัญหาหรือข้อจำกัดของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่ 2 ประการซึ่งจะเป็นอุปสรรคสำคัญที่ไม่นำไปสู่ความสมดุลย์กับศูนย์กลางได้

ประการแรก ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจำนวนมากถูกสร้างหรืออธิบายมาจากทัศนะของศูนย์กลางและ/หรือมีมุมมองจากภายนอก ปัญหานี้เราได้ทำความเข้าใจกันมาในบทก่อน ๆ แล้วว่าไม่ใช่เป็นการศึกษาที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่น เพราะไม่เห็นตัวตนและจิตวิญญาณที่เป็นของท้องถิ่นเอง ในทางตรงข้าม ความรู้เหล่านี้กลับจะให้ประโยชน์แก่ศูนย์กลางในทุก ๆ ด้านและทุกยุคสมัยตลอดมา กล่าวเฉพาะยุคการพัฒนาประเทศ จะเห็นได้ว่าความรู้ดังกล่าวได้สร้างอำนาจความชอบธรรมในการพัฒนาตามอุดมการณ์ของระบบทุนนิยมอย่างลงตัวอย่างยิ่ง เพราะวาทกรรมเรื่องท้องถิ่นของรัฐในระยะแรก ๆ นั้นให้ภาพความยากจน ล้าหลัง ขาดความรู้และงมงายในไสยศาสตร์ ฯลฯ อำนาจของความรู้นี้นำไปสู่ปฏิบัติการการพัฒนาเพื่อปรับปรุงแก้ไขและยกระดับเรื่องดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง ซึ่งนอกจากสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐแล้ว วาทกรรมนี้ยังมีอิทธิพลซึมลึกลงไปสู่จิตสำนึกของทั้งบุคลากรฝ่ายรัฐและประชาชนทั่วไป ตลอดจนชาวบ้านอย่างยากที่จะไถ่ถอนมาจนถึงปัจจุบัน

กล่าวคือ นักการเมือง ข้าราชการ และประชาชนโดยทั่วไปมองภาพปัญหาท้องถิ่นไทยว่าต่ำต้อย ล้าหลัง บ้านนอก จนถึงน่ารังเกียจ แม้ว่าจะมีคุณค่าอยู่บ้างแต่ก็เป็นลักษณะที่ใส่ชื่อบริสุทธิจนถึงน่าสงสาร จินตภาพดังกล่าวนี้มีพลังและสืบทอดอย่างมั่นคงผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ จึงไม่แปลกอันใดที่แม้ปัจจุบันจะมีกระแสต้านทานแนวคิดดังกล่าวขึ้นมาบ้างแล้ว แต่ทัศนะแบบเดิมยังคงมีอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง ดังจะเห็นได้จากนโยบายการพัฒนาท้องถิ่นในลักษณะช่วยเหลืออุปถัมภ์เป็นตัวอย่างรูปธรรมสะท้อนวิถีคิดในเรื่องความไม่เท่าเทียมอย่างชัดเจน ในส่วนของชาวบ้านนั้น วาทกรรมจากรัฐทำให้พวกเขายอมรับสถานภาพของตัวเองอย่างสิ้นเชิงว่าเป็นคนยากจน สิ้นหวัง บุญน้อย ต้องคอยรับความช่วยเหลือจากผู้มีอำนาจตั้งแต่ระดับท้องถิ่นขึ้นไป นี่คือผลลัพธ์ของความรู้ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมของรัฐและจากภายนอกที่ลดทอนศักยภาพและคุณค่าของท้องถิ่นลงไปเป็นอันมาก แม้ว่าในปัจจุบันจะมีกระแสที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่นมากขึ้น แต่ก็ยังอยู่ในภาวะที่ต้องแย่งชิงต่อสู้เพื่อนิยามความหมายชุดใหม่อันจะเป็นก้าวแรกในการสร้างความสมดุลย์ให้แก่ท้องถิ่นในลักษณะอื่น ๆ ต่อไป

ประการที่สอง ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นยังกระจกระบาย ไม่ได้ประมวลสังเคราะห์เป็นแนวคิดทฤษฎี หรือองค์ความรู้ด้านเนื้อหาที่มีน้ำหนักชัดเจนอย่างเพียงพอ ข้อจำกัดนี้จึงนำไปสู่ปัญหาเรื่องคุณภาพของความรู้ที่ไม่อาจยกระดับท้องถิ่นขึ้นมาได้เช่นกัน กล่าวคือ แม้ว่าในระยะหลังความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจะเกิดมาจากทัศนภายในชุมชนเองและมีปริมาณมากขึ้น แต่ความรู้ดังกล่าวส่วนใหญ่ก็ยังเป็นขั้นการรวบรวมข้อมูล เช่น วรรณกรรม นิทาน ประเพณีวัฒนธรรมแขนงต่าง ๆ ตลอดจนโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และอีกจำนวนมากก็ยังคงเป็นการศึกษาที่ไม่เป็นระบบชัดเจน

ปัญหาในเรื่องนี้เป็นที่ตระหนักกันมากขึ้น และเป็นที่น่ายินดีว่าในช่วงประมาณหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมา นักสังคมศาสตร์ในสาขาต่าง ๆ มองเห็นจุดอ่อนดังกล่าวและได้พยายามศึกษาวิจัยเพื่อประมวลสังเคราะห์ความรู้เป็นแนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนสร้างเป็นองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อเพิ่มอำนาจให้แก่ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนเป็นข้อมูลเสนอต่อรัฐในการกำหนดนโยบายการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป การศึกษาวิจัยที่เป็นระบบมากขึ้นนี้ได้แก่ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร สิทธิชุมชนท้องถิ่น พลวัตวัฒนธรรมกับการพัฒนา ภูมิปัญญาจากวรรณกรรมท้องถิ่น เหล่านี้ล้วนเป็นโครงการศึกษาที่ยึดเอาคนและชุมชนท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางทั้งสิ้น จึงนับว่าช่วยเพิ่มความสมดุลย์ทางด้านองค์ความรู้ให้แก่ท้องถิ่นมากขึ้นอย่างน่าพอใจ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความรู้เหล่านี้เพิ่งปรากฏตัวขึ้นและบางเรื่องยังอยู่ในระยะเริ่มต้นสร้างเท่านั้น ที่สำคัญในหลายด้านก็มองเห็นจุดอ่อนอยู่พอสมควร ดังที่ได้ชี้ให้เห็นแล้วข้างต้น ความน่าสนใจจึงอยู่ที่ว่าวาทกรรมความรู้ชุดใหม่ในเชิงคุณภาพ แล้วจะสามารถสร้างอำนาจและพลังให้แก่ท้องถิ่นเพื่อต่อรองกับส่วนกลางให้เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนได้เพียงใด เพราะวาทกรรมในชุดเก่ายังคงทรงอิทธิพลอยู่อย่างเหนียวแน่น ทศวรรษ 2540 นี้จึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในการต่อสู้เพื่อยามความหมายของการพัฒนาตลอดจนเพื่อเพิ่มอำนาจคุณค่าและศักดิ์ศรีของท้องถิ่นโดยรวม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในกระบวนการยกระดับสังคมท้องถิ่นไทยครั้งนี้อย่างขาดเสียไม่ได้เลย

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือสาขาวิชาหนึ่งที่จะเป็นองค์ความรู้หลักในการสร้างความสมดุลย์ทางวิชาการไม่ให้เน้นความสำคัญแก่ศูนย์กลางมากเกินไปดังกล่าว เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทำให้มองเห็นสังคมอย่างเป็นพลวัตจากภายในท้องถิ่นเองและยังเป็นเนื้อหาที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของประชาชน ซึ่งนอกจากจะช่วยสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ให้แก่พวกเขาและเป็นข้อมูลสำคัญยิ่งในการพัฒนาดังกล่าวแล้ว ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังมุ่งสร้างองค์ความรู้ที่ชัดเจนรอบด้านสำหรับการเรียนรู้ในชุมชนและเป็นพื้นฐานให้แก่สาขาวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้สานต่อหรือขยายความในมิติของตนได้อย่างซับซ้อนและแหลมคมขึ้น ด้วยเหตุดังนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญในฐานะองค์ความรู้ที่จะช่วยยกระดับให้ท้องถิ่นมีศักดิ์ศรีสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมประชาชาติต่อไป อย่างไรก็ตาม การที่จะ

ให้สังคมยอมรับและตระหนักในตัวตนและบทบาทของท้องถิ่นได้มากขึ้นเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีคุณภาพและในปริมาณที่เหมาะสมเพียงพอด้วย

กล่าวคือ จะต้องมีการยกระดับคุณภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นมาให้เทียบเท่าและก้าวหน้าไปในทิศทางของตนเองเช่นเดียวกับสาขาสังคมศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงไม่ใช่วิชาที่ศึกษาอย่างไรก็ได้ แต่จะต้องมีฐานคิด ขั้นตอน และวิธีการที่เหมาะสมตลอดจนพัฒนาสัมพันธสอดคล้องไปกับกระแสวัฒนธรรมทางวิชาการของโลก การเริ่มต้นศึกษาอาจเป็นเพียงระดับการค้นคว้าหรือรวบรวมข้อมูลดิบจากเอกสาร เรื่องเล่า ตำนาน หรือการสัมภาษณ์โดยมือสมัครเล่น แต่ในท้ายที่สุดแล้วการให้เกิดประโยชน์ที่ดียิ่งคือ จะต้องวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลเพื่ออธิบายประวัติศาสตร์ของพวกเขาด้วยความศรัทธาและทุ่มเท จนเกิดเป็นงานประวัติศาสตร์ที่เป็นระบบชัดเจน มีคุณภาพเป็นที่ยอมรับและสามารถดึงดูดความสนใจจากสังคมได้ระดับหนึ่งด้วย นี่คือการช่วยยกฐานประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ให้สูงขึ้น ไม่ใช่เป็นเรื่องราวเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือเกิดความรู้ที่เป็นตัวประกอบอีกต่อไป หากคือเนื้อหาที่เต็มไปด้วยพลังของชีวิตที่ต่อสู้ เคลื่อนไหวไปอย่างมีสีสันและจินตนาการในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก เหตุฉะนั้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงสามารถศึกษาให้มีเนื้อหาที่น่าสนใจและเปี่ยมด้วยคุณภาพสูงสุดที่อาจเป็นผู้นำความก้าวหน้ามาสู่วงการสังคมศาสตร์ได้เช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาใน “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนที่ได้รับ ความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน ซึ่งสามารถจะทำให้เกิดองค์ความรู้ที่มีรายละเอียดปลีกย่อย ตลอดจนมองเห็น “ระบบ” ต่าง ๆ ของสังคมอย่างแจ่มชัด มีพลังในเนื้อหาอันเป็นเลือดเนื้อของชีวิตที่จะสื่อสารกับประชาชนได้อย่างลึกซึ้งลงไปถึงจิตวิญญาณ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้จึงมีความจำเป็นและจะช่วยสร้างความสมดุลย์ทางวิชาการได้อย่างแน่นอน

ส่วนในด้านปริมาณขององค์ความรู้ นั้น นอกจากจะต้องช่วยกันส่งเสริมผลักดันให้มีการศึกษาเพิ่มมากขึ้นแล้ว ก็ยังมีความจำเป็นในการเชื่อมโยงความรู้ดังกล่าวเพื่อให้เกิดภาพใหญ่ในระดับภูมิภาคว่ามีโครงสร้างและรายละเอียดในด้านต่าง ๆ อย่างไร ที่สำคัญก็คือ ประวัติศาสตร์ของภูมิภาคที่ประกอบขึ้นมาจากความแตกต่างหลากหลายของท้องถิ่นนี้ ก็ยังจะเพิ่มพื้นที่ประวัติศาสตร์ให้แก่ประชาชนตลอดจนมีเนื้อหาที่เชื่อมโยงกับศูนย์กลางได้อย่างมั่นคงและอยู่ในระดับที่มีความสมดุลย์ระหว่างกันได้มากขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จึงสามารถนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์ของชาติได้อย่างแท้จริง กล่าวคือ เป็นประวัติศาสตร์ของ “ประเทศไทย” ที่มองเห็นถึงความหลากหลายของท้องถิ่นในแต่ละภูมิภาคและโดยที่ทุกส่วนได้เคยมีบทบาทในประวัติศาสตร์ของชาติร่วมกันมาแล้วทั้งสิ้น

ในส่วนของการเผยแพร่ความรู้ นอกจากจะให้ความสำคัญกับการคืนประวัติศาสตร์ให้แก่ชุมชนและสังคมทั่วไปในรูปแบบของหนังสือที่ดีพิมพ์อย่างได้มาตรฐานแล้ว รูปธรรมของการนำเสนอความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การสร้างพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นอันเป็นสิ่งที่ยังคงไทยขาดแคลนอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นไม่ได้มุ่งให้เห็นแต่เพียงรูปแบบทางศิลปกรรมและอายุตามยุคสมัยเพื่อแสดงความรุ่งเรืองและความเก่าแก่ของบ้านเมืองเป็นสำคัญเหมือนที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจัดการอยู่ หากมุ่งให้มองเห็นวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ที่มีการเคลื่อนไหวอย่างสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลง เป็นวิสัยทัศน์ที่กว้างขึ้นสามารถเชื่อมต่อกับอนาคตได้ พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจึงมุ่งให้คนในชาติได้รู้จักตัวเอง เห็นจากสิ่งที่เป็นจริงใกล้ตัว เป็นการศึกษาที่ทำให้เกิดความคิดซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความรู้และสติปัญญา อันจะนำไปสู่ความเข้าใจในสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีผลไปถึงการอยู่ร่วมกันอย่างสันติราบรื่นของคนในชาติ พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจึงเป็นการศึกษา “นอกระบบ” ที่สามารถสร้างดุลยภาพให้กับการศึกษาในระบบที่เน้นเรื่องใกล้ตัวมากเกินไป ส่วนจะมีพลังสร้างสรรค์และขยายพื้นที่ให้แก่ความทรงจำร่วมของชุมชนได้มากน้อยเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับองค์ความรู้ต้นตอพื้นฐาน คือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นสำคัญ

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ดังที่กล่าวมาจึงมีความสำคัญและจะมีบทบาทยิ่งสำหรับการพัฒนา “ประชาชาติไทย” โดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่ผู้คนอ่อนแอทางปัญญาเยี่ยงในปัจจุบันนี้ เพราะวัฒนธรรมการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ของเราที่เป็นมามีผลอย่างลึกซึ้งให้ผู้คนเชื่อตามแบบแผนความทรงจำและบทเรียนสูตรสำเร็จของประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นองค์ความรู้แบบคัมภีร์ที่ถูกต้องสมบูรณ์ไม่ได้มีไว้ให้ถกเถียง การศึกษาประวัติศาสตร์ตามจารีตของไทยจึงไม่ได้มีไว้เพื่อยกระดับการคิดการใช้สมองของประชากร ไม่ได้มุ่งหมายผลิตปัจเจกชนที่อิสระ หัวแข็ง ไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ ความรู้อดีตตามจารีตเดิมมีไว้เพื่อสถาปนาระเบียบ ตอกย้ำความรู้แบบฉบับและสั่งจะอันจริงแท้แน่นอนเพื่อค้ำจุนระเบียบสังคมแบบจารีตที่สืบทอดกันมา คุณค่าหรือบทเรียนทางประวัติศาสตร์ก็คือความสามัคคี ความภาคภูมิใจในบรรพบุรุษ และความสำนึกในบุญคุณของพระมหากษัตริย์ เป็นประวัติศาสตร์ที่สร้างความค้ำค้ำปราบปลื้มไม่รู้จบและซึมอยู่ในทุกเซลล์สมองจนไม่มีอะไรต้องสงสัยและต้องคิดกันอีก (คุณธงชัย วินิจจะกูล, 2544 46-65)

วัฒนธรรมประวัติศาสตร์ดังกล่าวมานี้ ได้ครอบงำสังคมอย่างเหนียวแน่นมั่นคงโดยผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่กระจายครอบคลุมทั่วประเทศและมีประสิทธิภาพยิ่ง ผนวกกับการพัฒนาทางด้านอื่นๆ โดยมีพื้นฐานทัศนคติมาจากประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมดังกล่าว ผู้คนทั่วไปในทุกท้องถิ่นจึงอ่อนแอทางปัญญา ไม่มีตัวตนว่าประชาชนเป็นใคร จึงไม่แปลกที่เราจะพบว่าแม้ในปัจจุบันที่การปฏิรูปการเมืองได้ดำเนินไปมากพอสมควรแล้ว แต่พวกเขาก็ยังถูกชักจูงได้โดยง่ายเพื่อประโยชน์ของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นนักการเมือง ข้าราชการ นักวิชาการ หรือ NGO.และผู้หวังดีอื่น นี่คือนิสัยที่

ขาดวิจรรณญาณ เพราะไม่ได้สั่งสมวัฒนธรรมการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดสติปัญญาในการวิเคราะห์แก้ปัญหาแบบสังคมที่พัฒนาแล้ว การที่ประชาชนส่วนใหญ่ของเรายังอ่อนแอในลักษณะเช่นนี้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลกอย่างรวดเร็วซึ่งมีผลกระทบไปทุก ๆ ส่วนนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าวิตก เพราะในภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจสังคมที่เข้มข้นมากขึ้นตามลำดับนี้ เราต้องร่วมมือกันเพื่อ “ต่อสู้” และปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวร่วมกัน ไม่ใช่ภายใต้ความคิดสำเร็จรูปหรือการชี้แนะของบุคคลใดบุคคลหนึ่งอีกต่อไป แต่จะต้องเป็นความคิดที่หลากหลายร่วมประสานหาทางเดินที่เหมาะสมให้แก่ตัวเองและสังคมโดยรวมได้หลายทาง “ความสามัคคี” ที่จะได้อามาเพื่อสร้าง “ความมั่นคง” ของชาติในลักษณะใหม่นี้ คือ สติปัญญาที่พัฒนาขึ้นมาโดยอิสระ ไม่ใช่ถูกครอบงำเพื่อสถาปนาระเบียบสังคมที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ผู้ปกครองอีกต่อไป

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่แม้สามารถประยุกต์มาใช้สอยได้ แต่ก็มีภาระสำคัญที่สุดก็คือ การสร้างวิจรรณญาณอันจะนำมาซึ่งปัญญาที่เป็นพื้นฐานให้แก่ความเข้มแข็งของสังคมทั้งหมด เพราะกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์ย่อมทำให้บุคคลสามารถรู้จักคิดวิพากษ์วิจารณ์อย่างเป็นตัวของตัวเอง ความรู้ประวัติศาสตร์ที่ได้มาจากกระบวนการดังกล่าวย่อมมีคุณค่าช่วยยกระดับวิจรรณญาณและความเป็นคนที่มีคุณภาพ และผลลัพธ์ที่เป็นองค์ความรู้ก็จะช่วยยึดเหนี่ยวผู้คนให้มีที่พึ่งทางจิตใจอย่างเป็นรูปธรรม หรือมี “บ้าน” ทางจิตวิญญาณ สามารถเรียกคืนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่อิสระจากพันธนาการและการครอบงำใด ๆ จึงถึงเวลาที่จะร่วมมือกันสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งนี้ก็โดยคนในท้องถิ่นเองโดยความร่วมมือของทุก ๆ ฝ่าย และยังเป็นโอกาสอันดีและได้เวลาอันเหมาะสมที่จะต้องทำอย่างสัมพันธ์สอดคล้องไปกับการปฏิรูปด้านต่าง ๆ ในปัจจุบัน เป็นประวัติศาสตร์ที่ปลดปล่อยตัวเอง ไม่ร้อนแรงเพื่อประโยชน์ใช้สอยเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการศึกษาอย่างอิสระที่ไม่ถูกบังคับหรือกำหนดโดยกฎระเบียบใด ๆ ในสังคม นอกจากวิจรรณญาณและอุดมคติของความเป็นมนุษย์

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จึงเป็นการสร้างสันติกับอดีตและเรียนรู้จากมัน โดยสัมผัสได้ อย่างเป็นรูปธรรมจนไปถึงจิตใจ มีเหตุผล มีพันธะและผูกพันกับชุมชนและผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่ใช่ประวัติศาสตร์แบบเดิม ๆ ที่ขาดจินตนาการและไม่สัมพันธ์ใด ๆ กับเลือดเนื้อและวิถีวัฒนธรรมของประชาชนในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ที่เอื้อประโยชน์ให้กับชุมชนในท้องถิ่นนี้ ได้รับการบุกเบิกไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว แต่ยังคงเป็นแสงสว่างที่จำกัด เป็นคบเพลิงดวงน้อยที่มั่นคงแต่ยังไม่อาจส่องสารแพร่กระจายไปสู่มวลชนจนเป็นกระแสที่มีพลังได้ ทั้งนี้เพราะขาดการสร้างองค์ความรู้ที่เป็นเนื้อหาให้ซึมซับและฟังฟังได้ดังกล่าวมา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ไม่ใช่วาทกรรมเพื่อการแบ่งแยกและทำลายอำนาจรัฐ หากสร้างขึ้นเพื่อปลดปล่อยตัวเองจาก “ราษฎร” ผู้ต่ำต้อยที่ต้องพึ่งพาขอความช่วยเหลือจากผู้อื่นอยู่ตลอดเวลาให้เป็น “ประชาชน” ที่เข้มแข็งและองอาจตามศักยภาพที่มีอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ สามารถยืน

หยัดด้วยสติปัญญา มีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาของชาติที่กระจายความรับผิดชอบ การตัดสินใจ และผลประโยชน์ต่าง ๆ อย่างยุติธรรม ในทศวรรษแห่งการปฏิรูปนี้ หัวใจสำคัญที่สุดก็คือปฏิรูปการเรียนรู้ของประชาชน และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือเครื่องมืออย่างหนึ่งในการสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาคุณภาพของประชาชนดังกล่าว

ด้วยเหตุคั้งนั้น ถ้าสังคมไทยมีความปรารถนาดีต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริงคั้งคำประกาศ ก็จะต้องจริงใจและส่งเสริมให้มีการเขียนประวัติศาสตร์ของประชาชนอย่างเป็นอิสระ เพื่อจะได้เรียนรู้ร่วมกัน เป็นประวัติศาสตร์ที่ได้เดินทางมาอย่างยาวไกล มีความหลากหลายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ และในที่สุดก็เป็นปีกแผ่นประกอบขึ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประวัติศาสตร์แห่งชาติ การสำนึกอดีตที่มองเห็นความสำคัญและบทบาทของประชาชนส่วนใหญ่เยี่ยงนี้แล้ว นั่นก็ย่อมหมายถึงและหวังได้ว่า เราจะให้เกียรติแก่ผองชนในชาติเพื่อเข้าร่วมในกระบวนการสร้างสรรค์สังคมไปด้วยกันอย่างเท่าเทียม

การอ้างอิง

กาญจนา แก้วเทพ.

- 2530 “วิจารณ์หนังสือ ‘ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น’ ของธิดา สาระยา”
วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬาฯ) 12 : 2

กาญจณี ละอองศรี

- 2539 “กรณีหนังสือเรื่อง การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี : สงครามศักดิ์ศรี
ของชาวโคราช” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 22 ฉบับที่ 3.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ

- 2510 **ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลับนาสมัยอยุธยา ภาค 1. พระนคร :**
สำนักนายกรัฐมนตรี.

จิตร ภูมิศักดิ์.

- 2526 **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ :** สำนักพิมพ์
ดอกหญ้า.
- 2535 **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อ
ชนชาติ. กรุงเทพฯ :** สำนักพิมพ์สยาม.

จุฬาพร โชติช่วงนรินทร์

- 2527 **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโล. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.**
- 2529 **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านบ่อนู ตำบลไถ่ดำ อำเภออำนาจเจริญ
จังหวัดอุบลราชธานี. กรุงเทพฯ :** สถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จุฬาลงกรณ์, มหาวิทยาลัย.

- 2539 **ร้อยปีคลองรังสิต : โครงการวิจัยนำร่อง เฉลิมฉลองวโรกาส
กาญจนานิกะก. กรุงเทพฯ :** สถาบันไทยศึกษา.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (บรรณาธิการ)

2534 **วิวัฒนาการการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า.** กรุงเทพฯ : สถาบัน
ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์.

2529 **“สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เศรษฐศาสตร์การเมือง.**
ปีที่ 5 ฉบับที่ 3-4.

2529 **“การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จุลสารสมาคมสังคมศาสตร์ ปีที่ 2**
ฉบับที่ 2

2536 **“สถานภาพของการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีอีสาน ระหว่าง**
พ.ศ. 2503 – 2535” ใน แดมสุข นุ่มนนท์และคณะ, **สถานภาพงานวิจัย**
สาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2535.
รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ฉลาดชาย รมิตานนท์

2525 – 2527 **“บทบรรณาธิการ” วารสารสังคมศาสตร์ (คณะสังคมศาสตร์**
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ปีที่ 6 ฉบับที่ 2.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.

2527 ก. **“การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ”**
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง. ปีที่ 4 ฉบับที่ 1

2527 ข. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

2529 **บ้านกับเมือง.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

2532 **“แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน”** ใน ชาคริต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์
ปัทมานันท์ (บรรณาธิการ) **สารธารแห่งความคิด.** กรุงเทพฯ :
คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการฉลองครบรอบ 60 ปี อาจารย์
วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา

2534 **วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นั้ตรทิพย์ นาดสุภา.

- 2536 “แนวคิดโครงการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “สถานภาพและแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (10 – 13 กันยายน) ณ โรงแรมดิเอ็มเมอรัลส์ กรุงเทพฯ.
- 2540 **ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2543 **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 2545 **จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ.** สถาบันราชภัฏสุรินทร์ จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบรอบ 60 ปี ศาสตราจารย์นั้ตรทิพย์ นาดสุภา.
- 2546 “คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ใน จีราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- 2548 “แนวคิดชุมชนกับประวัติศาสตร์ไทย” เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการสัมมนาทางวิชาการ เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์ ดร. Atsushi Kitahara เรื่อง “ประวัติศาสตร์ความคิดไทยกับแนวคิดชุมชน” 26 กุมภาพันธ์ 2548 จัดโดย สถาบันไทยศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และคณะมิตรและศิษย์ของศาสตราจารย์ ดร. Atsushi Kitahara

นั้ตรทิพย์ นาดสุภาและพรพิไล เลิศวิชา.

- 2537 **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

นั้ตรทิพย์ นาดสุภาและพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์.

- 2540 **เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์

นั้ตรทิพย์ นาดสุภาและคณะ.

- 2541 **ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา.** กรุงเทพฯ : วิถีทรรศน์
- 2542 “ข้อเสนอโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

- ชลธิรา สัตว์วัฒนา (บรรณาธิการ).
2546 **พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา.** กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ชยันต์ วรรณะภูติ.
2536 “แนวคิดเรื่องกลุ่มอุปถัมภ์ของ ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ : นักมานุษยวิทยาที่ข้าพเจ้ารู้จัก” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) **คนธรรมดา : รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์.** กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ชัยวุฒิ พิชะกุล.
2538 “การศึกษา ‘เพลานางเลือดขาว’ฉบับวัดเขียนบางแก้ว” **ปริญญาทิพนธ์** ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒสงขลา.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ.
2533 “สยามในอดีต : การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา” **สมุดสังคมศาสตร์** ปีที่ 12 ฉบับที่ 5 (ตุลาคม – ธันวาคม).
- ไชยยันต์ รัชชกุล.
2527 “การศึกษาขบถผู้มีบุญ : คำถาม ความสงสัยและใคร่เสนอ” ใน พรเพ็ญ อันตระกูล อัจฉราพร กมฺุทพิสมัย (บรรณาธิการ) **“ความเชื่อพระศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย”.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- แถมสุข นุ่มนนท์
2528 **การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
2537 **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2535.** รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน.

2529 สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

ธงชัย วินิจจะกุล.

2544 “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 23, ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2544).

ธวัช ปุณโณทก

2526 พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. เอกสารวิจัย หมายเลข 19 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธัญญา สังขพันธานนท์ (บรรณาธิการ)

2536 จริยานุวัตรศึกษา. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

ธิดา สาระยา

2525 ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

2529 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

2535 (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

2539 รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

ธีรชัย บุญมาธรรม.

2527 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 – 2450.”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์.

2542 “พลังของแนวคิดชาติ – ชาตินิยมกับการเมืองไทยในสมัยแรกเริ่มของ

นิธิ เอียวศรีวงศ์และอาคม พัทธยะ.

2525 **หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

2525 **ปากไก่และใบเรือ : ความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

2526 “คดีเกี่ยวกับรัฐของประชาชนในวรรณกรรมปักษ์ใต้” **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 12 ฉบับที่ 3.

2529 “200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 7 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์).

2530 ก. “หลักฐานและการใช้หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการครูระดับมัธยมศึกษา เรื่อง “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา.

2530 ข. “วิจารณ์หนังสือ บ้านกับเมือง ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา” **วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์** ปีที่ 5 ฉบับที่ 2.

2531 ก. “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง.

2531 ข. “สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” **ศิลปวัฒนธรรม** 9 : 3

2532 ก. “มิติใหม่ของการใช้ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย” เอกสารประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย” จัดโดย วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา.

2532 ข. “ปัญหาในการศึกษาและการประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ไทย” ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาศิลปศาสตร์ เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

2535 “การใช้แนวคิดเรื่องศูนย์กลางและเครือข่ายในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” **สงขลาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา.** กรุงเทพฯ : สถาบันทักษิณคดีศึกษา

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

- 2536 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการพัฒนา” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการครั้งที่ 2 เรื่อง “พัทลุงศึกษา : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” ณ ลำปำรีสอร์ท อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง.
- 2538 “200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า” ใน กรุงเทพมหานคร, พระเจ้าตากฯและประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- 2539 “ท่านอาจารย์สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ในไทยคดีศึกษาและอัตลักษณ์ไทย” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ทักษิณคดี : แนวคิดในการศึกษาและพัฒนา” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา.
- 2543 “คำแก้ตัวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความคิด” วารสารมนุษยศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)

บาทยัน อิมสำราญ.

- 2528 “สถานภาพการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่น” ใน สุกัญญา ภัทราชัย (บรรณาธิการ) วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปาริชาติ วลัยเสถียร

- 2543 “ชุมชนและลักษณะของความเป็นชุมชน” เอกสารประกอบการประชุมว่าด้วยเรื่อง ชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ปราณี วงษ์เทศ.

- 2531 “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” ใน วรรณิ วิบูลสวัสดิ์ แอนเดอร์สัน (บรรณาธิการ) พื้นถิ่นพื้นฐาน. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม

พรเพ็ญ สันตะระกุล และอัคราพร กมฺทพิสมัย (บรรณาธิการ)

- 2524 “ความเชื่อพระศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย.

พรพีไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว.

- 2546 **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

มานิต วัลลิโกดม.

- 2509 “เมืองอุททอง” ใน **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุททอง.** พระนคร : กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 13 พฤษภาคม 2509.

- 2521 **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์การเวก.

ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ).

- 2541 **โลกของกลุ่มทะเลสาบ : รวมบทความว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร.

- 2549 **คาบสมุทรไทยในพระราชอาณาจักรสยาม : ประวัติศาสตร์ตัวตนของภาคใต้สมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร (กำลังจัดพิมพ์).

ยงยุทธ ชูแว่น.

- 2541 “สี่ทศวรรษของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การปลดปล่อยเพื่อพัฒนาพลังประชาชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “**ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง : การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์** จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ.

- 2543 “ข้อเสนอโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา” กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

- 2543 “ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยกับแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา.” กรุงเทพฯ : เอกสารประกอบการประชุม **เรื่องชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ยงยุทธ ชูแว่น.

- 2544 “สถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ภาคใต้ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535.” ใน **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535.** กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- 2545 “ความสำคัญและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน.” เอกสารประกอบการอบรมครูสอนสังคมศึกษา “หนึ่งทศวรรษประวัติศาสตร์ไทย.” ณ ห้องประชุมอาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร จังหวัด นครปฐม.
- 2548 “บนเส้นทางที่ท้าทายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย : กรณีการศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : เส้นทางสู่นาคต” วันที่ 25 – 27 เมษายน 2548 ณ หอประชุมเล็ก ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

ยุพา ชุมจันทร์.

- 2530 “ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย พ.ศ. 2575 – พ.ศ. 2516” วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ยุกติ มุกดาวิจิตร.

- 2538 การก่อตัวของกระแส ‘วัฒนธรรมชุมชน’ ในสังคมไทย : พ.ศ. 2520-2537” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขามนุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วารุณี โอสธารมย์.

- 2547 **เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 25.** กรุงเทพฯ : นักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์.

- 2528 “บทสัมภาษณ์ : รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา” **วารสารอักษร**

- วิทยา อารณ.
- 2541 “ประวัติของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำแม่หลุ อำเภอมะเเ่ม จังหวัด เชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณัฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2544 **แนวเนื้อแม่ลาว : พินิจพื้นที่ เวลา และสังคมผ่านมิตูลุ่มน้ำ. เชียงใหม่ : บี.เอส.การพิมพ์**
- ศิลปากร,กรม.
- 2525 **รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีศรีวิชัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์แณศ.**
- ศิลปากร, มหาวิทยาลัย
- 2536 **ลุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : บริษัท พิมพ์พริ้นต้ง เซ็นเตอร์ จำกัด.**
- ศิริพร จูตะฐาน.
- 2522 **รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณัฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**
- 2528 “การศึกษาวรรณคดีที่องถินกับสังคม” ใน สุกัญญา ภัทราชัย (บรรณาธิการ) **วรรณคดีที่องถินพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**
- ศิริพร จูตะฐาน ณ ถลาง.
- 2539 **ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น..การศึกษาคติชนในบริบททางสังคม ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิตชน.**
- ศรีศักร วัลลิโภดม
- 2524 “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัย โบราณ” **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 17.**

ศรัศักร วัลลิโภดม.

- 2522 “ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า” เอกสารประกอบการสัมมนาของสมาคมประวัติศาสตร์เรื่อง “ความก้าวหน้าของการศึกษาและวิจัยประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน” 11 – 12 พฤษภาคม 2522.
- 2524 ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณ” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 2, ฉบับที่ 17.
- 2525 โบราณคดีในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- 2530 “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมพัทลุง.
- 2533 “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 11, ฉบับที่ 1.
- 2535 “การอนุรักษ์โบราณสถานโบราณวัตถุ ปัญหาและแนวทางแก้ไข” เมืองโบราณ ปีที่ 18, ฉบับที่ 2.
- 2543 พัฒนาระบบ : สังคม-วัฒนธรรมในวิถีการอนุรักษ์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ม.ป.ป. รอยต่อทางโบราณคดีจากความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สมสมัย ศรีสุทรพรรณ

- 2517 โฉมหน้าศักดิ์นาไทย. กรุงเทพฯ : ชมรมหนังสือแสงตะวัน.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล.

- 2525 “สังคมไทยจากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 2.

สุจิตต์ วงษ์เทศ

- 2521 “มานิต วัลลิโภดม แบบฉบับของนักโบราณคดีไทย” สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์การเวก.

สุเนตร ชุตินธรานนท์

- 2537 “ความนำ” ใน ธิดา สารระยา. รัฐโบริภณในภคพื้นเอเชยตะวันออก
เฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สุเทพ สุนทรเกสัช.

- 2511 สังกมวิทยาของหมู่บ้านภคตะวันออกเฉียงเหนือ. พระนคร : แผนกวิชา
สังกม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2513 สังกมและวัฒนธรรมลานนาไทย : รวมผลงานวิจัยทางสังกมศาสตร์ใน
ภคเหนือของประเทศไทย. เชียงใหม่ : คณะสังกมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่.
- 2522 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับจุลภค”
บทความเสนอในการสัมมนาเรื่อง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จัดโดย
สมาคมประวัติศาสตร์ ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
กรุงเทพฯ วันเสาร์ที่ 29 กันยายน 2522.
- 2528 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวทาง
การศึกษา” รวมบทความสัมมนาล้านนาคดี : ประวัติศาสตร์และ
โบราณคดี. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครู
เชียงใหม่.
- 2540 มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์

- 2512 คติชาวบ้านปักษ์ใต้. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.
- 2523 พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยอยุธยา.
สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สงขลา.
- 2524 วิเคราะห์สารัตถะเพลงกล่อมเด็กภคใต้. สงขลา : มงคลการพิมพ์.
- 2542 ทฤษฎีการวิจัยทางสังกมศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ :
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์และคณะ.

- 2523 โลกทรรศน์ไทยภคใต้. หาดใหญ่ : โรงพิมพ์ไทรย่น.

สุพัฒน์ ส่องแสงจันทร์.

- 2512 “การศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2510” ปรินญาศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา.

สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์.

- 2531 **ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนในกลุ่มน้ำท่าเงิน.** รายงานการวิจัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เสน่ห์ จามริก ยศ สันตสมบัติ (บรรณาธิการ).

- 2536 **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา (3 เล่ม).** กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อนัญญา ภูชงกกุล

- 2530 “อะไรกำหนดพฤติกรรมของชาวนา? : วิพากษ์หลักเกณฑ์การวิเคราะห์ของเจมส์ สก็อต และแซมมวล พ็อปลิ้น” วารสารเศรษฐศาสตร์ วัฒนธรรม ปีที่ 5, ฉบับที่ 1.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2524 “วิธีการเขียนประวัติศาสตร์ของ จิตร ภูมิศักดิ์” **รวมบทความประวัติศาสตร์ 3 (พฤศจิกายน).**
- 2527 **พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา.** กรุงเทพฯ : โครงการตำรา มหาวิทยาลัย ห่องจำหน่ายหนังสือ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2537 “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” บทความเสนอในการสัมมนา เรื่อง วัฒนธรรมห้าเชียง ณ วิทยาลัยครูเชียงราย.
- 2538 ก. “สถานภาพและทิศทางในการศึกษาหมู่บ้านไทย” บทความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ “องค์ความรู้เกี่ยวกับหมู่บ้าน” จัดโดย ภาควิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมเชียงใหม่ออกคิด จังหวัดเชียงใหม่
- 2538 ข. “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทาง

ประวัติศาสตร์ ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2538 ค. **วัฒนธรรมกับการพัฒนา : มิติของพลังที่สร้างสรรค์.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- 2539 **สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.** โครงการศึกษา “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2543 **ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิถีคิด.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
- 2544 **มิติชุมชน : วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2544 **วิถีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน : พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2545 **“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ใน จดหมายข่าวรายไตรมาส โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคกลาง สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2,2 (กรกฎาคม).**

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ).

- 2545 **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย**
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2545 **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย.**
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ และฉลาดชาย รมิตานนท์.

- 2533 **“พิธีกรรมและความเชื่อล้านนา : การผลิตใหม่ของอำนาจทางศีลธรรม”**
วารสารสมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 2.

อารिता เสวตามร์

- 2542 **ผ้าป่าข้าว : บทสะท้อนวิถีคิดของชุมชน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อนก นาคะบุตร.

- 2536 “ปรัชญาและแนวคิดในการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) **คนธรรมดา : รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบ 60 ปี ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์

- 2545 **นิเวศประวัติศาสตร์ : พรหมแดนความรู้**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- 2545 “โครงการประสานงานการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2548 **ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชนชน : ทิศทางใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ฮิโรฮิชิ ชูกรี.

- 2541 **ประวัติราชอาณาจักรมลายูปะตานิ**. แปลโดย หะสัน หมัดหมาน และมะหามะซากิ แจ๊ะหะ. ปัตตานี : โครงการจัดตั้งสถาบันสมุทรัฐเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์,ปัตตานี.

Anan Ganjanapan.

- 1989 “Conflicts over the Deployment and Control of Labor in a Northern Thai Village”, in Gillion Hart (ct.al) **Agrarian Tranformationa in Southeast Asial : Local Process and the State**. Berkele : University of California Press.

Bailey, C. and John M. Miksic (trans.)

- 1985 **History of the Malay Kingdom of Patani**. Athens, Ohio. Ohio University Center for International Studis.

- Blusse, Leoard.
1976 “Impo, Chinese Merchant in Pattani : A Study in Early Dutch-Chinese Relation” Paper Presented at the Preceeding Seventh TAHA Conference, Bangkok.
- Bott, Valeric.
1987 “The World of Local History” in Michael Deve (ed) **A Manual of Local Studies Librarianship**. Brookfield, Vermont : Gower Publishing Company.
- Bougas, Wayne A.
1994 **The Kingdom of Patani Between Thai and Malay Mandala**. Selangor : Institut Alam dan Tamadun Melayu, University Kebangsaan Malaysia.
- Braudel, Fernand.
1977 **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**. trans. S.Reynalds. (2 vols) New York ; Harper Colophon Books.
- Gesick, Lorraine M.
1995 **In the Land of Lady White Blood : Southem Thailand and the Meaning Of History**. Ithaca; New York : Cornell University Southeast Asia Program.
- Hey, David (ed.)
1996 **The Oxford Companion to Local and Family History**. New York : Oxford University Press.
- Johnston, David Bruce.
1975 **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930**.

- Ph.D. Dissertation, Yale University.
- Kemp, Jeremy.
- 1991 "The Dialectics of Village and State in Modern Thailand".
Jornal of Southeast Asian Studies. 22 : 2.
- 1993 "On the Interpretation of Thai Villages." In Philip Hirsch (ed).
The Village in Perspective : Unity and Locality in Rural Thailand.
Chiang Mai : Social Research Institute. Chiang Mai University.
- Kitahara, Atsuchi.
- 1996 **The Thai Rural Community Reconsidered : Historical
Community Formation and Contemporary Development
Movements.** Bangkok : The Political Economy Centre, Faculty
Of Economics, Chulalongkorn University
- Koisumi, Jonko.
- 1992 "*The Communitation of Suai from Northeast Siam in the Middle of
the Nineteenth Century*" **Journal of Southeast Asian Studies. 23 (2).**
- MacRaild, M. and Jeremy Black
- 1997 **Studying History.** London : Macmillan Press Ltd.
- Marr, D.G. and A.Reid (ed.)
- 1979 **Perceptions of the Past in Southeast Asia.** Singapore.
- Phillips, Faye.
- 1995 **Local History Collections in Libraries.** Englewood, Colorado :
Libraries Unlimited, INC.
- Reid, Anthony
- 1988 **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680 : The Land
Below the Winds.** New Haven : Yale University Press.
- 1992 **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680 : Expansion**

- and Crisis.** New Haven : Yale University Press.
- Tarling, Nicholas. (ed.)
 1992 **The Cambridge History of Southeast Asia Voll. From Early Times to C. 1800.** Cambridge : Cambridge University Press.
- Teeuw, A. and D.K.Wyatt.
 1970 **Hikayat Patani : A Story of Patani.** The Hague : Martinus Nijhoff.
- Thongchai Winichakul.
 1993 “The Other Within : Ethnography and Travel Literature from Bangkok Metropoliest to its Periphery in the Late Nineteenth Century Siam.” A paper presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, London.
 1995 “The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973.” **Journal of Southeast Asian Studies.** (26 : 1).
- Turton, Andrew. (ed.)
 2000 **Civility and Savagery : Social Identity in Tai States.** Surrey, Great Britain : Curzon Press.
- Vanderveest, Peter.
 1993 “*National Identity and the Village in Rural Development,*” A Paper Presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, University of London.
- Wyatt, D.K. (Trans)
 1968 “Family Politics in Nineteenth Century Thailand” **Journal of Southeast Asian History.** 9(2).
 1975 “The Crystal Sands : The Chronicles of NAGARA ARI DHARRMARAJA” Data Paper : Number 98 : Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York.